శ్రీః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరాచార్యవిరచితా

శివానన్దలహరీ

జ్యోతిష్మతీనామ

వ్యాకరణాంశోల్లిఖితవివృతిమహితా

ప్రకాశికా

శ్రీమతీ రావి కృష్ణకుమారీ

404, జంజనం కాంప్లెక్స్, చీరాల - 523 155.

శ్రీః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరాచార్యవిరచితా

శివానన్దలహరీ

జ్యోతిష్మతీనామ

వ్యాకరణాంశోల్లిఖితవివృతిమహితా

ప్రతులు : 500

ప్రథమముద్రణ : 09-05-2019. శ్రీశంకరజయన్తి.

పుటలు : 248

వెల : రూ. 90/-

404, Janjanam Complex,

Opp. I-Town Police Station,

CHIRALA - 523 157. **Cell : 94401 15411**

ముఖచిత్రం : **రాజేష్. యన్.**

D.T.P.:

P. PARVATHI

Cell : 7416586775.

Printed at :

KARSHAK ART PRINTERS

Hyderabad.

శ్లో॥ అవ్యాకరణమధీతం భిన్నద్రోణ్యాం తరఙ్గిణీతరణమ్ ।
భేషజమపథ్యసహితం త్రయమిదమకృతం కృతం న వరః ॥

– ఇతి సుభాషితరత్నభాణ్డాగారమ్.

శ్లో॥ యత్ర వాచో నిమిత్తాని చిహ్నానీవాక్షరస్మృతేః ।
శబ్దపూర్వేణ యోగేన భాసన్తే ప్రతిబిమ్బవత్ ॥ – ఇతి వాక్యపదీయమ్. 1-20

గ్రన్థేఽస్మిన్ వ్యాకరణరీత్యా సకలపదవివృతిః డా॥సూరం శ్రీనివాసేన విరచితా । ఖల్వపి రమన్తామ్ పాఠకాః ।

– రామోరా, సంపాదకః.

ప్రాక్కథనమ్

వేదాన్తదర్శనభేదేషు అన్యతమస్య అద్వైతవేదాన్తసిద్ధాంతస్య ప్రతిష్ఠాపకత్వేన ప్రసిద్ధానాం శంకరభగవత్పాదానాం చరిత్రం విద్వద్భిః విదితపూర్వమేవ. అథాపి ప్రాసంగికత్వేన అత్ర లేశతః తత్ప్రస్తావః.

ప్రాయశః ద్వాదశశతకసంవత్సరేభ్యః ప్రాక్ లబ్ధజన్మా శంకరః స్వజీవనకాలే సమాజే తదానీన్తనే కాలే ప్రచురాణాం బహూనాం దర్శనసిద్ధాన్తానాం విమర్దకో బభూవ. సన్న్యస్తః అయం మహాత్మా యావద్భారతం దేశం తావత్ పర్యటనం కృత్వా తత్ర తత్ర పరివ్యాప్తాన్ అద్వైతేతరసిద్ధాన్తాన్ నిరస్య, తైః స్వసిద్ధాన్తమంగీకారయిత్వా చ అద్వైతదర్శనం తతః ఆరభ్య ఏతావత్పర్యన్తమపి బహుశః జనేషు ప్రతిష్ఠితం చకార.

వేదాన్తగ్రంథాః (ఉపనిషదః) మహాభారతం చ తతః పూర్వమేవ ప్రఖ్యాతాః. తైస్సాకం బ్రహ్మసూత్రాణ్యపి వ్యాసమహర్షేః వరివస్యా గైర్వాణ్యాం వాణ్యాం సుసంపన్నా. ఉపనిషదః ఇహ జీవనవిధానేన సాకం మరణానన్తరం (దేహపరిత్యాగానన్తరం) జీవస్య శరీరాన్తర్వివర్తినః కా వా గతిరితి మహతీః చర్చాః కుర్వన్తి. మహాభారతే చ విభిన్నానాం దార్శనికసిద్ధాంతానాం ప్రస్తావః దృశ్యతే. దేహదేహిగతసంబంధస్య పరామర్శకాని బ్రహ్మసూత్రాణి. తాసు ఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధానాం దశసంఖ్యాకానాముపనిషదాం, మహాభారతాన్తర్గతభగవద్గీతాయాః, బ్రహ్మ-సూత్రాణాం చ భాష్యం స్వమతప్రతిష్ఠాపనపురస్సరం విరచయ్య శంకరాచార్యః ప్రస్థానత్రయస్య తస్య అద్వైతపథగమనం ప్రకల్పయామాస. స్వసిద్ధాన్తస్య అవిచ్ఛిన్నత్వసంపాదనార్థం దేశస్య చతసృషు దిక్షు చత్వారి పీఠాని నిర్మమే. యథాశృంగేరీ పురే శృంగేరీశారదాపీఠం, ఉత్తరఖండే జ్యోతిర్మఠపీఠం, పూరీనగరే గోవర్ధనపీఠం, ద్వారకాయాం ద్వారకాపీఠం చ. స్వయం చ కాంచీపురే నిర్మితే దక్షిణమూలామ్నాయసర్వజ్ఞపీఠే తనుత్యాగపర్యంతం నివాసం చక్రే. భాష్యైః ప్రకరణగ్రన్థైశ్చ సాకం బహూన్ తత్తద్దేవతాస్తుతిరూపాన్ స్తోత్రగ్రంథాంశ్చ రచయామాస శంకరాచార్యః. ఏతదీయం స్తోత్రసాహిత్యం నామతః అధో లిఖ్యతే.

1. గణేశపంచరత్నమ్
2. గణేశభుజంగమ్
2. సుబ్రహ్మణ్యభుజంగమ్
4. శివభుజంగమ్
5. **శివానందలహరీ**
6. శివపాదాదికేశాన్తవర్ణనస్తోత్రమ్
7. శివకేశాదిపాదాన్తవర్ణనస్తోత్రమ్
8. వేదసారశివస్తోత్రమ్
9. శివాపరాధక్షమాపణస్తోత్రమ్
10. సువర్ణమాలాస్తుతిః
11. దశశ్లోకీ స్తుతిః
12. దక్షిణామూర్తివర్ణమాలాస్తోత్రమ్

13. శ్రీదక్షిణామూర్త్యష్టకమ్
14. శ్రీమృత్యుంజయమానసికపూజాస్తోత్రమ్
15. శివనామావళ్యష్టకమ్
16. శివపంచాక్షరస్తోత్రమ్
17. ఉమామహేశ్వరస్తోత్రమ్
18. సౌందర్యలహరీ
19. దేవీభుజంగస్తోత్రమ్
20. ఆనందలహరీ
21. త్రిపురసుందరీవేదపాదస్తోత్రమ్
22. త్రిపురసుందరీమానసపూజాస్తోత్రమ్
23. దేవీచతుష్షష్ట్యుపచారస్తోత్రమ్
24. త్రిపురసుందర్యష్టకమ్
25. లలితాపంచరత్నమ్
26. కళ్యాణవృష్టిస్తవః
27. నవరత్నమాలికా
28. మన్త్రమాతృకాపుష్పమాలాస్తవః
29. గౌరీదశకమ్
30. భవానీభుజంగమ్
31. హనుమత్పంచరత్నమ్
32. శ్రీరామభుజంగప్రయాతస్తోత్రమ్
33. లక్ష్మీనృసింహపంచరత్నమ్
34. లక్ష్మీనృసింహకరుణారసస్తోత్రమ్
35. శ్రీవిష్ణుభుజంగప్రయాతస్తోత్రమ్
36. విష్ణుపాదాదికేశాన్తస్తోత్రమ్
37. పాండురంగాష్టకమ్
38. అచ్యుతాష్టకమ్
39. కృష్ణాష్టకమ్
40. హరిస్తుతిః
41. గోవిందాష్టకమ్
42. భగవన్మానసపూజా
43. మోహముద్గరమ్
44. కనకధారాస్తోత్రమ్
45. అన్నపూర్ణాష్టకమ్
46. మీనాక్షీపంచరత్నమ్
47. మీనాక్షీస్తోత్రమ్
48. దక్షిణామూర్తిస్తోత్రమ్
49. కాలభైరవాష్టకమ్
50. నర్మదాష్టకమ్
51. యమునాష్టకమ్
52. గంగాష్టకమ్
53. మణికర్ణికాష్టకమ్
54. నిర్గుణమానసపూజా
55. ప్రాతస్స్మరణస్తోత్రమ్
56. జగన్నాథాష్టకమ్
57. షట్పదీస్తోత్రమ్
58. భ్రమరాంబాష్టకమ్
59. ద్వాదశలింగస్తోత్రమ్
60. శివపంచాక్షరనక్షత్రమాలాస్తోత్రమ్
61. అర్ధనారీశ్వరస్తోత్రమ్
62. శారదాభుజంగప్రయాతాష్టకమ్
63. గుర్వష్టకమ్
64. కాంచీపంచకమ్

ఏవంప్రకారేషు స్తోత్రగ్రంథేషు **శివానందలహరీ** అన్యతమా. శివస్య ఆనందః, తస్య లహరీ అర్థాత్ లహరీవత్ జాయమానః ఆనంద ఇతి. అథవా శివైః శుభైః సుఖైర్వా ఆనందః . అత్ర ఆనందానుభవే కావ్యకర్తా వా పాఠకో వా శ్రోతా వా కర్తా భవితుమర్హతి. స్తోతుః స్తోత్రస్య స్తూయమానస్య చ సంపుటీకరణే ఏవ అద్వైతసిద్ధిః.

'మోక్షసాధనసామగ్ర్యాం భక్తిరేవ గరీయసీ' ఇతి భక్తేః మోక్షసాధనసామగ్ర్యాం గరీయస్త్వముక్తమ్.

శ్లో॥ లోకేఽస్మిన్ ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయానఘ ।
జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్ ॥

ఇతి గీతావచనమ్. సాంఖ్యానాం జ్ఞానం, యోగినాం కర్మ చ నిష్ఠా ఇతి. భక్తిస్తు తృతీయో మార్గః జ్ఞానకర్మాపేక్షయా సులభతమశ్చ. తదేవ శంకరాచార్యః ప్రతిపాదయతి అస్మిన్ గ్రంథే. తద్యథా–

శ్లో॥ మార్గావర్తితపాదుకా పశుపతేరఙ్గస్య కూర్చాయతే
గణ్డూషామ్బునిషేచనం పురరిపోర్దివ్యాభిషేకాయతే ।
కిఞ్చిద్భక్షితమాంసశేషకబలం నవ్యోపహారాయతే
భక్తిః కిం న కరోత్యహో! వనచరో భక్తావతంసాయతే ॥ (63)

అత్ర మూఢస్యాపి వనేచరస్య పరమశివే విద్యమానా పరా భక్తిః నిర్వర్ణితా కిన్తు తద్విజ్ఞానోచితయా గత్యా. తత్ర మనస ఏవ ప్రాధాన్యం, ప్రాథమ్యం చ న తు బహిర్దృశ్య–మానాయాః చేష్టాయాః.

"సా త్వస్మిన్ పరమప్రేమరూపా" ఇతి నారదభక్తిసూత్రేషు భక్తినిర్వచనమ్. అస్మిన్ పరమాత్మని ఇత్యర్థః. శివానందలహర్యాం కవిః భక్తిమేవం నిర్వక్తి–

శ్లో॥ అఙ్కోలం నిజబీజసన్తతిరయస్కాన్తోపలం సూచికా
సాధ్వీ నైజవిభుం లతా క్షితిరుహం సిన్ధుః సరిద్వల్లభమ్ ।
ప్రాప్నోతీహ యథా తథా పశుపతేః పాదారవిన్దద్వయం
చేతోవృత్తిరుపేత్య తిష్ఠతి సదా సా భక్తిరిత్యుచ్యతే ॥ (61)

మనఃప్రవృత్తేః పశుపతిపాదారవిందద్వయమాశ్రిత్య అవస్థానమేవ భక్తిః. కథం వా? అంకోలబీజసంతతిః అంకోలమివ, సూచికా అయస్కాంతోపలమివ, సాధ్వీ వల్లభమివ, లతా తరుమివ, నదీ సముద్రమివ. పశుపతిః ఆకర్షకః, భక్తశ్చ ఆకృష్యమాణ ఇతి అత్ర వ్యజ్యతే. ఏతయోః భక్తిః సన్ధిః. భజనం సన్ధానమ్. అయమేవ అభిప్రాయః భక్తిభక్తయోః జననీ పుత్రసంబంధం కల్పయతా ఆచార్యేణ ప్రత్యపాది.

శ్లో॥ ఆనన్దాశ్రుభిరాతనోతి పులకం నైర్మల్యతశ్ఛాదనం
వాచాశఙ్ఖముఖే స్థితైశ్చ జఠరాపూర్తిం చరిత్రామృతైః ।
రుద్రాక్షైర్భసితేన దేవ! వపుషో రక్షాం భవద్భావనా–
పర్యఙ్కే వినివేశ్య భక్తిజననీ భక్తార్భకం రక్షతి ॥ (62)

మాతరి భాసమానం శిశులాలనపాలన వైశారద్యమస్మిన్ శ్లోకే వివృతమస్తి. విషయబన్ధస్య వా విషయవిముక్తేర్వా మనః ఏవ కారణమ్. తత్తు షష్ఠమిన్ద్రియమ్. తస్య నియన్త్రణం దుస్సాధమ్. అత్ర గ్రన్థకృత్ మనసి కపిత్వమారోప్య తస్య భక్త్యా బన్ధనం సాధ్యమితి ప్రవక్తి యథా–

శ్లో॥ సదా మోహాటవ్యాం చరతి యువతీనాం కుచగిరౌ
నటత్యాశాశాఖాస్వటతి ఝటితి స్వైరమభితః ।
కపాలిన్! భిక్షో! మే హృదయకపిమత్యన్తచపలం
దృఢం భక్త్యా బద్ధ్వా శివ! భవదధీనం కురు విభో! ॥ (20)

సంన్యాసేతరాణామాశ్రమాణామ్ స్వీకారే వా పరిత్యాగే వా భేదో నాస్తీతి ఆచార్యాభిప్రాయః (శ్లో.11). అన్యాశ్రమాశ్రయణమివ దురధిపాశ్రయణమపి నిరర్థకమేవ ఇత్యపి అభిప్రైతి శంకరాచార్యః (శ్లో.19). తథాపి నరపాలాభీష్టాః కళావిదగ్ధతాదయః గుణాః స్వస్మిన్ న సన్తి. కథం వా తదాశ్రయణలాభః ఇతి వదన్ ఆచార్యః ప్రభ్వభీష్టాన్ విషయాన్ ప్రస్తౌతి యథా–

శ్లో॥ స్మృతౌ శాస్త్రే వైద్యే శకునకవితాగానఫణితౌ
పురాణే మన్త్రే వా స్తుతినటనహాస్యేష్వచతురః ।
కథం రాజ్ఞాం ప్రీతిర్భవతి మయి కోఽహం పశుపతే!
పశుం మాం సర్వజ్ఞ! ప్రథిత! కృపయా పాలయ విభో! ॥ (5)

దేవైః రాక్షసైశ్చ సమేత్య అమృతప్రాప్త్యర్థం సముద్రస్య మథనమకారి. కాలే గచ్ఛతి తతః హాలాహలాఖ్యస్య గరళస్య ఉద్భవః. తత్ర కథాసంవిధానం విలక్షణం విశిష్టం చ. హాలాహల ప్రభావనివారణార్థం పరమశివః అభ్యర్థితః. పరమశివశ్చ

శ్లో॥ ప్రీతే హరౌ భగవతి ప్రియేఽహం స చరాచరః ।
తస్మాదిదం గరం భుంజే ప్రజానాం స్వస్తిరస్తు మే ॥

ఇతి మత్వా తద్విషం జగ్ధుమారేభే. భాగవతపురాణగతామేతాం కథాం పురస్కృత్య శంకరాచార్యః పరమశివస్య జగదుపకారకత్వం శ్లోకద్వయేన ఆఖ్యాతి యథా–

శ్లో॥ నాలం వా పరమోపకారకమిదం త్వేకం పశూనాం పతే!
పశ్యన్ కుక్షిగతాంశ్చరాచరగణాన్ బాహ్యస్థితాన్ రక్షితుమ్ ।
సర్వామర్త్యపలాయనౌషధమతిజ్వాలాకరం భీకరం
నిక్షిప్తం గరలం గలే న గిలితం నోద్గీర్ణమేవ త్వయా ॥ (31)

శ్లో॥ జ్వాలోగ్రః సకలామరాతిభయదః క్ష్వేలః కథం వా త్వయా
దృష్టః కిఞ్చ కరే ధృతః కరతలే కిం పక్వజమ్బూఫలమ్ ।
జిహ్వాయాం నిహితశ్చ సిద్ధఘుటికా వా కణ్ఠదేశే భృతః
కిన్తే నీలమణిర్విభూషణమయం శమ్భో! మహాత్మన్! వద ॥ (32)

తాదృశం మహాత్మానం పరిహృత్య దేవతాన్తరారాధనం సరః పరిహృత్య పల్వలారాధనేన తుల్యమితి తన్నిరస్యతి ఆచార్యః (శ్లో.48). పరమేశ్వరస్య నీలకణ్ఠత్వాత్ నీలకణ్ఠస్య (మయూరస్య) నృత్యేన సహ సాదృశ్యం పరికల్ప్య నీలకణ్ఠస్య తాండవం నిర్వర్ణయామాస కవిః శంకరాచార్యః (శ్లో.54). శ్రీశైలస్థమల్లికార్జునస్యాపి ఆరాధనమస్యాం కృతౌ ఉపవర్ణితం యథా–

శ్లో॥ సన్ధ్యారమ్భవిజృమ్భితం శ్రుతిశిరస్స్థానాన్తరాధిష్ఠితం
సప్రేమభ్రమరాభిరామమసకృత్ సద్వాసనాశోభితమ్ ।
భోగీన్ద్రాభరణం సమస్తసుమనఃపూజ్యం గుణావిష్కృతం
సేవే శ్రీగిరిమల్లికార్జునమహాలిఙ్గం శివాలిఙ్గితమ్ ॥ (50)

అద్వైతసిద్ధాంతప్రతిష్ఠాపకస్యాపి శంకరాచార్యస్య స్తోత్రసాహిత్యవరివస్యా నిరుపమా. విభిన్ననామభిః ఆవిష్కృతానాం దేవతానాం లోకప్రచురాణాం స్తోత్రాణి ఏతదీయాని సన్తి. వస్తుతః జీవపరమయోః ఐక్యప్రతిపాదకే అద్వైతసిద్ధాన్తే అన్యస్తుతిః ఆత్మస్తుతిరూపైవ. అతః ఆచార్యః భారతీయం మార్గమేవ అనుసృత్య మోక్షస్య చాతుర్విధ్యం ప్రోవాచ యథా–

శ్లో॥ సారూప్యం తవ పూజనే శివ! మహాదేవేతి సంకీర్తనే
సామీప్యం శివభక్తిధుర్యజనతాసాఙ్గత్యసమ్భాషణే ।
సాలోక్యఞ్చ చరాచరాత్మకతనుధ్యానే భవానీపతే!
సాయుజ్యం మమ సిద్ధమత్ర భవతి స్వామిన్! కృతార్థోఽస్మ్యహమ్॥ (28)

తథాపి మూర్త్యర్చనస్య ప్రాధాన్యం ప్రకారాన్తరేణ ఇత్థం వివృణోతి పరమశివప్రార్థనపురస్సరం యథా–

శ్లో॥ మనస్తే పాదాబ్జే నివసతు వచః స్తోత్రఫణితౌ
కరశ్చాభ్యర్చాయాం శ్రుతిరపి కథాకర్ణనవిధౌ ।
తవ ధ్యానే బుద్ధిర్నయనయుగలం మూర్తివిభవే
పరగ్రన్థైః కిం వా పరమశివ! జానే పరమతః ॥ (7)

విభిన్నదేవతాః ఉద్దిశ్య స్తోత్రగ్రంథాన్ విరచ్యాపి శంకరాచార్యః అన్యదేవతాభజనం జడజనత్వమేవ ఇతి (8) ప్రతిపాదయామాస యథా–

శ్లో॥ యథా బుద్ధిః శుక్తౌ రజతమితి కాచాశ్మని మణి–
ర్జలే పైష్టే క్షీరం భవతి మృగతృష్ణాసు సలిలమ్ ।
తథా దేవభ్రాన్త్యా భజతి భవదన్యం జడజనో
మహాదేవేశం త్వాం మనసి చ న మత్వా పశుపతే! ॥ (8)

ఏతస్య అర్థవాదమాత్రాంగీకారేణ వినా నాన్యా గతిః. అన్యథా అన్యదేవతాస్తోత్రకారణేన ఆచార్యస్యాపి జడజనత్వమంగీకార్యం భవతి. శాంతం పాపమ్.

భక్తిభావపరిపూర్ణా అథవా భక్తిరసనిర్భరా **శివానందలహరీ** అత్ర ఆచార్యానుగ్రహరూపేణ అవతారితా. యది స్వీక్రియతే తర్హి జనైః ధన్యత్వమ్. యది న స్వీక్రియతే తర్హి 'నైష స్థాణో–రపరాధః యదేన మన్ధో న పశ్యతి. సోఽపి భావః అత్ర గ్రంథే ఆచార్యానుగ్రహః. ఏవ దృశ్యతామ్–

శ్లో॥ ఏకో వారిజబాన్ధవః క్షితినభోవ్యాప్తం తమోమణ్డలం
భిత్త్వా లోచనగోచరోఽపి భవతి త్వం కోటిసూర్యప్రభః ।
వేద్యః కిన్న భవస్యహో! ఘనతరం కీదృగ్భవేన్మత్తమ-
స్తత్సర్వం వ్యపనీయ మే పశుపతే! సాక్షాత్ ప్రసన్నో భవ ॥ (58)

శివానందలహర్యాః అథవా శంకరకృతానామసంఖ్యేయానాం స్తోత్రాణాం పఠనేన వా పాఠకమనాంసి పరిపూర్ణతాం యాన్తి. తేషాం గ్రంథానాం నిత్యపారాయణమపి భక్తైః విద్వద్భిశ్చ క్రియమాణమస్తి. ఏతస్యాః పఠనేన భక్త్యా సహ సంస్కృతభాషాయాః అపి అభివృద్ధిః కుతో న స్యాదితి శ్రీమతః రావి మోహనరావు మహోదయస్య మనసి కాఽపి భావనా ఆవిరభూత్. అహం చ ఆదిష్టః తథోపకుర్వాణా కాచిత్ వ్యాఖ్యా శివానందలహర్యాః రచనీయా ఇతి. వ్యాకరణాంశనిరూపణపరా వ్యాఖ్యా శివానందలహర్యాః కరణీయా యస్యాః సహకారేణ శివానందలహరీపాఠకాః భక్తిభావేన సహ వ్యాకరణజ్ఞానమపి ఆప్నుయుః ఇతి తదీయాకాంక్షాయాః ఫలరూపమిదం వ్యాఖ్యానం గైర్వాణ్యామేవ వాణ్యాం నిబద్ధమ్. మాహేశ్వరసూత్రేభ్యః ఏవ - శివసూత్రజాలతః ఏవ - వ్యాకరణావిర్భావ ఇతి వైయాకరణానాం సాంప్రదాయికీ భావనా

శ్లో॥ నృత్తావసానే నటరాజరాజో - ననాద ఢక్కాం నవ పంచవారమ్ ।
ఉద్ధర్తుకామస్సనకాదిసిద్ధా - నేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలమ్ ॥ ఇతి.

అతః శివః తత్రాపి శంకరనుతః వ్యాకరణజ్ఞానమపి కుతో న దద్యాత్ ఇతి ఆశా ఏత-ద్వ్యాఖ్యానమూలకారణం బభూవ.

పదనిష్పత్తి, పదస్వరూప, కారక సమాసాదయః వ్యాకరణాంశాః అన్యే చ తత్ర తత్ర అనుసరణీయాః వ్యాకరణాశాస్త్రగతనియమాః చ అత్ర ప్రస్తుతాః, యథాశక్తివివృతాశ్చ. సంస్కృతభాషాయాః ధాతుజభాషారూపత్వాత్ ధాతోః పదనిష్పాదననిరూపణస్య ప్రాథమ్యం ప్రాధాన్యం చ అత్ర. తతః వాక్యనిర్మాణవిధేః ఆధారీభూతాః కారకాంశాః చ వ్యాఖ్యాతాః. ఉణాదిసూత్రాణి యద్యపి శాకటాయనకృతత్వేన ప్రసిద్ధాని తథాపి వైయాకరణసిద్ధాన్త కౌముద్యన్తర్గతత్వేన తాని తథాత్వేనైవ స్వీకృతాని. పార్థక్యం న దర్శితమ్. న వా తదీయకర్తృత్వచర్చా ఆదృతా. ప్రసంగవశతః ఉణాది కర్తృత్వాభిప్రాయః అన్యేషాం వచనేషు మనాక్ సూచితః.

సంస్కృతకావ్యానామేతాదృశీ వ్యాఖ్యా ప్రాయశః ప్రాథమికీ ఏవ. "**మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః**" ఇతి వక్తుమత ఏవాహమశక్తః. యదీయం వివృతిః భాషాజిజ్ఞాసూనాం మనస్తోషణహేతుః భవేత్ తర్హి శ్రీమతః రావి మోహనరావు మహోదయస్య ఆశయః సఫలః భవేదితి ఆశంసనమ్.

విధేయః

సూరం శ్రీనివాసులు

శ్రీః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరాచార్యవిరచితా

శివానన్దలహరీ

శ్లో॥ కలాభ్యాం చూడాలఙ్కృతశశికలాభ్యాం నిజతపః -
ఫలాభ్యాం భక్తేషు ప్రకటితఫలాభ్యాం భవతు మే ।
శివాభ్యామస్తోకత్రిభువనశివాభ్యాం హృది పున-
ర్భవాభ్యామానన్దస్ఫురదనుభవాభ్యాం నతిరియమ్ ॥ **1**

శ్లో॥ గలన్తీ శమ్భో! త్వచ్చరితసరితః కిల్బిషరజో
దలన్తీ ధీకుల్యాసరణిషు పతన్తీ విజయతామ్ ।
దిశన్తీ సంసారభ్రమణపరితాపోపశమనం
వసన్తీ మచ్చేతోహ్రదభువి శివానన్దలహరీ ॥ **2**

శ్లో॥ త్రయీవేద్యం హృద్యం త్రిపురహరమాద్యం త్రిణయనం
జటాభారోదారం చలదురగహారం మృగధరమ్ ।
మహాదేవం దేవం మయి సదయభావం పశుపతిం
చిదాలమ్బం సామ్బం శివమతివిడమ్బం హృది భజే ॥ **3**

శ్లో॥ సహస్రం వర్తన్తే జగతి విబుధాః క్షుద్రఫలదా
న మన్యే స్వప్నే వా తదనుసరణం తత్కృతఫలమ్ ।
హరిబ్రహ్మాదీనామపి నికటభాజామసులభం
చిరం యాచే శమ్భో! శివ! తవ పదామ్భోజభజనమ్ ॥ **4**

శ్లో॥ స్మృతౌ శాస్త్రే వైద్యే శకునకవితాగానఫణితౌ
పురాణే మన్త్రే వా స్తుతినటనహాస్యేష్వచతురః ।
కథం రాజ్ఞాం ప్రీతిర్భవతి మయి కోఽహం పశుపతే!
పశుం మాం సర్వజ్ఞ! ప్రథిత! కృపయా పాలయ విభో! ॥ **5**

శ్లో॥ ఘటో వా మృత్పిణ్డోఽప్యణురపి చ ధూమోఽగ్నిరచలః
పటో వా తన్తుర్వా పరిహరతి కిం ఘోరశమనమ్ ।
వృథా కణ్ఠక్షోభం వహసి తరసా తర్కవచసా
పదామ్భోజం శమ్భోర్భజ పరమసౌఖ్యం వ్రజ సుధీః! ॥ 6

శ్లో॥ మనస్తే పాదాబ్జే నివసతు వచః స్తోత్రఫణితౌ
కరశ్చాభ్యర్చాయాం శ్రుతిరపి కథాకర్ణనవిధౌ ।
తవ ధ్యానే బుద్ధిర్నయనయుగలం మూర్తివిభవే
పరగ్రన్థైః కిం వా పరమశివ! జానే పరమతః ॥ 7

శ్లో॥ యథా బుద్ధిః శుక్తౌ రజతమితి కాచాశ్మని మణి-
ర్జలే పైష్టే క్షీరం భవతి మృగతృష్ణాసు సలిలమ్ ।
తథా దేవభ్రాన్త్యా భజతి భవదన్యం జడజనో
మహాదేవేశం త్వాం మనసి చ న మత్వా పశుపతే! ॥ 8

శ్లో॥ గభీరే కాసారే విశతి విజనే ఘోరవిపినే
విశాలే శైలే చ భ్రమతి కుసుమార్థం జడమతిః ।
సమర్ప్యైకం చేతఃసరసిజముమానాథ! భవతే
సుఖేనావస్థాతుం జన ఇహ న జానాతి కిమహో! ॥ 9

శ్లో॥ నరత్వం దేవత్వం నగవనమృగత్వం మశకతా
పశుత్వం కీటత్వం భవతు విహగత్వాదిజననమ్ ।
సదా త్వత్పాదాబ్జస్మరణపరమానన్దలహరీ-
విహారాసక్తం చేద్ధృదయమిహ కిన్తేన వపుషా ॥ 10

శ్లో॥ వటుర్వా గేహీ వా యతిరపి జటీ వా తదితరో
నరో వా యః కశ్చిద్భవతు భవ! కిన్తేన భవతి ।
యదీయం హృత్పద్మం యది భవదధీనం పశుపతే!
తదీయస్త్వం శమ్భో! భవసి భవభారఞ్చ వహసి ॥ 11

శ్లో॥ గుహాయాం గేహే వా బహిరపి వనే వాఽద్రిశిఖరే
జలే వా వహ్నౌ వా వసతు వసతేః కిం వద ఫలమ్ ।
సదా యస్యైవాన్తఃకరణమపి శమ్భో! తవ పదే
స్థితం చేద్యోగోఽసౌ స చ పరమయోగీ స చ సుఖీ ॥ 12

శ్లో॥ అసారే సంసారే నిజభజనదూరే జడధియా
భ్రమన్తం మామన్ధం పరమకృపయా పాతుముచితమ్ ।
మదన్యః కో దీనస్తవ కృపణరక్షాతినిపుణ-
స్త్వదన్యః కో వా మే త్రిజగతి శరణ్యః పశుపతే! ॥ 13

శ్లో॥ ప్రభుస్త్వం దీనానాం ఖలు! పరమబన్ధుః పశుపతే!
ప్రముఖ్యోఽహం తేషామపి కిముత బన్ధుత్వమనయోః ।
త్వయైవ క్షన్తవ్యాః శివ! మదపరాధాశ్చ సకలాః
ప్రయత్నాత్కర్తవ్యం మదవనమియం బన్ధుసరణిః ॥ 14

శ్లో॥ ఉపేక్షా నో చేత్కిం న హరసి భవద్ధ్యానవిముఖాం
దురాశాభూయిష్ఠాం విధిలిపిమశక్తో యది భవాన్ ।
శిరస్తద్వైధాత్రం ననఖలు సువృత్తం పశుపతే!
కథం వా నిర్యత్నం కరనఖముఖేనైవ లులితమ్ ॥ 15

శ్లో॥ విరిఞ్చిర్దీర్ఘాయుర్భవతు భవతా తత్పరశిర-
శ్చతుష్కం సంరక్ష్యం స ఖలు! భువి దైన్యం లిఖితవాన్ ।
విచారః కో వా మాం విశద! కృపయా పాతి శివ! తే
కటాక్షవ్యాపారః స్వయమపి చ దీనావనపరః ॥ 16

శ్లో॥ ఫలాద్వా పుణ్యానాం మయి కరుణయా వా త్వయి విభో!
ప్రసన్నేఽపి స్వామిన్! భవదమలపాదాబ్జయుగలమ్ ।
కథం పశ్యేయం మాం స్థగయతి నమస్సమ్భ్రమజుషాం
నిలిమ్పానాం శ్రేణిర్నిజకనకమాణిక్యమకుటైః ॥ 17

శ్లో॥ త్వమేకో లోకానాం పరమఫలదో దివ్యపదవీం
వహన్తస్త్వన్మూలాం పునరపి భజన్తే హరిముఖాః ।
కియద్వా దాక్షిణ్యం తవ శివ! మదాశా చ కియతీ
కదా వా మద్రక్షాం వహసి కరుణాపూరితదృశా ॥ 18

శ్లో॥ దురాశాభూయిష్ఠే దురధిపగృహద్వారఘటకే
దురన్తే సంసారే దురితనిలయే దుఃఖజనకే ।
మదాయాసం కిం న వ్యపనయసి కస్యోపకృతయే
వదేయం ప్రీతిశ్చేత్తవ శివ! కృతార్థాః ఖలు! వయమ్ ॥ 19

శ్లో॥ సదా మోహాటవ్యాం చరతి యువతీనాం కుచగిరౌ
నటత్యాశాశాఖాస్వటతి ఝటితి స్వైరమభితః ।
కపాలిన్! భిక్షో! మే హృదయకపిమత్యన్తచపలం
దృఢం భక్త్యా బద్ధ్వా శివ! భవదధీనం కురు విభో! ॥ 20

శ్లో॥ ధృతిస్తమ్భాధారాం దృఢగుణనిబద్ధాం సగమనాం
విచిత్రాం పద్మాఢ్యాం ప్రతిదివససన్మార్గఘటితామ్ ।
స్మరారే! మచ్చేతస్స్ఫుటపటకుటీం ప్రాప్య విశదాం
జయ! స్వామిన్! శక్త్యా సహ శివ! గణైస్సేవిత! విభో! ॥ 21

శ్లో॥ ప్రలోభాద్యైరర్థాహరణపరతన్త్రో ధనిగృహే
ప్రవేశోద్యుక్తస్సన్ భ్రమతి బహుధా తస్కరపతే! ।
ఇమం చేతశ్చోరం కథమిహ సహే శఙ్కర! విభో!
తవాధీనం కృత్వా మయి నిరపరాధే కురు కృపామ్ ॥ 22

శ్లో॥ కరోమి త్వత్పూజాం సపది సుఖదో మే భవ విభో!
విధిత్వం విష్ణుత్వం దిశసి ఖలు! తస్యాః ఫలమితి ।
పునశ్చ త్వాం ద్రష్టుం దివి భువి వహన్ పక్షిమృగతా-
మదృష్ట్వా తత్ఖేదం కథమిహ సహే శఙ్కర! విభో! ॥ 23

శ్లో॥ కదా వా కైలాసే కనకమణిసౌధే సహగణై-
ర్వసన్ శమ్భోరగ్రే స్ఫుటఘటితమూర్ధాఞ్జలిపుటః ।
విభో! సామ్బ! స్వామిన్! పరమశివ! పాహీతి నిగదన్
విధాతౄణాం కల్పాన్ క్షణమివ వినేష్యామి సుఖతః ॥ 24

శ్లో॥ స్తవైర్బ్రహ్మాదీనాం జయజయవచోభిర్నియమినాం
గణానాం కేలీభిర్మదకలమహోక్షస్య కకుది ।
స్థితం నీలగ్రీవం త్రిణయనముమాశ్లిష్టవపుషం
కదా త్వాం పశ్యేయం కరధృతమృగం ఖణ్డపరశుమ్ ॥ 25

శ్లో॥ కదా వా త్వాం దృష్ట్వా గిరిశ! తవ భవ్యాఙ్ఘ్రియుగలం
గృహీత్వా హస్తాభ్యాం శిరసి నయనే వక్షసి వహన్ ।
సమాశ్లిష్యాఘ్రాయ స్ఫుటజలజగన్ధాన్ పరిమలా-
నలభ్యాం బ్రహ్మాద్యైర్ముదమనుభవిష్యామి హృదయే ॥ 26

శ్లో॥ కరస్థే హేమాద్రౌ గిరిశ! నికటస్థే ధనపతౌ
గృహస్థే స్వర్భూజామరసురభిచిన్తామణిగణే ।
శిరస్థే శీతాంశౌ చరణయుగలస్థేఽఖిలశుభే
కమర్థం దాస్యేఽహం భవతు భవదర్థం మమ మనః ॥ 27

శ్లో॥ సారూప్యం తవ పూజనే శివ! మహాదేవేతి సఙ్కీర్తనే
సామీప్యం శివభక్తిధుర్యజనతాసాఙ్గత్యసమ్భాషణే ।
సాలోక్యఞ్చ చరాచరాత్మకతనుధ్యానే భవానీపతే!
సాయుజ్యం మమ సిద్ధమత్ర భవతి స్వామిన్! కృతార్థోఽస్మ్యహమ్॥ 28

శ్లో॥ త్వత్పాదామ్బుజమర్చయామి పరమం త్వాం చిన్తయామ్యన్వహం
త్వామీశం శరణం వ్రజామి వచసా త్వామేవ యాచే విభో! ।
వీ(దీ)క్షాం మే దిశ చాక్షుషీం సకరుణాం దివ్యైశ్చిరం ప్రార్థితాం
శమ్భో! లోకగురో! మదీయమనసః సౌఖ్యోపదేశం కురు ॥ 29

శ్లో॥ వస్త్రోద్ధూతవిధౌ సహస్రకరతా పుష్పార్చనే విష్ణుతా
గన్ధే గన్ధవహాత్మతాఽన్నపచనే బర్హిర్ముఖాధ్యక్షతా ।
పాత్రే కాఞ్చనగర్భతాఽస్తి మయి చేద్బాలేన్దుచూడామణే!
శుశ్రూషాం కరవాణి తే పశుపతే! స్వామింస్త్రిలోకీగురో! ॥ 30

శ్లో॥ నాలం వా పరమోపకారకమిదన్త్వేకం పశూనాం పతే!
పశ్యన్ కుక్షిగతాంశ్చరాచరగణాన్ బాహ్యస్థితాన్ రక్షితుమ్ ।
సర్వామర్త్యపలాయనౌషధమతిజ్వాలాకరం భీకరం
నిక్షిప్తం గరలం గలే న గిలితం నోద్గీర్ణమేవ త్వయా ॥ 31

శ్లో॥ జ్వాలోగ్రః సకలామరాతిభయదః క్ష్వేలః కథం వా త్వయా
దృష్టః కిఞ్చ కరే ధృతః కరతలే కిం పక్వజమ్బూఫలమ్ ।
జిహ్వాయాం నిహితశ్చ సిద్ధఘుటికా వా కణ్ఠదేశే భృతః
కిన్తే నీలమణిర్విభూషణమయం శమ్భో! మహాత్మన్! వద ॥ 32

శ్లో॥ నాలం వా సకృదేవ దేవ! భవతస్సేవా నతిర్వా నుతిః
పూజా వా స్మరణం కథాశ్రవణమప్యాలోకనం మాదృశామ్ ।
స్వామిన్నస్థిరదేవతానుసరణాయాసేన కిం లభ్యతే
కా వా ముక్తిరితః కుతో భవతి చేత్కిం ప్రార్థనీయం తదా ॥ 33

శ్లో॥ కిం బ్రూమస్తవ సాహసం పశుపతే! కస్యాస్తి శమ్భో! భవ-
ద్ధైర్యం చేదృశమాత్మనః స్థితిరియఞ్చాన్యైః కథం లభ్యతే ।
భ్రశ్యద్దేవగణం త్రసన్మునిగణం నశ్యత్ప్రపఞ్చం లయం
పశ్యన్నిర్భయ ఏక ఏవ విహరత్యానన్దసాన్ద్రో భవాన్ ॥ 34

శ్లో॥ యోగక్షేమధురన్ధరస్య సకలశ్రేయః ప్రదోద్యోగినో
దృష్టాదృష్టమతోపదేశకృతినో బాహ్యాన్తరవ్యాపినః ।
సర్వజ్ఞస్య దయాకరస్య భవతః కిం వేదితవ్యం మయా
శమ్భో! త్వం పరమాన్తరఙ్గ ఇతి మే చిత్తే స్మరామ్యన్వహమ్॥ 35

శ్లో॥ భక్తో భక్తిగుణావృతే ముదమృతాపూర్ణే ప్రసన్నే మనః-
కుమ్భే సామ్బ! తవాఙ్ఘ్రిపల్లవయుగం సంస్థాప్య సంవిత్ఫలమ్ ।
సత్త్వం మన్త్రముదీరయన్నిజశరీరాగారశుద్ధిం వహన్
పుణ్యాహం ప్రకటీకరోమి రుచిరం కల్యాణమాపాదయన్ ॥ **36**

శ్లో॥ ఆమ్నాయామ్బుధిమాదరేణ సుమనస్సఙ్ఘాః సముద్యన్మనో
మన్థానం దృఢభక్తిరజ్జుసహితం కృత్వా మథిత్వా తతః ।
సోమం కల్పతరుం సుపర్వసురభిం చిన్తామణిం ధీమతాం
నిత్యానన్దసుధాం నిరన్తరరమాసౌభాగ్యమాతన్వతే ॥ **37**

శ్లో॥ ప్రాక్పుణ్యాచలమార్గదర్శితసుధామూర్తిః ప్రసన్నః శివ-
స్సోమః సద్గుణసేవితో మృగధరః పూర్ణస్తమోమోచకః ।
చేతఃపుష్కరలక్షితో భవతి చేదానన్దపాథోనిధిః
ప్రాగల్భ్యేన విజృమ్భతే సుమనసాం వృత్తిస్తదా జాయతే ॥ **38**

శ్లో॥ ధర్మో మే చతురఙ్ఘ్రికః సుచరితః పాపం వినాశం గతం
కామక్రోధమదాదయో విగలితాః కాలాః సుఖావిష్కృతాః ।
జ్ఞానానన్దమహౌషధిః సుఫలితా కైవల్యనాథే సదా
మాన్యే మానసపుణ్డరీకనగరే రాజావతంసే స్థితే ॥ **39**

శ్లో॥ ధీయన్త్రేణ వచోఘటేన కవితాకుల్యోపకుల్యాక్రమై-
రానీతైశ్చ సదాశివస్య చరితామ్భోరాశిదివ్యామృతైః ।
హృత్కేదారయుతాశ్చ భక్తికలమాః సాఫల్యమాతన్వతే
దుర్భిక్షాన్మమ సేవకస్య భగవన్! విశ్వేశ! భీతిః కుతః ॥ **40**

శ్లో॥ పాపోత్పాతవిమోచనాయ రుచిరైశ్వర్యాయ మృత్యుఞ్జయ!
స్తోత్రధ్యాననతిప్రదక్షిణసపర్యాలోకనాకర్ణనే ।
జిహ్వాచిత్తశిరోఽఙ్ఘ్రిహస్తనయనశ్రోత్రైరహం ప్రార్థితో
మామాజ్ఞాపయ తన్నిరూపయ ముహుర్మామేవ మా మేఽవచః॥**41**

శ్లో॥ గామ్భీర్యం పరిఖాపదం ఘనధృతిః ప్రాకార ఉద్యద్గుణ-
స్తోమశ్చాప్తబలం ఘనేన్ద్రియచయో ద్వారాణి దేహే స్థితః ।
విద్యావస్తుసమృద్ధిరిత్యఖిలసామగ్రీసమేతే సదా
దుర్గాతిప్రియ! దేవ! మామకమనోదుర్గే నివాసం కురు ॥ 42

శ్లో॥ మా గచ్ఛ (స్త్వ) త్వమితస్తతో గిరిశ! భో! మయ్యేవ వాసం కురు
స్వామిన్నాదికిరాత! మామకమనఃకాన్తారసీమాన్తరే ।
వర్తన్తే బహుశో మృగా మదజుషో మాత్సర్యమోహాదయ-
స్తాన్ హత్వా మృగయావినోదరుచితాలాభఞ్చ సమ్ప్రాప్స్యసి ॥ 43

శ్లో॥ కరలగ్నమృగః కరీన్ద్రభఙ్గో
ఘనశార్దూలవిఖణ్డనోఽస్తజన్తుః ।
గిరిశో విశదాకృతిశ్చ చేతః-
కుహరే పఞ్చముఖోఽస్తి మే కుతో భీః ॥ 44

శ్లో॥ ఛన్దశ్శాఖిశిఖాన్వితైర్ద్విజవరైః సంసేవితే శాశ్వతే
సౌఖ్యాపాదిని ఖేదభేదిని సుధాసారైః ఫలైర్దీపితే ।
చేతఃపక్షిశిఖామణే! త్యజ వృథాసఞ్చారమన్యైరలం
నిత్యం శఙ్కరపాదపద్మయుగలీనీడే విహారం కురు ॥ 45

శ్లో॥ ఆకీర్ణే నఖరాజికాన్తివిభవైరుద్యత్సుధావైభవై-
రాధౌతేఽపి చ పద్మరాగలలితే హంసవ్రజైరాశ్రితే ।
నిత్యం భక్తివధూగణైశ్చ రహసి స్వేచ్ఛావిహారం కురు
స్థిత్వా మానసరాజహంస! గిరిజానాథాఙ్ఘ్రిసౌధాన్తరే ॥ 46

శ్లో॥ శమ్భుధ్యానవసన్తసఙ్గిని హృదారామేఽఘజీర్ణచ్ఛదా-
స్స్రస్తా భక్తిలతాచ్ఛటా విలసితాః పుణ్యప్రవాలాశ్రితాః ।
దీప్యన్తే గుణకోరకా జపవచఃపుష్పాణి సద్వాసనా
జ్ఞానానన్దసుధామరన్దలహరీ సంవిత్ఫలాభ్యున్నతిః ॥ 47

శ్లో॥ నిత్యానన్దరసాలయం సురమునిస్వాన్తామ్బుజాతాశ్రయం
స్వచ్ఛం సద్ద్విజసేవితం కలుషహృత్సద్వాసనావిష్కృతమ్ ।
శమ్భుధ్యానసరోవరం వ్రజ మనోహంసావతంస! స్థిరం
కిం క్షుద్రాశ్రయపల్వలభ్రమణసఞ్జాతశ్రమం ప్రాప్స్యసి ॥ **48**

శ్లో॥ ఆనన్దామృతపూరితా హరపదామ్భోజాలవాలోద్యతా
స్థైర్యోపఘ్నముపేత్య భక్తిలతికా శాఖోపశాఖాన్వితా ।
ఉచ్చైర్మానసకాయమానపటలీమాక్రమ్య నిష్కల్మషా
నిత్యాభీష్టఫలప్రదా భవతు మే సత్కర్మసంవర్ధితా ॥ **49**

శ్లో॥ సన్ధ్యారమ్భవిజృమ్భితం శ్రుతిశిరస్స్థానాన్తరాధిష్ఠితం
సప్రేమభ్రమరాభిరామమసకృత్ సద్వాసనాశోభితమ్ ।
భోగీన్ద్రాభరణం సమస్తసుమనఃపూజ్యం గుణావిష్కృతం
సేవే శ్రీగిరిమల్లికార్జునమహాలిఙ్గం శివాలిఙ్గితమ్ ॥ **50**

శ్లో॥ భృఙ్గీచ్ఛానటనోత్కటః కరిమదగ్రాహీ స్ఫురన్మాధవా-
హ్లాదో నాదయుతో మహాసితవపుః పఞ్చేషుణా చాదృతః ।
సత్పక్షస్సుమనోవనేషు స పునస్సాక్షాన్మదీయే మనో-
రాజీవే భ్రమరాధిపో విహరతాం శ్రీశైలవాసీ విభుః ॥ **51**

శ్లో॥ కారుణ్యామృతవర్షిణం ఘనవిపద్గ్రీష్మచ్ఛిదాకర్మఠం
విద్యాసస్యఫలోదయాయ సుమనస్సంసేవ్యమిచ్ఛాకృతిమ్ ।
నృత్యద్భక్తమయూరమద్రినిలయం చఞ్చజ్జటామణ్డలం
శమ్భో! వాఞ్ఛతి నీలకన్ధర! సదా త్వాం మే మనశ్చాతకః ॥ **52**

శ్లో॥ ఆకాశేన శిఖీ సమస్తఫణినాం నేత్రా కలాపీ నతా-
నుగ్రాహిప్రణవోపదేశనినదైః కేకీతి యో గీయతే ।
శ్యామాం శైలసముద్భవాం ఘనరుచిం దృష్ట్వా నటన్తం ముదా
వేదాన్తోపవనే విహారరసికం తం నీలకణ్ఠం భజే ॥ **53**

శ్లో॥ సన్ధ్యా ఘర్మదినాత్యయో హరికరాఘాతప్రభూతానక-
ధ్వానో వారిదగర్జితం దివిషదాం దృష్టిచ్ఛటా చఞ్చలా ।
భక్తానాం పరితోషబాష్పవితతిర్వృష్టిర్మయూరీ శివా
యస్మిన్నుజ్జ్వలతాణ్డవం విజయతే తం నీలకణ్ఠం భజే॥ 54

శ్లో॥ ఆద్యాయామితతేజసే శ్రుతిపదైర్వేద్యాయ సాధ్యాయ తే
విద్యానన్దమయాత్మనే త్రిజగతః సంరక్షణోద్యోగినే ।
ధ్యేయాయాఖిలయోగిభిః సురగణైర్గేయాయ మాయావినే
సమ్యక్తాణ్డవసమ్భ్రమాయ జటినే సేయం నతిశ్శమ్భవే ॥ 55

శ్లో॥ నిత్యాయ త్రిగుణాత్మనే పురజితే కాత్యాయనీశ్రేయసే
సత్యాయాదికుటుమ్బినే మునిమనః ప్రత్యక్షచిన్మూర్తయే ।
మాయాసృష్టజగత్త్రయాయ సకలామ్నాయాన్తసఞ్చారిణే
సాయం తాణ్డవసమ్భ్రమాయ జటినే సేయం నతిశ్శమ్భవే॥ 56

శ్లో॥ నిత్యం స్వోదరపోషణాయ సకలానుద్దిశ్య విత్తాశయా
వ్యర్థం పర్యటనం కరోమి భవతస్సేవాం న జానే విభో! ।
మజ్జన్మాన్తరపుణ్యపాకబలతస్త్వం శర్వ! సర్వాన్తర-
స్తిష్ఠస్యేవ హి తేన వా పశుపతే! తే రక్షణీయోఽస్మ్యహమ్ ॥ 57

శ్లో॥ ఏకో వారిజబాన్ధవః క్షితినభోవ్యాప్తం తమోమణ్డలం
భిత్త్వా లోచనగోచరోఽపి భవతి త్వం కోటిసూర్యప్రభః ।
వేద్యః కిన్న భవస్యహో! ఘనతరం కీదృగ్భవేన్మత్తమ-
స్తత్సర్వం వ్యపనీయ మే పశుపతే! సాక్షాత్ ప్రసన్నో భవ ॥ 58

శ్లో॥ హంసః పద్మవనం సమిచ్ఛతి యథా నీలామ్బుదం చాతకః
కోకః కోకనదప్రియం ప్రతిదినం చన్ద్రం చకోరస్తథా ।
చేతో వాఞ్ఛతి మామకం పశుపతే! చిన్మార్గమృగ్యం విభో!
గౌరీనాథ! భవత్పదాబ్జయుగలం కైవల్యసౌఖ్యప్రదమ్ ॥ 59

శ్లో॥ రోధస్తోయహృతః శ్రమేణ పథికశ్ఛాయాం తరోర్వృష్టితో
భీతః స్వస్థగృహం గృహస్థమతిథిర్దీనః ప్రభుం ధార్మికమ్ ।
దీపం సన్తమసాకులశ్చ శిఖినం శీతావృతస్త్వం తథా
చేతః! సర్వభయాపహం వ్రజ సుఖం శమ్భోః పదామ్భోరుహమ్ ॥60

శ్లో॥ అఙ్కోలం నిజబీజసన్తతిరయస్కాన్తోపలం సూచికా
సాధ్వీ నైజవిభుం లతా క్షితిరుహం సిన్ధుః సరిద్వల్లభమ్ ।
ప్రాప్నోతీహ యథా తథా పశుపతేః పాదారవిన్దద్వయం
చేతోవృత్తిరుపేత్య తిష్ఠతి సదా సా భక్తిరిత్యుచ్యతే ॥ 61

శ్లో॥ ఆనన్దాశ్రుభిరాతనోతి పులకం నైర్మల్యతశ్ఛాదనం
వాచాశఙ్ఖముఖే స్థితైశ్చ జఠరాపూర్తిం చరిత్రామృతైః ।
రుద్రాక్షైర్భసితేన దేవ! వపుషో రక్షాం భవద్భావనా-
పర్యఙ్కే వినివేశ్య భక్తిజననీ భక్తార్భకం రక్షతి ॥ 62

శ్లో॥ మార్గావర్తితపాదుకా పశుపతేరఙ్గస్య కూర్చాయతే
గణ్డూషామ్బునిషేచనం పురరిపోర్దివ్యాభిషేకాయతే ।
కిఞ్చిద్భక్షితమాంసశేషకబలం నవ్యోపహారాయతే
భక్తిః కిం న కరోత్యహో! వనచరో భక్తావతంసాయతే ॥ 63

శ్లో॥ వక్షస్తాడనమన్తకస్య కఠినాపస్మారసమ్మర్దనం
భూభృత్పర్యటనం నమత్సురశిరఃకోటీరసఙ్ఘర్షణమ్ ।
కర్మేదం మృదులస్య తావకపదద్వన్ద్వస్య గౌరీపతే!
మచ్చేతోమణిపాదుకావిహరణం శమ్భో! సదాఽఙ్గీకురు ॥ 64

శ్లో॥ వక్షస్తాడనశఙ్కయా విచలితో వైవస్వతో నిర్జరాః
కోటీరోజ్జ్వలరత్నదీపకలికానీరాజనం కుర్వతే ।
దృష్ట్వా ముక్తివధూస్తనోతి నిభృతాశ్లేషం భవానీపతే!
యచ్చేతస్తవ పాదపద్మభజనం తస్యేహ కిం దుర్లభమ్ ॥ 65

శ్లో॥ క్రీడార్థం సృజసి ప్రపఞ్చమఖిలం క్రీడామృగాస్తే జనా
యత్కర్మాచరితం మయా చ భవతః ప్రీత్యై భవత్యేవ తత్ ।
శమ్భో! స్వస్య కుతూహలస్య కరణం మచ్చేష్టితం నిశ్చితం
తస్మాన్మామకరక్షణం పశుపతే! కర్తవ్యమేవ త్వయా ॥ **66**

శ్లో॥ బహువిధపరితోషబాష్పపూర-
స్ఫుటపులకాఙ్కితచారుభోగభూమిమ్ ।
చిరపదఫలకాంక్షిసేవ్యమానాం
పరమసదాశివభావనాం ప్రపద్యే ॥ **67**

శ్లో॥ అమితముదమృతం ముహుర్దుహన్తీం
విమలభవత్పదగోష్ఠమావసన్తీమ్ ।
సదయ! పశుపతే! సుపుణ్యపాకాం
మమ పరిపాలయ భక్తిధేనుమేకామ్ ॥ **68**

శ్లో॥ జడతా పశుతా కలఙ్కితా
కుటిలచరత్వం చ నాస్తి మయి దేవ! ।
అస్తి యది రాజమౌలే!
భవదాభరణస్య నాస్మి కిం పాత్రమ్ ॥ **69**

శ్లో॥ అరహసి రహసి స్వతన్త్రబుద్ధ్యా
వరివసితుం సులభః ప్రసన్నమూర్తిః ।
అగణితఫలదాయకః ప్రభుర్మే
జగదధికో హృది రాజశేఖరోఽస్తి ॥ **70**

శ్లో॥ ఆరూఢభక్తిగుణకుఞ్చితభావచాప-
యుక్తైః శివస్మరణబాణగణైరమోఘైః ।
నిర్జిత్య కిల్బిషరిపూన్ విజయీ సుధీన్ద్ర-
స్సానన్దమావహతి సుస్థిరరాజలక్ష్మీమ్ ॥ **71**

శ్లో॥ ధ్యానాఞ్జనేన సమవేక్ష్య తమఃప్రదేశం
భిత్త్వా మహాబలిభిరీశ్వరనామమన్త్రైః ।
దివ్యాశ్రితం భుజగభూషణముద్వహన్తి
యే పాదపద్మమిహ తే శివ! తే కృతార్థాః ॥ **72**

శ్లో॥ భూదారతాముదవహద్యదపేక్షయా శ్రీ-
భూదార ఏవ కిమతః సుమతే! లభస్వ ।
కేదారమాకలితముక్తిమహౌషధీనాం
పాదారవిన్దభజనం పరమేశ్వరస్య ॥ **73**

శ్లో॥ ఆశాపాశక్లేశదుర్వాసనాది-
భేదోద్యుక్తైర్దివ్యగన్ధైరమన్దైః ।
ఆశాశాటీకస్య పాదారవిన్దం
చేతఃపేటీం వాసితాం మే తనోతు ॥ **74**

శ్లో॥ కల్యాణినం సరసచిత్రగతిం సవేగం
సర్వేఙ్గితజ్ఞమనఘం ధ్రువలక్షణాఢ్యమ్ ।
చేతస్తురఙ్గమధిరుహ్య చర స్మరారే!
నేతః! సమస్తజగతాం వృషభాధిరూఢ! ॥ **75**

శ్లో॥ భక్తిర్మహేశపదపుష్కరమావసన్తీ
కాదమ్బినీవ కురుతే పరితోషవర్షమ్ ।
సమ్పూరితో భవతి యస్య మనస్తటాక-
స్తజ్జన్మసస్యమఖిలం సఫలఞ్చ నాన్యత్ ॥ **76**

శ్లో॥ బుద్ధిస్స్థిరా భవితుమీశ్వరపాదపద్మ-
సక్తా వధూర్విరహిణీవ సదా స్మరన్తీ ।
సద్భావనాస్మరణదర్శనకీర్తనాది
సమ్మోహితేవ శివమన్త్రజపేన విన్తే ॥ **77**

శ్లో॥ సదుపచారవిధిష్వనుబోధితాం
సవినయాం సుహృదం సదుపాశ్రితామ్ ।
మమ సముద్ధర బుద్ధిమిమాం ప్రభో!
వరగుణేన నవోఢవధూమివ ॥ 78

శ్లో॥ నిత్యం యోగిమనస్సరోజదలసఞ్చారక్షమస్త్వత్క్రమ-
శ్శమ్భో! తేన కథం కఠోరయమరాడ్వక్షఃకవాటక్షతిః ।
అత్యన్తం మృదులం త్వదఙ్ఘ్రియుగలం హా! మే మనశ్చిన్తయ-
త్యేతల్లోచనగోచరం కురు విభో! హస్తేన సంవాహయే ॥ 79

శ్లో॥ ఏష్యత్యేష జనిం మనోఽస్య కఠినం తస్మిన్నటానీతి మ-
ద్రక్షాయై గిరిసీమ్ని కోమలపదన్యాసః పురాభ్యాసితః ।
నో చేద్దివ్యగృహాన్తరేషు సుమనస్తల్పేషు వేద్యాదిషు
ప్రాయః సత్సు శిలాతలేషు నటనం శమ్భో! కిమర్థం తవ ॥ 80

శ్లో॥ కఞ్చిత్కాలముమామహేశ! భవతః పాదారవిన్దార్చనైః
కఞ్చిద్ధ్యానసమాధిభిశ్చ నతిభిః కఞ్చిత్కథాకర్ణనైః ।
కఞ్చిత్ కఞ్చిదవేక్షణైశ్చ నుతిభిః క(కా)ఞ్చిద్దశామీదృశీం
యః ప్రాప్నోతి ముదా త్వదర్పితమనా జీవన్ స ముక్తః ఖలు! ॥81

శ్లో॥ బాణత్వం వృషభత్వమర్ధవపుషా భార్యాత్వమార్యాపతే!
ఘోణిత్వం సఖితా మృదఙ్గవహతా చేత్యాదిరూపం దధౌ ।
త్వత్పాదే నయనార్పణఞ్చ కృతవాన్ త్వద్దేహభాగో హరిః
పూజ్యాత్పూజ్యతరః స ఏవ హి న చేత్కో వా తదన్యోఽధికః॥82

శ్లో॥ జననమృతియుతానాం సేవయా దేవతానాం
న భవతి సుఖలేశః సంశయో నాస్తి తత్ర ।
అజనిమమృతరూపం సామ్బమీశం భజన్తే
య ఇహ పరమసౌఖ్యం తే హి ధన్యా లభన్తే ॥ 83

శ్లో॥ శివ! తవ పరిచర్యాసన్నిధానాయ గౌర్యా
భవ! మమ గుణధుర్యాం బుద్ధికన్యాం ప్రదాస్యే ।
సకలభువనబన్ధో! సచ్చిదానన్దసిన్ధో!
సదయ! హృదయగేహే సర్వదా సంవస త్వమ్ ॥ **84**

శ్లో॥ జలధిమథనదక్షో నైవ పాతాలభేదీ
న చ వనమృగయాయాం నైవ లుబ్ధః ప్రవీణః ।
అశనకుసుమభూషావస్త్రముఖ్యాం సపర్యాం
కథయ కథమహం తే కల్పయానీన్దుమౌలే! ॥ **85**

శ్లో॥ పూజాద్రవ్యసమృద్ధయో విరచితాః పూజాం కథం కుర్మహే
పక్షిత్వం న చ వా కిటిత్వమపి న ప్రాప్తం మయా దుర్లభమ్ ।
జానే మస్తకమఙ్ఘ్రిపల్లవముమాజానే! న తేఽహం విభో!
న జ్ఞాతం హి పితామహేన హరిణా తత్త్వేన తద్రూపిణా ॥ **86**

శ్లో॥ అశనం గరలం ఫణీ కలాపో
వసనం చర్మ చ వాహనం మహోక్షః ।
మమ దాస్యసి కిం కిమస్తి శమ్భో!
తవ పాదామ్బుజభక్తిమేవ దేహి ॥ **87**

శ్లో॥ యదా కృతామ్భోనిధిసేతుబన్ధనః
కరస్థలాధఃకృతపర్వతాధిపః ।
భవాని తే లఙ్ఘితపద్మసమ్భవ-
స్తదా శివార్చాస్తవభావనక్షమః ॥ **88**

శ్లో॥ నతిభిర్నుతిభిస్త్వమీశ! పూజా-
విధిభిర్ధ్యానసమాధిభిర్న తుష్టః ।
ధనుషా ముసలేన చాశ్మభిర్వా
వద తే ప్రీతికరం తథా కరోమి ॥ **89**

శ్లో॥ వచసా చరితం వదామి శమ్భో-
రహముద్యోగవిధాసు తేఽప్రసక్తః ।
మనసా(ఽఽ)కృతిమీశ్వరస్య సేవే
శిరసా చైవ సదాశివం నమామి ॥ 90

శ్లో॥ ఆద్యాఽవిద్యా హృద్గతా నిర్గతాసీ-
ద్విద్యా హృద్యా హృద్గతా త్వత్ప్రసాదాత్ ।
సేవే నిత్యం శ్రీకరం త్వత్పదాబ్జం
భావే ముక్తేర్భాజనం రాజమౌలే! ॥ 91

శ్లో॥ దూరీకృతాని దురితాని దురక్షరాణి
దౌర్భాగ్యదుఃఖదురహఙ్కృతిదుర్వచాంసి ।
సారం త్వదీయచరితం నితరాం పిబన్తం
గౌరీశ! మామిహ సముద్ధర సత్కటాక్షైః ॥ 92

శ్లో॥ సోమకలాధరమౌలౌ
కోమలఘనకన్ధరే మహోమహసి ।
స్వామిని గిరిజానాథే
మామకహృదయం నిరన్తరం రమతామ్ ॥ 93

శ్లో॥ సా రసనా తే నయనే
తావేవ కరౌ స ఏవ కృతకృత్యః ।
యా యే యౌ యో భర్గం
వదతీక్షేతే సదార్చతః స్మరతి ॥ 94

శ్లో॥ అతిమృదులౌ మమ చరణా-
వతికఠినం తే మనో భవానీశ! ।
ఇతి విచికిత్సాం సన్త్యజ
శివ! కథమాసీద్గిరౌ తథా వేశః ॥ 95

శ్లో॥ ధైర్యాఙ్కుశేన నిభృతం
రభసాదాకృష్య భక్తిశృఙ్ఖలయా ।
పురహర! చరణాలానే
హృదయమదేభం బధాన చిద్యన్త్రైః ॥ **96**

శ్లో॥ ప్రచరత్యభితః ప్రగల్భవృత్త్యా
మదవానేష మనఃకరీ గరీయాన్ ।
పరిగృహ్య నయేన భక్తిరజ్జ్వా
పరమ! స్థాణుపదం దృఢం నయాముమ్ ॥ **97**

శ్లో॥ సర్వాలఙ్కారయుక్తాం సరలపదయుతాం సాధువృత్తాం సువర్ణాం
సద్భిః సంస్తూయమానాం సరసగుణయుతాం లక్షితాం లక్షణాఢ్యామ్।
ఉద్యద్భూషావిశేషాముపగతవినయాం ద్యోతమానార్థరేఖాం
కళ్యాణీం దేవ! గౌరీప్రియ! మమ కవితాకన్యకాం త్వం గృహాణ॥**98**

శ్లో॥ ఇదం తే యుక్తం వా పరమశివ! కారుణ్యజలధే!
గతౌ తిర్యగ్రూపం తవ పదశిరోదర్శనధియా ।
హరిబ్రహ్మాణౌ తౌ దివి భువి చరన్తౌ శ్రమయుతౌ
కథం శమ్భో! స్వామిన్! కథయ మమ వేద్యోఽసి పురతః ॥ **99**

శ్లో॥ స్తోత్రేణాలమహం ప్రవచ్మి న మృషా దేవా విరిఞ్చాదయః
స్తుత్యానాం గణనాప్రసఙ్గసమయే త్వామగ్రగణ్యం విదుః ।
మాహాత్మ్యాగ్ర్యవిచారణప్రకరణే ధానాతుషస్తోమవ-
ద్ధూతాస్త్వాం విదురుత్తమోత్తమఫలం శమ్భో! భవత్సేవకాః ॥ **100**

శ్రీః

శ్రీః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరాచార్యవిరచితా

శివానన్దలహరీ

శ్రీః

శ్రీమచ్ఛఙ్కరాచార్యవిరచితా

శివానన్దలహరీ

శ్లో॥ కలాభ్యాం చూడాలఙ్కృతశశికలాభ్యాం నిజతపః-
ఫలాభ్యాం భక్తేషు ప్రకటితఫలాభ్యాం భవతు మే ।
శివాభ్యామస్తోకత్రిభువనశివాభ్యాం హృది పున-
ర్భవాభ్యామానన్దస్ఫురదనుభవాభ్యాం నతిరియమ్ ॥ 1

అ : కవి కృతా పార్వతీపరమేశ్వరనుతిః

శంకరాచార్యః శివనమస్క్రియయా గ్రంథారంభం కరోతి కలాభ్యామితి. కలాభ్యాం చూడా+ అలంకృత-శశి-కలాభ్యాం నిజ-తపః-ఫలాభ్యాం భక్తేషు ప్రకటిత-ఫలాభ్యామ్ అస్తోక-త్రిభువన-శివాభ్యాం హృది పునః-భవాభ్యామ్ ఆనంద-స్ఫురద్-అనుభవాభ్యాం శివాభ్యామ్ ఇయం మే నతిః భవతు ఇతి అన్వయః.

కలాభ్యామ్ = తత్స్వరూపాభ్యాం, విద్యాస్వరూపాభ్యాం వా 'పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ మీమాంసా-న్యాయవిస్తరః అంగాని వేదాశ్చత్వారో విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశ' ఇతి విద్యా పరిగణనా; చూడాయాం చూడయా వా అలంకృతా శశినః కలా యాభ్యాం తాభ్యామ్ శిఖాసు శిఖయా వా పరిష్కృతా చంద్రస్య కళా యాభ్యాం తాభ్యామ్; నిజయోః తపసోః ఫలే, తాభ్యామ్ = అన్యోన్యతపఃఫలిత స్వరూపాభ్యామ్ 'పరస్పరతపస్సంపత్ఫలాయితపరస్పరౌ ప్రాంచౌ జాయాపతీ' ఇతి అప్పయ్యదీక్షితః కువలయానందా-రంభే; భక్తేషు; ప్రకటితాని ఫలాని యాభ్యాం తాభ్యామ్ = ప్రదత్తాభీష్టఫలితాభ్యామ్; అస్తోకే చ తే త్రిభువనస్య శివే, తాభ్యామ్ = అనల్ప లోకత్రయసుఖ/శుభ స్వరూపాభ్యామ్; హృది = మానసే; పునః+భవాభ్యామ్ = నిత్యధ్యానకారణేన నిత్యనూతనోదయాభ్యామ్; ఆనందేన స్ఫురన్తౌ అనుభవౌ యయోః, తాభ్యామ్ = స్వరూపానందానుభవసహితాభ్యాం; శివాభ్యామ్ = పార్వతీపరమేశ్వరాభ్యామ్; మే; ఇయమ్ = సాంప్రతం క్రియమాణా; నతిః = నమః; భవతు = అస్తు. **భూ సత్తాయామితి ధాతోః లోట్.**

తాత్పర్యమ్: శివౌ పరస్పరతపస్సంపత్ఫలాయితపరస్పరౌ. సకలవిద్యాస్వరూపౌ. చూడాసు అలంకృతయా శశికళయా మహితౌ. భక్తజనేషు ప్రకటీకృతతత్తత్ పూజాఫలౌ. లోకత్రయే జనేభ్యః అనల్పస్య సుఖస్య శుభస్య చ దాతారౌ. నిరంతరధ్యానేన మనస్సు నిరంతరం నూతనతయా జాయమానౌ. ఆత్మానందస్వరూపానుభవసహితౌ. తాదృశాభ్యాం శివాభ్యాం మే నతిః భవతు.

విశేషాః : నతిః – హస్తమస్తకసంయోగరూపా. నమ్ ధాతోః ప్రహ్వీభావార్థకత్వాత్ తత్ర ప్రహ్వీభావరూపా క్రియా వ్యజ్యతే. "కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్" ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞా-విధాయకం సూత్రమ్. నతౌ కర్మణః అభావాత్ క్రియాయాః సత్వాత్ చ "క్రియయా యమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్" ఇతి వార్తికమత్రానుసంధేయమ్. 'చతుర్థీ సంప్రదానే' ఇతి చతుర్థీ-విభక్తిః.

కల్యతే ఇతి కలా. కల సంఖ్యానే ధాతోః నిష్పన్నః 'నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినృచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. తస్మాత్ టాపి కలేతిరూపమ్. శివా చ శివశ్చ శివావేతి ఏకశేషవృత్తిః. ఉభాభ్యా-మపీత్యర్థః.

నితరాం జాయతే ఇతి నిజశబ్ద వ్యుత్పత్తిః. 'అన్యేష్వపి దృశ్యతే' ఇతి సూత్రేణ ని పూర్వకాత్ జనీ (ప్రాదుర్భావే) ధాతోః డ ప్రత్యయే టిలోపే (తస్యటేః) నిజః ఇతి.

తపః+ఫలాభ్యామ్ 'కుప్వోః కః పౌ చ' ఇతి సూత్రేణ విసర్గస్థానే **ఉపధ్మానీయమ్**.

పునః భవతి ఇతి పునర్భవః తత్రాపి భూధాతోః అచ్ ప్రత్యయః స్ఫురదితి శతృప్రత్యయాంతం ప్రాతిపదికమ్, సమాసాంతర్గతత్వాత్.

అస్తోకత్రిభువనశివాభ్యామితి పదే అస్తోకశబ్దః శివాభ్యామిత్యస్యైవ విశేషణమ్. శివస్య అపరిమితత్వాత్. త్రిభువనస్య అస్తోకత్వేపి అపరిమితత్వాభావాత్.

శశికలాయాః చంద్రశిరోమాత్రాలంకారత్వేఽపి శివయోః సహభాగిత్వాత్ సమభాగిత్వాచ్చ తద్విశేషణముభయోరపి అన్వేతి.

గ్రంథస్య శివానందలహరీత్వాత్ శివయోః ఆనందస్ఫురదనుభవత్వవిశేషణం సముచితమ్. పరమాత్మనః స్వయమానందస్వరూపత్వం, రసస్వరూపత్వం చ అత్ర అనుసన్ధేయమ్.

ఇయమితి ఇదం శబ్దస్య స్త్రీలింగే ప్రథమావిభక్తిః. నిర్దేశాత్మకమిదం సర్వనామ. నిర్దిశ్యమాన విషయస్య అప్రత్యక్షత్వాత్ పదస్య నతినిర్దేశకత్వాచ్చ కవినా క్రియమాణా తత్కాలీననమస్కృతి-రూపా చేష్టా వ్యజ్యతే.

శివయోః ఆనందస్ఫురదనుభవయోః సతోః నతిస్వీకారే ప్రవృత్తే ఆనందభంగ ఇతి, కిం తత్ కవినా అపేక్షితమితి న శంకనీయమ్. ఆనందానుభవస్య నిత్యత్వాత్ నతేస్తాత్కాలికత్వాత్, శివస్య పంచముఖత్వాత్ సర్వజ్ఞత్వాచ్చ.

భవతు:	**భవతు**, భవతాత్	భవతామ్	భవన్తు
	భవ, భవతాత్	భవతమ్	భవత
	భవాని	భవావ	భవామ

శ్లో॥ గలన్తీ శమ్భో! త్వచ్చరితసరితః కిల్బిషరజో
దలన్తీ ధీకుల్యాసరణిషు పతన్తీ విజయతామ్ ।
దిశన్తీ సంసారభ్రమణపరితాపోపశమనం
వసన్తీ మచ్చేతోహ్రదభువి శివానన్దలహరీ ॥ **2**

అ : శివానందలహర్యాః జనిష్యమాణస్య ఫలస్య కామనా

అ: శంభో! త్వత్–చరిత–సరితః గళన్తీ కిల్బిష–రజః దలన్తీ ధీ–కుల్యా–సరణిషు పతన్తీ సంసార–భ్రమణ–పరితాప+ఉపశమనం దిశన్తీ మత్+చేతః+హ్రద–భువి వసన్తీ శివ+ఆనంద–లహరీ విజయతామ్.

శంభో! = ప్రాప్తసుఖ అథవా సుఖస్వరూప! 'రసగ్గ్‌హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనందీ భవతి' ఇతి ఉపనిషద్వచనాత్, తవ చరితమ్ ఏవ సరిత్ = స్రవన్తీ, తస్యాః; గళన్తీ = గాలయమానా, చరితం నామ శీలస్వభావాదివర్ణనరూపకథాదీనాం సముచ్చయః; కిల్బిషమ్ పాపమ్ ఏవ, రజః = ధూళిః, తత్, దలన్తీ = విదారయన్తీ; ధీః ఏవ కుల్యా = కృత్రిమసరిత్, తస్యాః సరణిషు = మార్గేషు పతన్తీ = హులన్తీ; సంసారే = లోకే భ్రమణమ్ చలనమ్ ఏవ పరితాపః, తస్య ఉపశమనమ్ ఉపశాన్తిమితి, దిశన్తీ = అతిసర్జయన్తీ; మమ చేతః = స్వాన్తమ్ ఏవ హ్రదః = అగాధజలాశయః తస్య భువి = సత్తాయాం వసన్తీ = నివసన్తీ; శివస్య ఆనందస్య = ఆహ్లాదస్య తదనుభవస్యేతి భావః లహరీ = మహాతరంగః; విజయతామ్ = సర్వోత్కర్షేణ వర్ధతామ్ వి+జి జయే ధాతోః లోటి రూపమ్. 'నానవాప్తమవాప్తవ్య' మితి యద్యపి గీతావచనాత్ పరమేన శివేన ఆప్తవ్యం న కించిదస్తి తథాపి మానవీయదృష్ట్యా తత్రాపి ఉత్తమమానవీయదృష్ట్యా పరమాత్మనః అపి విజయాశంసనమ్. అథవా శివానందలహరీ ఇతి తన్నామా గ్రంథః సః విజయతామితి. అత్రాపి మానవీయా దృష్టిః. అథవా అద్వైతినస్సతః తస్య ఆదిశంకరస్య జయాపజయయోరభిన్నత్వాత్.

తా: శంకర! శివానందలహరీ తవ చరితరూపాయాః ప్రవాహిన్యాః గలన్తీ. పాపధూళిం విదారయన్తీ, పఠితృశ్రోతృబుద్ధిరూపకృత్రిమసరిన్మార్గేషు చలన్తీ, ఇహలోకభ్రమణేన జాయమానం పరితాప–ముపశాంతయన్తీ, మదీయే చిత్తరూపే హ్రదే నివసన్తీ సర్వోత్కర్షేణ వర్ధతామ్.

వి: గలన్తీ, దలన్తీ, పతన్తీ, దిశన్తీ, వసన్తీ ఇతి పంచ శతృప్రత్యయాంతరూపాణి. గల, దల, పత, దిశ, వస ధాతుషు దిశ ధాతుః తౌదాదికః. శిష్టాస్సర్వే భౌవాదికాః. పంచానామపి పరస్మైపదిత్వాత్,

'లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే' ఇతి శతృప్రత్యయః, శివానందలహర్యాః స్త్రీత్వాత్ తద్విశేషణత్వేన శతృప్రత్యయాన్తేభ్యః జీప్ ప్రత్యయః '**ఋన్నేభ్యో ఙీ**'పితి.

జి (జయే) ధాతోః యద్యపి పరస్మైపదిత్వం తథాపి విపూర్వకస్య తస్య '**విపరాభ్యాం జేః**' ఇతి ఆత్మనేపదిత్వాత్ విజయతామితి.

శ్లోకే జలావస్థానాని త్రీణి ప్రదర్శితాని సరిత్<కుల్యా<హ్రదశ్చేతి, ఉత్తరోత్తరమపకర్ష-స్వరూపాణి ప్రమాణలక్షణాభ్యామ్. సరిత్పదం సృ గతావితి ధాతోః, 'హృసృరుహి యుషిభ్యః ఇతిః ' ఇతి సూత్రేణ ఇతి ప్రత్యయే సిద్ధ్యతి. గమనశీలత్వం, గలగలాయమానత్వం చ అత్ర లక్షణే. కుల్యా పదం కులసంస్త్యానే బంధుషు చ ఇతి ధాతోః 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి క ప్రత్యయే, తదన్తాత్ ప్రాతిపదికాత్ 'తత్ర సాధుః' ఇతి యత్ ప్రత్యయే చ భవతి. సంఘాతత్వం, కిలకిలాయమానత్వం చ అత్ర లక్షణే. హ్రదపదం హ్రాద అవ్యక్తే శబ్దే ఇతి ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యుణినిన్యః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే, 'పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట'మితి ధాతోః హ్రస్వే చ సిద్ధ్యతి. ఈషచ్చలనమ్, అవ్యక్తశబ్దత్వం చాత్ర లక్షణే. చేతో హ్రద ఇతి హ్రదేన చేతసః ఔపమ్యేన హృది విద్యమానా అవ్యక్తశబ్దస్వరూపా సర్వసమీక్షణస్వరూపా చ పశ్యన్తీ వాక్ గమ్యతే.

శంభో! ఇతి సంబుద్ధిః. శం సుఖం ప్రాప్తవాన్ ఇతి (భూ ప్రాప్తావితి ధాతోః); శం భవితి అస్మాత్ ఇతి వా శం భావయతి ఇతి వా (భూ సత్తాయామ్ ఇతి ధాతోః వా) 'విప్రసంభ్యో డ్వ సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సూత్రానుగుణేన 'మిత్రద్ర్వాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికేన డు ప్రత్యయే టి లోపే చ రూపమ్.

వస్తుతస్తు శంభుపదమసంజ్ఞాయామేవ. అత ఏవ కోశగ్రంథేషు శంభుపదస్య త్రిమూర్త్యాది బహ్వర్థదర్శనమ్. శంభుపదప్రయోగేన శివస్య సుఖభావయితృత్వం స్మారితమ్.

రజః ఇతి ద్వితీయాన్తమిదమ్. అత ఏవ శబ్దస్య సకారాన్తత్వమ్. రజ్యతే రజతి ఇతి వా అర్థే రంజే ధాతోః 'భూరంజిభ్యాం కిత్' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే భవతి. "రజోఽయం రజసా సార్ధం స్త్రీపుష్పగుణధూళిషు' ఇతి అజయకోశమాధారీకృత్య అకారాన్తోప్యయమితి బాలమనోరమా. 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే నిపాతనాన్నలోపే చ రూపమ్. రంజయతీతి రజః అచ్ ప్రత్యయే నిపాతనాన్నలోపే చ రూపమితి హలాయుధకోశః.

విజయతామ్:	**విజయతామ్**	విజయేతామ్	విజయన్తామ్
	విజయస్వ	విజయేథామ్	విజయధ్వమ్
	విజయై	విజయావహై	విజయామహై

శ్లో॥ త్రయీవేద్యం హృద్యం త్రిపురహరమాద్యం త్రిణయనం
జటాభారోదారం చలదురగహారం మృగధరమ్ ।

మహాదేవం దేవం మయి సదయభావం పశుపతిం
చిదాలమ్బం సామ్బం శివమతివిడమ్బం హృది భజే ॥ 3

అ : పశుపతి రూపవైభవవర్ణనమ్

అ: త్రయీ-వేద్యం హృద్యం త్రి-పుర-హరమ్ ఆద్యం త్రి-ణ(న)యనం జటా-భార+ ఉదారం చలద్(త్)+ఉరగ-హారం మృగ-ధరం మహా-దేవం దేవం మయి సదయ-భావం పశు-పతిం చిద్(త్)+ఆలంబం స+అంబం అతివిడంబం శివం హృది భజే (అహమితి అధ్యాహార్యమ్).

త్రయ్యా = త్రిసంఖ్యాకయా శ్రుత్యా ఋగ్యజుస్సామభిరితి, 'స్త్రియామృక్సామయజుషీ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీ' ఇత్యమరకోశః; వేద్యం = జ్ఞేయం; హృద్యం = హృదయస్య ప్రియమ్; ఆద్యమ్ = అదౌ భవమ్, 'అమ్భః కిమాసీద్గహనం గభీర'మితి నాసదీయసూక్తమ్. తేన 'అమ్భసః ఆదిభవత్వం పరమశివస్య చ పంచభూతాన్యతస్వరూపత్వాత్ తస్య ఆద్యత్వం; త్రీణి = త్రిసంఖ్యాకాని నయనాని = నేత్రాణి యస్య తం; జటానాం-లగ్నకచానాం భారేణ = ధురయా ఉదారమ్ = రమణీయం; చలన్తః = కంపమానా ఉరగా = సర్పా ఏవ హారాః = కంఠాభరణాని యస్య తమ్; ముక్తా కృతాభరణస్యైవ హారపదార్థత్వాత్ మౌక్తికానాం చ శుద్ధరూపత్వాత్ సర్పాణాం శ్వేతవర్ణత్వమత్ర గమ్యతే; మృగస్య కృష్ణసారస్య ధరం ధారయితారం; మహాన్ చ అసౌ దేవః తం దేవదేవమ్ దేవమ్ ఆనందేన క్రీడన్తం; మయి ఆదిశంకరే ఇతి, దయయా సహితః భావః యస్మిన్ తం కృపాళుమితి, తేనైవ కారణేన శివానందలహర్యాది గ్రంథకర్తృత్వప్రాప్తిరితి జ్ఞేయం; పశూనాం = జన్తూనాం పతిం = భర్తారం; చిదః = జ్ఞానస్య ఆలంబమ్ = ఆధారభూతం; స+అంబమ్ అంబయా జగన్మాత్రా సహితమితి; అతివిడంబమ్ = అతిశయేన అనుకరణశీలమ్ అనుకరణశీలత్వం చ తస్య కలాత్రుటికాష్ఠాదిరూపత్వాత్; శివం = శంకరం; హృది = మనసి; భజే = సేవే. భజ సేవాయామితి ఆత్మనేపది ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషే రూపమ్.

తా : పరమశివః ఆద్యః అత ఏవ త్రయీవేద్యః హృద్యశ్చ. మయ నిర్మితానాం త్రయాణామపి పురాణాం సంహర్తా. త్రిణయనః సః జటానాం భారేణ రమణీయః. చలన్తః సర్పా ఏవ తస్య హారాః (కంఠభూషణాని). మృగధరోఽపి సః మహాదేవః దేవః పశుపతిశ్చ. గ్రంథకర్తరి దయాసహితశ్చ, తాదృశం చిదాలంబం సాంబమ్ అతివిడంబం శివం మనసా సేవే (అత్ర గ్రంథకర్తా ఏవ కర్తా).

వి : **త్రయీ** - త్రి పదాత్ '**సంఖ్యాయా అవయవే తయప్**' ఇతి తయప్ ప్రత్యయః, '**ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్వా**' ఇతి అయజి చ త్రయ ఇతి ప్రాతిపదికమ్. తతః "టిడ్ఢాణఞ్ద్వయ-సజ్దఘ్నఞ్ మాత్రచ్ తయప్ ఠక్ ఠఞ్ కఞ్ క్వపరః" ఇతి ఙీప్ ప్రత్యయః. యద్యపి ఙీప్ తయప్ప్రత్యయస్య విహితా తథాపి 'ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితః తదాదేస్తదన్తస్య చ గ్రహణ'మితి పరిభాషయా తయప్ ప్రత్యయాంతస్య తత్స్వీకారః

వేద్యమ్: విద్ ధాతోః 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి యత్ ప్రత్యయే గుణే చ రూపమ్. విద్ ధాతుః చతుర్షు గణేషు విద్యతే. (దివాది, అదాది, రుధాది, తుదాది). అత్ర ఆదాదికః ధాతుః. అత్ర శ్లోకః

శ్లో॥ సత్తాయాం విద్యతే, **జ్ఞానే వేత్తి,** విన్తే విచారణే, ।
విన్దతే విన్దతి ప్రాప్తౌ శ్యన్, **లుక్,** శ్నమ్, శేష్విదం క్రమాత్ ॥

హృద్యమ్: హృదయస్య ప్రియః ఇత్యర్థే హృదయ శబ్దస్య "హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసేషు" ఇతి యత్ ప్రత్యయః, హృదాదేశశ్చ.

త్రిణయనమ్: త్రీణి నయనాని యస్య సః ఇతి బహువ్రీహిః. **న**యనగత న కారస్య "**అట్కుప్వాఙ్ నుమ్వ్యవాయేఽపి**" ఇతి ణత్వమ్. వస్తుతస్తు "క్షుభ్నాదిషు చ" ఇతి సూత్రేణ క్షుభ్నాదేః ఆకృతిగణస్య ణత్వనిషేధేన త్రినయనమిత్యేవ రూపం స్యాత్. తథాపి త్రిణయన శబ్దస్య క్షుభ్నాదిషు అస్వీకారే ణత్వమ్ స్వీకారే పునః **త్రినయన**మిత్యపి సాధురేవ.

ఉదార: ఉత్కృష్టమాసమన్తాత్ రాతి ఇతి ఉదారః ఉద్+ఆ+రా – '**ఆతశ్చోపసర్గే**' ఇతి క ప్రత్యయః, '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపః. అథవా ఉదర్యతే ఇత్యర్థే ఋధాతోః కర్మణి ఘఞ్ ప్రత్యయః 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా'మితి. యద్యపి ఉదార ఇత్యత్ర సంజ్ఞా నాస్తి తథాపి సంజ్ఞాయామిత్యస్య మహాభాష్యే ఏవ ప్రాయికత్వకథనాత్ అసంజ్ఞాయామపి ఘఞ్.

మృగధరః: మృగస్య ధరః. అత్ర కర్మణః మృగస్య శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ. వస్తుతః ధరమాత్రస్యాపి శివవాచకత్వమస్తి ధరతి విశ్వమిత్యర్థే. 'ధాతా శక్రశ్చ విష్ణుశ్చ మిత్రస్త్వష్టా ధ్రువో ధరః' ఇతి శివసహస్రనామస్తోత్రమ్. (మహాభారతే–అనుశాసనపర్వణి 17–104). తథాపి మృగధరత్వవిశేషద్యోతనాయ అత్ర మృగపదమ్.

అతివిడంబమ్: అతి పూర్వకాత్ విడంబ్ ధాతోః, అతి–వి–పూర్వకాత్ డమ్బ్ ధాతోః వా అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

ధాతురయం ధాతుపాఠే సర్వత్ర న దృశ్యతే, తస్య లౌకికధాతుత్వాత్. అత్ర బాలమనోరమా "భ్వాదిః.... చురాదిరితి దశగణీ, తద్బహిర్భూతా అపి సౌత్రాః జుప్రభృతయః, లౌకికాః ప్రేంఖోలాదయః (విడంబయతిః ప్రేంఖోలాద్యన్తర్భూతః), వైదికాః 'తద్రక్షాంసి రాత్రిభిరసుభ్నన్' ఇత్యాదౌ సుభాదయశ్చ సంగృహీతాః భవన్తీర్థః"

భజధాతుః స్వరితేత్. '**స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే**' ఇతి క్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్వే ఏవ ఆత్మనేపదిత్వమ్. అతః అత్ర కర్తృగతా ఫలాప్తీచ్ఛా వ్యజ్యతే.

భజే:	భజతే	భజేతే	భజన్తే
	భజసే	భజేథే	భజధ్వే
	భజే	భజావహే	భజామహే.

శ్లో॥ సహస్రం వర్తన్తే జగతి విబుధాః క్షుద్రఫలదా
న మన్యే స్వప్నే వా తదనుసరణం తత్కృతఫలమ్ ।
హరిబ్రహ్మాదీనామపి నికటభాజామసులభం
చిరం యాచే శమ్భో! శివ! తవ పదామ్భోజభజనమ్ ॥ 4

అ : శివోత్కర్షా ప్రకటనమ్

అ : జగతి క్షుద్ర-ఫలదాః విబుధాః సహస్రం వర్తన్తే. (అహం) స్వప్నే వా తద్(త్)+ అనుసరణం తత్-కృత-ఫలం(వా) న మన్యే. (కిన్తు) శంభో! శివ! నికట-భాజాం, హరి-బ్రహ్మ+ఆదీనామ్ అపి అసులభం తవ పద+అంభోజ-భజనం చిరం యాచే.

జగతి = లోకే; క్షుద్రమ్ అథమమ్ అల్పం వా; ఫలం = లాభం దదతీతి; విబుధాః = దేవాః

శ్లో॥ విద్యాధరోఽప్సరో యక్షరక్షో గన్ధర్వకిన్నరాః ।
పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః ॥

ఏతేషు దేవయోనిషు పరిగణితాః అన్యే వా అపరిగణితాః; సహస్రం నాత్ర దశశతసంఖ్యాకత్వ-మభిలషితం కిన్తు బహుత్వమపరిగణేయం యథా తథా వా; వర్తన్తే. వృతు వర్తనే ధాతోః లట్. స్వప్నే వా సుప్తస్య (మమ) విజ్ఞానే వా '**స్వప్నస్సుప్తస్య విజ్ఞానే**' ఇతి విశ్వకోశః; తేషామ్ క్షుద్రఫలదాతౄణామ్; అనుసరణమ్ = అనువర్తనం; తైః కృతం = కల్పితం; ఫలం వా న మన్యే = న జానామి. (మన జ్ఞానే-దివాది-ఆత్మనేపది-లట్-ఉ.ఏ.) కిన్తు శంభో! శివ!; నికటం భజన్త ఇతి తేషాం = సమీపవర్తినాం; హరిః బ్రహ్మ చ ఆదౌ యేషాం తేషామ్ అపి; అసులభం సుఖేన ప్రాప్తుమ్ అయోగ్యం; తవ పదే ఏవ అమ్భోజే = పద్మే తయోః భజనం = సేవామేవ; యాచే = యాచనవిషయీకరోమి. (యాచృ యాంచాయాం-భ్వాది-ఆత్మనేపది-లట్-ఉ.ఏ.)

తా : స్వర్లోకే ఆశ్రితేభ్యః క్షుద్రఫలదాతారః దేవాః సహస్రశః సన్తి. తాన్ వా, తదనుసరణం వా, తత్కృతఫలస్వీకరణం వా అహం న మన్యే. కిన్తు విష్ణుబ్రహ్మాదీనామపి అసులభం భవత్పద-సరోజభజనమేవ అహం యాచే శంభో! శివ!

వి :ఫలం న మన్యే - 'మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాఽప్రాణిషు' ఇతి సూత్రేణ అత్ర అనాదరస్య వ్యక్తీకరణాత్ ఫలాయ న మన్యే ఇతి వా ఫలం న మన్యే ఇతి వా రూపమ్.

జగచ్ఛబ్దః గమ్ ధాతోః నిష్పన్నః '**ద్యుతి గమిజుహోతీనాం ద్వే చ**' ఇతి క్విపి, ద్విత్వే, 'గమః క్వౌ' ఇతి మలోపే తుగాగమే (హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్) చ రూపమ్.

క్షుద్రః - 'స్ఫాయి తంచి వంచి శకిక్షిపి క్షుది...' ఇత్యాది సూత్రేణ క్షుద్ ధాతోః రక్ ప్రత్యయే రూపమ్. క్షుణత్తి చూర్ణీకరోతి సౌజన్యమితి క్షుద్రః. రక్ ప్రత్యయః ఔణాదికః

స్వప్నః - 'స్వపో నన్' ఇతి నన్(కృత్) ప్రత్యయః

హరిః – హరతి పాపానీతి – 'హృపిషిరుహివృహివృతివిదిఛిదికీర్తిభ్యశ్చ' ఇతి ఔణాదికః ఇన్ ప్రత్యయః హృధాతోః

బ్రహ్మ – బృంహతి వర్ధత ఇతి బ్రహ్మ, బృహి (వృద్ధౌ) ధాతోః 'బృంహేర్నోఽచ్చ' ఇతి మనిన్ ప్రత్యయే నకారస్య అకారే చ రూపమ్.

నికటభాజామ్ – నికటతి (నిబధ్నాతి) ఇతి నికటః. నికటం భజన్తే ఇతి 'భజో ణ్విః' ఇతి ణ్వి ప్రత్యయే నికటభాజః.

అసులభమ్ – సులభం న భవతి ఇతి. సుపూర్వకాత్ లభ్ ధాతోః "ఈషద్ దుఃసుషు–కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఖల్" ఇతి ఖల్ ప్రత్యయః. తస్మింశ్చ సతి 'న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్" ఇతి సూత్రేణ "ఉపసర్గాత్ ఖల్ఘఞోః" ఇతి సూత్రప్రాప్తస్య నుమః నిషేధే సులభమితి రూపమ్.

లోకే జనవ్యవహారే అతిసులభమితి ప్రయోగః దృశ్యతే. తత్ర సూపసర్గస్య కేవలత్వాభావాత్ (అతి ఇతి ఉపసర్గాంతరసంయోగస్య సత్వాత్) కథం నుమః అభావః. నుమి చ అతిసులమ్భః ఇత్యేవ స్యాత్. ఇతి సంశయే ఇత్థముచ్యతే. "**సుః పూజాయామ్**" "అతిరతిక్రమణే చ" ఇతి సూత్రద్వయేన స్వతీ కర్మప్రవచనీయౌ భవతః. "యదా పూజార్థకావిమౌ కర్మప్రవచనీయౌ తదా ఉపసర్గత్వాభావాత్ న సుదురోరుపసర్గసహితత్వమ్" ఇతి బాలమనోరమా. ఉపసర్గసహితత్వే ఏవ నుమ్ప్రాప్తిః. అతః అతిసులభ, అతిదుర్లభ ప్రయోగౌ లౌకికౌ సాధూ ఏవ.

చిరమిత్యస్య స్వరాదిగణపాఠాత్ '**స్వరాదినిపాతమవ్యయ**' మితి అవ్యయత్వమ్.

పదామ్భోజభజనం (త్వాం) యాచే – అత్ర శంకరకర్తృకం పదామ్భోజభజనకర్మకం దానం ప్రార్థ్యతే. 'అకథితం చ' ఇతి సూత్రానుబద్ధేన

శ్లో॥ దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్రచ్ఛిబ్రూశాసుజిమథ్ముషామ్ ।
కర్మయుక్స్యాదకథితం తథాస్యాన్నీహృకృష్వహామ్ ॥

ఇతి శ్లోకవార్తికేన కర్మత్వమ్. '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః. శివస్య తత్పదయోశ్చ స్వస్వామిభావసంబన్ధాత్ 'శేషే షష్ఠీ' ఇతి షష్ఠీ విభక్తిరూపం తవేతి యుష్మదః.

మన్యే:	మన్యతే	మన్యేతే	మన్యన్తే
	మన్యసే	మన్యేథే	మన్యధ్వే
	మన్యే	మన్యావహే	మన్యామహే
యాచే:	యాచతే	యాచేతే	యాచన్తే
	యాచసే	యాచేథే	యాచధ్వే
	యాచే	యాచావహే	యాచామహే.

శ్లో॥ స్మృతౌ శాస్త్రే వైద్యే శకునకవితాగానఫణితౌ
పురాణే మన్త్రే వా స్తుతినటనహాస్యేష్వచతురః ।
కథం రాజ్ఞాం ప్రీతిర్భవతి మయి కోఽహం పశుపతే!
పశుం మాం సర్వజ్ఞ! ప్రథిత! కృపయా పాలయ విభో! ॥ 5

అ : రాజానుగ్రహమూలకారణ సంభావనమ్

అ : స్మృతౌ శాస్త్రే వైద్యే శకున-కవితా-గాన-ఫణితౌ పురాణే మన్త్రే స్తుతి-నటన-హాస్యేషు వా అచతురః అహం కః? మయి రాజ్ఞాం ప్రీతిః కథం భవతి? పశు-పతే! సర్వజ్ఞ! ప్రథిత! విభో! పశుం మాం కృపయా పాలయ.

స్మృతౌ = ధర్మసంహితాయాం 'స్మృతిస్తు ధర్మసంహితా' ఇత్యమరకోశః. మహర్షిభిః వేదార్థస్మరణపూర్వకం రచితత్వాత్ ధర్మనిరూపకగ్రంథానాం స్మృతిపదవ్యపదేశః; శాస్త్రే శిష్యతే అనేన ఇతి శాస్త్రం. తస్మిన్ = వ్యాకరణాది గ్రన్థే; వైద్యే = రోగచికిత్సాశాస్త్రే; శకునం చ కవితా చ గానం చ, తేషాం ఫణితిః తస్యాం "ద్వంద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకం సంబధ్యతే" ఇతి న్యాయానుసారం శకునఫణితౌ = శుభాశుభసూచకనిమిత్తవచనే, కవితా ఫణితౌ = వర్ణనాపూరితపద్యాదినిర్మాణవాణ్యాం, గానఫణితౌ = రాగతాళానుగుణం గీతస్య గానే చ ఇతి; పురాణే = ప్రాచీనగాథావిశేషైః సంపుటీకృతే గ్రంథవిశేషే "సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ. వంశానుచరితం చేతి పురాణం పంచలక్షణ"మితి పురాణప్రతిపాద్యవిషయస్వరూపం; మన్త్రే = గుప్తభాషణరూపే దేవతా విశేషారాధనే వా; స్తుతిః చ = పురతః ప్రశంసనం, నటనం చ = నృత్తం చ (నృత్తం తాళలయాశ్రయా శరీరచాలనరూపా చేష్టా ణట నృత్తావితి ధాతోః నిష్పన్న మిదం పదం) హాస్యం చ = శృంగారాద్యన్యతమరసవిశేషః చ, తేషు = తత్ప్రదర్శనే ఉపభోగే వా ఇతి భావః; అచతురః = అక్షమః, అహం, కః = కథం పరిగణనార్హః ఇతి; మయి = తాదృశే అచతురే గ్రంథకర్తరి తద్విషయే ఇతి విషయసప్తమీ ఇయం, రాజ్ఞాం = నరపతీనాం, ప్రీతిః = ఆమోదః 'ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షప్రమోదామోదసమ్మదాః' ఇతి అమరకోశః, కథం = కేన వా ప్రకారేణ భవతి? పశుపతే = ప్రాణిభర్తః 'పశూనాం పతయే నమో' ఇతి రుద్రాధ్యాయే నమకే, సర్వం జానాతి వేత్తి ఇతి తత్సంబోధనపరం సర్వజ్ఞపదం, ప్రథిత = ప్రసిద్ధ. విభో = సర్వగత 'విభుస్సర్వగతే పత్యౌ' ఇతి వైజయన్తీ, పశుమ్ = అజ్ఞానిత్వప్రకటనరూపమిదం పదం, మాం కృపయా = దయయా, పాలయ = రక్షతాత్. పాల రక్షణే-చురాదిః-పరస్మైపది-లోట్-మ.ఏ.

తా : పశుపతే! సర్వజ్ఞ! ప్రథిత! విభో! అహం స్మృతౌ వా శాస్త్రే వా చికిత్సాయాం వా శకునశాస్త్రే వా పద్యనిర్మాణే వా గానే వా పురాణే వా మన్త్రే వా స్తుతౌ వా నటనే వా హాస్యే వా చతురః న భవామి. తాదృశే మయి తత్తద్విశేషాభిలాభిణాం రాజ్ఞాం ప్రీతిః కథం భవతి? కృపయా మాం పాలయ.

వి :పశుః – అవిశేషేణ సర్వం పశ్యతి “అర్జిదృశికమ్యమి పశిబాధామృజిపశితుగ్ధుగ్దీర్ఘహకారశ్చ” సూత్రేణ దృశ్ ధాతోః కు ప్రత్యయే (ఔణాదికః) ధాతోః ‘పశి’ ఆగమే చ పశురూపమ్.

పశుశబ్దః ‘....శమ్ కమ్ ఖమ్ దిష్ట్యా **పశు...**” ఇతి చాదిగణే పఠితః. తత్ర తస్య సమ్యక్ ఇత్యర్థః. తథాపి అత్ర శ్లోకే పశుశబ్దస్య ద్రవ్యావాచిత్వాత్’ చాదయోఽసత్త్వే’ ఇతి సూత్రే ద్రవ్యావాచకానాం నిపాతత్వనిషేధాత్ ఉకారాన్తోఽయం శబ్దః సవిభక్తికః ఏవ.

‘పశుదృశ్యర్థమవ్యయమ్ ఇతి ధరణిః’ (బాలమనోరమా).

పురాణే – పురా భూతం “పురా శబ్దాత్’ సాయంచిరం ప్రాహ్ణేప్రగేఽవ్యయేభ్యష్ట్యుట్యులౌ’ ఇతి ట్యు ప్రత్యయః, తుడాగమశ్చ. **పురాతన** ఇతి రూపమ్. పృషోదరాదిత్వాత్ “**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**” ఇతి తలోపః ణత్వం చ.

పురా అపి నవమితి స్వీకారే నిపాతనాత్ పురాణరూపసిద్ధిః.

అథవా పురా శబ్దాత్ అన (ప్రాణనే) ధాతోః వా అణ(శబ్దే) ధాతోః వా అచ్ ప్రత్యయే (“నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః” ఇతి సూత్రేణ) వా రూపమ్.

మన్త్రే – మన్యతే (గుప్తం పరిభాష్యత) ఇత్యర్థే మన్త్రి (గుప్తభాషణే) ధాతోః ఘఞ్ ప్రత్యయః అథవా మత్రి ధాతోః “నందిగ్రహీ”త్యాదినా అచ్ ప్రత్యయే నుమాగమే చ మన్త్రపదసిద్ధిః. అథవా జ్ఞానార్థకే మన ధాతోః “సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్” ఇతి ష్ట్రన్ ప్రత్యయే వా మన్త్రపదమ్.

అచ్, ఘఞ్ ప్రత్యయయోః ‘నానుబన్ధకృతమసారూప్య’మితి పరిభాషయా నిరనుబంధ-దశాయాం సరూపత్వాత్ న భేదః’ ఇతి న వక్తవ్యమ్. తయోః రూపేణ సమత్వేఽపి ఫలతః భిన్నత్వాత్. ఞనుబంధకారణతః ఘఞి ప్రత్యయే వృద్ధిసిద్ధిః. అచి తు తన్న.

మయి – అస్మచ్ఛబ్దాత్ సప్తమీ. ‘**అధికరణే సప్తమీ**’ – ‘అధారోఽధికరణమ్’. ఆధారశ్చ త్రివిధః. ఔపశ్లేషికః, వైషయికః, అభివ్యాపకశ్చ ఇతి. అత్ర కృపాయాః ఆధారః అస్మచ్ఛబ్దవాచ్యః గ్రంథకర్తా. తద్విషయికీ కృపా ఇతి అత్ర ఆధారస్య వైషయికత్వమ్.

వైద్యః – విద్యాం వేద ఇతి వైద్యః. “**తదధీతే తద్వేద**” ఇతి అణ్ ప్రత్యయః, ఆదివృద్ధిశ్చ.

వస్తుతః యస్యాః కస్యాః అపి విద్యాయాః వేత్తా యః కోఽపి వైద్య ఏవ. తథాపి కాలాన్తరే చికిత్సకే ఏవ వైద్యపదస్య రూఢిరభూత్.

అచతురః – –చతురః న భవతీతి – చతి ధాతోః ‘మందివాశిమధిచతిచఙ్క్యంకిభ్య ఉరచ్’ ఇతి ఔణాదికే ఉరచ్ ప్రత్యయే చతురః. నఞర్థే న–చతురః ఇతి దశాయాం ‘**నలోపో నఞః**’ ఇతి నకారలోపః.

స్మృతి, ప్రీతి శబ్దౌ ‘**స్త్రియాంక్తిన్**’ ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయాన్తౌ. గై శబ్దే ధాతోః ల్యుటి(భావే) గానపదమ్.

కు ధాతోః '**అచ ఇః**' ఇతి ఇ ప్రత్యయే వా కవృ ధాతోః ఇన్ ప్రత్యయే వా కవిః. తస్య భావః కవితా.

భవతి:	**భవతి**	భవతః	భవన్తి
	భవసి	భవథః	భవథ
	భవామి	భవావః	భవామః

పాలయ:	పాలయతు/పాలయతాత్	పాలయతామ్	పాలయన్తు
	పాలయ/పాలయతాత్	పాలయతమ్	పాలయత
	పాలయాని	పాలయావ	పాలయామ.

శ్లో॥ ఘటో వా మృత్పిణ్డోఽప్యణురపి చ ధూమోఽగ్నిరచలః
పటో వా తన్తుర్వా పరిహరతి కిం ఘోరశమనమ్ ।
వృథా కణ్ఠక్షోభం వహసి తరసా తర్కవచసా
పదామ్భోజం శమ్భోర్భజ పరమసౌఖ్యం వ్రజ సుధీః! ॥ 6

అ : నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ఇతి ప్రకటనమ్

అ: సుధీః! ఘటః వా మృత్-పిండః వా అణుః అపి ధూమః చ అగ్నిః అచలః పటః వా తన్తుః వా ఘోర-శమనం పరిహరతి కిమ్? తర్క-వచసా వృథా కంఠ-క్షోభం వహసి. తరసా శంభోః పద+అంభోజం భజ పరమ-సౌఖ్యం వ్రజ.

సుధీః = సదాలోచనశీల! సద్బుద్ధిసహిత ఇతి వా; ఘటః = మృణ్మయపాత్రవిశేషః; మృదః మృత్తికాయాః పిండః = బోలః (గోలః) వా 'బోలగన్ధరసప్రాణపిండగోపరసాస్సమా' ఇత్యమర-కోశః, వృత్తతనువిశిష్ట ఇతి; అణుః అపి = తద్విశిష్టద్రవ్యవిశేషః అణోః పరిమాణవాచకత్వేన నిరాలంబనస్య తస్య స్థితేరసంభవాత్. "జాలసూర్యమరీచిస్థం యత్ సూక్ష్మం దృశ్యతే రజః. తస్య షష్ఠస్తు యో భాగః సః పరమాణుః" ఇతి తార్కికైరపి రజోవిశిష్టత్వేనైవ తన్నిరూపణమ్; ధూమః = ఆర్ద్రేంధనాత్ తేజస్సంయోగేన జాతః ద్రవ్యవిశేషః బాష్పకారకః అగ్న్యనుమాపకశ్చ ఇతి; అగ్నిః = వహ్నిః, అచలః = పర్వతః, పటః = వస్త్రం వా, తన్తుః = సూత్రం వా, ఘోర = భీకరః చ అసౌ శమనః = యమః తం; పరిహరతి కిమ్? కా క్వా నేతి సమాధానవ్యంజకం ప్రకటనమ్. పరి హృ-హరణే-భ్వాది-పరస్మైపది-లట్-మ.ఏ.); తర్కేణ = తర్కవచసా వచసా = వాచా 'వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకారోపః తర్కః' ఇతి తచ్ఛాస్త్రిణః, వృథా = నిష్ఫలం; కంఠస్య క్షోభం = సంచలనం; వహసి = ప్రాపయసి. (వహ ప్రాపణే భ్వాది పరస్మైపది-లట్-మ.ఏ.) తరసా = వేగేన, శంభోః = శంకరస్య; పదమ్ ఏవ అంభసి జాతం = చరణపద్మం, భజ =

సేవస్వ (భజ సేవాయాం భ్వాది ఆత్మనేపది–లోట్–మ.ఏ.) పరమమ్ ఆత్యన్తికం చ తత్ సౌఖ్యం = మనోనుకూలావస్థానం; వ్రజ = గచ్ఛ (వ్రజ గతౌ–భ్వాది–పరస్మైపది–లోట్–మ.ఏ.).

తా : ఘటః మృత్పిండః అణుః ధూమః అగ్నిః అచలః పటః తన్తుః – ఏతాని తార్కికైః స్వశాస్త్రనిరూపణప్రసంగే బహుశః ఉదాహ్రియమాణాని పదాని. ఏతాని భీకరం యమస్య ఆచరణం న పరిహరన్తి. ఏతేషాముచ్చారణం వా కంఠశోషః ఏవ. యశ్చ వృథా. అతః తరసా పరమసౌఖ్య–హేతుభూతం శంభుపదామ్భోజసేవనమేవ భజ, వ్రజ హే సుధీః!

వి : సుధీః – శోభనా ధీః యస్య సః సుధీః ఇతి బహువ్రీహిసమాసః. అథవా సుష్ఠు ధ్యాయతి ఇతి సుధీః. సూపపదాత్ ధ్యై (చింతాయామ్) ధాతోః "**ధ్యాయతేః సంప్రసారణం చ**" ఇతి వార్తికేన క్విప్ ప్రత్యయే, సంప్రసారణే, 'సంప్రసారణాచ్చే'తి ఇతి పూర్వరూపే చ సుధీః.

ఘటః – జలాదిగ్రహణాయ మృదాదిసంఘాతైః ఘటత ఇతి. ఘట్ ధాతోః 'నందిగ్రహి–పచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి సూత్రేణ అచ్ ప్రత్యయః.

పిండః – పిండతే ఇతి. పిడి (సంహతౌ) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే నుమాగమే చ రూపమ్. పిండ్యతే రాశీక్రియతే ఇతి కర్మణి వా పిడి ధాతోః '**హలశ్చే**'తి ఘఞ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

అణుః – అణతి సూక్ష్మత్వం గచ్ఛతి ఇతి వా అణయతి కాంస్యాదికమ్ ఇతి వా విగ్రహే అణ్ ధాతోః 'అణశ్చ' ఇతి ఔణాదికః ఉన్ ప్రత్యయః. త్రిష్వపి లింగేషు పదమిదం.

'వ్రీహిభేదస్త్వణుః పుమాన్' ఇతి అమరకోశః. వ్రీహి భేదేఽపి అణుశబ్దః. 'ప్రియంగవశ్చ మేఽణవశ్చ మే' ఇతి రుద్రాధ్యాయే అయమేవ అణుశబ్దః. ధాన్యవిశేష వాచకత్వే అణ్ శబ్దాత్ 'ధాన్యే నిత్' ఇతి ఉ ప్రత్యయః నిత్త్వాదాద్యుదాత్తోఽయం శబ్దః.

ధూమః – ధూఞ్ కంపనే ధాతోః "ఇషియుధీన్ధిదసిశ్యాధూసూభ్యోమక్' ఇది ఔణాదికే మక్ ప్రత్యయే రూపమ్.

పటః – పట గతౌ, పట విస్తారే వా–పటధాతోః 'నందిగ్రహీత్యాదినా అచి పటః. పట్యతే అనేన ఇతి కరణార్థే 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే "**పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ**" ఇతి ఘ ప్రత్యయః.

శమనః – శమయతి పాపినాం కర్మ ఆలోచయతి ఇతి కర్త్రర్థే "నందిగ్రహీ"త్యాదినా ల్యు ప్రత్యయే, "**యువోరనాకా**"వితి అనాదేశౌ శమన ఇతి.

శమనమితి క్లీబే పునః 'ల్యుట్ చ' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయః, అనాదేశశ్చ. యజ్ఞార్థపశుహనన–మత్రార్థః.

తరసా – వేగేనేతి. తరసా పదం కైశ్చిదవ్యయత్వేన పరిగణితమ్. తరస్ శబ్దః సకారాన్త–నపుంసకలింగత్వేన వేగార్థే బలార్థే చ అమరకోశే నిర్దిష్టః. తౄ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**'

ఇతి అసున్ (ఔణాదికే) ప్రత్యయే తరస్ శబ్దనిష్పత్తిః. కోశగ్రంథేషు ప్రాయశః సర్వేషు అస్య సకారాన్తనపుంసకలింగశబ్దత్వేనైవ స్వీకృతిః. సహసా శబ్దసాదృశ్యేన తరసా శబ్దస్యాపి అవ్యయత్వ-మాపాదితం స్యాత్ తథా ప్రయోక్తృభిః.

వృథాపదమప్యవ్యయమ్. అవిధి విఫలయోరర్థయోః అస్య ప్రయోగః. విధిరహితం దానం వృథాదానం. విఫలం చ దానం విఫలదానం. తద్యథా–

శ్లో॥ వృథా వృష్టిస్సముద్రస్య వృథా తృప్తస్య భోజనమ్ ।
వృథా దానం సమృద్ధస్య నీచస్య సుకృతం వృథా ॥

అగ్నిః – అంగతి ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి ఇత్యర్థే అగి ధాతోః "**అంగేర్నలోపశ్చ**" ఇతి ని ప్రత్యయః (ఔణాదికః) న లోపశ్చ.

అంగయన్తి అగ్ర్యం జన్మ గమయన్తి ఇతి వ్యుత్పత్త్యా 'గార్హపత్యా హవనీయదక్షిణాగ్ని-సభ్యావసథ్యౌపాసనాఖ్యేషు షడగ్నిషు' అగ్నిపదప్రవృత్తిః.

శ్లోకగతాని ఘటాదిపదాని స్వశాస్త్రే తార్కికాః బహు ప్రయుంజతే. అనుమానప్రమాణనిర్వచన-సందర్భే అచలాగ్నిధూమపదోపయోగః. పర్వతః వహ్నిమాన్ ధూమాత్ ఇతి పర్వతే ధూమసత్త్వేన వహ్నిసత్త్వం తైః సాధ్యతే.

ఘటే ఆమనిక్షిప్తే సతి జాయమానః వర్ణవికారః ప్రథమమ్ అణుషు ఇతి పీలుపాకవాదినః, ప్రథమం స్థూలే ఘటే పశ్చాదణుషు ఇతి పిఠరపాకవాదినః.

కారణత్రయస్య సమవాయాసమవాయనిమిత్తరూపస్య నిరూపణావసరే ఘటపటతన్త్వాది పదోపయోగః. ఘటం ప్రతి మృత్తికా, పటం ప్రతి తన్తవః సమవాయకారణమ్. ఘటం ప్రతి కపాలద్వయసంయోగః, పటం ప్రతి తంతుసంయోగః అసమవాయకారణమ్. దండాదికం ఘటం ప్రతి, తురీవేమాదికం పటం ప్రతి నిమిత్తకారణమ్.

భజగోవిందే '**సంప్రాప్తే సన్నిహితే కాలే నహి నహి రక్షతి డుకృఞ్కరణే**' ఇతి వైయాకరణి-మధిక్షిప్తవానాచార్యః అత్ర తావత్ తార్కికమధిక్షిపతి.

పరిహరతి, వహసి :	వహతి	వహతః	వహన్తి
	వహసి	వహథః	వహథ
	వహామి	వహావః	వహామః.

ఏవమేవ పరిహరతి :

భజ :	భజతు/భజతాత్	భజతామ్	భజన్తు
	భజ/భజతాత్	భజతమ్	భజత
	భజాని	భజావ	భజామ

ఏవమేవ వ్రజ.

శ్లో॥ మనస్తే పాదాబ్జే నివసతు వచః స్తోత్రఫణితౌ
కరశ్చాభ్యర్చాయాం శ్రుతిరపి కథాకర్ణనవిధౌ ।
తవ ధ్యానే బుద్ధిర్నయనయుగలం మూర్తివిభవే
పరగ్రన్థైః కిం వా పరమశివ! జానే పరమతః ॥ 7

అ : మూర్త్యర్చనాలక్ష్యనిరూపణమ్

అ : పరమ–శివ! తే పాద+అబ్జే మనః నివసతు. స్తోత్ర–ఫణితౌ వచః (నివసతు). అభ్యర్చాయాం కరః (నివసతు). కథా+ఆకర్ణన–విధౌ శ్రుతిః అపి (నివసతు). తవ ధ్యానే బుద్ధిః (నివసతు). మూర్తి–విభవే నయన–యుగలం (నివసతు). పర–గ్రంథైః అతః పరం కిం వా జానే (పరమతః కిం వా జానే)?

పరమశ్చ అసౌ శివః తస్మాత్సంబుద్ధిః, అథవా పరమం చ తత్ శివం తత్స్వరూపః ఇతి వా సంబుద్ధౌ, 'శ్వః శ్రేయసం శివం భద్ర'మితి వైజయన్తీ; తే, పాద+అబ్జే = చరణకమలే, మనః స్వాన్తం నివసతు. వస ధాతోః లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనే రూపమ్; న్యత్ర ఉపసర్గః; స్తోత్రరూపా స్తుతివిషయరూపా ఫణితిః వాక్ తస్యామితి; వచః = వచనం, నివసతు; అభ్యర్చాయామ్ ఆభిముఖ్యేన స్థిత్వా క్రియమాణాయామర్చాయాం; కరః = హస్తః; కథాయాః = తత్సంబంధివార్తాలాపస్య ఆకర్ణనం శ్రవణమ్ ఏవ విధిః. తస్మిన్; శ్రుతిః శ్రవణమ్ అపి నివసతు; తవ శివ సంబంధినీతి; ధ్యానే = చిన్తనే; బుద్ధిః = మనీషా; నివసతు; మూర్తేః ఆకృతేః విభవే ఐశ్వర్యే, "భవతా హరే స వృజినోఽవసాదితో నర సింహనాథ విభవాయ నో భవ" ఇతి భాగవతమ్; నయనయోః నేత్రయోః యుగలం యుగ్మం నివసతు; పరేషామ్ అన్యేషాం గ్రన్థైః; అతః పరమ్ అతోఽపి అధికం; కిం వా జానే? = కిం జానామి? న కిమపి ఇత్యర్థః పరమ–తః పారమార్థికదృష్ట్యా కిం వా జానే? ఇతి వా. అత్ర పరమశబ్దాత్ తసిల్ ప్రత్యయే రూపమ్. పరమశివ ఇతి సంబోధనాత్ పరమతః ఇత్యత్ర తస్మాత్ పరమశివాదిత్యపి అర్థః భవతి. 'నామైకదేశే నామగ్రహణ'మితి న్యాయేన. అథవా పరప్రతిపాదకైః గ్రన్థైః ఇతి వా విగ్రహవాక్యమ్. పరశబ్దస్య శివార్థకత్వం మహాభారతే "కపిశః కపిలః శుక్లః ఆయుశ్చైవ పరోఽపరః" ఇతి. అతః పరశివప్రతిపాదకగ్రన్థాపేక్షయా పరశివ స్తోత్రార్చనాదిభిరేవ ఉత్తరం ఫలమితిభావః.

తా : పరమశివ! మమ మనః తవ పాదపద్మే ఏవ నివసతు. మమ వచః యుష్మత్సంబంధిని స్తోత్రమార్గే (వచసి), మమ కరః తవ పూజాయాం, మమ శ్రోత్రం యుష్మత్సంబద్ధకథాకర్ణన–క్రియాయాం, మమ బుద్ధిః తవ ధ్యానే, మమ నయనయుగ్మం తవ మూర్తి విభవే నివసతు. అన్యకృతైః గ్రన్థైః అథవా పరమప్రతిపాదకైః గ్రన్థైః అతః పరం అథవా పరమతః (అన్యం) కిం వా జానే?

వి : **మనః –** మన్యతే అనేన ఇతి. '**సర్వధాతుభ్యః సున్**' ఇతి ఔణాదికః సున్ ప్రత్యయః

శ్లో॥ **మనో** మహాన్ మతిర్బ్రహ్మా పూర్బుద్ధిః ఖ్యాతిరీశ్వరః ।
ప్రజ్ఞా సంవిత్ చితిశ్చైవ స్మృతిశ్చ పరిపఠ్యతే ॥
పర్యాయవాచకాః శబ్దాః **మనసః** పరికీర్తితాః ॥

ఇతి మహాభారతే, మనశ్శబ్దః సకారాన్తనపుంసకలింగత్వేన ప్రత్యపాది. "నపుంసకమితి జ్ఞాత్వా ప్రియాయై ప్రేషితం మనః. తత్తు తత్రైవ రమతే హతాః పాణినినా వయమ్" – ఇతి తస్య ఖ్యాతిరపి.

తథాపి అకారాన్తత్వేనాపి అస్య ప్రయోగః హలాయుధకోశే దర్శితః

శ్లో॥ **మన**స్థం **మన**మధ్యస్థం మధ్యస్థం **మన**వర్జితమ్।
మనసా మన ఆలోచ్య స్వయంసిద్ధ్యన్తి యోగినః ॥

ఇత్యుత్తరగీతాయామ్. బాణభట్టః అపి "వర్ధితమనోత్సాహః" ఇతి అకారాన్తత్వేన మన శబ్దం ప్రయుక్తవాన్.

తే యుష్మచ్ఛబ్దస్య చతుర్థీషష్ఠీవిభక్త్యేకవచనే "**తే మయావేకవచనస్య**" ఇతి సూత్రేణ తే ఇత్యాదేశః. కిన్త్వయం పదాదౌ న భవతి. "అనుదాత్తం సర్వమపదాదౌ" ఇతి 'పదస్య' 'పదాచ్ఛ' ఇతి అధికారసూత్రనియమనాత్. అతః వాక్యాదౌ తవ ఇత్యేవ ప్రయోక్తవ్యమ్. పాదాదావపి అయం నియమః ప్రవర్తతే. అత్రాపరః నియమః. తవ ఇతి విభక్తౌ శ్రూయమాణాయామేవ అయమాదేశః లుప్తవిభక్తికే యుష్మత్పుత్రః. ఇత్యాది స్థలే అస్య న ప్రవృత్తిః, 'సమానవాక్యే ఏవ నిఘాఘయుష్మ–దస్మదాదేశాః' ఇతి వార్తికేన వాక్యభేదే సత్యపి నాయమాదేశః. ఓదనం పచ, **తే** భవిష్యతి ఇతి నోపయోక్తవ్యమ్.

అబ్జమ్ – అప్సు జాతమ్. 'సప్తమ్యాం జనేర్డః' ఇతి సూత్రేణ డ ప్రత్యయః, టిలోపశ్చ. అద్భ్యః జాతః (పుంలింగే) ఇత్యత్ర తు 'పంచమ్యా మజాతౌ డః' ఇతి డ ప్రత్యయః, టిలోపశ్చ.

ఫణితౌ – ఫణితిః పదమిదం ఫణధాతోః నిష్పన్నమ్. గత్యర్థకోఽయం ధాతుః. తథాపి ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్ శబ్దార్థే అస్య ప్రయోగః. 'స్త్రియాంక్తిన్' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయః. "తిత్రుతేష్వగ్రహాదీనామితి వాచ్యమ్" ఇతి వార్తికేన ఇడాగమః.

కరః – శబ్దోయం త్రిధా ఉత్పద్యతే. కం సుఖం రాతి ఇతి విగ్రహే క+రా '**ఆతోఽనుపసర్గే కః**' ఇతి సూత్రేణ క ప్రత్యయః '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపశ్చ. కరోతి ఇతి కరః ఇతి కర్తృవాచకః, కృధాతోః "నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్య చః" ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. కీర్యతే ఇతి భావార్థకే పునః కౄ (విక్షేపే) ధాతోః 'ఋదోరప్' ఇతి అప్ ప్రత్యయే రూపమ్. కర్మోపపదే పునః కరశబ్దః కర్తృవాచకః.

అర్చా – అర్చా పదస్య ప్రతిమా ఇతి అర్చన మితి చ అర్థౌ. అర్చ్యతే అస్యామ్ ఇతి అధికరణార్థే '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః, స్త్రీత్వ వివక్షాయాం టాప్ చ. భావార్థే '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి సూత్రేణ అకారః, టాప్ చ. హలః ఇతి పదం హలమ్ ఏవ బోధయతి. 'యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇతి సూత్రేణ తదన్తవిధిః. హలన్త ధాతోః గురుత్వాసంభవాత్. గురుమతః ధాతోః ఇతి అన్వయః.

అర్చ్యతే ప్రతిమాయామ్ ఇతి ఆధారార్థే '**షిద్భిదాదిభ్యోఽజ్**' ఇతి అజ్ ప్రత్యయే టాపి చ రూపమ్ అర్చా ఇతి.

విధిః – విదధాతి విశ్వమితి వి+దాఞ్ ధాతోః "**ఉపసర్గే ఘోః కిః**" ఇతి కి ప్రత్యయః 'దాధాఘ్వదాప్' ఇతి సూత్రేణ దారూపాః ధారూపాశ్చ ధాతవః ఘు సంజ్ఞకాః భవన్తి.

శ్రు ధాతోః కరణార్థే '**శ్రుయుజీషిస్తుభ్యః కరణే**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయః. యుజ్ ధాతోః 'వృషాదిభ్యః కలచ్' ఇతి కలచ్ ప్రత్యయే, కుత్వే చ యుగలమితి.

పాదాబ్జ, ఫణితి, అర్చా, విధి, ధ్యాన, విభవపదానామాధారార్థకత్వాత్ 'సప్తమ్యధికరణే' ఇతి సప్తమీ విభక్తిః. గ్రన్థానాం పునః కరణార్థకత్వాత్ 'కర్తృకరణయోస్తృతీయా'ఇతి తృతీయా విభక్తిః.

నివసతు –	**నివసతు**/నివసతాత్	నివసతామ్	నివసన్తు
	నివస/నివసతాత్	నివసతమ్	నివసత
	నివసాని	నివసావ	నివసామ
జానే:	జానీతే	జానాతే	జానతే
	జానీషే	జానాథే	జానీధ్వే
	జానే	జానీవహే	జానీమహే.

శ్లో॥ యథా బుద్ధిః శుక్తౌ రజతమితి కాచాశ్మని మణి–
ర్జలే పైష్టే క్షీరం భవతి మృగతృష్ణాసు సలిలమ్ ।
తథా దేవభ్రాన్త్యా భజతి భవదన్యం జడజనో
మహాదేవేశం త్వాం మనసి చ న మత్వా పశుపతే! ॥ 8

అ : శివాన్యభజనస్య భ్రాంతిత్వకథనమ్

అ : మహాదేవ! పశుపతే! యథా శుక్తౌ రజతమ్ ఇతి బుద్ధిః, కాచ+అశ్మని మణిః (ఇతి బుద్ధిః), పైష్టే జలే క్షీరమ్ (ఇతి బుద్ధిః), మృగతృష్ణాసు సలిలమ్ (ఇతి బుద్ధిః), భవతి తథా జడ–జనః ఈశం త్వాం మనసి చ న మత్వా దేవ–భ్రాన్త్యా భవద్(త్)+అన్యం భజతి చ.

మహాన్ చాసౌ దేవః తస్మాత్ సంబుద్ధిః మహాదేవ ఇతి, 'తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి. తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్' ఇతి రుద్రగాయత్రీ; పశుపతే! = పశూనాం పతిః తస్మాత్ సంబుద్ధిః 'పశూనాం పతయే నమో' ఇతి నమకమ్; యథా = యేన ప్రకారేణ; శుక్తౌ ముక్తాస్ఫోటే 'ముక్తాస్ఫోటోఽబ్ధిమండూకీ శుక్తిః' ఇతి వైజయన్తీ; రజతమ్ = దుర్వర్ణే (కనకాపేక్షయా ఇతి) లోహే 'దుర్వర్ణం రజతం రౌప్య'మితి అమరకోశః; బుద్ధిః = ధీః, కాచ+అశ్మని = క్షార వికారే పాషాణే 'క్షారః కాచః' ఇత్యమరః; మణిరితి బుద్ధిః; పైష్టే = పిష్ట సంబంధిని – సక్తౌ

శ్లో॥ యద్యపదన్తకః పూషా పైష్టమత్తి సదా చరుమ్ ।
అగ్నీందేశ్వరసామాన్యాత్తండులోఽత్ర విధీయతే॥ ఇతి తిథ్యాదితత్త్వమ్;

జలే = నీరే; క్షీరమ్ ఇతి బుద్ధిః, శైశవే అశ్వత్థామ్నః ఇవ; మృగతృష్ణాసు = మరీచికాసు 'మృగతృష్ణా మరీచికా' ఇత్యమరః; సలిలమ్ ఇతి బుద్ధిః; భవతి భూ సత్తాయామితి ధాతోః లటిప్రథమైకవచనం రూపం, తథా = తేన ప్రకారేణ, ఈశమ్ = జగన్నియామకం; త్వాం మనసి చ = మనసా అపి, న మత్వా = అవిచిన్త్య, జడః = బుద్ధిహీనశ్చ అసౌ జనః; దేవ ఇతి భ్రాంతిః అయథార్థబుద్ధిః తయా; భవతః అన్యం భవతః పృథగ్భూతం, పరమేశ్వరభిన్నస్య వస్తుతః అనుపపన్నత్వాత్ దేవ తద్‌జ్ఞానస్య భ్రాన్తిత్వం; భజతి చ సేవతే అపి. అత్ర చ శబ్దః అధిక్షేపణ పరః. ఈశభిన్నస్యైవ అనుపపన్నత్వే తస్య సేవనమపి ఇతి అధిక్షేపవిషయః గగనకుసుమమాలానిర్మాణరూపః. భజ ధాతుః సేవార్థకః ఉభయపదీ చ. ఈశాన్యభగవత్సేవాయాః నిష్ఫలత్వాత్ ఫలప్రాప్తిప్రశ్నస్యైవ అనుత్పత్తేః ఫలస్య కర్తృగామిత్వహేతుకస్య ఆత్మనేపదినః అపి అనుత్పత్తేః పరస్మైపదే ధాతు–ప్రయోగః.

తా : యథా శుక్తౌ రజతమితి, కాచాశ్మని మణిరితి, జలసమ్మిశ్రితే పిష్టే క్షీరమితి, మృగతృష్ణికాసు చ సలిలమితి అయథార్థా బుద్ధిః భవతి జ్ఞానినః అపి తథా స్వతః అపి జడస్య జనస్య దేవభ్రాన్తిః భవద్వ్యతిరిక్తే దేవశబ్దేన ఔపచారికబుద్ధ్యా వ్యవహ్రియమాణే జనే భవతి. తదా సః భవన్తం న మనుతే. మహాదేవ! పశుపతే! ఇదం ఖలు యథార్థం జ్ఞానమ్.

వి : అత్రేయం చిన్తా. శుక్తౌ రజతధీః కాచశ్మని మణిధీః, పైష్టే జలే క్షీరధీః, మృగతృష్ణికాసు జలధీః యథా భ్రాన్తిః తథా పరమాత్మని అద్వితీయరూపే రజత, మణి, క్షీర, జలధియః అపి భ్రాన్తయః ఏవ. తర్హి కో భేదః జడాజడయోః ఇతి ప్రశ్నః. అత్ర సమాధానమ్–

శ్లో॥ మణిప్రదీపప్రభయోః మణిబుద్ధ్యాభిధావతోః ।
మిథ్యాజ్ఞానావిశేషేఽపి విశేషోఽర్థ క్రియాం ప్రతి ॥

ఇతి అభినవగుప్తః. యథార్థాయథార్థజ్ఞానయోః అయథార్థజ్ఞానస్య భ్రాన్తిరూపత్వమ్. ఈశ్వరజగతోః జగతస్సర్వస్యాపి భ్రాన్తిరూపత్వమేవ.

యథా /తథా – అవ్యయం పదమిదమ్. యత్ తత్ పదయోః '**ప్రకారవచనే థాల్**' ఇతి

సూత్రేణ థాల్ ప్రత్యయః. స చ అన్వాదేశః యథా, తథా ఇతి రూపసిద్ధిః. ప్రకారశ్చ సామాన్యస్య భేదకః విశేషః. యథా శబ్దః సాదృశ్యవాచకః. 'యథా హరిః తథా హరః' ఇత్యాదౌ యత్ప్రకారవాన్ హరిః తత్ప్రకారవాన్ హరః ఇతి బోధే సతి హరిసదృశో హరః ఇతి ఫలతి. తదభిప్రాయేణ యథా శబ్దస్య సాదృశ్యవాచకత్వమ్" ఇతి బాలమనోరమా. యోగ్యతా, వీప్సా, పదార్థానతివృత్తి, సాదృశ్యేషు యథా శబ్దప్రవృత్తిః.

బుద్ధిః – బుధ్యతే అనయా ఇతి వా బోధతి ఇతి వా బుద్ధిః. 'బుధ్యతే బోధతీత్యేవం బుధేరవగమే ద్వయమ్'. నిశ్చయాత్మికాంతఃకరణవృత్తిః బుద్ధిః ఇతి వేదాన్తసారః సవికల్పకజ్ఞానమితి టీకాకారః. బుధ్ ధాతోః '**క్తిచ్‌క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సూత్రేణ క్తిచ్ ప్రత్యయః.

శుక్తిః – ఈ శుచిర్ (పూతీభావే) ధాతోః 'స్త్రియాం క్తిన్' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే రూపమ్.

రజతమ్: రజతి–ప్రియం భవతి–ఇతి వా, రజ్యతే ఇతి వా వ్యుత్పత్తిః. రంజ్ ధాతోః "పృషి రంజిభ్యాం కిత్" ఇతి ఔణాదికః అతచ్ ప్రత్యయః. కిత్వాత్ ధాతుగతనలోపః.

అశ్మని – అశ్మన్ శబ్దః నకారాన్తః అకారాన్తోఽపి భవతి. అశ్నుతే వ్యాప్నోతి ఇత్యర్థే అశూ (వ్యాప్తౌ) '**సర్వధాతుభ్యః మనిన్**' ఇతి ఔణాదికే మనిన్ ప్రత్యయే రూపమ్. కిన్తు 'అశిశకిభ్యాం ఛందసి' సూత్రేణ మనినః అశ్ధాతోః ఛందసి (వేదే) ఏవ ఇతి నియమనాత్ వేదే ఏవ అస్య అవిరళప్రయోగః. లౌకికే విరళ ఏవ. అత ఏవ హలాయుధకోశే అశ్మ శబ్దస్య అకారాన్తత్వ–ముక్త్వా పర్వతార్థే మేఘార్థే చ వైదికశబ్దోఽయమ్ ఇత్యప్యుక్తమ్.

మణిః – మణ (శబ్దే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ఇన్**' ఇతి సూత్రేణ వా ఇక్ కృష్యాదిభ్యః' ఇతి వార్తికేన ఇక్ ప్రత్యయే వా మణిశబ్దోత్పత్తిః.

జలమ్ – జలతి జీవయతి లోకాన్ ఇత్యర్థే వా జలతి ఆచ్ఛాదయతి భూమ్యాదీన్ ఇత్యర్థే వా జలధాతోః "నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

పైష్టే – పిష్ట సంబంధిని అధికరణే సప్తమీ. పిష్ (సంచూర్ణనే) ధాతోః "క్తిక్ క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్" ఇతి క్త, ప్రత్యయే. '**తస్యేదమ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే చ రూపమ్.

క్షీరమ్ – ఘస్యతే ఇతి. "ఘసేః కిచ్చ" ఇతి సూత్రేణ ఔణాదికః ఈరచ్ ప్రత్యయే, ఉపధాలోపే, కత్వే షత్వే చ క్షీరమ్. 'క్షీరం దుగ్ధే చ నీరే చ" ఇతి విశ్వకోశః. నీరార్థే ఋగ్వేదే ఏవ క్షీర పదస్య ప్రయోగః. యథా – ఋగ్వేదః 1/104/3

శ్లో॥ అవత్మనా భరతే కేతవేదా – అవత్మనా భరతే ఫేనముదన్ ।
క్షీరేణ స్నాతః కుయవస్య యోషే – హతే తే స్యాతాం ప్రవణే శిఫాయాః॥

మృగతృష్ణా – మృగాణాం తృష్ణా అస్మాసు ఇతి. మృగతృష్ణా. 'షష్ఠీ' ఇతి తత్పురుషసమాసః. అత్ర మృగశబ్దేన న కేవలమ్ ఆటవికాః జన్తవః కిన్తు ప్రాణినః సర్వేఽపి స్వీకార్యాః, మానవానా–మపి మృగతృష్ణికాసు ఆశానాం సత్త్వాత్.

అన్యః – అనితి–పృథగేవ ప్రాణితి – ఇతి. అన (ప్రాణనే) ధాతోః 'అఘ్న్యాదయశ్చ' ఇతి. యక్ ప్రత్యయ (ఔణాదికః).

భవతి :	**భవతి**	భవతః	భవన్తి
	భవసి	భవథః	భవథ
	భవామి	భవావః	భవామః.

భజతి : భవతివత్

శ్లో॥ గభీరే కాసారే విశతి విజనే ఘోరవిపినే
విశాలే శైలే చ భ్రమతి కుసుమార్థం జడమతిః ।
సమర్ప్యైకం చేతఃసరసిజముమానాథ! భవతే
సుఖేనావస్థాతుం జన ఇహ న జానాతి కిమహో! ॥ 9

అ : సుఖావస్థానస్య ఉమానాథసేవనమేవ కారణమితి

అ : జడ–మతిః కుసుమార్థం గభీరే కాసారే విజనే ఘోర–విపినే విశాలే శైలే చ భ్రమతి. ఉమానాథ! ఏకం చేతః+సరసిజం భవతే సమర్ప్య సుఖేన అవస్థాతుమ్ ఇహ జనః న జానాతి కిమ్? అహో!

జడా నిష్పన్దా మతిః యస్య సః; కుసుమార్థం = పుష్పనిమిత్తం, గభీరే = నిమ్నే 'నిమ్నం గభీరం గంభీరమ్' ఇత్యమరకోశః; కస్య జలస్య ఆసారే సరోవరే ఇతి యావత్; విశతి ప్రవిశతీతి. విశ ప్రవేశనే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; విజనే = వివిక్తే; ఘోరం భయానకం చ తత్ విపినం వనం, తస్మిన్ ఇతి; విశాలే = బృహతి; శైలే = పర్వతే; చ సముచ్చయార్థకోఽయమత్ర; భ్రమతి = చలతి (భ్రమ్ చలనే ధాతోః లిట్ ప్ర.ఏ.) ఉమాయాః నాథః పతిః తస్మాత్ సంబుద్ధౌ ఉమానాథ!, ఏకమ్ = అద్వితీయం; చేతః మానసమేవ సరసిజమ్ = సరసి సముద్భూతం; భవతే తుభ్యం పరమశివాయ ఇతి; సమర్ప్య = సమాసతః అర్పణం కృత్వా; సుఖేన = ఆనందేన; అనుకూలవేదనేన ఇతి వా 'సర్వేషా–మనుకూలతయా వేదనీయం సుఖమ్' ఇతి తార్కికాః దుఃఖప్రతిస్పర్ధి ఇదమ్; అవస్థాతుమ్ = వస్తుమ్, ఇహ = ఇహ జన్మని లోకే వా, జనః న జానాతి కిమ్? అహో = ఆశ్చర్యకారకమితి.

తా: ఉమానాథ! మందమతిః జనః భవన్తమర్చయితుం పుష్పాణి ఆహర్తుం అగాధేషు సరోవరేషు ప్రవిశతి. విజనేషు అత ఏవ భయానకేషు వనేషు, మహత్సు పర్వతేషు చ భ్రమతి. సర్వమిదం నిరర్థకమ్. అద్వితీయం మనఃకుసుమం భవతే సమర్ప్య సుఖేన స్థాతుం కిమయం జనః న జానాతి? ఆశ్చర్యకరమిదమజ్ఞానమ్.

వి: ఉమానాథ – ఉ పదమవ్యయమ్ అవధారణార్థకం చ. **మా** పదం నిషేధార్థకమవ్యయమ్. ఏతదుభయయోగే పార్వతీ నామ. తత్కథమ్? కాళిదాసీయం శ్లోకం విదాం కుర్వన్తు–

శ్లో॥ తాం పార్వతీత్యాభిజనేన నామ్నా – బంధుప్రియాం బంధుజనో జుహావ।
ఉమేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా – పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ ॥

కుమారసంభవం 1/26

మమ వచన మవధారయ. తపసే న గన్తవ్యమితి మేనా పార్వతీం తపసే గచ్ఛన్తీం నిషేద్ధుమ్ అయతత. తదా సా ఉమా బభూవ.

గభీరే – గచ్ఛతి జలమత్ర ఇతి అధికరణార్థే గమ్ ధాతోః '**గభీరగంభీరౌ**' ఇతి ఈరన్ (ఉణాది) ప్రత్యయః. భశ్చ అన్తాదేశః. గభీర–నుమాగమే గంభీరరూపనిష్పత్తిః. తతః సప్తమీ.

కాసారే – కస్య (జలస్య) ఆసారః యత్ర సః కాసారః క+ఆసార తత్పురుషసమాసః. '**షష్ఠీ**' ఇతి సూత్రేణ.

కాస్ ధాతోః 'తుషారాదయశ్చ' ఇతి సూత్రేణ ఆరన్ ప్రత్యయే వా కాసారపదమ్. తతః సప్తమీ.

కాసం (శబ్దం) ఋచ్ఛతి (ప్రాప్నోతి జలపతనాదికాలే) ఇతి వ్యుత్పత్తౌ వా కాసి ఉపపదే ఋధాతోః '**కర్మణ్యణ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయః. తతః సప్తమీ.

విగతః జనః యస్మాత్ సః **విజనః** ఇతి బహువ్రీహిః. విపిన – ఇత్యత్ర తు వేపన్తే జనాః యస్మిన్ ఇతి అధికరణార్థే టు వేపృ (కంపనే) ధాతోః '**వేపితుహ్యోః హ్రస్వశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ ఔణాదికః ఇనచ్ ప్రత్యయః. తతస్సప్తమీ.

విశాల – పదమిదం ద్విధా నిష్పద్యతే. "**వేః శాలచ్ఛంకటచౌ**" ఇతి శాలచ్ ప్రత్యయే విశాల ఇతి. విశ (ప్రవేశనే) ధాతోః "తమివిశిబిడిమృణికులికపిపలిపంచిభ్యః కాలన్" ఇతి కాలన్ ప్రత్యయే (ఉణాదిః) వా విశాల ఇతి రూపమ్.

శైల: శైల శబ్దః మత్వర్థే నిపాతః. శిలాః సన్తి అత్ర ఇత్యర్థే శిలా శబ్దాత్ "జ్యోత్స్నా తమిస్రాశృంగిణోర్జస్విన్నూర్జస్వలగోమిన్మలినమలీమసాః" ఇతి సూత్రేణ మత్వర్థే నిపాతాః. జ్యోత్స్నాదిః ఆకృతిగణః. అతః శైలశబ్దోఽపి తదంతర్భావ్యః.

కుసుమార్థమ్ – కుసుమాయ ఇదం కుసుమార్థమ్. కుసుమ+అర్థ ఇతి వస్తుతః పదద్వయమిదమ్. అర్యతే (గమ్యతే) ఋచ్ఛతి వా ఇత్యర్థే ఋ (గతౌ) ధాతోః "ఉషికుషిగర్తిభ్య–స్థన్' ఇతి ఔణాదికే స్థన్ ప్రత్యయే అర్థ ఇతి రూపమ్. అథవా అర్థ్యతే (ప్రార్థ్యతే) ఇత్యర్థే అర్థ్ (ఉపయాంచాయామ్) ధాతోః "**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**" ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః.

తతః కుసుమాయ ఇదమ్ ఇతి నిమిత్తార్థే అర్థశబ్దేన కుసుమశబ్దస్య సమాసః "అర్థేన

నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చేతి వక్తవ్యమ్" ఇతి వార్తికేన సమాసః కుసుమపదలింగతా చ భవతి. అతః కుసుమార్ధమ్ ఇతి, కుసుమపదస్య నపుంసకలింగత్వాత్. పూర్వ పదస్య విశేష్యస్య పుంలింగత్యే, స్త్రీలింగత్వే వా తల్లింగత్వమర్ధశబ్దస్యాపీతి జ్ఞేయమ్.

అవపూర్వకాత్ ష్ఠా ధాతోః "**తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్**" ఇతి తుమున్ ప్రత్యయే అవస్థాతుమితి, సమ్ పూర్వకాత్ ఋధాతోః ప్రేరణే క్త్వా ప్రత్యయే, తస్య "**సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్**" ఇతి ల్యప్ ప్రత్యయే సమర్ప్య ఇతి రూపమ్. సమర్పణ కర్మణా పరమశివాభిప్రయణాత్ భవతే ఇతి చతుర్థీవిభక్తిః **చతుర్థీ సంప్రదానే** ఇతి. ప్రవేశ భ్రమణయోః కాసార, విపిన, శైలానామ్ ఆధారత్వాత్ తత్పదేభ్యః సప్తమీవిభక్తిః "**అధికరణే సప్తమీ**" ఇతి సూత్రేణ.

విశతి :	**విశతి**	విశతః	విశన్తి
	విశసి	విశథః	విశథ
	విశామి	విశావః	విశామః

భ్రమతి: విశతివత్.

జానాతి:	**జానాతి**	జానీతః	జానన్తి
	జానాసి	జానీథః	జానీథ
	జానామి	జానీవః	జానీమః.

శ్లో॥ నరత్వం దేవత్వం నగవనమృగత్వం మశకతా
పశుత్వం కీటత్వం భవతు విహగత్వాదిజననమ్ ।
సదా త్వత్పాదాబ్జస్మరణపరమానన్దలహరీ-
విహారాసక్తం చేద్ధృదయమిహ కిన్తేన వపుషా ॥ 10

అ : వపురపేక్షయా మనఃప్రాధాన్య ప్రకటనమ్

అ : నరత్వం దేవత్వం నగ-వన-మృగత్వం మశకతా పశుత్వం కీటత్వం విహగత్వ-ఆది-జననం భవతు. హృదయమ్ ఇహ సదా త్వత్-పాద+అబ్జ-స్మరణ-పరమ+ఆనన్ద-లహరీ-విహార+ఆసక్తం చేత్ తేన వపుషా కిమ్?

నరత్వం = మనుష్యత్వం; దేవత్వమ్ = అమరత్వమ్; నగేషు పర్వతేషు వనేషు విపినేషు చ చరన్తః మృగాః జన్తవః తేషాం భావః; మశక-తా = వజ్రతుండత్వం, రాత్రి జాగరదః ఇతి మశక పర్యాయపదం తేన పీడితస్య జనస్య స్థితిం సూచయతి; పశుత్వం = చతుష్పాత్త్వం పశుపతిరిత్యాది స్థలేషు పునః పశుశబ్దః సర్వభూతవాచకః; కీటత్వం = కీటస్య భావః. కీటశ్చ 'కృమిభ్యః స్థూలే క్షుద్రజంతుభేదే' ఇతి వాచస్పత్యమ్.

శ్లో॥ “సర్పాణాం శుక్రవిణ్మూత్రశవపూత్యండసంభవాః ।
వాయ్వగ్న్యంబుప్రకృతయః కీటాస్తు వివిధాః స్మృతాః ॥ ఇతి సుశ్రుతః,

విహగత్వమ్ విహంగమత్వమ్ ఆదౌ యేషాం తేషు జననం జనిః; భవతు స్యాత్, భూ సత్తాయామ్ లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనరూపమ్; హృదయం మనః; ఇహ అముష్మిన్ లోకే; సదా తవ పాదౌ ఏవ అంబుజే చరణపద్మే తయోః స్మరణేన చిన్తనేన జాయమానస్య పరమస్య ఆత్యంతికస్య ఆనందస్య లహరీ; తస్యాం విహారే ఆసక్తం చేత్; తేన = పూర్వనిర్దిష్టేన నరత్వ-దేవత్వాదివిశిష్టేన; వపుషా = శరీరేణ; కిమ్ = కిం ప్రయోజనమ్?

తా : (పశుపతే!) నరేషు, దేవేషు, నగమృగేషు, వనమృగేషు, మశకేషు, చతుష్పాత్సు, కీటేషు, విహగేషు తథా విధేషు అన్యేషు వా జన్మ భవతు వర్తమానే వా భవిష్యతి వా. తత్ లాభనష్టో-భయాతీతమేవ భవతి. ఇహ జన్మని ఇహ లోకే హృదయం భవత్పదాబ్జస్మరణాత్మికాయాం పరమానన్దలహర్యాం విహరణే ఆసక్తం భవతి చేత్ వపుర్విశేషేణ కిం ప్రయోజనమ్? వపుర్విశేషా-పేక్షయా జీవస్య పరమసమీపగమనకాంక్షా విశేష ఏవ ప్రయోజవానితి.

వి: నగ-వన-మృగత్వమ్ – నగాః చ వనాని చ నగవనాని, తేషు చరన్తః మృగాః, తేషాం భావః – కిన్తు ‘ద్వంద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకం సంబధ్యతే’ ఇతి నియమానుసారం నగమృగత్వం, వనమృగత్వం చ పృథగేవ స్వీకార్యమ్.

నృణాతి ఇతి నరః. దీవ్యతి (ఆనందేన క్రీడతి) ఇతి దేవః. ఉభయత్రాపి నృధాతోః, దివ్ ధాతోః చ ‘నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః’ ఇతి అచ్ ప్రత్యయః.

మృగయతే (అన్వేషయతి) తృణాదికమితి అర్థే మృగ్ (అన్వేషణే) ధాతోః ‘**ఇగుపదజ్ఞాప్రీకిరః కః**’ ఇతి సూత్రేణ క ప్రత్యయః. మశతి ఇతి మశకః. మశ్ (శబ్దే) ధాతోః ‘సంజ్ఞాయాం క్వున్’ ఇతి క్వున్ ప్రత్యయే ‘**యువోరనాకౌ**’ ఇతి అకాదేశే మశక ఇతి రూపం. కీట (వరణే, వర్ణే, బంధనే చ) ధాతోః ‘నందిగ్రహీ’త్యాదినా అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

విహగః – విహాయసా గచ్ఛతి ఇతి విహగః. విహాయస్ శబ్దోపపదాత్ గమ్ ధాతోః ‘గమేః సుపి వాచ్యః’ ఇతి వార్తికేన అసంజ్ఞా విషయేఽపి ఖచ్ ప్రత్యయే ‘విహాయసో విహ ఇతి వాచ్యమ్’ ఇతి విహాయసః విహాదేశే ‘**అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్**’ ఇతి ముమాగామే చ విహంగమ ఇతి ‘ఖచ్చ డిద్వా వాచ్యః’ ఇతి వార్తికేన విభాషయా ఖచ్ ప్రత్యయస్య డిత్వే, టిలోపే చ విహగ ఇతి.

సర్వపదేభ్యః అపి ‘తస్య భావస్త్వతలౌ’ ఇతి భావార్థకే త్వ ప్రత్యయః, త ప్రత్యయో వా. తేన నరత్వాది పదసిద్ధిః.

ఆసక్తమ్ – ఆసక్తపదస్య తమ ఇత్యపి అర్థః ‘ధ్వాన్తతిమిరమాసక్తమ్’ ఇతి వైజయన్తీ. ఆ సజ్జతీతి ఆసక్తః. ఆ+షంజ్ (సంగే) ధాతోః క్త ప్రత్యయే (‘**నిష్ఠా**’ ఇతి సూత్రేణ) ఆసక్తరూప-నిష్పత్తిః. నిత్యం, సతతమ్, అవిరతమపి ఆసక్తిపదార్థా ఇతి జటాధరః.

ఇహ – అస్మిన్ ప్రదేశే ఇత్యర్థే '**ఇదమో హః**' ఇతి హ ప్రత్యయః 'ఇదమ ఇశ్' ఇతి ఇదమః ఇ ఆదేశశ్చ. ఇహ శబ్దః బహుషు నిఘంటుషు న దృశ్యతే.

చేత్ – యద్యర్థే వారణోపదేశే చ ఇదమవ్యయమ్ (అవ్యయపదకోశః). 'పక్షాంతరే చేద్యది చ' ఇత్యమరకోశః. 'చేత్ కుత్సితేఽథ సాకల్యే స్తుతౌ పక్షాంతరేఽపి చ' ఇతి వాఙ్మయార్ణవః. ప్రకృతశ్లోకే పక్షాంతరే తస్య ప్రయోగః.

వాక్యాదౌ అస్య న ప్రయోగః ఇతి కేచిత్. తథాపి 'చేద్బింబప్రతిబింబత్వం దృష్టాన్తః తదలంకృతిః' (కువలయానన్దః) ఇతి వాక్యాదావపి (పద్యాదావపి) తస్య ప్రయోగః దృశ్యతే. తస్య పద్య– రూపత్వాత్ అంగీకార్యమితి కేచిత్.

వపుః – ఉప్యన్తే బీజాని అత్ర ఇతి వపుః. (డు) వప్ (బీజసంతానే) ధాతోః '**అర్తిపృవపి యజి తనిధనితపిభ్యో నిత్**' ఇతి ఔణాదికే ప్రత్యయే వపురితి రూపమ్. అత్ర బీజాని చ దేహాంతరభోగ– సాధనబీజీభూతాని కర్మాణి. ఇహ జన్మానుభవస్య గతజన్మకర్మఫలీభూతత్వస్య దార్ఢ్యనిక్షైరంగీ– కృతత్వాత్. తథా తస్య వపుషః కరణత్వాదేవ వపుషా ఇతి తృతీయావిభక్తిః.

హృదయమ్ – హ్రియతే విషయైః కతి కర్మణ్యర్థే హృధాతోః '**వృహ్రోః షుక్దుకౌ చ**' ఇతి ఔణాదికే కయన్ ప్రత్యయే, దుగాగమే చ హృదయపదసిద్ధిః.

శ్లోకే నరత్వాదిపదాని హృదయేన సహ ప్రథమావిభక్త్యంతాని. తేషాం నియతోపస్థితికత్వాత్ '**ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా**' ఇతి పాణినిసూత్రమ్.

భవతు:	**భవతు**/భవతాత్	భవతామ్	భవన్తు
	భవ/భవతాత్	భవతమ్	భవని
	భవాని	భవావ	భవామ.

శ్లో॥ వటుర్వా గేహీ వా యతిరపి జటీ వా తదితరో
నరో వా యః కశ్చిద్భవతు భవ! కిన్తేన భవతి ।
యదీయం హృత్పద్మం యది భవదధీనం పశుపతే!
తదీయస్త్వం శమ్భో! భవసి భవభారఞ్చ వహసి ॥ 11

అ : శరణాగతివైశిష్ట్యమ్

అ : భవ! వటుః వా గేహీ వా యతిః+అపి జటీ వా తద్(త్)+ఇతరః నరః వా యః కశ్చిద్ భవతు. తేన కిం భవతి. పశుపతే! యదీయం హృత్–పద్మం భవద్(త్)+అధీనం యది శంభో! త్వం తదీయః భవసి భవభారం వహసి చ.

భవ = శివ! 'వ్యోమకేశో భవో భీమః' ఇత్యమరకోశః; వటుః వా = బ్రహ్మచారీ వా 'వటుర్వర్ణీ

బ్రహ్మచారీ' ఇతి శబ్దరత్నావళిః; గేహీ వా = గృహీ-గృహస్థాశ్రమస్థితః - వా, యతిః+అపి = యతీ-నిర్జితేంద్రియః - వా 'యే నిర్జితేంద్రియగ్రామా యతినో యతయశ్చ తే' ఇత్యమరకోశః; జటీ వా = జటా విశిష్టో వా, తద్-ఇతరః = తద్భిన్నః, నరో వా = మనుష్యో వా, యః కశ్చిద్ = యః కోపి, అనిర్దేశకత్వాత్ అనాసక్తత్వ సూచకోऽయం ప్రయోగః, భవతు అస్త్వితి. భూ సత్తాయామ్ లోటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. తేన = తత్తల్లక్షణవిశేషేణ కరణేన; కిం భవతి? = కిం వా ప్రయోజనం భవతి?, కిం వా సాధ్యత ఇతి వా; పశుపతే! = భూతపాలక!, శంభో!, యదీయమ్ = యస్య ఇదం, యేన పురుషేణ సంబద్ధం, హృత్ హృదయమేవ పద్మం కమలం, భవతః శివస్య ఇతి, అధీనం యది (భవతి), త్వం = భవాన్, తదీయః = తత్పురుషసంబద్ధః, భవసి. భూ సత్తాయాం లట్ మధ్యమపురుషైకవచనం; భవస్య సంసారస్య, భారం గరిమాణం చ, వహసి ప్రాపయసి. వహ ప్రాపణే లట్ మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : భవ! సాంసారికః నరః వటుర్వా గృహస్థో వా యతిర్వా జటీ వా అపరః యః కశ్చిద్వా భవతు. తేన తత్తదాశ్రమవిశేషేణ కిం వా భవతి ప్రయోజనమ్. పశుపతే! యదీయం హృదయ-కుసుమం భవదధీనం భవతి త్వం తదీయః భవసి. భారం త్వమేవ వహసి, శంభో!

వి : సంబుద్ధిపదాని త్రీణి, కరణపదం తేన, కర్మపదం భారం చాపహాయ తదితరాణి సర్వాణి సుబన్తాని ప్రథమావిభక్త్యన్తాన్యేవ నియతోపస్థితికత్వాత్ - 'ప్రాతిపదికలింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా' ఇతి సూత్రేణ ప్రథమావిభక్త్యంతాని. అర్థాత్ కర్తృపదాని. తేనేతి కరణమ్.

'భవభారం చ వహసి' ఇత్యత్ర చ శబ్దః భవభారస్య అనీప్సితకర్మత్వం సూచయతి. యది శివః తదీయః భవతి తర్హి తదీయభారోऽపి శివసంబంధీ ఏవ. తస్య కథనమనీప్సితమేవ. "తథాయుక్తం చానీప్సితమితి తస్య కర్మత్వం '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః. కర్మఫలస్య కర్త్రా ఏవ అనుభావ్యత్వేన వా భారవహనవిషయే అనీప్సితత్వమ్.

వటుః - వట **పరిభాషణే** ఇతి ధాతోః '**కటివటిభ్యాం చ**' ఇతి ఔణాదికే ఉ ప్రత్యయే వటురితి రూపమ్. పరిభాషకః ఇతి తస్యార్థః. అత ఏవ కాళిదాసః పార్వతీసమీపే శివమ్ అధిక్షిపన్తం మాయాబ్రహ్మచారిణం పరిభాషణసందర్భే వటుమేవ ఉక్తవాన్-

శ్లో॥ నివార్యతా మాళి! కిమప్యయం **వటుః** - పునర్వివక్షుః స్ఫురితోత్తరాధరః ।
న కేవలం యో మహతోऽపభాషతే - శృణోతి తస్మాదపి యస్య పాపభాక్ ॥

- కుమారసంభవమ్ 5/73

గేహీ - గ+ఈహీ = గేహీ. "గః గంధర్వః గణేశశ్చ. గేన గంధర్వేణ గణేశేన వా ఈహ్యతే (కామ్యతే) ఇతి। గ+ఈహ్ కర్మణి ఘఞ్। యద్వా గో గంధర్వః గణేశో వా ఈహః ఈప్సితః యస్మిన్" తత్ గేహమ్. గేహమస్య అస్తీత్యర్థే మత్వర్థీయే ఇని ప్రత్యయే ("**అత ఇనిఠనౌ**" ఇతి సూత్రేణ) గేహీతి రూపనిష్పత్తిః.

యతిః – యతతే (చేష్టతే) మోక్షార్థమిత్యర్థే '**సర్వధాతుభ్య ఇన్**' ఇతి ఔణాదికే ఇన్ ప్రత్యయే వా; '**క్తిచ్ క్తౌచ సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సూత్రేణ సంజ్ఞాయాం కర్తరి యమ్ ధాతోః (నితరాం మన ఆదికం యచ్ఛతి ఇత్యర్థే) క్తిచ్ ప్రత్యయే అనునాసికలోపే వా; 'స్త్రియాం క్తిన్' ఇతి యమ్ ధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయే వా యతిరితి. స్త్రీత్వవిధౌ సత్యపి '**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి సూత్రేణ బహులకత్వాత్ పుంసి అసి ప్రయోగః క్తిన్ ప్రత్యయస్య.

జటీ – జటతి (పరస్పరం సంలగ్నో భవతి) ఇతి అర్థే జట ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే జట ఇతి ప్రాతిపదికమ్. తస్మాత్ 'అత ఇని ఠనౌ' ఇతి ఇని ప్రత్యయే జటీ. **అథవా** జటధాతోః 'సర్వధాతుభ్యః ఇన్' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయే జటీ. **అథవా** జాయతే ఇత్యర్థే జన్ దాతోః '**జనే ష్టన్ లోపశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ ష్టన్ ప్రత్యయే. అన్త్యలోపే (ధాతోః) టాపి చ జటా. తదస్యాస్తీత్యర్థే ఇని ప్రత్యయే జటీ.

అధీనమ్ – ఇనమ్ అధిగతమ్ ఇత్యర్థే 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా' ఇతి వార్తికేన సమాసే, 'ఉపసర్జనం పూర్వ'మితి తస్య పూర్వనిపాతే, సవర్ణదీర్ఘే చ రూపమ్.

యది – పక్షాంతరే, సంభావనాయాం చ పదమిదమ్. ప్రాయశః తర్హిపదేన సహ అస్య ప్రయోగః భవతి. తత్ ప్రయోగాభావేఽపి తదర్థః అధ్యాహార్యః.

భవతు: దశమం శ్లోకం పశ్యన్తు. **భవతి, భవసి –** అష్టమశ్లోకం పశ్యన్తు. **వహసి –** భవసివత్ రూపాణి.

శ్లో॥ గుహాయాం గేహే వా బహిరపి వనే వాఽద్రిశిఖరే
జలే వా వహ్నౌ వా వసతు వసతేః కిం వద ఫలమ్ ।
సదా యస్యైవాన్తఃకరణమపి శమ్భో! తవ పదే
స్థితం చేద్యోగోఽసౌ స చ పరమయోగీ స చ సుఖీ ॥ 12

అ : శివపదయోః అంతఃకరణస్య స్థితిరేవ యోగః

అ : శమ్భో! గుహాయాం వా గేహే వా బహిః+అపి వనే వా అద్రి–శిఖరే వా జలే వా వహ్నౌ వా వసతేః ఫలం కిం? వద. యస్య అంతఃకరణమ్ అపి సదా తవ పదే ఏవ స్థితం చేత్ అసౌ యోగః సః పరమ–యోగీ చ సః సుఖీ చ.

శం మంగళం భవతి అస్మాదితి శంభుః తస్మాత్ సంబుద్ధిః. శంభో!; గుహాయాం వా = పర్వతగహ్వరే వా "గుహా, సింహపుచ్ఛ్యాం చ గర్తే చ పర్వతాదేశ్చ గహ్వరే" ఇతి మేదినీకోశః; గేహే వా = గృహే వా, బహిః+అపి = బాహ్యే ప్రదేశే వా, వనే వా = అరణ్యే వా; అద్రేః శిఖరే పర్వతాగ్రే వా, జలే వా = సలిలే వా, వహ్నౌ = దహనే వా, వసతేః = నివాసస్య, ఫలం

లాభః, కిం = కిం భవతి?, వద = బ్రూహి, వద వ్యక్తాయాం వాచి ధాతోః లోట్ మధ్యమ-పురుషైకవచనమ్. యస్య = యస్య నరస్య, నరశబ్దోఽత్ర ఉపచారేణ నార్యా అపి గ్రాహకః; అంతః మధ్యవర్తి కరణం జ్ఞానసాధనమ్, అన్తరింద్రియమ్; మనః ఇంద్రియమ్ "మనః షష్ఠానీంద్రియాణి' ఇతి తాత్త్వికైరంగీకారాత్, అపి, సదా = సర్వదా, తవ పదే ఏవ; స్థితం = లగ్నం చేత్, అసౌ తథా మనసః లగనమ్ ఏవ, యోగః = సంగతిః జీవస్య పరమేన ఇతి; సః = తథా సంలగ్నమనాః, పరమః ఉత్కృష్టశ్చ అసౌ యోగీ చ యోగయుక్తః చ; సః = తథావిధః పరమయోగీ, సుఖీ చ = సుఖవాన్ చ; భవతి ఇతి అధ్యాహార్యమ్.

తా: "పురుషః పర్వతగహ్వరేషు వా గృహే వా యత్ర కుత్రాపి బహిఃప్రదేశే వా అరణ్యే వా పర్వతాగ్రే వా జలే వా అగ్నౌ వా నివసతు. తాదృశనివాసేన కః లాభః? యస్య పురుషస్య మనః శివస్య పదే ఏవ సర్వదా లగ్నం భవతి, సః పరమయోగీ భవతి తథా లగనస్యైవ యోగత్వాత్. తాదృశః యోగీ ఏవ సుఖీ భవతి" - ఇతి శంభుముద్దిశ్య కథ్యతే.

వి : గుహా - గుహధాతోః గుహౌ గిర్యోషధ్యోః ఇతి భిదాది గణపాఠాత్ '**షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్**' ఇతి సూత్రేణ అఙ్ ప్రత్యయే' - టాపి చ గుహా ఇతి. అథవా

"**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**" ఇతి సూత్రేణ గుహ ధాతోః క ప్రత్యయే; టాపి చ గుహేతి పదమ్.

"తస్మాదిదం గుహా హృదయమ్. గూఢాః జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయపదార్థాః అస్యాం గూహతేఽస్యా-మాత్మా ఇతి వా - గుహ్+భిదాదిత్వాదధికరణే అఙ్, టాప్ చ" ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః

బహిః - 'స్వరాది నిపాతమవ్యయమ్' ఇతి అస్య అవ్యయత్వమ్.

శ్లో॥ సదృశం త్రిషు లింగేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు ।
వచనేషు చ సర్వేషు యన్నవ్యేతి తదవ్యయమ్ ॥ ఇతి అవ్యయస్వరూపమ్.

"వహ్ (ధాతోః) ఇస్ ప్రత్యయః. వబయోరభేదః" ఇతి శబ్దార్థచింతామణిః । ఉణాది ప్రత్యయాదికల్పనే రీతిరియ మితి భాష్యవచనమ్. యథా-

శ్లో॥ సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే ।
కార్యాద్విద్యాదనూబన్ధమేతచ్ఛాస్త్రముణాదిషు ॥ ఇతి

వనతీతి **వనమ్.** వన (శబ్దే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే సుబన్తకార్యే రూపమ్. శిఖా అస్య అస్తీత్యర్థే శిఖా శబ్దస్య అశ్మాదిత్వాత్ శిఖా శబ్దాత్ "**వుఞ్ఛణ్**" ఇత్యాది సూత్రేణ ర ప్రత్యయః, ఆకారస్య హ్రస్వశ్చ, సుబన్తకార్యే శిఖరమితి.

శిఖరశబ్దః పుంలింగే అపి దృశ్యతే. "పారాంధకారశిఖర సహస్రాంగారతోరణా" ఇతి పుంనపుంసకాధికారే చంద్రగోమినా పఠన మత్ర ప్రమాణమ్.

జలమ్ - జీవయతి లోకాన్ ఇతి, జలమ్. ఆచ్ఛాదయతి భూమ్యాదీన్ ఇతి వా అర్థే

జల (ఘాతనే అపవారణే చ) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయః. ఫలతీతి ఫలమ్. ఫలధాతో రచ్ ప్రత్యయః.

వహతి ధరతి హవ్యం దేవార్థమితి అర్థే వహ్ ధాతోః 'వహిశ్రిశ్రుయుద్రుగ్లాహా త్వరిభ్యో నిద్" ఇతి ఔణాదికే నిద్ ప్రత్యయే వహ్నిః.

వసతిః–వసతి శబ్దః నివాసార్థే, యామిన్యర్థే చ ప్రయుజ్యతే. 'వసతిర్గృహయామిన్యోః' ఇత్యమరకోశః. వస్(నివాసే) ధాతోః "**వహివస్యర్తిభ్యశ్చిత్**" ఇతి అతి ప్రత్యయః అధికరణార్థే.

సదా – సర్వశబ్దాత్ సర్వస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థే "**సర్వైకాన్యకిం యత్తదః కాలే దా**" ఇతి దా ఆదేశే 'సర్వస్య సోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి సర్వస్య సాదేశే చ సదా. సాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ తదభావే సర్వదా. యదా తదా అన్యదా ఏకదా కదా సర్వాణి పదాని ఏతాదృశాన్యేవ.

అంతఃకరణమ్ – అంతః(మధ్యవర్తి) కరణమ్. అంతః ఉపపదాత్ కృధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయః. "మనోబుద్ధిరహంకారః ఇత్యంతఃకరణం త్రిధా" ఇతి వైజయన్తీ. 'పంచభూతస్థ–సత్త్వాంశైః మిలితైరంతఃకరణ'మితి శబ్దార్థచింతామణిః. వేదాన్తే 'మనోబుద్ధిరహంకారశ్చిత్తం కరణమాంతరమ్' ఇతి చతుర్విధమిదమ్. సంశయః, నిశ్చయః, గర్వః, స్మరణమ్ ఇత్యేతే చత్వారః క్రమాత్ చతుర్ణాం విషయాః.

యోగః–యోగీ – యుజ్యతే ఇతి యోగః – యుజ్ ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః. యోగః అస్య అస్తీతి యోగీ 'అత ఇనిఠనౌ' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయః. అథవా "సమ్పృచ..." ఇత్యాది సూత్రేణ యోగః శీలమస్య ఇత్యర్థే యుజ్ ధాతోః ఘినుణ్ ప్రత్యయే యోగీ.

సుఖీ శబ్దోఽపి సుఖపదాత్ తదస్య అస్తీత్యర్థే ఇన్ ప్రత్యయే భవతి.

శంభుః – శం మంగళం భవతి అస్మాదిత్యర్థే శమ్+భూ ధాతోః 'మితద్ర్వాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికేన డు ప్రత్యయే టి లోపే చ శంభుః.

వసతు/వద: (సస్థానే దకారః)	వసతు/వసతాత్	వసతామ్	వసన్తు
	వస/వసతాత్	వసతమ్	వసత
	వసాని	వసావ	వసామ.

శ్లో॥ అసారే సంసారే నిజభజనదూరే జడధియా
భ్రమన్తం మామన్ధం పరమకృపయా పాతుముచితమ్ ।
మదన్యః కో దీనస్తవ కృపణరక్షాతినిపుణ–
స్త్వదన్యః కో వా మే త్రిజగతి శరణ్యః పశుపతే! ॥ 13

అ : జీవపరమయోః రక్ష్యరక్షకభావః

అ : పశు–పతే! అసారే నిజ–భజన–దూరే సంసారే జడ–ధియా భ్రమన్తమ్ అన్ధం మాం పరమ–కృపయా పాతుమ్ ఉచితమ్. మద్(త్)+అన్యః దీనః తవ కః? కృపణ–రక్షా+అతినిపుణః త్వద్(త్)+అన్యః మే త్రి–జగతి కః శరణ్యః?

పశూనాం భూతానాం పతిః నాథః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః; అసారే = సారరహితే; నిజస్య నిత్యస్య భజనాత్ సేవనాత్ దూరే అసమీపే; 'నిజే నిత్యే స్వకే త్రిషు' ఇతి అమరకోశః. సంసారే = లోకే, జడా మన్దా చ సా ధీః బుద్ధిః, తయా; భ్రమన్తం చలన్తమ్ చక్రవదితి సంభావనీయమ్; అన్ధం–నేత్రహీనం; మాం గ్రంథకర్తారం శంకరాచార్యమితి; పరమా ఉత్కృష్టా ప్రధానా వా చ సా కృపా దయా, తయా; పాతుం రక్షితుమ్; ఉచితం యుక్తమితి యావత్. మత్తః అన్యః ఇతరః; దీనః = దయనీయః దయార్హో వా; తవ పశుపతేరితి; కః? = కో వా పుమాన్ (అస్తి); కృపణస్య దీనస్య రక్షాయామవనే అతినిపుణః పరమప్రతిభావాన్, త్వత్తః భవతః అన్యః ఇతరః; మే శంకరాచార్యస్య ఇతి; త్రయాణాం జగతాం సమాహారః తస్మిన్ త్రిష్వపి లోకేషు ఇతి; కః = కో వా దేవః నరో వా; శరణ్యః = శరణం గన్తుం యోగ్యః, ఆశ్రయణీయో వా (అస్తి).

తా : గ్రంథకర్తుః శంకరాచార్యస్య జీవత్వేన, శివస్య పరమత్వేన స్వీకారే తాత్పర్యమిదమ్–

జీవః మందమతిస్సన్ తయా పరమాత్మభజనాత్ దూరే అత ఏవ అసారే సంసారే భ్రమతి. జడధీత్వాత్ అన్ధత్వమ్ అర్థాత్ వస్తుతత్త్వవిజ్ఞానే అసమర్థత్వమ్. తాదృశస్య అన్ధస్య పరమదయయా రక్షణం పరమోచితమ్. కుతః? జీవాదన్యః దయనీయః పరమస్య నాస్తి. కృపణరక్షాకుశలాత్ పరమాదన్యః శరణీయః భువనత్రయేఽపి జీవస్య నాస్తి.

వి: అత్ర శ్లోకే తిఙన్తం పదం నాస్తి. అధ్యాహార్యం భవతి. తిఙన్తపదాభావే శ్లోకగతానామితరపదానాం కథం వా కుత్ర వా అన్వయః? కథం వా కారకవిభక్తినిర్ణయః ఇతి చేత్ క్రియాయాః అనుపాదానేఽపి 'గమ్యమానాపి క్రియా కారకవిభక్తీనాం నిమిత్త'మితి వార్తికానుసారమ్. అధ్యాహృతేన క్రియాపదేనాపి కారకనిర్ణయః భవతి. సుబన్తేన పదేనాపి క్రియాయాం వ్యక్తౌ సాపి కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా భవతి.

నిజభజనదూరే – నిజశబ్దః నిత్యార్థే స్వకీయార్థే చ ప్రవర్తతే. ప్రాయశః స్వకీయార్థే ఏవ తస్య ప్రయోగః దృశ్యతే వాఙ్మయే. అత్రాపి ఆచార్యాభిప్రాయోఽపి నిజశబ్దస్య స్వకీయార్థ ఏవ. శంకరభజనమితి దృష్ట్యా. కిన్తు సమీపస్థస్య క్రియాపదస్య భ్రమణరూపత్వాత్ యః భ్రమతి స ఏవ నిజశబ్దవాచ్యో భవతి. తర్హి అపార్థః. అతః అత్ర నిజశబ్దస్య ప్రాయోభావవిరుద్ధతయా నిత్యార్థ ఏవ స్వీకరణీయః.

సారే – సార (దౌర్బల్యే) ధాతోః "నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

అథవా సృ (గతౌ) ధాతోః 'భావే చ' 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా'మితి కర్తృవర్జితే కారకే సంజ్ఞాయాం విషయే చ ఘఞ్ ప్రత్యయః.

అథవా సృ ధాతోః **'సృస్థిరే'** ఇతి సూత్రేణ కర్తరి సర్తేః ఘఞ్ ప్రత్యయే రూపమ్. 'వ్యాధిమత్స్యబలేషు చేతి వాచ్యమ్' ఇతి వార్తికేన అర్థనియమనమ్.

సమ్–ఉపసర్గే సంసారః, నఞా సమాసే అసారః.

దూరే – దుఃఖేన ఇయతే ఇతి దూరమ్. దురుపసర్గాత్ ఇణ్ ధాతోః దుర్–ఇ ఇతి దశాయాం **"దురీణో లోపశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ రక్ ప్రత్యయే, ధాతోః సర్వాత్మనా లోపే ఉపసర్గస్య దీర్ఘే చ దూరరూపమ్. తస్మాత్సప్తమ్యాం దూరే ఇతి.

జడధియా – జడా చ సా ధీః తయా – ధ్యై ధాతోః 'ధ్యాయతేః సంప్రసారణం చ' ఇతి వార్తికేన క్విపి, సంప్రసారణే చ ధీ శబ్దనిష్పత్తిః. 'తత్పురుషః ప్రథమానిర్దిష్టః కర్మధారయః' ఇతి కర్మధారయే జడధీః. తృతీయా విభక్తౌ జడధియా–

భ్రమ – ధాతోః '**లటః శతృశానచావప్రథమా సమానాధికరణే**' ఇతి శతృప్రత్యయే, ద్వితీయావిభక్తౌ భ్రమన్త మితి. పా ధాతోః '**తుమున్ ణ్వులౌ క్రియార్థాయాం క్రియాయా**'మితి సూత్రేణ తుమున్ ప్రత్యయే పాతుమితి. శతృప్రత్యయాన్తం ప్రాతిపదికం భవతి. తుమున్నన్తం పునరవ్యయమ్. '**కృన్మేజన్తః**' ఇతి సూత్రేణ మాన్తకృదన్త త్వాత్తస్య అవ్యయత్వమ్.

అన్ధ – (దృష్ట్యుపఘాతే) అచ్ ప్రత్యయే 'నందిగ్రహీ'త్యాదినా అన్ధః ఇతి. క్రప (కృపాయాం గతౌ) ధాతోః 'షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్' ఇతి సూత్రేణ అఙ్ ప్రత్యయే, ధాతోః సంప్రసారణే చ కృపా ఇతి. వచ (పరిభాషణే) ధాతోః '**రుచి వచి కుచి కుటిభ్యః కితచ్**' ఇతి సూత్రేణ కితచ్ ప్రత్యయే సంప్రసారణే చ పదనిష్పత్తిః.

మత్–త్వత్ – అస్మద్–యుష్మదోః మత్–తత్ ఆదేశౌ. '**త్వామావేకవచనే**' ఇతి సూత్రేణ యుష్మదః త్వ, అస్మదః మ చ మపర్యన్తమ్ ఆదేశః. '**ఏకవచనస్య చ**' ఇతి సూత్రేణ పంచమ్యేకవచనస్య అత్ ఆదేశః. అనేకాల్త్వాత్ ఆదేశస్య '**అనేకాల్శిత్సర్వస్య**' ఇతి సర్వాదేశః. అతి తకారస్య ఇత్సంజ్ఞాయాం 'తస్య లోపః' ఇతి కుతో న లోపః ఇతి ప్రశ్నే 'న విభక్తౌ తుస్మాః' ఇతి సూత్రం సమాధానమ్. తేన సూత్రేణ అత్ ఆదేశగతస్య తస్య ఇత్సంజ్ఞా నిషిధ్యతే.

శరణే సాధుః ఇత్యర్థే '**తత్ర సాధుః**' ఇతి సూత్రేణ యత్(తద్ధిత) ప్రత్యయే శరణ్య ఇతి రూపమ్. త్రయాణాం జగతాం సమాహారః త్రిజగత్, తస్మిన్ త్రిజగతి. "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాసః. "**సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః**" ఇతి ద్విగుత్వాత్ '**ద్విగురేకవచనమ్**' ఇతి ఏకవచననే 'స నపుంసకమ్' ఇతి నపుంసకలింగే చ త్రిజగత్.

శ్లో॥ ప్రభుస్త్వం దీనానాం ఖలు! పరమబన్ధుః పశుపతే!
ప్రముఖ్యోఽహం తేషామపి కిముత బన్ధుత్వమనయోః ।
త్వయైవ క్షన్తవ్యాః శివ! మదపరాధాశ్చ సకలాః
ప్రయత్నాత్కర్తవ్యం మదవనమియం బన్ధుసరణిః ॥ 14

అ : శంకరమహేశయోః క్షమ్యక్షమకభావః

అ : పశు–పతే! త్వం ప్రభుః (అతః ఏవ) దీనానాం పరమబన్ధుః. ఖలు. అహం తేషామ్ అపి ప్రముఖ్యః. అనయోః బన్ధుత్వం కిమ్–ఉత? శివ! సకలాః మద్(త్)+అపరాధాః త్వయా ఏవ క్షన్తవ్యాః. ప్రయత్నాత్ మద్(త్)+అవనం కర్తవ్యమ్. ఇయం బన్ధుసరణిః।

పశూనాం భూతానాం పతే పాలక!; త్వం ప్రభుః = అధిపతిః (అసి); (అత ఏవ), దీనానామ్ దరిద్రాణామ్ దుర్గతానాం వా అత ఏవ దయనీయానాం, "నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రో దుర్గతోఽపి సః" ఇత్యమరకోశః; పరమః ఆత్యన్తికః చ అసౌ బన్ధుః స్వజనః (అసి) ఖలు. అహమ్ గ్రన్థకర్తేతి, తేషాం దయనీయానామ్ అపి; ప్రముఖ్యః ప్రధానః ప్రథమో వా (అస్మి). ఆవయోః పరమశివశంకరాచార్యయోరితి; బన్ధుత్వం స్వజనత్వం కిమ్ ఉత? కిం వా వక్తవ్య–మితి భావః. కౌముతిక న్యాయేన అవగన్తవ్యమితి అభ్యర్థనమ్. శివ మంగళస్వరూప! సకలాః = సర్వే, మమ అపరాధాః = అకార్యకరణాదిదోషాః; త్వయా ఏవ క్షన్తవ్యాః = సహనీయాః. (తతః), ప్రయత్నాత్ ప్రకృష్టాత్ యత్నాత్; మత్ మమ అవనం రక్షణం, కర్తవ్యమ్ = ఆచరణీయమ్. ఇయమ్ ఏషా అర్థాత్ అపరాధసహనం, ప్రయత్నాద్ అవనం చ ఇతి; బన్ధోః బాన్ధవస్య, సరణిః మార్గః (అస్తి). మిత్రేణ సతా మిత్రస్యదోషాః క్షన్తవ్యాః మిత్రరక్షణం చ కరణీయమితి తాత్పర్యమ్.

తా : పశుపతే! త్వం ప్రభురసి. అత ఏవ దీనానాం పరమబన్ధురసి. తాదృశేషు దీనేషు అహం ప్రధానః ప్రథమశ్చ. ఇతోఽపి బన్ధుత్వమావయోః కిమపేక్షితమ్? మత్కృతాః అకర్తవ్యకరణాది–రూపాః సర్వే త్వయా క్షన్తవ్యాః. తావతా న పర్యాప్తమ్. మదవనమపి కరణీయమ్. ఏతాదృశీ అపరాధసహనపూర్వకరక్షణరూపా ఏవ భవతి ఖలు బన్ధుసరణిః.

వి : ప్రభుః – ప్రభవతీతి. ప్ర+భూ ధాతోః '**విప్రసంభ్యో డ్వసంజ్ఞాయామ్**' ఇతి డు ప్రత్యయః టిలోపశ్చ. ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహశక్తః ఇతి నిర్వచనమ్.

అసంజ్ఞాయామిదమ్. సంజ్ఞాయాం తు ప్రభూః ఇతి క్విబన్తం పదమ్.

పరమబన్ధుః – పరమశ్చ అసౌ బన్ధుః కర్మధారయసమాసః. బధ్నాతి ఇతి బన్ధుః. బన్ధ్ (బన్ధనే) ధాతోః '**శృస్వృస్నిహిత్రప్యసివసిహనిక్లిదిబన్ధిమనిభ్యశ్చ**' ఇతి ఔణాదికః ఉ ప్రత్యయః.

దీనానాం ప్రభుః, **దీనానాం** పరమబన్ధుః షష్ఠీ శేషే ఇతి షష్ఠీవిభక్తిః. తేషాం ప్రముఖ్యః ఇతి షష్ఠీవిభక్తిః "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" ఇతి సూత్రేణ. అనేనైవ సూత్రేణ సప్తమీవిభక్తిర్వా భవతి తేషు ప్రముఖ్యః ఇతి.

దీన శబ్దోత్పత్తిః త్రయోదశశ్లోకవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యా.

ఖలు – ఖలు ఇతి అవ్యయమ్. నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయనియమనిశ్చయ హేతువిషాదాదిషు అర్థేషు అస్య వినియోగః. వాక్యాలంకారత్వాభావేఽపి కేవలం పాదపూరణార్థమపి అస్య ప్రయోగః భవతి. ప్రకృతే నిశ్చయాత్మకః అర్థః.

ప్రముఖ్యః – ప్రకృష్టం ముఖమ్ ఆద్యం యస్య సః, ప్రగతః ముఖ(ముఖ్యతా)మితి వా ప్రముఖ్యః. "**కుగతిప్రాదయః**" ఇతి సూత్రేణ సమాసః.

ఖనతి విదారయతి అన్నాదికమన్యే ఇత్యర్థే "**డ్విత్ ఖనే ర్ముట్ చోదాత్తః**" ఇతి ఔణాదికే అచ్ ప్రత్యయే, తస్య డిత్వాత్ టిలోపే, ముడాగమే చ ప్రముఖరూపమ్.

తతః ముఖే భవమిత్యర్థే 'దిగాదిభ్యో యత్' ఇతి యత్ అశరీరావయవార్థత్వే. తేన ముఖ్యమితి రూపమ్. శరీరావయవార్థత్వే తు '**శరీరావయవాద్యత్**' ఇతి యత్ ప్రత్యయః. ప్రముఖ్య ఇతి పదమ్.

అనయోః – శివశంకరాచార్యయోః బన్ధుసరణిః కీదృశీ? శివః క్షన్తా. శంకరాచార్య క్షన్తవ్యః అతః తయోః క్షన్తృక్షన్తవ్యభావః.

బాన్ధవాశ్చ త్రివిధాః ఆత్మబాన్ధవాః పితృబాన్ధవాః మాతృబాంధవాశ్చ ఇతి.

ఉత – ఉ(శబ్దే) ధాతోః '**నిష్ఠా**' ఇతి క్త ప్రత్యయే రూపమ్. అవ్యయపదమిదమ్.

అథవా వ్యేఞ్ (తంతుసంతానే) ధాతోః క్త ప్రత్యయే 'వచిస్వపి యజాదీనాం కితి' ఇతి సంప్రసారణే చ ఉతమితి రూపమ్. స్యూతమిత్యర్థః.

వితర్కబాధార్థప్రశ్నసముచ్చయపక్షాంతరపాదపూరణేషు అర్థేషు ప్రయుజ్యతే **ఉత** పదమ్. అవ్యయాంతరసమ్మేళనేన ఉతస్విత్, ఉతాహో, ఉతాహోస్విత్ ఇత్యపి వితర్కార్థే పరిప్రశ్న విచారార్థే చాస్య ప్రయోగః.

క్షమ్ ధాతోః "**తవ్యత్తవ్యానీయరః**" ఇతి తవ్యత్ ప్రత్యయే **క్షన్తవ్య** పదమ్. కృధాతోః తవ్యత్ ప్రత్యయే **కర్తవ్య** పదమ్. కలయా సహ వర్తమానాః సకలాః. "**అవ్యయం విభక్తీ**" త్యాదినా సమాసః. సృ (గతౌ) ధాతోః "**అర్తి సృధృధమ్య మ్యశ్య వితృభ్యోఽనిః**" ఇతి అని ప్రత్యయే సరణిః. సరణిః దన్త్యాదిః (స). తాలవ్యాదిరపి (శ) అస్తి మార్గార్థే ఇతి అజయకోశః. తాలవ్యాదిః శృధాతోర్భవతి. అవ (రక్షణే) ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే అవనమితి.

ప్రయత్నః – ప్ర పూర్వకాత్ యతీ (ప్రయత్నే) ధాతోః "**యజయాచయతవిచ్ఛ ప్రచ్ఛ రక్షో నఙ్**" ఇతి నఙ్ ప్రత్యయే ప్రయత్న ఇతి.

శ్లో॥ ప్రవృత్తిశ్చ నివృత్తిశ్చ తథా జీవనకారణమ్ ।
ఏవం ప్రయత్న**త్రైవిధ్యం** తాంత్రికైః పరిదర్శితమ్ ॥

ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః ప్రయత్నత్రైవిధ్యం దర్శయామాస.

శ్లో॥ ఉపేక్షా నో చేత్కిం న హరసి భవద్ధ్యానవిముఖాం
దురాశాభూయిష్ఠాం విధిలిపిమశక్తో యది భవాన్ ।
శిరస్తద్వైధాత్రం ననఖలు సువృత్తం పశుపతే!
కథం వా నిర్యత్నం కరనఖముఖేనైవ లులితమ్ ॥ 15

అ : విధిలిపేః అపి శంకరకటాక్షస్య ప్రబలతరత్వమ్

అ : పశు-పతే! ఉపేక్షా నో-చేత్ దురాశా-భూయిష్ఠాం భవద్(త్)+ధ్యాన-విముఖాం విధి-లిపిం కిం న హరసి? భవాన్ యది అశక్తః న నఖలు సువృత్తం తత్ వైధాత్రం శిరః నిర్యత్నం కర-నఖ-ముఖేన ఏవ కథం వా లులితమ్?

పశూనాం భూతానాం పతిః నాథః తస్మాత్ సంబుద్ధౌ పశుపతే!; ఉప+ఈక్షా అస్వీకారః ఔదాసీన్యం వా, నో చేత్ = న భవతి చేత్, దుఃఖేన ఆప్తుం యోగ్యా ఆశా దురాశా, తయా బహులామ్; (అతః ఏవ) భవతః శివస్యేతి ధ్యానాత్ చిన్తనాత్ విముఖాం బహిర్ముఖతామ్ అథవా విరతాం, విరుద్ధం ముఖం యస్యాస్తాం వా; విధేః బ్రహ్మణః, లిపిమ్ = లలాటలిఖితం రేఖారూపం వర్ణవిన్యాసం, కిం కుతః, న హరసి = న నాశయసి? హృఞ్ హరణే లటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. "**హరణం ప్రాపణం స్వీకారః స్తైన్యం నాశనం చ**" ఇతి మాధవీయధాతువృత్తిః. భవాన్ యది అశక్తః అసమర్థః తథా హర్తుమితి, న నఖలు నఖైః లూయతే ఇతి నఖలు, తన్న భవతీతి ననఖలు, శిరసః విశేషణత్వాదస్య నపుంసకత్వమ్; సువృత్తం = సుష్ఠు ప్రవృత్తం, తత్ పురాణకథా-ప్రసిద్ధమితి జ్ఞాపనమిదం; వైధాత్రం విధాతుః ఇదం బ్రహ్మణః ఇతి, శిరః ఉత్తమాంగం; నిర్యత్నమ్ అప్రయత్నతః, కరస్య హస్తస్య నఖస్య నఖరస్య ముఖేన అగ్రభాగేన ఏవ; కథం వా = కేన ప్రకారేణ వా, లులితమ్ = చాలితమపసారితమితి వా?

తా : భూతపతే! మయి తే ఉపేక్షా అస్తి. నాస్తి చేత్ భవతః ధ్యానే విముఖాం దురాశా బహులాం లలాటలిఖితాం విధాతుః లిపిం కుతః న నాశయసి? అహం తథా అపహర్తుమశక్తః ఇతి త్వయా న వక్తవ్యమ్. కుత ఇతి చేత్ నఖైః ఛేత్తుమశక్తం సువృత్తం చ బ్రహ్మణ శిరః త్వయా అప్రయత్నతః కరనఖరముఖేనైవ అపహృతమ్. విధిశిరసః ఏవ అపహరణే సమర్థస్య సతః తవ అన్యస్య ముఖే లిఖితస్య అపహరణే అశక్తత్వం కథమితి తాత్పర్యమ్.

వి: ఉపేక్షా ఉప+ఈక్ష్యతే ఇత్యర్థే ఉపోపపదాత్ ఈక్ష ధాతోః '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి సూత్రేణ అకారప్రత్యయః టాప్ చ. యుద్ధవిషయే ఉపేక్షా పదం క్షుద్రోపాయపరమ్.

'మాయోపేక్షేంద్రజాలాని క్షుద్రోపాయా ఇమే త్రయః" ఇతి హేమచంద్రః (శబ్దకల్ప-ద్రుమః)

దురాశా–భూయిష్ఠామ్ : ఆసమన్తాత్ అశ్నుతే ఇత్యర్థే ఆ+అశ్ ధాతోః 'నన్దిగ్రహీత్యా'దినా అచ్ ప్రత్యయే టాపి చ ఆశా. దుఃఖేన ఆప్తుం యోగ్యా ఆశా దురాశా '**కుగతిప్రాదయః**' ఇతి సమాసః.

వైపుల్యవాచకాత్ బహు శబ్దాత్ '**అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ**' ఇతి ఇష్ఠన్ ప్రత్యయే, 'బహోర్లోపో భూ చ బహూః' ఇతి సూత్రేణ భూ+ఇష్ఠ ఇతి దశాయాం 'ఇష్టస్య యిట్ చ' ఇతి యిడాగమే చ భూయిష్ఠపదనిష్పత్తిః. లిపిశబ్దవిశేషణత్వాత్ స్త్రీత్వే దురాశయా భూయిష్ఠా ఇతి ఆకారాన్తత్వమ్. తామితి. 'ఇంద్రస్య బాహోర్భూయిష్ఠమోజః' ఇతి ఋగ్వేదే 8/85/3 అస్య ప్రయోగః

నో–చేత్ ఇతి నిషేధార్థకనిపాతసముదాయః అయమ్. తథాపి '**యది న స్యాత్**' ఇత్యర్థే అత్రాస్య ప్రయోగః. కిమిత్యపి నిపాతః '**చాదయోఽసత్త్వే**' ఇతి సూత్రేణ తస్య చాదిత్వాత్. జిజ్ఞాసార్థే అస్య ప్రయోగః. అత్ర విధిలిపి హరణాభావజిజ్ఞాసా ధ్వన్యతే.

విరుద్ధం ముఖం యస్యాస్తామ్. వి+ముఖ 'కుగతిప్రాదయః' ఇతి సమాసః. లిపి విశేషణత్వాత్ ద్వితీయావిభక్తిః.

లిప్యతే ఇతి లిపిః. లిప్ (ఉపలేపే) ధాతోః "**ఇగుపధాత్ కిచ్చ**" ఇతి ఔణాదికే ఇన్ ప్రత్యయే లిపిరితి.

శక్తః తత్తద్విశిష్టవిషయే జ్ఞానే శక్తో భవితుమిచ్ఛతీతి. శక్ ధాతోః 'నిష్ఠా' ఇతి క్త ప్రత్యయః. శక్తో న భవతీతి అశక్తః. న+శక్త '**నలోపో నఞః**' ఇతి నలోపః.

యది – అవ్యయమ్. పక్షాంతరే సంభావనాయాం చ అస్య ప్రయోగః. గర్హావికల్పావపి ఇతి మేదినీకోశః.

యదినా సహ అన్యావ్యయపదమేళనేన నిపాతసముదాయాః అనేకే భవన్తి. యదివా, యద్యపి, యద్వా, యది చ, యది కించిత్, యది నామ, యద్యేవమ్, యది పరమ్ ఇత్యాది.

శిరః – శ్రయతే ఇతి. శ్రి (సేవాయాం) ధాతోః "**శ్రయతేః స్వాంగే శిరః కిచ్చ**" ఇతి అసున్ ప్రత్యయే ధాతో శిరాదేశే చ శిరస్ పదనిష్పత్తిః. శిరః ఇతి అకారాన్తోఽపి శిరశబ్దః దృశ్యతే. తదాహ బాలమనోరమా–

"శృణాతేః ఘఞర్థే కప్రత్యయే అదన్తోపి. శిరోవాచీ శిరోఽదన్తో రజోవాచీ రజస్తథా", ఇతి కోశాన్తరమ్. 'పిండం దద్యాద్గయాశిరే' ఇతి వాయవీయే. 'కుండలోద్ఘృష్ట గండానాం కుమారాణాం తరస్వినామ్. నిచకర్త శిరాన్ ద్రౌణి ర్నాలేభ్య ఇవ పంకజాన్" ఇతి మహాభారతమ్.

వైధాత్రమ్–విధాతుః ఇదమ్ 'తస్యేదమ్' ఇతి సూత్రేణ అణ్ ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ చ రూపమ్.

ననఖలు – నఖైః లూయతే ఇతి. నఖ+లూ ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య' ఇతి ధాతోః హ్రస్వః, 'స్వమోర్నపుంసకాత్' ఇతి సులోపే చ నఖలు. తన్న భవతీతి న నఖలు.

నిర్యత్నమ్ – నాస్తి యత్నః యస్మిన్ యథా తథా – నిర్– యతీ (ప్రయత్నే) ధాతోః '**యజ యాచ యత విచ్ఛ ప్రచ్ఛ రక్షో నఙ్**' ఇతి దఙ్ ప్రత్యయః.

కరనఖముఖేన ఇతి తృతీయావిభక్తిః తస్య శిరో లోలనే కరణత్వాత్. కర్తా పశుపతిః. తత్సంబోధనేన భవచ్ఛబ్దయోగేన చ తత్ గమ్యతే. విధిలిపిః హరణక్రియాయాం కర్మ. వస్తుతః 'కర్తురీప్సితతమం కర్మ' ఇతి సూత్రేణ కర్మత్వం భవతి వా న వా? లిపి హరణ విధిః న కృతః ఇతి ఆరోపణస్య స్తుతికర్త్రా ఏవ క్రియమాణత్వాత్ తత్ లిపిహరణరూపకర్మ కర్తుః శివస్య ఈప్సితతమ– మితి విషయే సంశయః. అతస్తస్య అనీప్సితత్వమంగీకార్యమ్. తథాపి 'తథా యుక్తం చానీప్సితమ్' ఇతి అనీప్సితస్యాపి కర్మత్వాంగీకారాత్ తస్య ద్వితీయా. తర్హ్యత్ర ఈప్సితయా కయా క్రియయా ఏతస్య యుక్తిరితి ప్రశ్నః. పరమశివస్య లయకారకత్వాత్ జన్మహరణమీప్సితతమమ్. తయా క్రియయా యుక్తం లిపి హరణమ్. ఈప్సితతమేన సహైవ అనీప్సితస్యాపి కరణస్య నియమనాత్ అనీప్సితస్య అకరణమ్. ఔపచారికః ద్వితీయా ప్రయోగః.

హరసి: భవసివత్.

శ్లో॥ విరిఞ్చిర్దీర్ఘాయుర్భవతు భవతా తత్పరశిర–
శ్చతుష్కం సంరక్ష్యం స ఖలు! భువి దైన్యం లిఖితవాన్ ।
విచారః కో వా మాం విశద! కృపయా పాతి శివ! తే
కటాక్షవ్యాపారః స్వయమపి చ దీనావనపరః ॥ 16

అ : విధాతుః దీర్ఘాయుత్వ ప్రార్థనమ్

అ : విశద! విరించిః దీర్ఘః+ఆయుః భవతు. భవతా తత్–పర–శిరస్–చతుష్కం సంరక్ష్యమ్। సః భువి దైన్యం లిఖితవాన్ ఖలు. శివ! స్వయమ్ అపి దీన+అవన–పరః తే కటాక్ష–వ్యాపారః మాం కృపయా పాతి. విచారః కః వా?

విశద! = విమల! శ్వేతవర్ణ! ఇతి వా, విరించిః = బ్రహ్మా, దీర్ఘమ్ ఆయతమ్ ఆయుః జీవితకాలః యస్య సః, "దీర్ఘమాయత" మిత్యమరః; భవతు భూసత్తాయాం లోట్ ప్రథమ–పురుషైకవచనమ్. భవతా త్వయా; తస్య విరించేః పరేషామితరేషాం లులితశేషాణామితి, శిరసాం మస్తకానాం చతుష్కం = చత్వారి అపి చతురవయవం వా, సంరక్ష్యం సంపాలనీయమ్. సః

భువి భూలోకే మమ జీవితే, దైన్యం దీనత్వం, లిఖితవాన్ విరిచితవాన్, ఖలు నిశ్చయార్థే; శివ! స్వయమ్–అపి = అప్రార్థితః అపి, దీనానాం దయనీయానామ్, అవనే రక్షణే, పరః = ఆసక్తః, తే = భవదీయానాం, కటాక్షాణాం కరుణామయానాం వీక్షణానాం, వ్యాపారః = ప్రవృత్తిః, మాం కృపయా = సానుగ్రహం పాతి రక్షతి. పా రక్షణే లటి ప్రథమైకవచనరూపమ్. తస్మాత్, విచారః = చిన్తా, కః = కుతః (భవతి?) కీదృశీ ఇతి వా.

తా : విశద! పరమశివ! విరించిః దీర్ఘాయుర్భవతు. తస్య (పంచమం శిరః త్వయా నఖముఖేన లులితమ్) అవశిష్టం శిరసాం చతుష్టయం త్వయా రక్షణీయమ్. బ్రహ్మా మదీయే లలాటే దైన్యం లిఖితవాన్ ఖలు. లిఖతు నామ. భవదీయః దీనరక్షణపరః కటాక్షవ్యాపారః మాం పాతి సతి మమ దీనత్వవిషయికీ చిన్తా కుతః?

వి : కనకధారాస్తవేఽపి శంకరాచార్య ఇత్థమేవ స్వస్య దయాయాః పాత్రత్వమ్, అకించనానా-మగ్రగణ్యత్వం చ వక్తి. యథా–

శ్లో॥ కమలే కమలాక్షవల్లభే – త్వం కరుణాపూరతరంగితై రపాంగైః ।
అవలోకయ మామకించనానాం – ప్రథమం పాత్రమకృత్రిమం దయాయాః ॥

అయం శ్లోకః పంచ వాక్యాత్మకః. విరించిర్దీర్ఘాయుర్భవతు; తత్పరశ్శిరశ్చతుష్కం భవతా సంరక్ష్యం; సః భువి దైన్యం లిఖితవాన్ ఖలు; విచారః కోవా?; స్వయమపి దీనావనపరః తే కటాక్షవ్యాపారః కృపయా మాం పాతి. ఇతి పంచ. విశద, శివ పదే సంబోధనపరే. ఏకస్మిన్ శ్లోకే అవాంతరానాం పంచవాక్యానాం మహావాక్యే సంయోజనం, సంహారస్యైవ మహావాక్యరూపత్వం చ ఇతి విశేషః ఆస్వాదనీయః. అర్థస్య ప్రౌఢిః ఏషా ఏవ.

విరించిః– విశదం రచయతి ఇత్యర్థే వి–రచ్–ణిచ్. '**అచ ఇః**' ఇతి ఔణాదికః ఇ ప్రత్యయః. 'పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట' మితి సూత్రేణ పృషోదరాదిత్వాత్ నుమాగమః విరించిరితి.

దీర్ఘాయుః–దీర్ఘమ్ ఆయుః యస్య సః, ఇతి బహువ్రీహిః. ఆయుశ్శబ్దః ఇణ్ ధాతోః నిష్పన్నః. '**ఏతేర్ణిచ్చ**' ఇతి ఔణాదికసూత్రే ఇణ్ ధాతోః ఉస్ ప్రత్యయః ణిత్ చ విహితౌ. ఆయుః ఇతి ఉదాహృతమపి వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముద్యామ్.

వైదికనిఘంటౌ ఆయు శబ్దః మనుష్యపర్యాయత్వేన పఠితః. సః ఉకారాన్తః. 'త్వామగ్రే ప్రథమమాయుమాయవే' ఇతి వైదిక ప్రయోగః. '**ఛందసీణః**' ఇతి సూత్రేణ ఉణ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

అర్వాచీనాః 'ఛందసీణః' ఇతి సూత్రం లౌకికభాషాయామపి ప్రవర్తయన్తి కృత్యల్యుటోః బాహులకత్వాత్. అత ఏవ "ఆయుర్జీవితకాలో నా' ఇతి జీవితకాలేఽర్థేఽపి ఆయు శబ్దః ఉకారాన్తత్వేన సూచితః. సకారాన్తః ఆయుశ్శబ్దస్తు లోకే వేదే చ నిర్బాధః.

చతుష్కమ్ – చత్వారః అవయవాః యస్య తత్ '**సంఖ్యాయాః అవయవే తయప్**' ఇతి తయప్

ప్రత్యయః చతుశ్శబ్దాత్. '**తావతిథం గ్రహణమితి లుగ్వా**' ఇతి కని, పూరణ ప్రత్యయస్య లోపే చ చతుష్కమ్.

పూరణార్థే పునః (చతుర్ణాం పూరణః) 'తస్య పూరణే డట్' ఇతి డట్ ప్రత్యయే '**షట్ కతి-పయచతురాం థుక్**' ఇతి థుగాగమే చ చతుర్థ ఇతి.

సంరక్ష్యం – సమ్ పూర్వకాత్ రక్షధాతోః కర్మణ్యర్థే '**ఋహలోర్ణ్య**' దితి ణ్యత్ ప్రత్యయే సంరక్ష్యమ్. లిఖ ధాతోః కర్త్రర్థే 'నిష్ఠా' ఇతి క్త వతు ప్రత్యయే లిఖితవానితి.

దీనస్య భావః **దైన్యమ్.** దీన శబ్దాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయః . 'యస్యేతి చ' ఇత్యకారలోపః. వి పూర్వకాత్ చరధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యు ణినిన్యచః ఇతి పచాదిత్వా దచి విచర ఇతి పదమ్. '**ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ**' ఇతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయే విచర ఏవ విచార ఇతి భవతి.

పాన కర్మణి కటాక్షవ్యాపారస్య కర్తృత్వం, కృపాయాః కరణత్వం చ. అతః వ్యాపారస్య ప్రథమాన్తత్వం, కృపాయాః తృతీయా విభక్త్యన్తత్వం చ.

స్వయ మితి స్వరాది పదమ్. '**స్వరాది నిపాతమవ్యయమ్**' ఇతి తస్య అవ్యయత్వమ్. ఆత్మనా ఇతి అర్థః. కేచిత్ ఆత్మానమిత్యార్థేపి అస్య ప్రయోగం వదన్తి.

వ్యాపారః నామ క్రియా. వ్యాపారః భావనా. సైవోత్పాదనా సైవ చ క్రియా. వి+ఆ+ పృ ధాతోః 'భావే' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే వ్యాపార ఇతి రూపసిద్ధిః. 'భావనా నామ భవితుః భవనానుకూలః భావయితుః వ్యాపారవిశేషః' ఇతి మీమాంసకాః.

శ్లో॥ ఫలాద్వా పుణ్యానాం మయి కరుణయా వా త్వయి విభో!
ప్రసన్నేఽపి స్వామిన్! భవదమలపాదాబ్జయుగలమ్ ।
కథం పశ్యేయం మాం స్థగయతి నమస్సమ్భ్రమజుషాం
నిలిమ్పానాం శ్రేణిర్నిజకనకమాణిక్యమకుటైః ॥ 17

అ : శివస్య వైభవ మేవ తద్దర్శనే ప్రతిబంధకత్వ మితి నర్ణనమ్.

అ : విభో! (మమ) పుణ్యానాం ఫలాద్(త్) వా కరుణయా వా త్వయి ప్రసన్నే అపి భవద్(త్)+అమల-పాద+అబ్జ-యుగలం కథం పశ్యేయమ్? స్వామిన్! నమః+సంరమ్భ-జుషాం నిలిమ్పానాం శ్రేణిః నిజ-కనక-మాణిక్య-మకుటైః మాం స్థగయతి.

విభుః సర్వగతః తస్మాత్ సంబుద్ధౌ విభో!; (మమ) పుణ్యానామ్ = గతే వా అస్మిన్ జన్మని వా కృతానాం పుణ్యఫలహేతుభూతానాం కర్మణాం, పుణ్యస్య వా పాపస్య వా తదాధారభూత-కర్మాశ్రితత్వాత్, ఫలాద్ వా = పరిణామరూపతయా వా; కరుణయా వా = అనుకంపయా వా

'**కర్తుమకర్తుమన్యథాకర్తు**' మపి పరమాత్మనః శక్యత్వాత్; త్వయి; ప్రసన్నే అపి = ప్రసాదీకర్తుం సంసిద్ధే అపి మయీతి శేషః; భవతః అమలయోః నిర్మలయోః పాదౌ చరణౌ ఏవ అబ్జే పద్మే తయోః యుగలం; కథం = కేన వా ప్రకారేణ, పశ్యేయమ్ = విలోకయేయమ్, దృశిర్ ప్రేక్షణే విధిలిజి ఉత్తమపురుషైకవచనరూపమ్. స్వామిన్ = ప్రభో!; నమః నమస్కరణక్రియాకారణతః జాతస్య సంరంభస్య = త్వరయా, జుషాం = సేవకానాం, నిలింపానాం = దేవానాం, శ్రేణిః = పంక్తిః, నిజానాం స్వకీయానాం కనకమయానాం మాణిక్యఖచితానాం చ మకుటైః కిరీటైః; మాం; స్థగయతి = నిరోధయతి/సంవృణోతి. స్థగ్ సంవరణే ణిచి లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్?

తా : ప్రభో! జన్మాంతరీయస్య అథవా అద్యజన్మనః వా పుణ్యస్య ఫలరూపేణ వా, త్వయా మయి ప్రదర్శితాయాః కరుణాయాః ఫలాద్ వా భవచ్చరణకమలయుగలం ద్రష్టుమవకాశః సంపన్నః. తథాపి తద్ద్రష్టుమహమశక్తః అస్మి కుతః? భవన్తం నమస్కర్తుం సమాగతానాం త్వరమాణానాం చ దేవతానాం శ్రేణిః కనకమయానాం మణిఖచితానాం చ మకుటానాం పంక్తిః భవచ్చరణ యుగలం స్థగయతి.

వి : పుణ్యానాం ఫలం, పరమశివస్య కరుణా చ – ఏతయోః అన్యతరస్య ద్వయోః వా ప్రసన్నత్వే కారణత్వమ్. కిన్తు ఫలాద్ ఇతి ఏకత్ర పంచమీ విభక్తిః, అన్యత్ర కరుణయా ఇతి తృతీయా–విభక్తిః, కరుణాయాః ప్రసన్నత్వే సాక్షాత్ హేతుత్వాత్ '**హేతౌ**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. ఫలాద్ ఇత్యత్రతు '**జనికర్తుః ప్రకృతిః**' ఇతి సూత్రేణ అపాదానత్వమ్, '**అపాదానే పంచమీ**' ఇతి పంచమీ–విభక్తిః చ. తత్ కో భేదః హేతు జని కర్తు ప్రకృత్యోః ఇతి విచికిత్సాయాం హేతుః క్రియామాత్రమ్. కరుణయా ఇత్యత్ర కరుణాయాః హేతుత్వే అన్యఫలప్రాప్తిః. కిన్తు కరుణా అవినాశినీ. జనికర్తు–ప్రకృతివిషయే తు ప్రసన్నతాప్రాప్త్యనంతరం ఫలరూపస్య పుణ్యస్య నాశః ఇతి భేదః. దండేన ఘటః ఇతి తృతీయా. బీజాత్ అంకుర ఇతి పంచమీ. ఘటే నిర్మితేఽపి దండస్య అవినాశః. అంకురోత్పత్త్యనంతరం బీజస్య నాశః ఇతి భేదః అవగన్తవ్యః.

స్థగన కర్మణి నిలింపశ్రేణిః కర్తా మకుటాని కరణాని. అతః శ్రేణిరితి ప్రథమా విభక్తిః మకుటైరితి తృతీయావిభక్తిశ్చ '**కర్తృకరణయోః తృతీయా**' ఇతి. **మయి** కరుణయా ఇత్యత్ర ఆధారస్య అస్మదః వైషయికత్వమ్. మద్విషయే ఇతి విషయసప్తమీ.

పుణ్యానామ్ – పుణ్యశబ్దాత్ షష్ఠీ బహువచనమ్. పుణ్ (కర్మణి శుభే) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞా–ప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే పుణః ఇతి రూపమ్. తస్య భావః ఇత్యర్థే పుణ్యమ్. కింతు భోజః 'జనికృతిపుణిభ్యః క్యప్' ఇత్యుక్తవాన్. క్యపి పుణ్యపదసిద్ధిః. వస్తుతస్తు పుణ్ ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి భావే ఘఞ్ ప్రత్యయే, గుణే చ పుణ్యమితి స్యాత్.

ప్రసన్నే – త్వయి ప్రసన్నే '**యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్**' ఇతి సూత్రేణ యుష్మదః అధికరణత్వం

తేన సప్తమీ చ. ప్ర పూర్వకాత్ షద్ల్ ధాతోః 'నిష్ఠా' ఇతి క్త ప్రత్యయః 'రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః' ఇతి దకారతకారయోః నత్వమ్.

నిలిమ్ప – ని+లిప్ (ఉపదేహే) 'నౌ లింపేరితి వాచ్యమ్' ఇతి వార్తికేన శ ప్రత్యయే నిలిమ్పేతి రూపమ్. ఉపదేహః దేహాభివృద్ధిరితి క్షీరస్వామీ. "అస్య దహనార్థత్వ మప్యాహ శంకరాచార్యః ఉపదాహే ఇతి మైత్రేయః వ్యాసేఽపి" – కృదన్తరూపమాలా – 4/62

మకి (భూషణే) ధాతోః '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**' ఇతి ఉట ప్రత్యయే మకుట పదమ్. స్వ పదాత్ 'స్వామిన్నైశ్వర్యే' ఇతి నిపాతనాత్ ఆమిన్ ప్రత్యయే స్వామీతి రూపమ్. శ్రి ధాతోః '**వహి శ్రి శ్రుయుద్రుగ్లాహా త్వరిభ్యో నిత్**' ఇతి నిప్రత్యయే గుణే చ శ్రేణిరితి. జుషీ (ప్రీతి సేవనయోః) ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే జశ్త్వం, చర్త్వం చ, జుట్ – ఇతి.

స్థగయతి – ధాతుః స్థగ్ సంవరణే ఇతి. తస్మాణ్ణిచి స్థగయతి. ష్ఠగ్ ఇతి కేచిత్. స్తగ సంవరణే ఇత్యన్యే.

శ్లో॥ త్వమేకో లోకానాం పరమఫలదో దివ్యపదవీం
వహన్తస్త్వన్మూలాం పునరపి భజన్తే హరిముఖాః ।
కియద్వా దాక్షిణ్యం తవ శివ! మదాశా చ కియతీ
కదా వా మద్రక్షాం వహసి కరుణాపూరితదృశా ॥ 18

అ : శివ ఏక ఏవ పరమఫలద ఇతి

అ : శివ! లోకానాం పరమ–ఫల–దః త్వమ్ ఏకః. హరి–ముఖాః త్వత్+మూలాం దివ్య–పదవీం వహన్తః (సంతః) పునః అపి భజన్తే. తవ దాక్షిణ్యం కియత్? మద్(త్)+ఆశా చ కియతీ. మద్(త్)+రక్షాం కరుణా–పూరిత–దృశా కదా వా వహసి?

శివ! = కళ్యాణకారక!; లోకానామ్ = భువనానాం జనానాం వా 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరకోశః; పరమమ్ ఆత్యన్తికం ఫలం లాభం దదాతి ఇతి తస్మాత్ సంబుద్ధౌ పరమఫలద!; త్వమ్, ఏకః = అద్వితీయః "పరమార్థతః సజాతీయవిజాతీయ స్వగత భేదరాహిత్యాదేకః' ఇతి విష్ణుసహస్రనామభాష్యమ్; హరిః విష్ణుః ముఖే ప్రధానే స్థానే యేషాం తే; త్వత్ – మూలామ్ త్వం భవాన్ మూలమ్ ఆధారం యస్యాస్సా భవదాధారా, తాం, దివ్యా మనోజ్ఞా క్రీడనీయా వా చ సా పదవీ స్థానం తామ్; వహన్తః (సన్తః) ప్రాపయన్తః అనుభవన్తో వా, పునః అపి భూయః అపి, భజన్తే = సేవన్తే, భజ సేవాయాం లటి ప్ర.బ. తవ భవదీయస్య దక్షిణస్య భావః దాక్షిణ్యం సామర్థ్యమితి; కియత్? = కియత్ పరిమాణమ్?; మమ మదీయా ఆశా స్పృహా చ; కియతీ = కి యత్పరిమాణా. మత్ మమ, రక్షాం = పాలనం, కరుణయా అనుకంపయా పూరితా కృతపూరణా

చ సా దృక్ ఈక్షా తయా; కదా = కస్మిన్ కాలే వా; వహసి = ప్రాపయసి. వహ ప్రాపణే లటి మ.ఏ.

తా: శివ! కళ్యాణకారక! త్వమేక ఏవ లోకానాం లౌకికానాం వా పరమఫలదాయకః అసి. హరి ప్రముఖాః దేవాః అపి దివ్యపదవీః సేవన్తే. కింతు తాః సర్వాః భవన్మాలాః ఏవ. తవ దాక్షిణ్యం కియత్? మమ ఆశా చ కియతీ? (విషమత్వమేతయోరితి భావః). అతః అనుకంపయా పూరితయా ఈక్షయా మదీయాం రక్షాం కదా వహసి?

వి: ఏకః – (అద్వితీయస్సన్) ఏతీతి ఏకః. ఇణ్ (గతౌ) ధాతోః 'ఇణభీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్' ఇతి సూత్రేణ కన్ ప్రత్యయే, ధాతోర్గుణే చ ఏక ఇతి పదమ్. ప్రత్యయే కకారస్య విద్యమానత్వేన గుణనిషేధః కుతో నేతి న శంకనీయమ్. కకారస్య ఇత్సంజ్ఞాత్వాభావాత్, ప్రత్యయస్య కిత్వాభావాత్.

లోకః – లోక్యత ఇతి లోకః. లోకృ (దర్శనే) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి సూత్రేణ ఘఞ్ ప్రత్యయే రూపమ్. అయం ధాతుః భాషార్థే, భాసార్థేఽపి భవతీతి కేచిత్. భాషార్థే పునః అయం చురాదిః విభాషయా. తేన లోకతి లోకయతి ఇతి పదద్వయమ్. ఆస్వదీయత్వమేవ ణిచః వైకల్పికత్వే హేతుః. 'ఆస్వదీయత్వాత్ ణిజభావపక్షే శతరి పరస్మైపదమేవ' ఇతి కృదన్తరూపమాలా(5/1179).

ఫలదః – ఫలం దదాతీతి ఫలదః. ఫలోపపదాత్ దా ధాతోః '**ఆతోఽనుపసర్గే కః**' క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే చ ఫలద ఇతి పదమ్.

లోకానాం పరమఫలదః ఇత్యత్ర సంప్రదానవిషయే దానకర్మణా లోకాభిప్రయణాత్ '**చతుర్థీ సంప్రదానే**' ఇతి చతుర్థీవిభక్తిః భవేత్ తథాపి కర్మత్వాదీనామవివక్షా శేషః ఇతి భాష్య వచనాత్ సంప్రదానస్య అవివక్షాయామత్ర షష్ఠీవిభక్తిః లోకానామితి. 'కర్మాదీనాం సంబంధమాత్ర వివక్షాయాం షష్ఠ్యేవ' ఇతి భట్టోజీదీక్షితః.

మమ ఆశా మదాశా '**షష్ఠీ శేషే**' ఇతి. శేషత్వాత్ షష్ఠీవిభక్తిః. మమ రక్షా మద్రక్షా. షష్ఠీ ఏవ పూర్వవత్. రక్షావహన కర్మణి కర్తా శివః. అతస్తస్య సంబోధనమ్. కరణం దృక్ అతస్తస్య తృతీయాన్తత్వమ్. రక్షాయాః కర్మత్వాత్ '**కర్మణి ద్వితీయే**'తి ద్వితీయా.

పదవీ – పదవి పదాత్ 'కృదికారాదక్తినః' ఇతి పాక్షికే ఙీష్ ప్రత్యయే పదవీతి పదమ్.

కింతు పదవిః ఇతి శబ్దనిష్పత్తిః కథమ్? పద్యతే ఇత్యర్థే 'పద్యటిభ్యామవిః' ఇతి అవి ప్రత్యయే రూపమితి శబ్దార్థచింతామణిః. సూత్రసంఖ్యా న దర్శితా. సూత్రమిదం సిద్ధాంతకౌముద్యాం న దృశ్యతే.

వహన్తః – పదమిదం వహ ధాతోః '**లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే**' ఇతి శతృప్రత్యయే బహువచనే చ సిద్ధ్యతి. హరిముఖాః ఇత్యస్య బహువచనత్వాత్ తద్విశేషణత్వేన అస్యాపి బహువచనాన్తత్వమ్.

కిన్తు వహన్తః ఇతి ప్రథమావిభక్త్యేకవచనే అకారాన్తః అపి శబ్దః అస్తి. వహతి (వాతి ఇత్యర్థే) వహ ధాతోః "తృభూవహివసిభాసిసాధిడిమండిజినందిభ్యశ్చ" ఇతి ఔణాదికే ఝచ్ ప్రత్యయే 'ఝోన్తః' ఇతి ఝస్య అన్తాదేశే చ వహన్తః ఇతి. వాయురిత్యర్థః.

పునః – భూయోఽర్థవిశేషౌ అస్య అర్థౌ. "ద్వితీయవార – అప్రథమ – భేద – అధికార – పక్షాంతరాదయః అపి అస్య అర్థాః మేదిన్యాదిషు ప్రతిపాదితాః. తత్ర భేదః విశేష ఏవ" (అవ్యయ కోశః పు 251)

హరిః ముఖం యేషాం తే **హరిముఖాః** '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిసమాసః. దక్షిణస్య భావః **దాక్షిణ్యమ్ –** 'గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయః.

కియత్ – కిం పరిమాణమస్య ఇత్యర్థే కిం శబ్దాత్ '**కిమిదమ్భ్యాం వో ఘః**' ఇతి కిమః వత్, తస్య ఘ చ. '**ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్**' ఇతి ఇయాదేశః ఘస్య. 'ఇదం కిమోరీశ్ కీ' ఇతి సూత్రేణ కిం శబ్దస్య కీభావః, ఇకారలోపే (యస్యేతి చ)' 'ఉగిదచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః' ఇతి నుమాగమే '**అత్వసంతస్య**' ఇతి దీర్ఘే, సులోపే, సంయోగాన్తలోపే చ **కియాన్**. నపుంసకే **కియత్**, స్త్రీత్వే **కియతీ**.

భజన్తే :	భజతే	భజేతే	**భజన్తే**
	భజసే	భజేథే	భజధ్వే
	భజే	భజావహే	భజామహే.

వహసి: భవసివత్.

శ్లో॥ దురాశాభూయిష్ఠే దురధిపగృహద్వారఘటకే
దురన్తే సంసారే దురితనిలయే దుఃఖజనకే ।
మదాయాసం కిం న వ్యపనయసి కస్యోపకృతయే
వదేయం ప్రీతిశ్చేత్తవ శివ! కృతార్థాః ఖలు! వయమ్ ॥ 19

అ : సంసారే దురధిపాశ్రయణనిందా

అ : దురాశా–భూయిష్ఠే దురధిప–గృహ–ద్వార–ఘటకే దురన్తే దురిత–నిలయే దుఃఖ–జనకే సంసారే మద్(త్)+ఆయాసం కస్య ఉపకృతయే న వ్యపనయసి వద. శివ! ఇయం తవ ప్రీతిః చేత్ వయం కృతార్థాః ఖలు.

దురాశయా అనభిలషణీయయా అథవా దుఃఖేన ఆప్తుం యోగ్యయా ఆశయా. భూయిష్ఠే విపులే; వస్తుతః ప్రాణయాత్రా అపి ఆశాకారణా ఏవ, తస్య విధివచనైః అవిహితత్వాత్. తథాపి రాగతః ప్రాప్తాం తాం కర్తవ్యత్వేనైవ బోధయన్తి మహర్షయోఽపి, ధర్మాచరణస్య తను మూలకత్వాత్

శరీరస్య ఆహారేణైవ ఉపచయనీయత్వాత్; దుః దుష్టః అధిపః రాజా తస్య గృహస్య ప్రాసాదస్య ద్వారస్య నిర్గమస్య ఘటకే = ప్రాపకే; అత ఏవ దురన్తే దుష్పరిణామే రాజసేవాయాః దురన్తత్వేన విజ్ఞైరుక్తత్వాత్ 'రాజసేవా మనుష్యాణామసిధారావలేపనమ్. పంచాననపరిష్వంగః వ్యాళీవదన-చుంబనమ్' ఇతి; దురితానాం పాపానాం మనసా వాచా కర్మణా వా ఆలయః నిలయః, తస్మిన్; దుఃఖస్య సంతాపస్య జనకే ఉద్భావయితరి; సంసారే = భవే, మమ ఆయాసం మదీయం క్లేశం; కస్య = కస్య పురుషస్య అథవా కర్మణః, ఉపకృతయే - ప్రయోజనాయ, న వి+అప-నయసి = న దూరీ కరోషి? ణీ ప్రాపణే లటి మ.ఏ. వద = పరిభాషస్వ శివ! ఇయమ్ = ఏవం సంసారే ఏవ అవస్థాపనమ్ ఏవ; తవ = తే, ప్రీతిః = ప్రమోదకారకః చేత్, తేన భవదీయప్రమోదేన, వయమ్ = అస్మదాదయః సాంసారికాః, కృతార్థాః ఖలు = ప్రాప్తప్రాప్తవ్యాః ఖలు.

తా : శివ! అహం దురాశయా విపులే విషమపరిణామశీలే దుష్టనరపాలాశ్రయణహేతుభూతే, పాపనిలయే, దుఃఖోత్పత్తికారణభూతే సంసారే నిలీనాః. కేన కారణేన ప్రయోజనముద్దిశ్య వా అస్మాత్ సంసారాత్ మాం న దూరీకరోషి. యది అస్మదీయక్లేశానుభవః తవ ప్రీతిజనకః విషయస్తర్హి వయం కృతార్థాః వద.

వి : పూర్వార్ధగతపదాని సర్వాణి సప్తమ్యన్తాని. సంసారపదం విశేష్యమ్. ఇతరాణి విశేషణాని. సంసారే ఆయాసమితి ఆయాసస్య ఆధారః సంసారః. అతస్సప్తమీ. త్రివిధా అపి ఔపశ్లేషికా, వైషయికా, అభివ్యాపికా చ సంసారవిషయే సంగచ్ఛతే. సంసారముపశ్లిష్య, విషయీకృత్య. అభివ్యాప్య చ ఆయాసస్య జాయామానత్వాత్. **కస్య** ఉపకృతయే ఇత్యత్ర ఉపకృఞః కర్మణః శేషత్వవివక్షాయాం '**షష్ఠీ శేషే**' ఇతి షష్ఠీవిభక్తిః. వ్యపనయనకర్మణా ఉపకృతేః అభిప్రయణాత్ '**కర్మణా యయమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్**' ఇతి సంప్రదానత్వం తేన చతుర్థీ చ.

మదాయసం కుతో న వ్యపనయసి ఇతి తృతీయపాదే ఆయాసభోక్తుః అస్మదః ఏకవచనమ్ అన్తే 'వయం కృతార్థాః' ఇతి అస్మదః బహువచనమ్. కృతార్థతాయాం లోకస్య సర్వస్యాపి స్వీకరణమ్ ఆయాసానుభవే ఆత్మనః ఏవ కర్తృత్వాంగీకారః ఉదారాయాః మతేః ఉదాహరణమ్.

...ఘటకే : ఘట చేష్టాయాం - ఘటయతి ఇతి. ఘట ధాతోః ణిచి '**ణ్వుల్ తృచా**' వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే '**యువోరనాకా**'వితి అకాదేశే చ 'ఘటాదయో మితః' ఇతి మిత్త్వేన 'మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వే చ ఘటకపదనిష్పత్తిః.

ద్వారఘటకత్వం చ ద్వారగమనేచ్ఛా. చేష్టా = ఈహా ఇతి క్షీరస్వామివచనమ్.

దురాశాభూయిష్ఠత్వ - దురధిప గృహద్వారఘటకత్వయోః అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కార్యకారణ-భావః కల్పనీయః. తస్మిన్ సత్యేవ సంసారస్య దురంతత్వమ్. అధిపస్య దురధిపతిత్వమపి దురాశా-కారణకృతమేవ స్యాత్ ఇతి మన్తవ్యమ్.

దురన్తే - దుర్లభః అన్తే యస్య సః దురన్తః తస్మిన్ ఇతి. ఆదౌ సుఖయతి అన్తే చ దుఃఖాని

కరోతీతి సంసారస్య దురన్తత్వమ్. కిన్తు ఏషా భావనా అపి నైవ సైద్ధాంతికీ. కిన్తు వైయక్తికీ, ఉద్వేగసముత్థితా చ. తస్యాః ప్రాయోవాదత్వమేవ అంగీకార్యమ్, సుఖదుఃఖయోః ఆత్మైక-ప్రమాణత్వాత్. **'శేషో బహుబ్రీహి'** రితి బహుబ్రీహిసమాసః.

సంసారః – సమ్ పూర్వకాత్ సృ (గతౌ) ధాతోః భావార్థే 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సూత్రేణ ఘఞ్ ప్రత్యయః. ధాతోః వృద్ధౌ సంసార ఇతి రూపమ్.

అత్ర కారకే ఇత్యస్య కారకే ఉపపదే ఇతి అర్థః న స్వీకార్యః. కిన్తు ప్రత్యయార్థనిర్దేశ ఏవ (బాలమనోరమా). తథా తస్య వ్యాఖ్యానాత్. 'వ్యాఖ్యానతో హి విశేష ప్రతిపత్తిః న హి సందేహాదలక్షణ' – మితి పరిభాషా.

నిలయః – నిలీయతే అస్మిన్ ఇతి అధికరణార్థే **'ఏరచ్'** ఇతి సూత్రేణ అచ్ ప్రత్యయే నిలయ పదమ్.

జనకః – జనయతి ఇతి. జన్ ధాతోః **'ణ్వుల్ తృచా'**వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే, అకాదేశే చ జనక పదమ్.

ఆయాసః – ఆయస్ (ప్రయత్నే) ఇతి ధాతోః **'హలశ్చ'** ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే వృద్ధౌ చ ఆయాస ఇతి పదమ్.

ప్రీతిః – ప్రీ ధాతోః 'స్త్రియాంక్తిన్' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే **ప్రీతి**రితి.

వి+అప+నయసి :	నయతి	నయతః	నయన్తి
	నయసి	నయథః	నయథ
	నయామి	నయావః	నయామః

వద : వదవ్యక్తాయాం వాచి లోట్–మ.పు.ఏ.

వదతు/వదతాత్	వదతామ్	వదన్తు
వద/వదతాత్	వదతమ్	వదత
వదాని	వదావ	వదామ.

శ్లో॥ సదా మోహాటవ్యాం చరతి యువతీనాం కుచగిరౌ
నటత్యాశాశాఖాస్వటతి ఝుటితి స్వైరమభితః ।
కపాలిన్! భిక్షో! మే హృదయకపిమత్యన్తచపలం
దృఢం భక్త్యా బద్ధ్వా శివ! భవదధీనం కురు విభో! ॥ 20

అ : హృదయకపేః భక్తిబంధనమ్

అ : కపాలిన్! భిక్షో! మే హృదయకపిః సదా మోహ+అటవ్యాం చరతి యువతీనాం కుచగిరౌ నటతి ఆశా–శాఖాసు ఝటితి స్వైరమ్ అభితః అటతి. విభో! శివ! అత్యన్త–చపలం మే హృదయ–కపిం భక్త్యా దృఢం బద్ధ్వా భవద్(త్)+అధీనం కురు.

కపాలిన్! = కపాలసహిత!; భిక్షో! = తద్రూప ఇతి సంబుద్ధిః, మే = మదీయం, హృదయమ్ మనః ఏవ కపిః మర్కటః, తం; సదా సర్వదా, మోహ ఇతి అటవీ తస్యాం వ్యామోహవనే; చరతి గచ్ఛతి. చర గతి భక్షణయోః లిటి ప్ర.ఏ. "సమ్మోహాత్ స్మృతి విభ్రమః స్మృతి భ్రంశాద్బుద్ధినాశః బుద్ధినాశాత్ ప్రణశ్యతి" ఇతి 'నష్టో మోహః స్మృతిర్లబ్ధా కరిష్యే వచనం తవ" ఇతి చ కృష్ణార్జునయోః యథాక్రమం వచనాని స్మరణీయాని; యువతీనాం ప్రాప్తయౌవనానాం కాన్తానాం, కుచః స్తనః ఏవ గిరిః పర్వతః తస్మిన్, జాత్యేకవచనమత్ర గిరిశబ్దస్య; నటతి అవస్పందతి. నట అవస్పందనే ధాతోః లిటి ప్ర.ఏ. ప్రయోగః. ఆశాః వాంఛాః ఏవ శాఖాః వృక్షావయవవిశేషాః, తాసు; ఝటితి శీఘ్రం శాఖావస్థితేః క్షణికత్వాత్, స్వైరం యథేచ్ఛమ్, అభితః ఆభిముఖ్యమ్. అటతి గచ్ఛతి. అట గతౌ లటి ప్ర.ఏ. విభో! = సర్వతో వ్యాపనశీల! సమర్థ! ఇతి వా, శివ = మంగళకర! అత్యన్తం చపలమ్ అతిశయేన అస్థిరం, మే మమ, హృదయమ్ ఏవ మనః ఏవ కపిః శాఖామృగః తమ్, భక్త్యా = తద్రూపయా భావనయా, పూజ్యేషు అనురాగవిశేషః భక్తిః 'అథాతో భక్తి జిజ్ఞాసా సా పరానురక్తిరీశ్వరే' ఇతి శాండిల్యసూత్రమ్. దృఢమ్ అతిశయేన, బద్ధ్వా = సంయమ్య; భవతః తవ; అధీనమ్ = ఆయత్తం, కురు = కల్పయ దుకృఞ్ కరణే ధాతోః లోటి మ.ఏ.

తా : భిక్షో! కపాలిన్! మమ హృదయకపిః సర్వదా మోహారణ్యే చరతి. యువతీనాం కుచగిరౌ నటతి. ఆశాశాఖాసు స్వైరం సర్వతః అటతి. అత్యన్తచపలం తత్ అతిశయితయా భక్త్యా దృఢం బద్ధ్వా భవదధీనం కురు.

వి : సదా – సర్వశబ్దస్య '**సర్వైకాన్యకింయత్తదః కాలే దా**' ఇతి దాదేశే సదా. దాదేశస్య వైకల్పికత్వేన తదభావే సర్వదా–సర్వస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థః. స్వరాదిపాటాత్ 'స్వరాదినిపాతమవ్యయ' మితి అవ్యయత్వమ్.

సదా గతిః (వాయుః) ఇత్యాదిషు సదా శబ్దస్య కాలవాచకత్వం న, కిన్తు దేశవాచకత్వం సర్వత్ర ఇత్యర్థే. ఔపచారికః అత్ర ప్రయోగః.

అటవీ – అటతి (వార్ధక్యే గచ్ఛతి) యత్ర ఇతి అటవిః. అట్ ధాతోః '**పద్యటిభ్యామవిః**' ఇతి సూత్రేణ అటవిః – '**కృదికారాదక్తినః**' ఇతి ఙీష్ ప్రత్యయే అటవీ. ఙీషః అభావే అటవిః.

అత్రేదం బోధ్యమ్. 'పద్యటిభ్యామవిః' ఇతి సూత్రం శబ్దార్థచింతామణౌ ప్రదర్శితమ్. కిన్తు సిద్ధాంతకౌముద్యాం న దృశ్యతే. అన్వేషణీయమస్తి ఇతోఽపి.

మోహాటవీ – ఇత్యత్ర ప్రయోగః మోహ ఏవ అటవీ. హృదయస్య మోహే చరణమేవ సంభవతి న తు అటవ్యామ్. అటవీ చరణస్య అసంగతేః, మోహ చరణే ఏవ అనర్థఫలప్రాప్తేశ్చ. అతః ఉపమానభూతాయాః అటవ్యాః ఉపమేయత్వేన పరిణామః తతః చరణరూపయా క్రియయా అన్వయః.

యువతీనామ్ – యువతిశబ్దాత్ యువతీశబ్దాద్వా షష్ఠీ బహువచనే యువతీనామితి రూపమ్.

యువతిః – యువన్ శబ్దాత్ '**యూనస్తిః**' ఇతి తి ప్రత్యయే యువన్+తి – '**అనిదితాం హల ఉపధాయాః**' ఇతి నలోపః.

యువతీ శబ్దస్య తు యు–ధాతోః లటి 'లటః శతృశానచావప్రథమా సమానాధికరణే' ఇతి శతృప్రత్యయః, ఉపజాదేశశ్చ. '**ఉగితశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ జీప్ ఇతి సిద్ధాంతకౌముదీ. 'కృదికారదక్తినః జీష్' ఇతి సూత్రేణ జీష్ ఇతి హలాయుధకోశః.

కుచగిరౌ – కుచ ఏవ గిరిః. తస్మిన్. అథవా సామాన్యప్రయోగాత్ 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి–స్సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి ఉపమితిసమాసః కుచః గిరిరివ ఇతి. కాళిదాసః 'మధ్యేశ్యామస్తన ఇవ భువశ్శేషవిస్తారపాండు' రితి పర్వతస్య కుచేన ఔపమ్యం వర్ణయతి. అత్ర పునః కుచస్య గిరిణా ఔపమ్యమితి విశేషః.

మోహాటవ్యాం చరణం, **కుచగిరౌ** నటనం, **శాఖాసు** అటనమితి హృదయకపేః తిస్రః చేష్టాః, తదాధారీభూతాని అధికరణపదాని అపి అస్మిన్ శ్లోకే సన్తి. ఆధారత్రైవిధ్యస్యాపి అత్ర వినియోగః విశేషః. మోహాటవ్యాం చరణే అటవ్యాః వైషయికాధారత్వమ్. కుచగిరి నటనే గిరౌ ఔపశ్లేషికాధారత్వమ్. శాఖాటనే శాఖాసు అభివ్యాపకాధారత్వమ్.

ఏవం త్రివిధానామపి ఆధారాణామత్ర ప్రదర్శనం కపిరూపస్య హృదయస్య ఆత్యన్తిక చపలత్వం సూచయతి. ఏకస్మిన్ వా ఆధారే స్థిరతయాః అభావాత్.

శాఖతి గగనం వ్యాప్నోతి ఇత్యర్థే శాఖృ ధాతోః '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి సూత్రేణ 'నిష్ఠాయాం సేటః ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వార్తికేన చ అకారే టాపి చ **శాఖా** ఇతి పదమ్. సప్తమీ బహువచనే శాఖాస్వితి రూపమ్.

ఝటితి – ఇతి శీఘ్రార్థకమవ్యయమ్. ఝగితి ఇతి అస్యైవ పర్యాయపదమ్. శబ్దార్థచిన్తామణౌ దర్శితమ్. ఝగతి ఇత్యపి క్వచిత్ ప్రయోగః.

అభితః – అభి ఇత్యేతత్ విసర్గప్రతిరూపమవ్యయమ్ ఇతి తిలకః. '**ఉపసర్గాః క్రియాయోగే**' ఇతి క్రియాయోగేణైవ ప్రాదీనాముపసర్గత్వమ్. తసి ప్రత్యయస్య ఉపసర్గత్వాభావాత్ అభిత ఇతి కథముపపత్తిరితి తదాశయః. 'ఆద్యాదిత్వాత్' ఇతి వార్తికేన అభి ఇత్యస్మాత్ సార్వవిభక్తికే తసి ప్రత్యయే చ అభితః ఇతి.

స్త్వైరమ్ – ఇతి పదమ్ స్వభావతః క్రియావిశేషణం, నపుంసకలింగే భవతి. స్వేన స్వాతంత్ర్యేణ ఈర్తే ఇత్యర్థే స్వ+ఈర్ ధాతోః "**స్వాదీరేరిణోః**" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్. స్వేన అభిప్రాయేణ ఈరః (గతిః) అస్మిన్ ఇతి వా స్త్వైరమ్.

దృఢ – దృహ్ ధాతోః క్త ప్రత్యయే నిపాతనాత్ **దృఢ**పదమ్.

చరతి, నటతి, అటతి – త్రీణ్యపి భవతివత్ గ్రాహ్యాని.

శ్లో॥ ధృతిస్తమ్భాధారాం దృఢగుణనిబద్ధాం సగమనాం
విచిత్రాం పద్మాఢ్యాం ప్రతిదివససన్మార్గఘటితామ్ ।
స్మరారే! మచ్చేతస్స్ఫుటపటకుటీం ప్రాప్య విశదాం
జయ! స్వామిన్! శక్త్యా సహ శివ! గణైస్సేవిత! విభో! ॥ 21

అ : చేతసః పటకుట్యా సాదృశ్యవర్ణనమ్

అ : స్వామిన్! స్మర+అరే! శివ! గణైః సేవిత! విభో! ధృతి–స్తమ్భ+ఆధారాం దృఢ–గుణ–నిబద్ధాం సగమనాం విచిత్రాం పద్మ+ఆఢ్యాం ప్రతిదివస–సత్+మార్గ–ఘటితాం విశదాం మత్+చేతః+స్ఫుట–పట–కుటీం ప్రాప్య శక్త్యా సహ జయ.

స్వామిన్ = ప్రభో!, స్మరః మదనః అరిః శత్రుః యస్య తస్మాత్ సంబుద్ధౌ స్మరారే; శివ! = శంభో!, గణైః = ప్రమథగణైరితి, స్వాశ్రయిభిః భూతగణైరితి వా; సేవిత! = ఆరాధిత! సేవృధాతోః సేవనమిత్యేవార్థః సూచితః. తత్పర్యాయత్వేన కస్యాపి అన్యస్య పదస్య ఉపస్థితిర్న. అతః తత్సమీపస్యైవ పదస్య స్వీకారః; ధృతిః ధైర్యమ్ ఏవ స్తమ్భః స్థూణా సైవ ఆధారః ఆలవాలం యస్యాః తామ్, 'స్తమ్భః స్థూణాజడత్వయో'రితి విశ్వకోశః. 'ఆధారశ్చాధికరణేఽప్యాలవాలేంబు ధారణే' ఇతి మేదినీకోశః; దృఢేన స్థూలేన ప్రగాఢేణ వా; గుణేన తన్తునా; నిబద్ధాం సమ్యక్ సందానితాం 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరకోశః. గమనేన సహవర్తతే ఇతి సగమనా సంచరణశీలేతి తామ్, విశేషేణ చిత్రా తామ్ ఆశ్చర్యహేతుభూతాం; పద్మైః జలజైః ఆఢ్యాం సంపన్నాం; దివసే దివసే ప్రతిదివసం సతాం జ్ఞానినాం సామాన్యతః విశేషతస్తు తత్తత్ప్రదర్శన జ్ఞానవతాం మార్గే పథి ఘటితాం సంయోజితాం, విశదాం నిర్మలాం; మమ చేతః మనః ఏవ స్ఫుటా స్పష్టా పటేన నిర్మితా కుటీ తాం, ప్రాప్య లబ్ధ్వా; శక్త్యా తత్స్వరూపయా అంబయా సహ, జయ = సర్వోత్కర్షేణ వర్ధస్వ. జి జయే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. శక్త్యా సహ వర్తమానత్వే ఏవ శివస్యాపి స్పందనకుశలతా ఇతి సౌందర్యలహరీ. "శివశ్శక్త్యాయుక్తో యది భవతి శక్తః ప్రభవితుం, న చేదేవం దేవో...

తా : స్వామిన్! స్మరశత్రురసి త్వమ్. ప్రమథగణైః భూతగణైశ్చ సేవితః శివశ్చ. మమ మానసం

పటకుటీసమానమ్. తస్యాః కుట్యాః ఆధారభూతః స్తమ్భః మమ ధృతిరేవ. సా దృఢైః మదీయైః గుణైః నిబద్ధాస్తి. సా కుటీ నిరంతరసంచరణశీలా విచిత్రా చ. ప్రతిదివసం తత్తత్ప్రదర్శనజ్ఞానవతాం మార్గే సంఘటితా. తాదృశీం కుటీం శక్త్యా సహ ప్రవిశ్య జయతాత్ భవాన్.

ధృతిః – ధ్రియతే ఇతి ధృతిః. 'స్త్రియాంక్తిన్' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయః. తుష్టిరితి అర్థః మనునా దర్శితః. ధైర్యమిత్యర్థే వాజసనేయసంహితా యథా 'యత్ప్రజ్ఞానముత చేతో ధృతిశ్చ, యజ్జ్యోతి–రన్తరమృతం ప్రజాసు' ఇతి.

ధృతిశబ్దః ఏవ పుంలింగే ఇష్టృర్థకః "ధృతిర్నేష్టౌ స్త్రియాం తుష్టౌ యోగభిద్ధైర్యధారణే" ఇతి మేదినీకోశః. పంచాంగగతేషు యోగభేదేషు అన్యతమః ధృతియోగః.

స్తమ్భః – స్తభ్నాతి ఇతి. స్తమ్భధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. 'స్తమ్భః స్థూణాజడత్వయో' రితి విశ్వకోశః. స్తమ్భః జడత్వార్థే ఆలంకారికోక్తేషు సాత్త్వికభావేషు అన్యతమః. '**స్తమ్భః స్యాన్నిష్క్రియాంగతా**' ఇతి నిర్వచనమలంకారశాస్త్రే.

ఆధారః – ఆధ్రియన్తే అస్మిన్ అధికరణార్థే ధృ ధాతోః '**అధ్యాయన్యాయోద్యావసంహారా–ధారావాయాశ్చ**' ఇతి సూత్రానుగతేన 'అవహారాధారావాయానాముపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికేన ఘఞ్ ప్రత్యయః.

దృఢః – దృహ్ (వృద్ధౌ) ధాతోః కర్మణి భూతార్థే (దృంహ్యతే స్మ) క్త ప్రత్యయః నిపాతనాత్ సాధుః. విశేషణత్వాత్ త్రిలింగసాధారణశ్శబ్దః.

దృఢః రూపకతాళభేదేషు సప్తసు అన్యతమః 'దృఢాఖ్యః స్యాల్లఘుద్వంద్వం తాలే చ హంసలీలకే। చతుర్దశాక్షరైర్యుక్తః శృంగారే పరికీర్తితః' ఇతి సంగీతదామోదరః (శబ్దకల్పద్రుమః).

సగమనామ్ – గమ్ ధాతోః 'ల్యుట్ చ' ఇతి భావార్థే ల్యుటి అనాదేశే చ గమనమ్. గమనేన సహ వర్తమానా ఇతి సహార్థా 'తేన సహ' ఇతి బహువ్రీహిసమాసే '**సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సాదేశే చ సగమనామ్ (కుటీ విశేషణత్వాత్ స్త్రీలింగే ప్రయోగః).

సంజ్ఞాయామవివక్షితాయాం సహ గమనం, సహజీవనమితి సాదేశరహితపదప్రయోగోఽపి దృశ్యతే.

విచిత్రామ్ – విశేషేణ చిత్రయతి ఇత్యర్థే విపూర్వకాత్ చౌరాదికాత్ చిత్రధాతోః ణిచి, 'నందిగ్రాహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే చ విచిత్రపదమ్. కుటీ విశేషణత్వాత్ స్త్రీత్వే విచిత్రామితి.

అలంకారశాస్త్రే విచిత్ర నామా కశ్చిత్ అలంకారః. '**విచిత్రః తత్ప్రయత్నశ్చేద్విపరీతః ఫలేచ్ఛయా**' ఇతి తల్లక్షణమ్. ఫలేప్సునా ఫలవిరుద్ధే ప్రయత్నే క్రియమాణే విచిత్రాలంకారః.

ఆధ్యామ్ – ఆఢౌకతే ఇత్యర్థే ఆ పూర్వకాత్ ఢౌ కృ(గతౌ) ధాతోః '**కృత్యల్యుటోర్బహుల**'మితి ధ్య ప్రత్యయే టిలోపే చ ఆఢ్య పదమితి శబ్దకల్పద్రుమః.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ ధ్యై (చిన్తాయామ్) ధాతోః పృషోదరాదిత్వాత్ '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**' ఇతి సూత్రేణ క ప్రత్యయః. నిపాతనాత్ ఢత్వమితి వాచస్పత్యమ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి ద్వితీయాన్తం రూపమ్.

కుటీ – కుట్యతే సంచీయతే ఇతి కుటిః. కుట్ ధాతోః '**కృగౄశౄపౄ కుటిభిదిచ్ఛిదిభ్యశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ ఔణాదికః ఇ ప్రత్యయః, స చ కిత్. కుటిః ఇతి.

కుట్ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ఇన్**' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయః ఇతి వాచస్పత్యమ్. ఙీపి కుటీ ఇతి.

కుట (కౌటిల్యే) ధాతోః 'ఇక్ కృష్యాదిభ్యః' ఇతి వార్తికేన భావే అకర్తరి చ కారకే ఇక్ ప్రత్యయే కుటిః ఇతి కృదన్తరూపమాలా.

విశదామ్ – వి–శద్ 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యుణిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. అర్థస్తు శ్వేతవర్ణ ఇత్యమరకోశః విమల ఇతి హేమచంద్రః. వ్యక్త ఇతి మేదినీకోశః.

ప్రాప్య – ప్ర+ఆప్ ధాతోః 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి క్త్వా ప్రత్యయే తస్య '**సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్**' ఇతి ల్యబాదేశే చ పదనిష్పత్తిః.

శక్త్యా – సహ అత్ర '**సహయుక్తేఽప్రధానే**' ఇతి సూత్రేణ శక్త్యా ఇతి తృతీయావిభక్తిః. వస్తుతః శక్త్యాః ప్రాధాన్యేఽపి సౌందర్యలహర్యాం శంకరదర్శితయా గత్యా, వ్యాకరణరీత్యా అప్రాధాన్యే ఏవ తృతీయా ఇతి విశేషః.

స్మరః అరిః యస్య, తస్మాత్సంబుద్ధౌ స్మరారే ఇతి. '**శేషో బహువ్రీహి**' రితి బహువ్రీహిః సంజ్ఞాయామ్ 'అనేకమన్యపదార్థే' ఇతి సమాసః.

జయ :	జయతు/జయతాత్	జయతామ్	జయన్తు
	జయ/జయతాత్	జయతమ్	జయత
	జయాని	జయావ	జయామ.

శ్లో॥ ప్రలోభాద్యైరర్థాహరణపరతన్త్రో ధనిగృహే
ప్రవేశోద్యుక్తస్సన్ భ్రమతి బహుధా తస్కరపతే! ।
ఇమం చేతశ్చోరం కథమిహ సహే శఙ్కర! విభో!
తవాధీనం కృత్వా మయి నిరపరాధే కురు కృపామ్ ॥ 22

అ : మనసః చోరేణ సాదృశ్యమ్

అ : తస్కర-పతే! శంకర! విభో! ప్రలోభ+అద్యైః అర్థ+ఆహరణ-పరతన్త్రః (సన్) (చేతః+చోరః) ధని-గృహే ప్రవేశ+ఉద్యుక్తః సన్ బహుధా భ్రమతి. ఇమం చేతః+చోరం కథం సహే. ఇహ తవ+అధీనం కృత్వా నిరపరాధే మయి కృపాం కురు.

తస్కరాణాం చోరాణాం పతిః ప్రభుః తస్మాత్సంబుద్ధౌ తస్కరపతే! 'తస్కరాణాం పతయే నమ' ఇతి నమకవచనమ్; ప్రకృష్టశ్చ అసౌ లోభః పరద్రవ్యేషు అతిశయితాభిలాషః సః ఆద్యః యేషాం గుణానాం తైరితి; అర్థస్య అర్థానాం వా ఆహరణే ఆనయనే పరతన్త్రః (పరం అన్యం తంత్రం ప్రధానమస్యేతి) పరాధీనః సన్ 'పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపి' ఇత్యమరకోశః; చేతః మనః ఏవ చోరః తస్కరః, శివస్య తస్కరపతిత్వాత్ తదీయతన్త్రాధీనః కవిరితి బోధ్యమ్. అతః కవినా స్తోత్రకర్త్రా వా క్రియమాణానాం పాపపుణ్యహేతుభూతానాం కర్మణాం పరతన్త్రత్వమ్ అత ఏవ కర్తృత్వాహంకారరహితత్వం చ కర్తుః జ్ఞేయమ్. ధనినాం సంపన్నానాం గృహే వసతౌ, జాత్యేకవచనే గృహపదం; ప్రవేశే అన్తర్గమనే ఉద్యుక్తః ప్రయత్నశీలస్సన్; బహుధా అనేకధా; భ్రమతి సంచరతి. భ్రమ అనవస్థానే భౌవాదికస్య ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. ఇమమ్ ఏతల్లక్షణ-విశిష్టం; చేతః మనః ఏవ చోరః తస్కరః తమ్, కథం = కేన వా ప్రకారేణ, సహే మర్షయామి. షహ మర్షణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. '**ధాత్వాదేః షస్సః**' ఇతి షస్య సకారః; ఇహ అముష్మిన్ లోకే; తవ అధీనం స్వతంత్రానువర్తమానం, కృత్వా విధాయ, న వర్తతే అపరాధః దోషః యస్మిన్ తస్మిన్, మయి; కృపామ్ అనుకంపాం; కురు - దర్శయ. డు కృఞ్ కరణే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. స్వాధీనకరణఫలస్య కర్త్రా అననుభూయమానత్వాత్ ఆత్మనేపదే ప్రయోగో న.

తా : తస్కరపతే! శంకర! విభో! పరద్రవ్యాహరణే అతిశయితేన లోభేన మమ చిత్తచోరః పరాధీనస్సన్ ధనినాం గృహే ప్రవేష్టుముద్యుక్తస్సన్ బహుప్రకారం భ్రమతి. అహం కథం వా తం చిత్తచోరం సోఢుం సమర్థో భవామి? ఇమం భవదధీనం కృత్వా అపరాధశూన్యే మయి దయాం దర్శయ.

ప్రలోభః - ఆద్యః యేషాం తైః - '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిసమాసః. ఆదౌ భవః ఇత్యర్థే ఆదిశబ్దాత్ "**దిగాదిభ్యో యత్**" ఇతి యత్ ప్రత్యయః. అథవా అద్యతే ఇతి ఆద్యః. అదధాతోః కర్మణ్యర్థే '**ఋహలోర్ణ్యత్**' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే వృద్ధౌ చ ఆద్యః.

తన్త్రః - తనోతి తన్యతే ఇతి వా అర్థే తన్ (విస్తారే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్**' ఇతి ష్ట్రన్ ప్రత్యయః. అథవా తన్త్రి (కుటుంబధారణే) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే వా తన్త్ర పదమ్.

గృహే - గృహ్ణాతి ధాన్యాదికం జీవనార్థం యస్మిన్ ఇతి గృహమ్. గ్రహధాతోః '**గేహే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే. సంప్రసారణే చ రూపమ్ ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. గృహ్యతే ధర్మాచరణాయ ఇతి వాచస్పత్యమ్.

"గ్రహిజ్యావయివ్యధివష్టివిచతివృశ్చతిపృచ్ఛతిభృజ్జతీనాం జితి చ" ఇతి సంప్రసారణ-విధాయకం సూత్రమ్.

గృహ శబ్దస్య వచనత్రయేఽపి ప్రయోగః. పుంలింగే తు బహువచనే. "గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ" ఇత్యమరకోశః. 'దారేష్వపి గృహాః' ఇతి వదన్ అమరకోశః దారార్థేఽపి గృహశబ్దస్య ప్రయోగం, తస్య చ పుంలింగబహువచనే ఏవ ప్రయోగం చ నిర్దిశతి.

ఉద్యుక్తః - ఉద్ ఉపసర్గః సంసిద్ధతార్థకః. యుజ్యతే స్మ యోగేన ఇతి ఉద్యుక్తః (అభ్యస్తయోగః ఇతి) యుజ్ (సమాధౌ) ధాతోః '**క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః**' ఇతి అధికరణార్థే క్త ప్రత్యయః, కుత్వం చ. ఉద్యుక్తస్య సర్వదాభానమ్. యథా శబ్దకల్పద్రుమే-

యోగజో ద్వివిధః ప్రోక్తః యుక్తయుంజానభేదతః ।
యుక్తస్య సర్వదాభానం చిన్తా సహకృతోఽపరః ॥ ఇతి **భాషాపరిచ్ఛేదే.**

బహుధా - బహి (వృద్ధౌ) ధాతోః '**లంఘిబంహ్యోర్నలోపశ్చ**' ఇతి ఔణాదికే కు ప్రత్యయే, నలోపే చ బహు పదనిష్పత్తిః.

'**విభాషాబహోర్ధాఽవిప్రకృష్టకాలే**' ఇతి సూత్రేణ క్రియాభ్యావృత్తి గణనే వర్తమానాత్ బహుపదాత్ వైకల్పికః ధా ప్రత్యయః. తదాభావపక్షే '**సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్**' ఇతి కృత్వసుచ్ ప్రత్యయే బహుకృత్వః ఇతి రూపమ్. ఉభయత్రాపి '**కృత్వోఽర్థః**' ఇతి తయో రవ్యయత్వమ్.

బహుధా, బహుథా శబ్దౌ భిన్నౌ. '**ప్రకారవచనే థాల్**' ఇతి సూత్రేణ బహుప్రకారేణ ఇత్యర్థే థాల్ ప్రత్యయే బహుథా ఇతి పదమ్. కిన్తు బహుశః ఉభయోరపి పదయోః అభిన్నత్వేన స్వీకారః ప్రయోగశ్చ వ్యవహారే దృశ్యతే.

తస్కరాణాం పతిః తస్కరపతిః 'షష్ఠీ' ఇతి సూత్రేణ తత్పురుషసమాసః. చోర శబ్దః కర్తురీప్సితతమః ఇతి తస్య కర్మత్వమ్. తేన చ ద్వితీయావిభక్తిః '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి. శంకరకృపాయాః శంకరా-ధీనత్వాత్ 'నిరపరాధే మయి' ఇతి విషయసప్తమీ విభక్తిః. అయి పదం సంబోధనానునయయోః ప్రయుజ్యమానమవ్యయపదమ్. ప్రశ్నానురాగాదిష్వపి తస్య వినియోగః.

కథమ్ - కిం శబ్దాత్ ప్రకారవచనే '**కిమశ్చ**' ఇతి థము ప్రత్యయే '**కిమః కః**' ఇతి ప్రకృతేః కాదేశే చ కథమితి పదమ్.

'కథం కథా ప్రకారార్థే హర్షే ప్రశ్నే చ సంభ్రమే ।
సంభావనాయాం గర్హాయాం చావ్యయం పరికీర్తితమ్ ॥ ఇతి **వాఙ్మయార్ణవః.**

భ్రమతి :	**భ్రమతి**	భ్రమతః	భ్రమన్తి
	భ్రమసి	భ్రమథః	భ్రమథ
	భ్రమామి	భ్రమావః	భ్రమామః

సహే :	సహతే	సహేతే	సహన్తే
	సహసే	సహేథే	సహధ్వే
	సహే	సహావహే	సహామహే.

కురు :	కరోతు/కురుతాత్	కురుతామ్	కుర్వన్తు
	కురు/కురుతాత్	కురుతమ్	కురుత
	కరవాణి	కరవావ	కరవామ.

శ్లో॥ కరోమి త్వత్పూజాం సపది సుఖదో మే భవ విభో!
విధిత్వం విష్ణుత్వం దిశసి ఖలు! తస్యాః ఫలమితి ।
పునశ్చ త్వాం ద్రష్టుం దివి భువి వహన్ పక్షిమృగతా-
మదృష్ట్వా తత్ఖేదం కథమిహ సహే శఙ్కర! విభో! ॥ 23

అ : పౌరాణిక్యాః గాథాయాః పరామర్శః

అ : విభో! త్వత్-పూజాం కరోమి. సపది మే సుఖ-దః భవ. శంకర! తస్యాః ఫలం విధిత్వం విష్ణుత్వమ్ ఇతి దిశసి ఖలు. విభో! పునః చ త్వాం ద్రష్టుం దివి భువి పక్షి-మృగతాం వహన్ అదృష్ట్వా తత్ ఖేదం కథమ్ ఇహ సహే.

విభో = వ్యాపనశీల!; తవ పూజామ్ అర్చాం 'పూజా సమస్యాపచితి సపర్యార్చార్హణాస్సమాః' ఇత్యమరకోశః; కరోమి = సమాచరామి, డుకృఞ్ కరణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, సపది తరసా '**తరసా సపది క్షిప్రం త్వహ్నాయ ఝటితి ద్రుతమ్**' ఇతి కల్పద్రుకోశః. సుఖం శం దదాతి ఇతి, త్వమితిశేషః; భవ = విద్యస్వ. భూ సత్తాయామ్ ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. శం సుఖం కరోతి ఇతి, తస్మాత్ సంబుద్ధౌ; తస్యాః పూజాయాః, ఫలం లాభం ఫలితరూపేణ కర్త్రా ప్రాప్యమిత్యర్థః; విధిత్వం విధేః బ్రహ్మణః భావః తద్వా, విష్ణుః నారాయణః తస్య భావః తద్వా బ్రహ్మవిష్ణుస్వరూపయోః అన్యతరస్య లబ్ధిః శంకరపూజాఫలమితి కవేరభిప్రాయః; దిశసి దదాసి ఖలు. దిశ అతిసర్జనే ధాతోః లటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. విభో = మహన్ "ఉరోష్ట్ర ఇంద్ర రాధసో విభ్వీ రాతి శతక్రతో" (ఋగ్వేద 5/38/1) ఇతి ఋచః భాష్యే'విభ్వీ మహతీ' ఇతి సాయణః; పునశ్చ = భూయోఽపి, త్వాం భవన్తం, ద్రష్టుం విలోకయితుమ్, దివి = గగనే, భువి = పృథివ్యాం చ, పక్షీ చ మృగశ్చ తయోస్సమాహారః, తస్య భావః, తామ్, యథాక్రమం దివి పక్షిత్వం, భువి మృగత్వం చేతి అన్వయః; వహన్ = ధారయన్, అదృష్ట్వా = ద్రష్టుమశక్తస్సన్, తస్య తత్పక్షి, మృగతా సంబంధినః, ఖేదం = దుఃఖం; కథం కేన వా ప్రకారేణ; సహే = సోఢుం శక్నోమి? షహ మర్షణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. భువి జననాదథవా భువః ఏవ

మోక్షప్రాప్తిః న తు దివః ఇతి వదన్తః అపి తాత్త్వికాః పునః భువి జననస్య భేదకారణత్వం ప్రకటీకుర్వన్తః మానవేషు భ్రాంతిమేవ జనయామాసుః న తు ధృతిమిది విభావనీయమ్.

తా : సర్వతోవ్యాపనశీల! శంకర! తవ పూజామహం కరోమి. సద్యః తత్ఫలదాయకః సుఖదాయకశ్చ భవ. పూజాఫలం విధిత్వప్రాప్తిర్వా విష్ణుత్వప్రాప్తిర్వా భవతు. కిం తేన? పునః ఖగత్వం వా మృగత్వం వా ప్రాప్య త్వామన్విష్య అదృష్ట్వా తత్ఖేదం వోఢుమహం న శక్నోమి.

శివలింగస్య ఆద్యన్తౌ ద్రష్టుం గతౌ బ్రహ్మా విష్ణుశ్చ ద్రష్టుమశక్తౌ ప్రత్యాగతౌ ఇతి కథాసరిత్సాగరకథా అత్ర అనుసన్ధేయా.

పూజా – పూజనమిత్యర్థః పూజ్ (పూజాయామ్) ధాతోః '**చిన్తిపూజికథికుంభిచర్చశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ అజ్ ప్రత్యయే టాపి చ రూపమ్. పూజా షోడశోపచారసహితా ప్రసిద్ధా. ఉపచారాశ్చ, 1.ఆవాహనమ్, 2.ఆసనమ్, 3. పాద్యమ్, 4. అర్ఘ్య, 5. ఆచమనీయమ్, 6. స్నానమ్, 7. వస్త్రమ్, 8. యజ్ఞోపవీతమ్, 9. గంధధారణమ్, 10. అలంకరణమ్, 11. పుష్పమ్, 12. ధూపః, 13. దీపః, 14. నైవేద్యమ్, 15. తాంబూలమ్, 16. నీరాజనమ్.

వస్తుతః '**ధ్యానావాహనాది షోడశోపచారపూజాం కరిష్యే**' ఇతి సంకల్పః క్రియతే. అతః ధ్యాన, మధుపర్కాదయః అపి ఉపచారేషు అన్తర్భూతాః. షోడశసంఖ్యా ఔపచారికీతి మన్తవ్యమ్.

సపది – సమానౌ పాదౌ అస్మిన్ ఇత్యర్థే '**ద్విదండ్యాదిభ్యశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ సమాసాన్తః ఇచ్ ప్రత్యయః. సమానస్య సాదేశః పాదశబ్దస్య పదాదేశశ్చ. '**తిష్ఠద్గు ప్రభృతీని చ**' ఇతి సూత్రేణ తస్య అవ్యయత్వమ్. వర్తమాన తత్క్షణశీఘ్రార్థకః అయం శబ్దః.

సుఖదః – సుఖం దదాతి ఇతి. సుఖపూర్వకాత్ దా ధాతోః '**అతోఽనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇతి ధాతుగతాకారలోపే చ సుఖదః ఇతి పదమ్. 'సుఖదో నైకదోఽగ్రజః' ఇతి విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్. "సుఖదోఽనైకదోఽగ్రజః" ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. మహాభారతే పునః 'సుఖదోనైకదోఽగ్రజః' ఇత్యేవ పాఠః.

విధిత్వమ్ – విధతి – విదధాతి విశ్వమితి అర్థే విధ్ (విధానే) ధాతోః '**ఇగుపధాత్ కిత్**' ఇతి కిత్ ప్రత్యయే విధిరితి. విధేః భావః ఇత్యర్థే 'తస్య భావస్త్వతలౌ' ఇతి త్వ ప్రత్యయే విధిత్వమ్. భావపదస్య అభిప్రాయాదావపి వృత్తిః. ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారః భావః. 'త్వతత్ ప్రత్యయౌ యతః ఉత్పత్స్యేతే తస్మాత్ ప్రకృతిభూతశబ్దాత్ వ్యక్తిబోధే జాయమానే యత్ జాత్యాదికం విశేషణతయా భాసతే తద్వ్యక్తివిశేషణం భావశబ్దేన వివక్షితమిత్యర్థః గో శబ్దస్య గోత్వవతీషు వ్యక్తిషు గోత్వే వా శక్తిగ్రహణాత్... ఏవం ఘటాదిశబ్దా అపి ఘటత్వాది తత్తద్ధర్మం పురస్కృత్య ప్రవర్తన్తే. తదిదం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం భావశబ్దేన వివక్షితమితి భాష్య కైయటయోః స్పష్టమ్! (బాలమనోరమా)

విష్ణుత్వమ్ – విష్ణోః భావ ఇతి. వేవేత్సి కృత్స్నమితి విష్ణుః. విష్ (వ్యాప్తౌ) ధాతోః '**విషేః కిచ్చ**' ఇతి సూత్రేణ నుక్ ప్రత్యయే తస్య కిత్వాత్ ఉపధాగుణాభావే విష్ణురితి.

అథవా విశ (ప్రవేశే) ధాతోః పృషోదరాదిత్వాత్ '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట**' మితి ను ప్రత్యయే వా విష్ణురితి.

> యస్మాద్ విశ్వమిదం సర్వం తస్య శక్త్యా మహాత్మనః ।
> తస్మాదేవోచ్యతే విష్ణుర్విశధాతోః ప్రవేశనాత్ ॥ **ఇత్యమరకోశః.**

పక్షిమృగతామ్ – పక్షీ చ మృగశ్చ తయోస్సమాహారః పక్షిమృగమ్. తస్య భావః '**తస్య భావస్త్వతలౌ**' ఇతి తల్ ప్రత్యయః 'తలన్తం స్త్రియామ్' ఇతి లింగానుశాసనాత్ తలన్తస్య స్త్రీత్వే, టాపి చ పక్షిమృగతా, తస్య కర్మత్వాత్ '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః.

ఖేదః – ఖిద్ (పరితాపే) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి భావార్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః

అథవా ఖిద్ (దైన్యే) ఇతి రౌధాదికాత్ ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే ఖిదః, ఘఞ్ ప్రత్యయే ఖేదః. ప్రకృత శ్లోకే దైన్యార్థకః పరితాపార్థకో వా ద్వావపి సముచితావేవ.

దృశ్ – ధాతోః '**తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్**' ఇతి తుమున్ ప్రత్యయే **ద్రష్టు** మితి, **వహ్** ధాతోః '**లటః శతృశానచావప్రథమాసమాధికరణే**' ఇతి శతృప్రత్యయే **వహన్** ఇతి, నఞ్ పూర్వకాత్ **దృశ్** ధాతోః '**సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే**' ఇతి **క్త్వా** ప్రత్యయే **అదృష్ట్వా** ఇతి చ పదాని. ద్వితీయవారార్థే **పున**శ్శబ్దః అవ్యయమ్. కథం ప్రకారార్థకమవ్యయపదమ్.

కృ (కరోమి) భూ (భవ) దిశ (దిశసి) ధాతవః పరస్మైపదినః. సహే ఇతి తు ఆత్మనేపదీ.

సహే : ఉక్తపూర్వమిదమ్.

> **శ్లో॥ కదా వా కైలాసే కనకమణిసౌధే సహగణై-**
> **ర్వసన్ శమ్భోరగ్రే స్ఫుటఘటితమూర్ధాఞ్జలిపుటః ।**
> **విభో! సామ్బ! స్వామిన్! పరమశివ! పాహీతి నిగదన్**
> **విధాతౄణాం కల్పాన్ క్షణమివ వినేష్యామి సుఖతః ॥ 24**

అ : కవికృతః భవిష్యదభిలాషః

అ : కైలాసే కనకమణి–సౌధే గణైః సహ వసన్ శంభోః అగ్రే స్ఫుట–ఘటిత–మూర్ధ–అంజలి–పుటః (సన్) విభో! సామ్బ! స్వామిన్! పరమ–శివ! పాహి ఇతి నిగదన్ విధాతౄణాం కల్పాన్ సుఖతః క్షణమ్+ఇవ కదా వా వినేష్యామి?

కైలాసే కైలాసనామ్ని పర్వతే, రజతాద్రౌ వా 'రజతాద్రిస్తు కైలాసో **హరాద్రి**ర్మహితశ్చ సః' ఇతి వైజయన్తీ, 'కైలాసః స్థానమ్' ఇతి కైలాసస్య **కుబేరస్థానత్వేన** అమరకోశప్రతిపాదనమ్. అత ఏవ కైలాసః శివకుబేరయోః స్థానమితి శబ్దకల్పద్రుమః; కనకేన సువర్ణేన మణిభిః రత్నైః చ నిర్మితే సౌధే = సుధావికారే రాజసదనే "సౌధోఽస్త్రీరాజసాదన' మిత్యమరకోశః; గణైః ప్రమథానాం

సమూహైః సహ వసన్, శంభోః శంకరస్య, అగ్రే పురస్తాత్; స్ఫుటం వ్యక్తం ఘటితం సమాయోజితం మూర్ధని శిరసి అంజలిః ఏవ పుటం యేన సః (సన్); విభో వ్యాపనశీల, సౌమ్య = అనుగ్ర, స్వామిన్ = ప్రభో; పరమశ్చ అసౌ శివః తస్మాత్ సంబుద్ధిః, పాహి రక్ష. పా రక్షణే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్ నిగదన్ = వదన్, విధాతౄణాం బ్రహ్మణాం కల్పాన్ ఇతి సంఖ్యాపరిగణనా, "బ్రాహ్మం దినం మానవానాం కల్పః. త్రింశత్ కల్పైః బ్రహ్మణః మాసో భవతి. ఏతాదృశైః ద్వాదశమాసైః బ్రహ్మణః సంవత్సరః, ఏవం వర్షశతం బ్రహ్మణః ఆయుః. తత్ర పంచాశద్వర్షాణి వ్యతీతాని. ఏకపంచాశదారమ్భే అధునా శ్వేతవరాహకల్పః" – (శబ్దకల్పద్రుమః). ఏతాదృశ్యా పరిగణనయా విధాతుః అపి కల్పో భవతి. తాదృశాన్ బహూనితి కవివివక్షా. సుఖతః = సుఖేన, క్షణమివ నిమేషమాత్రమివ; కదా వా కస్మిన్ వా ఆగమిష్యతి కాలే, వినేష్యామి = విశేషేణ ప్రాపయిష్యామి, ప్రాపణమిహ గమనాంగం భవతి. వి పూర్వకాత్ ణీ ప్రాపణే ధాతోః లృటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : కైలాసగిరౌ ప్రమథగణైస్సహ కనకమణిమయప్రాసాదే భూతగణైస్సహ నివసన్ శిరసి అంజలిం నిధాయ 'పరమశివ! స్వామిన్! మాం పాహి' ఇతి వదన్ విధాతౄణాం కల్పాన్ క్షణమివ సుఖతః నేష్యామి.

అస్య శ్లోకస్య శైలీ అర్వాచీనాన్ కవీన్ బహూన్ ఆచకర్ష. తామేవ శైలీమనుకుర్వతా జగన్నాథేన గంగాలహర్యాం రచితః అయం శ్లోకః యథా–

> కదా వారాణస్యామమరతటినీ రోధసి వసన్
> వసానః కౌపీనం శిరసి నిదధానోఽంజలిపుటమ్ ।
> అయే! గౌరీనాథ! త్రిపురహర! శంభో! త్రిణయన
> ప్రసీదేత్యాక్రోశన్నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్ ॥

కదా – కిం శబ్దాత్ కస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థే '**సర్వైకాన్య కిం యత్తదః కాలే దా**' ఇతి సప్తమ్యర్థే త్రల్ ప్రత్యయాపవాదతయా (సప్తమ్యాస్త్రల్) దా ప్రత్యయః. తస్య ప్రాగ్దిశీయత్వాత్ '**ప్రాగ్దిశో విభక్తిః**' ఇతి సూత్రేణ విభక్తిసంజ్ఞకత్వే '**కిమః కః**' ఇతి కిం శబ్దస్య కాదేశః. అనిర్ధారితే కాలే చన ఇతి సంయోజ్య '**కదాచన**' ఇతి పదమ్.

కైలాసే – కేలీనాం సమూహః కైలం '**తస్య సమూహః**' ఇతి అణ్. తేన అస్యతే (స్థీయతే) ఇతి కైలాసః. అత్ర అధికరణార్థే ఆస్ ధాతోః ఘఞ్ ప్రత్యయః.

కే శిరసి శివయోః లాసః అస్మిన్ ఇతి వా కైలాసః, అథవా కే జలే లాసః దీప్తిః అస్య ఇతి విగ్రహే '**హలదన్తాత్ సప్తమ్యాః**' ఇతి అలుక్. కేలస ఇతి పదమ్. తద్వత్ శుభ్రః ఇత్యర్థే అణ్ ప్రత్యయః.

సౌధమ్ – సుధా అస్య అస్తీత్యర్థే జ్యోత్స్నాదిత్వాత్ అణ్ ప్రత్యయః, ఆదివృద్ధిశ్చ. అథవా సుధయా

లేపనద్రవ్యేణ రక్తం ఇత్యర్థే 'తేన రక్తం రాగాత్' ఇతి సౌధమ్ ఇతి వాచస్పత్యమ్. సుధాం తద్ వర్ణమ్ అర్హతి ఇతి వా సౌధమ్.

అగ్రే –సుఖతః – పురస్తాదిత్యర్థః. '**ప్రతి యోగే పంచమ్యాస్తసిః**' ఇతి సూత్రానుగతేన 'ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికేన అగ్రశబ్దాత్ సప్తమ్యర్థే తసి ప్రత్యయః. '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః**' ఇతి తసి ప్రత్యయాన్తస్య అవ్యయత్వమ్.

మహాభాష్యే '**దుష్టశ్శబ్దః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యా ప్రయుక్తో న తమర్థమాహ**' ఇత్యత్ర స్వరేణ, వర్ణేన ఇతి తృతియార్థే స్వరతః, వర్ణతః ఇతి తసి ప్రత్యయః ఆద్యాదిత్వాత్ ఏవ సిద్ధ్యతి.

అత ఏవ సుఖేన ఇతి తృతీయార్థే సుఖతః ఇతి తసి ప్రత్యయః.

పుటః – పుటతి ఇతి పుటః. పుట (శ్లేషే) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే రూపమితి శబ్దరత్నావళిః. అశ్వఖురః ఇత్యర్థః అత్ర. పత్రాదిరచితః పుష్పాద్యాధారః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. అత్ర విషయే మనుః

> గ్రామాదాహృత్య వాశ్నీయాదష్టౌ గ్రాసాన్ వనే వసన్ ।
> ప్రతిగృహ్య పుటేనైవ పాణినా సకలేన వా ॥

కరయోః మిథః సంశ్లేషః ఇత్యన్యే.

వసన్ – వస్ ధాతోః ని పూర్వకాత్ గద్ ధాతోః చ శతృప్రత్యయే (లటః శతృశానచావ ప్రథమా సమానాధికరణే) చ **వసన్, నిగదన్** ఇతి పదే. వి పూర్వకాత్ ధా ధాతోః విదధాతి ఇతి కర్త్రర్థే '**ణ్వుల్తృచౌ**'వితి తృచ్ ప్రత్యయే విధాతేతి.

కల్పః – కల్ప్యతే విధీయతే ఇతి కర్మార్థే కృప్ ధాతోః '**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**కృపోరోలః**' ఇతి రస్య లత్వే, గుణే చ కల్ప ఇతి. కల్పతే సమర్థో భవతి ఇత్యర్థే ఆధారే వా ఘఞ్ ప్రత్యయః.

కల్పయతి సృష్టిం వినాశం వా అత్ర ఇత్యర్థే కృప్ ధాతోః ణిచి, అచ్ ప్రత్యయః. బ్రహ్మణః రాత్రిరూపే జగతా చేష్టా రాహిత్యసంపాదకే ప్రళయే, తస్య దినరూపే జగతాం చేష్టా సంపాదకే చ కాలభేదే కల్పపదమ్.

క్షణమ్ – క్షణు (హింసాయామ్) ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే క్షణపదమ్.

వినేష్యామి –	వినేష్యతి	వినేష్యతః	వినేష్యన్తి
	వినేష్యసి	వినేష్యథః	వినేష్యథ
	వినేష్యామి	వినేష్యావః	వినేష్యామః.

శ్లో॥ స్తవైర్బ్రహ్మాదీనాం జయజయవచోభిర్నియమినాం
గణానాం కేళీభిర్మదకలమహోక్షస్య కకుది ।
స్థితం నీలగ్రీవం త్రిణయనముమాశ్లిష్టవపుషం
కదా త్వాం పశ్యేయం కరధృతమృగం ఖణ్డపరశుమ్ ॥ 25

అ : పరమశివదిదృక్షా

అ : బ్రహ్మ+ఆదీనాం స్తవైః నియమినాం జయ-జయ-వచోభిః గణానాం కేళీభిః మద-కల-మహా+ఉక్షస్య కకుది స్థితం నీల-గ్రీవం త్రి+నయనమ్ ఉమా+ఆశ్లిష్ట-వపుషం కర-ధృత-మృగం ఖణ్డ-పరశుం త్వాం కదా పశ్యేయమ్.

బ్రహ్మా విధిః ఆదౌ అగ్రే యేషాం తేషాం; స్తవైః స్తుతిభిః, నియమినామ్ ఉపవాసాది నియమవతాం; 'జయ-జయ వర్ధస్వ వర్ధస్వ' ఇతి వచోభిః వాగ్భిః, గణానాం ప్రమథగణానాం భూతగణానాం వా, కేళీభిః క్రీడాభిః, సహ ఇతి అధ్యాహార్యమ్. మదేన హర్షేణ "ఉపనః సవనాగహి సోమపాః పిబ గోదా ఇద్రేవతో మదః" (ఋగ్వేద 1-4-2) మదః హర్ష ఇతి తత్ర సాయనః; కలస్య ప్రేరితస్య, మహతః బృహతః ఉక్షస్య వృషభస్య కకుది అంసకూటే

"శ్లో॥ స్త్రియాం కకుత్త్వం స కూటం కకుదం పునరస్త్రియామ్।
స్కంధప్రదేశే వాహః స్యాత్ సాస్నా తు గలకంబలః ॥ " ఇతి కల్పద్రుకోశః. స్థితం విద్యమానం ప్రయాణకాలే ఇతి శేషః ప్రయాణాభావే వాహనావస్థితేః అనుచితత్వాత్, నీలం విషం (శబ్దార్థచిన్తామణిః) గ్రీవాయాం కంఠే యస్య తమ్ గరళకంఠమితి యావత్; త్రీణి త్రిసంఖ్యాకాని నయనాని నేత్రాణి యస్య తమ్, ఉమయా పార్వత్యా ఆశ్లిష్టమ్ ఆసమన్తాత్ శ్లిష్టం వపుః శరీరం యస్య తమ్, అర్ధనారీశ్వరమితి; కరే హస్తే ధృతః భృతః మృగః యేన తమ్, ఖండః ఖండనకర్తా పరశుః యస్య తమ్; త్వాం పరమశివమితి; కదా కస్మిన్ వా కాలే, పశ్యేయమ్ - అలోకయేయమ్. దృశిర్ ప్రేక్షణే ధాతోః విధిలిఙి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : (పరమశివ!) బ్రహ్మాదీనాం దేవానాం స్తుతివచోభిః దేవర్షీణాం మహర్షీణాం రాజర్షీణాం చ జయజయధ్వానైః ప్రమథగణానాం భూతగణానాం చ క్రీడాభిః మదకలస్య వృషభస్య అంసకూటే విరాజమానం నీలగ్రీవం, త్రిణయనమ్, ఉమాశ్లిష్టశరీరం, కరధృతమృగం, ఖండపరశుం చ త్వాం కదా విలోకయేయమ్?

స్తవైః - 'కదా పశ్యేయమ్' ఇత్యనేన వ్యక్తస్య అభిలాషస్య సాధనే స్తవానామేవ కరణత్వమ్. కిన్తు స్తోత్రకర్తారః బ్రహ్మాదయః న తు కవిః. అతః అధ్యాహృతేన సహ శబ్దేన స్తవానాం సంబంధః. **'సహయుక్తేఽప్రధానే"** ఇత్యనేన తృతీయావిభక్తిః.

స్తూయతే అనేన ఇతి కరణార్థే స్తుధాతోః **'ఋదోరప్'** ఇతి సూత్రేణ అపి, గుణే చ స్తవ ఇతి రూపమ్.

కిన్తు స్తవస్య యజ్ఞాంగత్వే యజ్ఞకర్మణి యత్ర దేశే ఛందోగాః సమేత్య స్తువన్తి సఃదేశః **సంస్తావః**. '**యజ్ఞే సమి స్తువః**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః. ప్రపూర్వకాత్పునః '**ప్రేద్రుస్తుస్రువః**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః. ఉభయత్రాపి వృద్ధౌ ఆవాదేశే చ పదనిష్పత్తి సంస్తావః, ప్రస్తావ ఇతి.

వచోభిః – అత్రాపి సహ సంబంధేన తృతీయా విభక్తిః వచస్ శబ్దాత్. శబ్దోఽయం సకారాన్తః. వచ (పరిభాషణే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే వచః ఇతి రూపమ్.

అకారాన్తః వచః శబ్దోఽప్యస్తి ఇతి మేదినీకోశః. అర్థస్తు కీరపక్షీ ఇతి. అత్ర వక్తీతి వచః. వచ్ ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః 'ఇతి అచ్ ప్రత్యయే రూపమ్.

నియమీ – ని పూర్వకాత్ యమ్ ధాతోః 'యమః సముపనివిషు చ' ఇతి అప్ ప్రత్యయే, నియమ ఇతి రూపమ్. నియమః అస్య అస్తి ఇత్యర్థే "అతః ఇనిఠనౌ" ఇతి ఇని ప్రత్యయే నియమీ ఇతి.

చాత్ ని పూర్వకాత్ యమ్ ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞి నియమః ఇతి.

గణః – గణ్యతే గణయతి ఇతి వా కర్మణి కర్తరి వా అచ్ ప్రత్యయే గణధాతోః గణ ఇతి పదమ్.

కేలిః – కిలన్తి అనేన ఇతి కేలిః. కిల క్రీడాయామితి ధాతోః నిష్పన్నః ఇతి అమరకోశః. కేలతి సదా గచ్ఛతి ఇత్యర్థే ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. '**సర్వధాతుభ్య ఇన్**' ఇతి కిల ధాతోః ఇన్ ప్రత్యయే గుణే చ కేలిరితి. కేలిః ఏవ కేలీ – '**కృదికారాదక్తినః**' ఇతి జీష్ ప్రత్యయే పదనిష్పత్తిః. కిన్తు బహుషు కోశగ్రంథేషు కేళీ శబ్దః న ప్రదర్శితః శబ్దార్థకల్పతరౌ, ఆంధ్రశబ్దరత్నాకరే (తత్సమరూపేణ) చ తస్య స్థితిః.

మహోక్షః – మహాంశ్చ అసౌ ఉక్షా చ. ఉక్ష ధాతోః కనిన్ ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య నిపాతనాత్ నిష్పన్నమిదమ్. "శ్వన్నుక్షన్ పూషన్ ప్లీహన్ క్లేదన్ స్నేహన్ మూర్ధన్ మజ్జన్నర్యమన్విశ్వప్సన్ పరిజ్మన్ మాతరిశ్వన్ మఘవన్నితి" త్రయోదశశబ్దాః కనిన్ ప్రత్యయాన్తాః నిపాతితాః. ఉక్షన్ శబ్దగతస్య న కారస్య '**నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య**' ఇతి లోపః "**అచతుర విచతుర... పశునగోష్ఠశ్వాః** " ఇతి సూత్రేణ అజన్తత్వేన నిపాతనాత్ ఉక్షా ఇతి.

కకుది – కకుత్ శబ్దాత్ అధికరణే సప్తమ్యాం కకుది ఇతి.

కం సుఖం కావయతి గృహస్థస్య ఔన్నత్యం ప్రాపయతి ఇతి. క+కు ధాతోః ణిచ్. 'పృపోదరాదీని యథోపదిష్టమ్' ఇతి పృషోదరాదిత్వాత్ హ్రస్వః దత్వం చ – ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

కం సుఖం కౌతి ఇత్యర్థే కపూర్వకాత్ కు(శబ్దే) ధాతోః క్విపి, తుగాగమే, 'పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట' మితి తస్య దత్వే కకుదితి వాచస్పత్యమ్.

స్థితమ్ – ష్ఠా (గతినివృత్తౌ) ధాతోః క్త ప్రత్యయే '**ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తికితి**' ఇతి సూత్రేణ ధాతోః ఇత్వే చ స్థితమితి.

నీలగ్రీవం, త్రిణయనమ్, ఉమాశ్లిష్టవపుషం, కరధృతమృగం, ఖండపరశుమ్ ఇతి సమస్తపదాని 'అనేకమన్యపదార్థే' ఇతి బహువ్రీహి పరాణి.

పశ్యేయమ్ –	పశ్యేత్	పశ్యేతామ్	పశ్యేయుః
	పశ్యేః	పశ్యేతమ్	పశ్యేత
	పశ్యేయమ్	పశ్యేవ	పశ్యేమ.

శ్లో॥ కదా వా త్వాం దృష్ట్వా గిరిశ! తవ భవ్యాఙ్ఘ్రియుగలం
గృహీత్వా హస్తాభ్యాం శిరసి నయనే వక్షసి వహన్ ।
సమాశ్లిష్యాఘ్రాయ స్ఫుటజలజగన్ధాన్ పరిమలా-
నలభ్యాం బ్రహ్మాద్యైర్ముదమనుభవిష్యామి హృదయే ॥ 26

అ : కవికృతః భవిష్యదభిలాషః

అ : గిరిశ! త్వాం దృష్ట్వా తవ భవ్య+అంఘ్రి-యుగలం హస్తాభ్యాం గృహీత్వా శిరసి నయనే వక్షసి వహన్ సమ్+ఆశ్లిష్య స్ఫుట-జల-జ-గన్ధాన్ పరిమళాన్ ఆఘ్రాయ హృదయే బ్రహ్మ+ఆద్యైః అలభ్యాం ముదం కదా వా అనుభవిష్యామి?

గిరిశ = శివ!, త్వాం భవన్తం, దృష్ట్వా = విలోక్య, తవ = భవతః, భవ్యయోః శస్తయోః 'భావుకం భవితం భవ్యం కుశలం క్షేమమస్త్రియామ్. శస్తం చ' ఇత్యమరకోశః. అంఘ్ర్యోః యుగలం యుగ్మం; హస్తాభ్యాం పాణిభ్యామ్, గృహీత్వా = ఉపాదాయ, శిరసి = మస్తకే, నయనే = నేత్రే, జాత్యేకవచనమ్ అథవా పృథక్ ఏకైకస్మిన్ నయనే వహన్ ఇతి; వక్షసి = ఉరసి; చేత్యధ్యాహార్యమ్, వహన్ = ప్రాపయన్, సమ్-ఆ-శ్లిష్య = క్రోడీకృత్య, "ఆలింగనమపి క్రోడీకరణచాంకపాల్యపి" ఇతి వైజయన్తీకోశః. స్ఫుటానాం వికసితానాం జలజానాం పద్మానాముత్పలానాం వా గన్ధాన్ = గన్ధసహితానితి పరిమళవిశేషత్వాత్, పరిమళాన్ ఆమోదాన్; ఆఘ్రాయ = ఘ్రాపయిత్వా, హృదయే = మనసి, బ్రహ్మ విధిః ఆద్యః అగ్రేసరః యేషాం తైః శివేతరైః దేవైరితి బోధ్యమ్; అలభ్యామ్ అప్రాప్యాం, ముదమ్ ప్రీతిం '**ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః**' ఇతి అమరకోశః; కదా = కస్మిన్ కాలే వా అనుభవిష్యామి = అనుభవస్య విషయీకరిష్యామి. అనుపూర్వకాత్ భూ సత్తాయామితి ధాతోః లృటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : గిరిశ! భవన్తమాలోక్య భవ్యయోః భవదీయపాదయోః యుగలం కరాభ్యాం గృహీత్వా శిరసి, నయనే, వక్షసి చ వహన్ క్రోడీకృత్య వికసితానాం పద్మానాముత్పలానాం వా ఆమోదాన్ ఆఘ్రాయ బ్రహ్మాదిదేవైరపి అలభ్యాం ప్రీతిం కదా వా అనుభవవిషయీకరిష్యామి.

గిరిశ – గిరిశ శబ్దాత్ సంబుద్ధిః. గిరౌ శేతే ఇత్యర్థే గిర్యుపపదాత్ శీ ధాతోః "**గిరౌ డశ్ఛందసి**"

ఇతి వార్తికేన డ ప్రత్యయే టిలోపే చ గిరిశ పదమ్. అథవా గిరిః అస్య అస్తీత్యర్థే '**లోమాది పామాది పిచ్ఛాదిభ్యః శనేలచః**' ఇతి సూత్రేణ శ ప్రత్యయే గిరిశపదమ్. ఛందసీత్యుక్తేః లోకే పునః గిరిశయః ఇత్యేవ సాధుః '**అధికరణే శేతేః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే. అతః ఉపచారతయా లౌకికేఽపి అస్య ప్రయోగః. అథవా లోమాదిత్వాత్ శ ప్రత్యయ ఏవ లౌకికే ఇతి వక్తవ్యమ్.

యుగలమ్ – యుజ్యతే పరస్పరం సంగచ్ఛత ఇతి. యుజ్ ధాతోః '**వృషాదిభ్యః కలచ్**' ఇతి సూత్రేణ కలచ్ ప్రత్యయే "**న్య జ్ క్వాదీనాం చ**" ఇతి కుత్వే యుగలమితి.

హస్తః –హసతి వికసతి ఇత్యర్థే హస్ ధాతోః '**హసి మృగ్రిణ్వామిదమిలూపూధుర్విభ్యస్తన్**' ఇతి తన్ ప్రత్యయః.

హస్త శబ్దః 'చర్మప్రసేవికా' (Gloves) ఇత్యర్థబోధకః ఇతి కేచిత్.

శిరసి – శిరశ్శబ్దాత్ సప్తమీ – శ్రి (శ్రయణే) ధాతోః '**శ్రయతేః స్వాంగే శిరః కిచ్చ**' ఇతి ఔణాదికే అసున్ ప్రత్యయే, ధాతోః శిరాదేశే చ శిరశ్శబ్దః. కిత్వాత్ న గుణః. నీయతే దృష్టివిషయః అనేన ఇత్యర్థే నీ ధాతోః కరణే '**కృత్యల్యుటో బహులమ్**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే **నయన**మితి రూపమ్.

ఉచ్యతే అనేన ఇతి వక్షశ్శబ్దః. వచ ధాతోః '**పచివచిభ్యాం సుట్చ**' ఇతి ఔణాదికే అసున్ ప్రత్యయే, సుడాగమే చ వక్షః ఇతి. వక్షతేః (వక్షధాతోః) అసున్ ప్రత్యయః ఇతి ధాతుప్రదీపః

గన్ధ (అర్దనే) ధాతోః ణిచి, '**ణేరనిటి**' ఇతి ణిలోపే 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి సూత్రేణ అచ్ ప్రత్యయే చ గన్ధపదమ్.

పరిమలాన్ – పరిమలశబ్దాత్ ద్వితీయా బహువచనే రూపమ్.

పరిమలతే సుగన్ధిపార్థివకణం ధరతీతి అర్థే, శరీరం ధార్యతే ఇతి వా అర్థే పరిపూర్వకాత్ మల్ (ధారణే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయః.

అథవా '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి కర్మణి సంజ్ఞావిషయే ఘఞ్ ప్రత్యయః. సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ వృద్ధ్యభావః.

అథవా '**ఖనోఘచ**' ఇతి సూత్రేణ ఘ ప్రత్యయే మల్ ధాతోః మల ఇతి రూపమ్. మలతే ఇత్యర్థే '**నందిగ్రహిత్యా**'దినా అచ్ ప్రత్యయే వా రూపమ్.

అలభ్యః – లబ్ధుం యోగ్యః అథవా లబ్ధవ్యః ఇతి అర్థే లభ్ (ప్రాప్తౌ) ధాతోః '**పోరదుపధాత్**' ఇతి యత్ ప్రత్యయః. లభ్యః న భవతీతి అలభ్యః న– లభ్యః '**నఞ్**' ఇతి సమాసే '**నలోపోనఞః**' ఇతి నలోపేన పదమ్.

హృదయే – హృదయశబ్దాత్ సప్తమీవిభక్తిః. హ్రియతే విషయైరితి అర్థే హృ (హరణే) ధాతోః 'వృహ్రోః షుక్దుకౌచ' ఇతి ఔణాదికేన సూత్రేణ కయన్ ప్రత్యయే, దుగాగమే చ హృదయమితి రూపమ్.

ముత్(ద్) – మోదతే అనయా ఇత్యర్థే ముద్ (హర్షే) ధాతోః '**క్విప్ చ**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే, తస్య సర్వాత్మనా లోపే చర్త్వే చ ముత్ అథవా ముద్ ఇతి రూపమ్.

హృదయే అనుభవిష్యామి ఇతి అనుభవస్య అధికరణతయా హృదయప్రయోగః. ముదః హృదయే అభివ్యాపకత్వాత్.

అథవా '**సుఖాద్యుపలబ్ధిసాధనమింద్రియం మనః**' ఇతి నిర్వచనేన మనసః సుఖాద్యనుభవ–సాధనత్వాత్ తృతీయా విభక్త్యా భవితవ్యమ్, హృదయేన అనుభవిష్యామి ఇతి. కదా పదనిష్పత్తిః 'కదా వా కైలాసే' ఇత్యాది శ్లోకవ్యాఖ్యాయాం నిరూపితా.

అనుభవిష్యామి –	అనుభవిష్యతి	అనుభవిష్యతః	అనుభవిష్యన్తి
	అనుభవిష్యసి	అనుభవిష్యథః	అనుభవిష్యథ
	అనుభవిష్యామి	అనుభవిష్యావః	అనుభవిష్యామః.

శ్లో॥ కరస్థే హేమాద్రౌ గిరిశ! నికటస్థే ధనపతౌ
గృహస్థే స్వర్భూజామరసురభిచిన్తామణిగణే ।
శిరస్స్థే శీతాంశౌ చరణయుగలస్థేఽఖిలశుభే
కమర్థం దాస్యేఽహం భవతు భవదర్థం మమ మనః ॥ 27

అ : మనసః ఏవ మహేశాయ సమర్పణమ్

అ : గిరిశ! హేమ+అద్రౌ కర–స్థే ధన–పతౌ నికట–స్థే స్వః+భూ–జ+అమర–సురభి–చిన్తామణి–గణే గృహ–స్థే శీత+అంశౌ కర–స్థే అఖిల–శుభే చరణ–యుగల–స్థే అహం కమ్ అర్థం దాస్యే? మమ మనః భవద్(త్)+అర్థం భవతు.

గిరి–శ! = కైలాసపతే!, హేమమయః సువర్ణమయః అద్రిః పర్వతః తస్మిన్; కరే హస్తే తిష్ఠతీతి స్థః తస్మిన్ (సతి); ధనస్య ద్రవిణస్య పతిః రక్షకః తస్మిన్, నికటేః సమీపే తిష్ఠతీతి నికటస్థః తస్మిన్ (సతి); స్వః స్వర్గే విద్యమానస్య భూ–జస్య (భూమేః జాయత ఇతి) కల్పవృక్షస్య, అమరాణాం దేవానాం సురభేః ధేనోః, చిన్తా ఇతి మణేః చ గణః చయః, తస్మిన్, గృహే గేహే తిష్ఠతీతి గృహస్థః తస్మిన్ (సతి), శీతాః అంశవః యస్య తస్మిన్, శీతాంశౌ; శిరసి మస్తకే తిష్ఠతీతి శిరస్థః తస్మిన్ (సతి); అఖిలానాం సమస్తానాం శుభానాం సమాహారః తస్మిన్, చరణయోః పాదయోః. యుగలే=యుగ్మే తిష్ఠతీతి తస్మిన్ (సతి); అహం కవిరితి శేషః, కం = కిం స్వరూపమ్, అర్థం ధనం, దాస్యే సమర్పయిష్యామి? డుదాఞ్ దానే ధాతోః ఆత్మనేపదిని లృట్ ఉత్తమ–పురుషైకవచనమ్. అతః, మమ మత్సంబంధి, మనః స్వాన్తం, భవతః అర్థం ద్రవ్యం విత్తం వా భవతు స్యాత్. కస్మైచిత్ ఉపదా రూపేణ కిమపి వస్తు దిత్సుః స్వీకర్తుః గేహే ప్రాయశః. సర్వేషామపి

వస్తూనాం విద్యమానత్వాత్ కిమపి వస్తు అక్రీత్వా ధనస్యైవ ఉపాయనీకరణం యథా తథా అత్రాపి కవిః స్వాన్తే జాయమానేషు వస్తుషు ఏకస్య నిర్ణయే అశక్తః మనః ఏవ సమర్పయితుముద్యుక్తః ఇతి.

తా : పరమేశ్వరస్య హేమగిరిః కరస్థః. ధనపతిః కుబేరః సమీపస్థః. కల్పవృక్షః, కామధేనుః, చిన్తామణిశ్చ గృహస్థాః. శీతాంశుః చంద్రః మస్తకస్థః. సమస్తాని శుభాని పాదనికటే ఏవ విద్యన్తే. తాదృశాయ తుభ్యం కీదృశం వస్తు దాస్యామి. మమ మనః కేవలం భవదధీనం భవతు.

కరస్థే – కరస్థ శబ్దాత్ సప్తమీవిభక్తి. కరే తిష్ఠతీత్యర్థే కర పూర్వకాత్ ష్ఠా ధాతోః (కర+ష్ఠా) '**సుపిస్థః**' ఇతి క ప్రత్యయః '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇతి ధాతుగతస్య ఆకారస్య లోపః చ.

హేమాద్రిః – హేమమయః అద్రిః ఇతి విగ్రహవాక్యమ్. హినోతి వర్ధతే స్ఫుటతి ఇతి వా అర్థే హి ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః**' మనిన్ ఇతి ఔణాదికసూత్రేణ మనిన్ ప్రత్యయే గుణే చ హేమపదమ్. మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ హేమాద్ర్యోః సమాసః.

హేమాద్రిః కస్యచన రాజ్ఞః నామ అపి. చతుర్వర్గచింతామణీత్యాది గ్రంథకర్తా. ఉక్తం చ చతుర్వర్గచిన్తామణౌ–

శ్లో॥ తస్యాస్తి నామ హేమాద్రిః సర్వశ్రీకరణప్రభుః ।
నిజోదారతయా యశ్చ సర్వశ్రీకరణప్రభుః ॥

శ్లో॥ అనేన చిన్తామణికామధేను కల్పద్రుమానర్థిజనాయ దత్తాన్ ।
విలోక్య శంకే కిమముష్య సర్వగీర్వాణనాథోఽపి కరప్రదోఽభూత్ ॥

నికటస్థః – నికటే తిష్ఠతీతి నికటస్థః. సమీపార్థకాత్ 'ని' ఇత్యుపసర్గాత్ పరస్య కట ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే నికటపదనిష్పత్తిః.

నేః '**సంప్రోదశ్చ**' ఇతి చకారాత్ కటచ్ ప్రత్యయే నికట ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

నిః ఉపసర్గః బహుష్వర్థేషు దృశ్యతే యథా–

ని న్యగ్భావే గుప్తదానే స్వభావే స్వాపనిగ్రహే ।
శ్రుతివ్యావృత్త్యవస్థానే కథనాధానయంత్రణే ॥
తేజనే కారణే రాశౌ కౌశలాజ్ఞాన్తనాశనే ।
శ్రాద్ధే పరిక్షోపదేశే రతౌ సామ్యేఽక్ష్ణ్యనన్తరే ॥

అథవా నికటే సమీపే తిష్ఠతీత్యర్థే నికటోపపదాత్ ష్ఠాధాతోః 'సుపిస్థః' ఇతి క ప్రత్యయే 'ఆతోలోప ఇటిచ' ఇతి ధాతుగతాకారస్య లోపే నికటస్థ ఇతి పదమ్.

ధనపతౌ : ధనస్య పతిః, తస్మిన్. '**షష్ఠీ**' ఇతి తత్పురుషసమాసః. పాతి రక్షతి పాలయతి వా

ఇత్యర్థే పాధాతోః 'పతేర్డః' ఇతి డ ప్రత్యయే టిలోపే చ పతిరితి రూపమ్. త్రిషు లింగేషు అస్య ప్రయోగో భవతి. పతిశబ్దస్య పృథక్ప్రయోగే సప్తమ్యేకవచనే పత్యౌ ఇతి ప్రయోజ్యమ్. సమాస-గతత్వే తు హరిశబ్దవత్ (ధన)పతౌ ఇతి ప్రయోగః. ఇకారాన్త శబ్దేషు పతి, సఖి శబ్దౌ విలక్షణౌ ।

కరస్థ, నికటస్థ, గృహస్థ, యుగలస్థ, శిరస్థ పదాని తేషు తేషు పదేషు ఉపపదేషు ష్ఠా ధాతోః క ప్రత్యయే సిద్ధ్యన్తి.

హేమాద్రౌ కరస్థే **సతి,** ధనపతౌ నికటస్థే **సతి,** చిన్తామణిగణే గృహస్థే **సతి,** శీతాంశౌ శిరస్థే సతి అఖిలశుభే... యుగలస్థే **సతి** ఇతి సర్వత్రాపి "**యస్య చ భావేన భావలక్షణ**" మితి సూత్రేణ సప్తమీ. సత్పదం సంయోజ్య అర్థస్వీకరణం వ్యాకరణమర్యాదయా. అస్య ఏవ సతిసప్తమీతి లోకవ్యవహారః.

మనః - అర్థః - మన్యతే బుధ్యతే అనేన ఇత్యర్థే మన్ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే రూపమ్. మనః లింగశరీరావయవవిశేషః.

అర్థ (ఉపయాంచాయామ్) ఇతి ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి భావే ఘఞ్ ప్రత్యయే అర్థః ఇతి పదమ్.

బహూనాం విషయాణాం సముచ్చయే ప్రతిపాద్యమానే '**చ**' ఇత్యవ్యయేన వా అపినా వా తేషామేకీకరణం భాషామర్యాదా. కిన్తు శంకరాచార్యశ్లోకేషు బహుత్ర తథా సమీకరణం న దృశ్యతే.

శ్లో॥ సారూప్యం తవ పూజనే శివ! మహాదేవేతి సఙ్కీర్తనే
సామీప్యం శివభక్తిధుర్యజనతాసాఙ్గత్యసమ్భాషణే ।
సాలోక్యఞ్చ చరాచరాత్మకతనుధ్యానే భవానీపతే!
సాయుజ్యం మమ సిద్ధమత్ర భవతి స్వామిన్! కృతార్థోఽస్మ్యహమ్॥ 28

అ : మోక్షచాతుర్విధ్య స్వరూపవర్ణనమ్

అ : శివ!; భవానీ-పతే! తవ పూజనే సారూప్యం మహా-దేవ ఇతి; సంకీర్తనే సామీప్యం శివ-భక్తి-ధుర్య-జనతా-సాంగత్య-సంభాషణే సాలోక్యం చర+అచర+ఆత్మక-తను-ధ్యానే సాయుజ్యం చ మమ అత్ర సిద్ధం భవతి. స్వామిన్ అహం కృత+అర్థః అస్మి.

శివ! భవాన్యాః శర్వాణ్యాః పతిః భర్తా తస్మాత్సంబుద్ధౌ భవానీపతే! ఇతి; తవ భవతః, పూజనే షోడశోపచారైః అర్చనే, సారూప్యం సరూపతామ్ (సమానం రూపం యస్య తస్య భావః సారూప్యమ్), అర్చావిషయే '**నారుద్రో రుద్రమర్చయేత్**' ఇతి విధేః అర్చనారంభే ఏవ రౌద్రీకరణస్య అవశ్యం క్రియమాణత్వాత్ శివసారూప్యం సిద్ధ్యతి; మహాంశ్చ అసౌ దేవశ్చ తస్మాత్ సంబుద్ధౌ మహాదేవ! ఇతి, సంకీర్తనే సమ్యక్ నామ్నః ఉచ్చారణే, '**తత్పురుషాయ విద్మహే మహాదేవాయ ధీమహి**' ఇతి

రుద్రగాయత్రీ, సామీప్యం సమీపస్థితిం; శివే రుద్రే భక్త్యా సేవయా ధుర్యాణాం ధురంధరాణాం జనానాం సమూహేన సహ సాంగత్యే సంగమే సంభాషణే ప్రసంగే '**సంగతిః సంగమే జ్ఞానే**' ఇతి మేదినీకోశః జ్ఞానార్థేఽపి సంగతిం దర్శయామాస; సాలోక్యం సమానః లోకః అస్య, తస్య భావః సాలోక్యమ్ ఏకలోకసహవాసిత్వమితి యావత్; చరాః చ అచరాశ్చ చరాచరాః తదాత్మకానాం తనూనాం శరీరాణామ్ శరీరిణాం వా; ధ్యానే చిన్తాయాం, సయుజః సహయోగస్య భావం చ, అత్ర = ఇహ జన్మని, సిద్ధం = ప్రాప్తం భవతి. స్వామిన్! అహం, కృతః అర్థః యేన సః, అస్మి = భవామి. అస్ భువి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : భవానీవల్లభ! శివ! తవ అర్చనే సారూప్యం, మహాదేవేతి తవ నామసంకీర్తనే సామీప్యం, శివభక్తానాం సాంగత్యే, సంభాషణే చ సాలోక్యం, చరాచరభూతధ్యానే సాయుజ్యమ్, ఏవం చతుర్విధోఽపి మోక్షః మమ అత్రైవ సిద్ధః. స్వామిన్! అహం కృతార్థః అస్మి.

సారూప్యమ్ – సమానం రూపం యస్య సః సరూపః. '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిః. తస్య భావః సారూప్యమ్. సరూపపదాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ చ పదనిష్పత్తిః. ఏవమేవ సలోకస్య భావః, సమీపస్య భావః సయుజః భావః ఇతి విగ్రహే సాలోక్య, సామీప్య, సాయుజ్య పదాని.

పూజనే : పూజనశబ్దాత్ అధికరణార్థే సప్తమీ విభక్తిః. '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే '**యువోరనాకౌ**' ఇతి అన ప్రత్యయే చ రూపనిష్పత్తిః.

మహాదేవః – మహాంశ్చాసౌ దేవః – '**తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః**' ఇతి సమానాధికరణస్య (ప్రథమాతత్పురుషః ఇతి భావ్యతాం స్పష్ట ప్రతిపత్త్యర్థం, న తు వ్యాకరణమర్యాదయా) తత్పురుషస్య కర్మధారయవ్యవహారః. '**సుపా**' ఇతి సమాసః. మహాదేవః.

తత్పురుషాయ విద్మహే **మహాదేవాయ** ధీమహి ।
తన్నో రుద్రః ప్రచోదయాత్ – ఇతి రుద్రగాయత్రీ.

సంకీర్తనే – సముపసర్గాత్ కౄ ధాతోః భావే '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే అనాదేశే చ కీర్తన పదనిష్పత్తిః

శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోః స్మరణం పాదసేవనమ్ ।
అర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్యమాత్మనివేదనమ్ ॥ ఇతి **భాగవతమ్.**

"రక్షాం కరోతి భూతేభ్యో జన్మనాం కీర్తనం మమ". ఇతి **మార్కండేయపురాణమ్.**

ముక్తిః – ముక్తిః పంచధా ఇతి భాగవతమ్.

శ్లో॥ సార్ష్టి–సారూప్య–సాలోక్య–సామీప్యైకత్వమప్యుత ।
దీయమానం న గృహ్ణన్తి వినా మత్సేవనం జనాః ॥ ఇతి

తథాపి లోకే సారూప్య, సామీప్య, సాలోక్య, సాయుజ్య రూపేణ చాతుర్విధ్యత్వస్య ప్రసిద్ధిః.

శబ్దకల్పద్రుమః ఏవం వివృణోతి యథా–

“భక్తానాం నిష్కామతాం కైముతికన్యాయేనాహ. సాలోక్యం మయా సహ ఏకస్మిన్ లోకే వాసమ్. సార్ష్టి సమానైశ్వర్యమ్. సామీప్యం నికటవర్తిత్వమ్. సారూప్యం సమానరూపతామ్. ఏకత్వం సాయుజ్యం ఉత అసి దీయమానమపి న గృహ్ణన్తి కుతస్తత్ కామనా ఇతి శ్రీధరస్వామీ”.

స్వామిన్ – స్వమ్ అస్య అస్తీత్యర్థే **‘స్వామిన్నైశ్వర్యే’** ఇతి ఆమిన్ ప్రత్యయేన నిపాతితశ్శబ్దః అస్య త్రిష్వపి లింగేషు ప్రయోగః.

భవానీ – భవస్య స్త్రీ ఇత్యర్థే భవశబ్దాత్ **‘ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవన మాతులాచార్యాణామానుక్’** ఇతి సూత్రేణ ఆనుగాగమే జీపి చ భవానీ ఇతి రూపమ్.

అత్రభవతి – అత్ర సిద్ధం భవతి ఇతి లిఖితపూర్వమ్. అత్ర భవతి సిద్ధం ఇత్యన్వయే పునః, అత్రభవత్ శబ్దః పూజ్యానాం విషయే యుష్మదర్థే ప్రయుక్త ఇతి భావ్యమ్. అత్రభవాన్, తత్రభవాన్ ఇతి పదోపయోగః ఏతదర్థే యుష్మదర్థే, తదర్థే చ సంస్కృతరూపకేషు విశిష్య దృశ్యతే.

భవతి – ఉక్తపూర్వమిదమ్.

అస్మి –	అస్తి	స్తః	సన్తి
	అసి	స్థః	స్థ
	అస్మి	స్వః	స్మః.

శ్లో॥ త్వత్పాదామ్బుజమర్చయామి పరమం త్వాం చిన్తయామ్యన్వహం
త్వామీశం శరణం వ్రజామి వచసా త్వామేవ యాచే విభో! ।
వీ(దీ)క్షాం మే దిశ చాక్షుషీం సకరుణాం దివ్యైశ్చిరం ప్రార్థితాం
శమ్భో! లోకగురో! మదీయమనసః సౌఖ్యోపదేశం కురు ॥ 29

అ : సౌఖ్యోపదేశస్య అభ్యర్థనా

అ : విభో! త్వత్–పాద+అంబుజమ్ అర్చయామి పరమం త్వామ్ అను+అహం చింతయామి ఈశం త్వాం శరణం వ్రజామి వచసా త్వామ్ ఏవ యాచే. మే దివ్యైః చిరం ప్రార్థితాం సకరుణాం చాక్షుషీం వీక్షాం దిశ. లోక–గురో! శంభో! మదీయ–మనసః సౌఖ్య+ఉపదేశం కురు.

విభో! = శంకర! **‘త్రిజటశ్చీరవాసాశ్చ రుద్రః సేనాపతిః విభుః’** ఇతి మహాభారతమ్; త్వత్ భవదీయః పాదః చరణః అంబుజం ఇవ పద్మమివ, అర్చయామి పూజయామి, అర్చ పూజాయాం చౌరాదికాత్ ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనం; అన్వహమ్ = ప్రతిదివమ్, చిన్తయామి =

భావయామి, చితి స్మృత్యామ్ ఇతి చౌరాదికాత్ ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; ఈశమ్ ఈశ్వరం 'జగదీశో నిరీశ్వరః ఇతి కుమారసంభవే కాళిదాసః; శరణం రక్షణమితి మేదినీకోశః; వ్రజామి = గచ్ఛామి, వ్రజ గతౌ ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, వచసా = వాక్యేన, త్వామ్ ఏవ భవన్తమేవ, యాచే = అభ్యర్థయే, (టు) యాచృ యాంచాయామితి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; మే మహ్యం, దివ్యైః అమరైః, చిరం చిరాయ, ప్రార్థితామ్ ఉపయాచితాం, కరుణయా సహ వర్తతే ఇతి సానుకంపామిత్యర్థః; చాక్షుషీం = నేత్రసంబన్ధినీం, న తు మానసీమితి; వీక్షాం విశేషదృష్టిం, దిశ = దానం కురు, దిశ అతిసర్జనే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; లోకస్య భువనస్య గురుః జనకః ఉపదేష్టా వా, తస్మాత్ సంబుద్ధిః, శంభో! = శంకర!, మదీయస్య మచ్ఛరీరావయవీభూతస్య, మనసః స్వాన్తస్య, సౌఖ్యస్య సుఖస్య (సుఖమేవ సౌఖ్యం, స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః) ఉపదేశం మన్త్రకథనం శిక్షణం వా, కురు = ఆచర. డుకృఞ్ కరణే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : శంకర! త్వం విభురసి. తవ పాదాంబుజమ్ అర్చయామి. పరమం త్వాం ప్రత్యహం భావయామి. ఈశ్వరం త్వామేవ శరణం వ్రజామి. వచసా త్వామేవ యాచే. దేవైః చిరాయ ప్రార్థితాం సానుకంపాం భౌతికీం వీక్షాం మే దేహి. లోకగురో! త్వమేవ మే మనసః సౌఖ్యస్య సంపాదనే మన్త్రోపదేశం కురు అథవా శిక్షణం దేహి.

జనితా చోపనేతా చ – యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి ।
అన్నదాతా భయత్రాతా – పంచైతే పితరః స్మృతాః ॥

ఇతి ఆర్యోక్తేః, మన్త్రోపదేశాభ్యర్థనాత్ కవినా పరమశివస్య ఉపనేతృత్వమ్. అత ఏవ గురుత్వమ్. ఆదిదంపతీరూపేణ పార్వతీపరమేశ్వరయోః జగత్పితృత్వాత్ వా లోకగురుత్వం శంకరస్య.

పాదాంబుజమ్ – పాదః అంబుజమ్ ఇవ ఇతి ఉపమితిసమాసః, '**ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే**' ఇతి సూత్రేణ. తేన పూర్వపదార్థప్రాధాన్యమ్. అర్చన కర్మణి పాదస్య ఏవ అభిప్రయణాత్ ద్వితీయావిభక్తిః. అంబుజం తత్ర పూజాకరణమేవ భవతి న తు కర్మ. అతః అంబుజస్య పాదాత్మనా పరిణామః తేన క్రియాన్వయశ్చ. అతస్తత్ర పరిణామాలంకారః.

పరమమ్ – పరమ్ ఉత్కృష్టం మాతి ఇతి పరమః. పరోపపదాత్ మా (మానే) ధాతోః '**ఆతోఽ నుపసర్గే కః**' ఇతి సూత్రేణ క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకార లోపే చ పరమ పద నిష్పత్తిః. ద్వితీయావిభక్తౌ పరమమితి. పరమః ఉత్కృష్టః ఇతి మేదినీకోశః.

అనుజ్ఞా స్వీకారార్థయోః పరమమితి అవ్యయమపి. '**ఓమేవం పరమం మతే**' ఇత్యమర–కోశః.

'**అంగీకారే** తు పరమం ప్రమాణం **బాఢ**మేవ చ' ఇతి కల్పద్రుకోశః. 'అనుజ్ఞాస్వీకారావస్యార్థౌ' ఇతి అవ్యయకోశః.

అహ్ని అహ్ని ప్రత్యహమితి వీప్సాయామన్వహమపి. అను+అహన్ ఇతి దశాయా '**మవ్యయం విభక్తి...**' ఇత్యాది సూత్రేణ సమాసే **అన్వహ**మితి. కరుణయా సహ వర్తతే ఇత్యర్థే సహ – కరుణా, 'అవ్యయ.... ' మిత్యాదినా సమాసే సహస్య సాదేశే చ సకరుణమ్– ఈష్టే ఇత్యర్థే ఈశ్ ధాతోః '**ఇగుపధాజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే **ఈశ** ఇతి రూపమ్. శృణాతి దుఃఖమనేన ఇత్యర్థే శృధాతోః '**ల్యుట్చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే అనాదేశే చ **శరణ**మితి. 'శరణం గృహ రక్షిత్రోః ' ఇత్యమరకోశః. ధాతోః దైవాదికత్వే (శౄధాతోః) శీర్యతే ఇత్యపి. వీక్షా – విపూర్వకాత్ ఈక్ష్ ధాతోః 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' ఇతి ఘ ప్రత్యయే టాపి చ రూపమ్.

అర్చయామి – చిన్తయామి – వచసా యాచే ఇతి కరణత్రయేణ అపి మనసా–వాచా–కర్మణా క్రియమాణా సేవా ప్రకటీకృతా.

చాక్షుషీ – చక్షుషా నిర్వృత్తా. చక్షుః శబ్దాత్ '**తేన నిర్వృత్తమ్**' ఇత్యర్థే అణ్ ప్రత్యయే 'టిడ్ఢాణఞ్ ద్వయసజ్ దఘ్నచ్ మాత్రచ్ తయప్ ఠక్ ఠఞ్ క్వరపః' ఇతి ఙీప్ ప్రత్యయే చ **చాక్షుషీ.**

దివిభవః ఇత్యర్థే '**దిగాదిభ్యో య**'దితి యత్ ప్రత్యయే దివ్యపదమ్.

చిరమ్ – కాలవిప్రకర్షః అస్యార్థః. అవ్యయపదమిదమ్.

కిన్తు అనవ్యయః సుబన్తః చిరశబ్దోఽపి అస్తి. '**చిర పరుత్పరారిభ్యః త్న వక్తవ్యః**' ఇతి వార్తికేన నిపాతనాత్. 'అథ సాయం**చిరయోః** కిం నిపాత్యతే' ఇతి భాష్యవచనాచ్చ.

అత్రాపి చిరమిత్యేవ ఇతి న శంకనీయమ్. తథా సతి '**అహం యుః, శుభం యుః**' ఇత్యాదిష్వివ అత్రాపి మకారస్య శ్రవణీయత్వాత్.

ఆపిశలివ్యాకరణే చిరశబ్దః నపుంసకలింగే ఉద్దిష్టః. అష్టాధ్యాయ్యామపి సర్వాస్వపి విభక్తిషు అస్య పాఠః, కిన్తు ద్విబహువచనయోః అస్య ప్రయోగస్య అదృశ్యత్వాత్ స్వరాదిషు పాఠాత్ చ అవ్యయత్వమపి కల్పితమ్. అత ఏవ చిరం, చిరేణ, చిరాయ, చిరాత్, చిరస్య, చిరే ఇతి ప్రయోగాః. కోశ గ్రంథేషు సర్వత్ర అవ్యయత్వేనైవ తేషాం వ్యవహారః

మనశ్శబ్దః సకారాన్తః అకారాన్తోఽపి గతశ్లోకేషు వ్యాఖ్యాతః.

అర్చయామి –	అర్చయతి	అర్చయతః	అర్చయన్తి
	అర్చయసి	అర్చయథః	అర్చయథ
	అర్చయామి	అర్చయావః	అర్చయామః.

ఏవమేవ **చిన్తయామి.**

వ్రజామి – భవామివత్.

యాచే –	యాచతే	యాచేతే	యాచన్తే
	యాచసే	యాచేథే	యాచధ్వే
	యాచే	యాచావహే	యాచామహే.

దిశ – భవవత్.

కురు – ఉక్తపూర్వమిదమ్.

శ్లో॥ వస్త్రోద్ధూతవిధౌ సహస్రకరతా పుష్పార్చనే విష్ణుతా
గన్ధే గన్ధవహాత్మతాఽన్నపచనే బర్హిర్ముఖాధ్యక్షతా ।
పాత్రే కాఞ్చనగర్భతాఽస్తి మయి చేద్బాలేన్దుచూడామణే!
శుశ్రూషాం కరవాణి తే పశుపతే! స్వామింస్త్రిలోకీగురో! ॥ 30

అ : శివోపచారే స్వీయాశక్తతా ప్రకటనమ్

అ : బాల+ఇందు–చూడామణే! పశుపతే! స్వామిన్! త్రిలోకీ–గురో! వస్త్ర+ఉద్ధూత–విధౌ సహస్ర–కరతా పుష్ప+అర్చనే విష్ణుతా గన్ధే గన్ధ–వహ+ఆత్మతా అన్న–పచనే బర్హిర్ముఖ+అధ్యక్షతా పాత్రే కాంచన–గర్భతా మయి అస్తి చేత్ తే శుశ్రూషాం కరవాణి.

బాలశ్చ అసౌ ఇందుః చంద్రః సః చూడామణిః యస్య తస్మాత్సంబుద్ధిః బాలచంద్రశేఖర! ఇతి; పశూనాం జన్తూనాం పతిః భర్తా తస్మాత్ సంబుద్ధిః; స్వామిన్ = ప్రభో!, త్రయాణాం త్రిసంఖ్యాకానాం భువనానాం లోకానాం సమాహారః తస్యాః గురుః శిక్షకః ఉపదేష్టా వా తస్మాత్ సంబుద్ధిః; వస్త్రాణామ్ వసనానామ్ ఉద్ధూత (?) స్య ఉత్కంపనస్య విధిః విధానం తస్మిన్ ఇతి; సహస్రం దశశతసంఖ్యాకాః కరాః అంశవః హస్తా వా యస్య సః, తస్య భావః సహస్రకరతా సూర్యత్వమితి యావత్; పరమేశ్వరస్య దిగంబరత్వాత్ వస్త్రోద్ధూతవిధేః కరద్వయం నాలమతః సహస్రకరతాభ్యర్థనం, పుష్పైః కుసుమైః, అర్చనే పూజనే, విష్ణోః భావః విష్ణుతా = నారాయణతేతి, విష్ణోః వ్యాపనశీలత్వాత్ పుష్పాణామన్వేషణే అపచాయే చ విష్ణుతా సహకరోతీతి తత్ప్రార్థనమ్, గన్ధే గన్ధస్య సమర్పణే, గన్ధవహస్య భావః తత్తా వాయుత్వమితి, గన్ధానాం ప్రసారే వాయోః ఏవ కారణత్వాత్ గన్ధం ప్రసారయితుం గన్ధవహత్వముపకరోతీతి తత్ప్రార్థనమ్; అన్నస్య ఆహారస్య పచనే పాకకర్మణి నైవేద్యాయ ఇతి శేషః, బర్హిర్ముఖానాం దేవానామ్ అధ్యక్షతా అధిపతిత్వమ్; దేవాః క్రతుభుజః. తదధ్యక్షః ఇంద్రః. ఇంద్రత్వే స్వస్య సిద్ధే సర్వాహుత్యధిపతిత్వసిద్ధేః సర్వసమర్పణస్య అవకాశో భవతీతి తత్ప్రార్థనా; పాత్రే పాకాధారభూతే ఘటాది వస్తుని, కాంచనం సువర్ణం గర్భే అంతః యస్య తస్య భావః, కాంచనగర్భః బ్రహ్మా తత్తా ఇతి, సువర్ణస్య ఉత్తమలోహత్వాత్ తేన ఉత్తమపూజాకరణాభిలాషస్య పరిపూర్తేః సంభవాచ్చ తత్ప్రార్థనమ్; మయి కవౌ ఇతి, అస్తి చేత్, తే భవతః శుశ్రూషాం పరిచర్యాం సేవాం వా, కరవాణి = సమాచారిష్యాణి. డుకృఞ్ కరణే ఇతి ధాతోః లోటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : బాలచంద్రశేఖర! స్వామిన్! లోకత్రయగురో! పశుపతే! తవ శుశ్రూషాం కర్తుమిచ్ఛామి. కిన్తు తదర్థం వస్త్రోద్ధూతవిధౌ సహస్రకరతా ఆవశ్యకీ. పుష్పార్చనే విష్ణుత్వం, గన్ధసమర్పణే

గన్ధవహత్వం, అన్నపచనే బర్హిర్ముఖాధ్యక్షత్వం, పాత్రే కాంచనగర్భత్వం చ అపేక్షితమ్. తదస్తి చేన్మయి తవ శుశ్రూషాం కరవాణి.

విధౌ – విధిశబ్దాత్ సప్తమీవిభక్తిః. విదధాతి విశ్వమితి విధిః. విధ (విధానే) ధాతోః '**ఇగుపధాత్ కిత్**' ఇతి సూత్రేణ ఇన్ ప్రత్యయే తస్య కిత్వాత్ గుణాభావే విధిరితి రూపమ్.

విధీయేతే సుఖదుఃఖే ఇత్యర్థే వా విపూర్వకాత్ ధా ధాతోః '**ఉపసర్గే ఘోః కిః**' ఇతి కి ప్రత్యయే వా విధిః. భాగ్యమిత్యర్థః.

వ్యాకరణశాస్త్రే సూత్రలక్షణేషు విధిః అన్యతమః

'సంజ్ఞా చ పరిభాషా చ **విధిర్నియమ** ఏవ చ।
అతిదేశోఽధికారశ్చ షడ్విధం సూత్ర లక్షణమ్॥'

మీమాంసాశాస్త్రే 'అజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకః వేదభాగః విధిః'

సహస్రం కరాః యస్య తస్య భావః **సహస్రకరతా. 'అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిః. తతః '**తస్య భావస్త్వతలౌ**' ఇతి తల్ ప్రత్యయః. 'తలన్తం స్త్రియామ్' ఇతి లింగానుశాసనాత్. ఏవమేవ విష్ణోః భావః విష్ణుతా. గన్ధవహాత్మనః భావః గన్ధవహాత్మతా. బర్హిర్ముఖాధ్యక్షస్యభావః ....ధ్యక్షతా. కాంచనగర్భస్య భావః కాంచనగర్భతా.

గన్ధవహః – గన్ధస్య వహః. 'షష్ఠీ' ఇతి తత్పురుషః. గన్ధం వహతి ఇతివా అచ్ ప్రత్యయే. గన్ధవహః నాయకభేదః ఇతి వాచస్పత్యమ్. '**న బాలతా గన్ధవహేన చుంబితా**' ఇతి నైషధప్రయోగే నాయికాపక్షే గన్ధవహశబ్దస్య నాయకభేదపరత్వమ్.

బర్హిర్ముఖ+అధ్యక్షతా – బర్హిః అగ్నిః ముఖమ్ అగ్రే యేషాం తే బర్హిర్ముఖాః. బృంహతే వర్ధతే ఆజ్యాదినా ఇత్యర్థే బృహి (వృద్ధౌ) ధాతోః '**బృంహేర్నలోపశ్చ**' ఇతి ఇసి ప్రత్యయే నలోపే చ బర్హిరితి పదమ్.

అధ్యక్ష్ణోతి సమన్తాత్ వ్యాప్నోతి ఇతి అధ్యక్షః. అధి+అక్ష – అచ్ ప్రత్యయే అధ్యక్ష ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. అధిగతః అక్షం వ్యవహారమిత్యర్థే అర్శ ఆదిత్వాత్ అచ్ ప్రత్యయే వా రూపమ్. అక్షమ్ ఇంద్రియమ్ అధిగతః ప్రాదిసమాస ఇతి హలాయుధకోశః. '**కు గతి ప్రాదయః**' ఇతి సమాసే 'ప్రథమా నిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జన'మితి ఉపసర్జన సంజ్ఞాయాం అధిపదస్య 'ఉపసర్జనం పూర్వ'మితి పూర్వనిపాతే చ అధ్యక్షపదమ్.

పా ధాతోః పాతి రక్షతి ఆధేయమిత్యర్థే వా, పిబత్యనేన ఇత్యర్థే వా – ఉభయత్రాపి ధాతుః పా ఏవ – పాధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్**' ప్రత్యయః. కాంచ్యతే దీప్యతే ఇత్యర్థే కాచి (దీప్తౌ) ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే అనాదేశే చ కాంచనమితి రూపమ్ (హలశ్చ ఇతి సూత్రేణ) పుంలింగే తు **కాంచనః** వృక్షవిశేషః.

శ్రోతుమిచ్ఛా శుశ్రూషా ఇతి సన్నంతమిదం పదమ్.

కరవాణి – ఉక్తపూర్వమిదమ్.

శ్లో॥ నాలం వా పరమోపకారకమిదన్త్వేకం పశూనాం పతే!
పశ్యన్ కుక్షిగతాంశ్చరాచరగణాన్ బాహ్యస్థితాన్ రక్షితుమ్ ।
సర్వామర్త్యపలాయనౌషధమతిజ్వాలాకరం భీకరం
నిక్షిప్తం గరలం గలే న గిలితం నోద్గీర్ణమేవ త్వయా ॥ 31

అ : గరళభక్షణే ఈశ్వరస్య జగదుపకారకత్వమ్

అ : పశూనాం పతే! కుక్షి–గతాన్ చర+అచర–గణాన్ బాహ్య–స్థితాన్ రక్షితుం పశ్యన్, సర్వ+అమర్త్య–పలాయన+ఔషధమ్ అతిజ్వాలా–(ఆ) కరం భీకరం గరలం త్వయా గలే నిక్షిప్తం న గిలితం న ఉద్గీర్ణమ్ ఏవ. పరమ+ఉపకారకం తు ఇదమ్ ఏకం న అలమ్?

పశూనాం = భూతానాం, పతే! = స్వామిన్!; కుక్షిమ్ ఉదరం గతాః ప్రాప్తాస్తాన్, చరాః గమనశీలాః, అచరాః చలనరహితాః చ, తేషాం గణాః సమూహాః తాన్; బాహ్యే కుక్షేః బహిః ప్రదేశే స్థితాన్ విద్యమానాన్; చ ఇతి అధ్యాహార్యమ్, రక్షితుం పాతుం, పశ్యన్ విభావయన్, అత్ర దర్శనం మానసికమనుసంధేయమ్, అథవా బహిరంతర్దృష్ట్యా సమకాలమేవ అంతర్గతానాం బహిః స్థితానాం చ ప్రాణరక్షణం కర్తుముద్యుక్తస్సన్నితి భావః; సర్వేషాం నిఖిలానామ్ (అపి) అమర్త్యానాం దేవానాం పలాయనస్య సంద్రవస్య 'సంద్రవోద్ద్రావసంద్రావప్రద్రావద్రవవిద్రవాః' ఇతి వైజయన్తీ; పలాయనాత్మకస్య అథవా పలాయనకారణీభూతస్య రోగస్య నివారణే ఔషధమ్, ఓషధ్యాః భవమ్; అతిశయేన జ్వాలానాం శిఖానామాకరం స్థానమథవా అతిశయేన జ్వాలాయాః జ్వాలాజన్యస్య తాపస్య ఆకరమ్ ఆసమన్తాత్ కర్తారమితి; భియః భయస్య, కరం కర్తారం 'దరత్రాసౌ భీతిర్భీస్సాధ్వసం భయమ్' ఇత్యమరకోశః; గరలం విషం 'గరోఽస్త్రీ గరలః క్ష్వేడో గరలం విషమస్త్రియామ్' ఇతి కల్పద్రుకోశః, హాలాహలమితి పౌరాణికకథాగతమత్రానుసంధేయం; త్వయా భవతా, గలే – కంఠే ఏవేతి శేషః, నిక్షిప్తమ్ అవస్థాపితం, న గిలితం న భక్షితం 'భక్షితచర్వితలిప్తప్రత్యవసిత గిలితభాదితప్సాతమ్' ఇత్యమరకోశః, న ఉద్గీర్ణమ్ ఏవ = న నిష్ఠ్యూతమ్ ఏవ. యద్యపి

'శ్లో॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గుణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్ ।
అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్షాం విగాహతే ॥' ఇతి ఆలంకారికా స్తథాపి అత్ర వస్తుస్థితేః కథనాత్ న గ్రామ్యత్వమ్. పరమశ్చ ఉత్కృష్టశ్చ అసౌ ఉపకారకః సహాయకృత్, తస్య భావః పరమోపకారకత్వమ్; ఇదమ్ శివకృతం గరళస్య గళమాత్రనిక్షేపణం, న అలం కిమ్? = న పర్యాప్తం కిమ్?

తా : పశుపతే! తవ కుక్షౌ తతో బహిశ్చ చరాచరగణాః సన్తి. తద్రక్షణదృష్ట్యా త్వయా అమరాణాం

పలాయనస్య కారణమ్ అతిభీకరం జ్వాలామాలాకరం చ గరళం పీత్వా తవ గళే ఏవ నిక్షిప్తమ్. న తు గిలితం న వా నిష్ఠ్యూతమ్. ఏషా ఏకా ఏవ చేష్టా భవతః పరమోపకారకత్వస్య పశుపతిత్వస్య చ నిరూపణే న పర్యాప్తం కిమ్.

న – అవ్యయం చాదిత్వాత్. '**చాదయోఽసత్త్వే**' ఇతి నిపాతసంజ్ఞా, '**స్వరాది నిపాతమవ్యయ**'మితి అవ్యయత్వం చ. నఞః షడర్థాః భూషణసారే దర్శితాః–

> న ఞ[1]**భావే నిషే[2]ధే చ స్వరూపార్థేఽప్య[3]తిక్రమే ।**
> **ఈషదర్థే[4]** చ **సాదృశ్యే[5] తద్విరుద్ధతదన్యయోః[6] ॥**

అప్రాశస్త్యే, అన్యోన్యార్థకత్వే చ కైశ్చిదుచ్యతే.

వస్తుతస్తు అభావ ఏవ నఞః ప్రధానః అర్థః

అలమ్ – భూషణపర్యాప్తి శక్తివారణనిషేధేషు అలం పదప్రయోగః. అత్ర శ్లోకే పర్యాప్త్యర్థే అస్య ప్రయోగః. నను '**నమః స్వస్తి స్వాహా స్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ**' ఇతి సూత్రే అలమితి పర్యాప్తర్థస్య తత్పర్యాయాణాం చ గ్రహణమితి సిద్ధాంతకౌముదీ. అతః శ్లోకే కస్మై అలమ్ ఇతి ప్రశ్నే రక్షణాయ ఇతి సమాధానమ్. తత్కథమత్ర చతుర్థ్యభావః ఇతిచేత్ ఉచ్యతే. అత్ర రక్షితుమితి తమున్నంత పదప్రయోగః. '**తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా**'మితి సూత్రేణ తుమున్. తేన క్రియార్థా క్రియా వ్యజ్యతే. గరళస్య గలే నిక్షేపః క్రియా. సా చ రక్షణక్రియార్థా. '**తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్**' ఇతి కథనాత్ రక్షణాయ ఇతి గమ్యతే. '**గమ్యమానాపి క్రియా కారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్**' ఇతి కథనాత్ పర్యాప్త్యర్థే అలం ప్రయోగః.

ఉపకారకమ్ – ఉపపూర్వకాత్ కృ (కరణే) ధాతోః ణ్వుల్ తృచౌ ఇతి ణ్వుల్ ప్రత్యయః. '**యువోరనాకా**'వితి అకాదేశశ్చ.

గతాన్ – గత శబ్దాత్ ద్వితీయా బహువచనమ్. గమ్ (గతౌ) ధాతోః '**గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ**' ఇతి కర్త్రర్థే క్త ప్రత్యయః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. '**క్తః అధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః**'ఇతి అధికరణే క్తః ఇతి కృదంతరూపమాలా. గమ్ – త ఇతిదశాయామ్ '**అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామనునాసికలోపో ఝలిక్ఙితి చ**' ఇతి మకారలోపః. కర్త్రర్థే గతః, భావే అధికరణే చ గతమ్.

దృశ్ ధాతోః శతృప్రత్యయే పశ్యన్ ఇతి.

గలే – గలశబ్దాత్ సప్తమీవిభక్తిః. గౄధాతోః (నిగరణే) 'ఋదోరప్' ఇతి అప్ ప్రత్యయే గరపదమ్. 'అచి విభాషా' ఇతి రకారస్య లత్వమ్. తస్య చ

> 'శ్లో॥ దేవవ్రాతో గలో గ్రాహః ఇతి యోగే చ సద్విధిః ।
> మిథస్తే న విభాష్యన్తే గవాక్షః సంశితవ్రతః ॥' ఇతి భాష్యేణ వ్యవస్థితవిభాషాత్వలాభాత్

ప్రాణ్యంగే నిత్యం లత్వమ్. విషే తు గర ఇత్యేవ లత్వం న' (కృదంతరూపమాలా-2) గలతి క్షరతి శాలవృక్షాదేః ఇతి వా గలః. పచాదిత్వాత్ అచ్ ప్రత్యయః

గిలితమ్ – గిల్ ధాతోః కర్మణి క్త ప్రత్యయే రూపమ్. వస్తుతస్తు గిల్ ధాతుః ధాతుపాఠే వా సౌత్రధాతు పాఠే వా న దృశ్యతే. "**క ప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి వార్తికేన కః. '**గిలేఽగిలస్య**' ఇతి వార్తికబలేన గిల్ ధాతుః. 'గిలేఽగిలస్య' ఇతి వార్తికేన తిమి+గిల ఇత్యత్ర ముమాగమః విధీయతే తిమింగల సాధనార్థమ్.

ఉద్గీర్ణమ్ – ఉద్-గౄ నిగరణే/గౄ శబ్దే వా- ధాతోః కర్మణి 'నిష్ఠా' ఇతి క్త ప్రత్యయే ఉద్-గౄ త, 'ౠత ఇత్' ఇతి ధాతోః ఇత్వే '**ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః**' ఇతి దీర్ఘే. '**రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః**' ఇతి తస్య నత్వే ణత్వే చ పదమ్.

ఓషధేః ఇదం – 'తస్యేద' మితి అణ్ ప్రత్యయ – ఔషధమ్.

గరలమ్ – గరతి గ్రసతి నాశయతి వా ఇత్యర్థే గౄధాతోః అలచ్ ప్రత్యయః. అథవా గరాత్ భక్షణాత్ లాతి ఆదత్తే జీవన మిత్యర్థే గర+లా ధాతోః '**ఆతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే, '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే చ పదమ్.

శ్లోకే తిజన్తం పదమేవ నాస్తి.

శ్లో॥ జ్వాలోగ్రః సకలామరాతిభయదః క్ష్వేలః కథం వా త్వయా
దృష్టః కిఞ్చ కరే ధృతః కరతలే కిం పక్వజమ్బూఫలమ్ ।
జిహ్వాయాం నిహితశ్చ సిద్ధఘుటికా వా కణ్ఠదేశే భృతః
కిన్తే నీలమణిర్విభూషణమయం శమ్భో! మహాత్మన్! వద ॥ 32

అ : పూర్వోక్తస్యైవ భావస్య పునః పరామర్శః

అ : మహా+ఆత్మన్! శంభో! జ్వాలా+ఉగ్రః సకల+అమర+అతిభయ-దః క్ష్వేలః త్వయా కథం వా దృష్టః కిం చ కరే ధృతః కర-తలే నిహితః పక్వ-జంబూ-ఫలం కిమ్? జిహ్వాయాం చ నిహితః సిద్ధ-ఘుటికా కిమ్? కంఠ-దేశే భృతః. అయం తే విభూషణం నీల-మణిః కిమ్? వద

మహాన్ ఉదాత్తమ్ ఆత్మా మనః యస్య, తస్మాత్ సంబుద్ధిః 'ఉదాత్త ఉద్భటోదీర్ణ మహాత్మానో మహాయశాః' ఇతి కల్పద్రుకోశః, మహాత్మన్ శబ్దస్య పరమశివపరత్వేనైన మహాభారతం 'మహాన్ మహాత్మా మహితా మహిమాన్ మహాబలః' ఇతి; శంభో శం మంగలం భవతి అస్మాదితి శంభుః, తస్మాత్సంబుద్ధిః; జ్వాలాభిః శిఖాభిః ఉగ్రః తీక్ష్ణః (సన్), సకలానామ్ సమస్తానామ్ అమరాణాం దేవానామ్ అతిశయేన భయం భీతిం దదాతి కల్పయతి ఇతి తథా విధః; క్ష్వేలః

విషం, త్వయా, కథం వా కేన వా ప్రకారేణ, దృష్టః విలోకితః? కిం చ అపి చ, తస్యైవ కార్యస్య అనుగమనతయా ఇతి భావః; కరే హస్తే, ధృతః ధారితః, కరస్య హస్తస్య తలే ఉపరిభాగే, నిహితః స్థాపితః, (తత్) పక్వం ఫలితం చ తత్ జమ్బూః జామ్బవమితి, ఫలం కిమ్? “ఫలే జమ్బ్వాః జమ్బూః స్త్రీ జమ్బు జామ్బవమ్’ ఇత్యమరకోశః; జిహ్వాయాం రసనాయాం, నిహితః చ స్థాపితశ్చ, సిద్ధఘుటికా = ఫలసాధనే ప్రసిద్ధా గుళికా, అథవా సిద్ధైః ఉపయుజ్యమానః దీయమానః వా ఔషధవిశేషః, ఘుటికా రూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ ఘుటికావ్యవహారః. నిఘంటుషు ప్రాయశస్సర్వేషు గుల్ఫార్థే ఏవ ఘుటికా పదం దర్శితమ్; కంఠస్య గళస్య దేశే ప్రదేశే స్థానే వా, భృతః ధృతః, అయమ్ ఏవంగత్యా త్వయా స్వీకృతః క్ష్వేళ విశేషః, తే తవ, విభూషణమలంకరణం, నీలశ్చ అసౌ మణిశ్చ తదాఖ్యః రత్నవిశేషః, కిమ్? వద బ్రూహి. వదవ్యక్తాయాం వాచి లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : మహాత్మన్! శంకర! జ్వాలాభిః సకలామరభయకారణం హాలాహలవిషం త్వయా దృష్టమ్. కరే ధృతమ్, కరతలే నిహితమ్, కిం తత్ జమ్బూఫలమ్? రసనాయాం నిహితమ్? సిద్ధగుళికా కిమ్? కంఠదేశే ధృతమ్ ఆభరణవిశేషః నీలమణిః కిమ్?

ఉగ్రః – ఉచ్యతి క్రుధా సంబధ్యతే ఇతి. ఉచ (సమవాయే) ధాతోః ‘ఋజ్రేంద్రాగ్ర వజ్ర విప్రకుబ్రచుబ్ర క్షురఖుర భద్రోగ్రభేరభేలశుక్రశుక్లగౌరవన్త్రే రమలా’ ఇతి నిపాతనాత్ రక్ ప్రత్యయః, చస్య గకారశ్చ.

ఉగ్రః పుంలింగే. ‘ఉగ్రః శూద్రాసుతే క్షత్రాద్రుద్రే పుంసి త్రిషూత్కటే। స్త్రీవచాక్షుద్రయోః’ ఇతి మేదినీకోశః. అత్ర ఉగ్రపదం విశేష్యమ్. శ్లోకగతం తు తత్ విశేషణమ్.

భయం దదాతి ఇత్యర్థే బయోపపదాత్ దా ధాతోః (భయ+దా), ‘**ఆతోఽనుపసర్గే కః**’ ఇతి సూత్రేణ క ప్రత్యయే ‘**ఆతో లోప ఇటి చ**’ ఇతి ఆలోపే చ భయద పదమ్. క్ష్వేలతి ఇత్యర్థే క్ష్వేల (చాలగత్యోః) ధాతోః ‘నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణి నిన్యచః(ఇతి అచ్ ప్రత్యయే **క్ష్వేల** పదమ్. కరే ఇతి సప్తమ్యేకవచనమ్. కరోతి ఇతి **కరః** పచాద్యచ్ ప్రత్యయే. కం సుఖం రాతి ఇత్యర్థే కపూర్వకాత్ రా ధాతోః (క+రా) ఉపర్యుక్తభయదవత్ కరః. కీర్యతే విక్షిప్యతే అనేన ఇత్యర్థే కౄ ధాతోః “ఋదోరప్” ఇతి అప్ ప్రత్యయే, గుణే చ **కర** శబ్దః. అత్ర గజశరీరావయవాన్యతమః ఇత్యర్థః. ఫల్‌ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే **ఫల**మితి రూపమ్. **దృష్టః, ధృతః, నిహితః, భృతః** ఇతి పదాని క్త ప్రత్యయాన్తాని కర్మణ్యర్థే. దిశ్యతే నిర్దిశ్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే దిశ (అతిసర్జనే) ధాతోః ‘**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**’ ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే ‘**పుగన్తలఘూపధస్య చ**’ ఇతి గుణేచ **దేశ** పదమ్ కంఠస్య దేశ ఇతి ‘**షష్ఠీ**’ తత్పురుషః

కథమ్ – కథం కథాప్రకారార్థే హర్షే ప్రశ్నే చ సంభ్రమే ।
సంభావనాయాం గర్హాయాం చావ్యయం పరికీర్తితమ్ ॥

ఇతి వాఙ్మయార్ణవః. కిమ్ శబ్దాత్ ప్రకారవచనే '**కిమశ్చ**' ఇతి థము ప్రత్యయే ప్రకృతేః కాదేశే కథమితి.

జిహ్వా – జి (జయే) ధాతోః జయతి రసమనయా ఇత్యర్థే 'శేవ యహ్వ జిహ్వాగ్రీవాప్వమీవాః' ఇతి సూత్రేణ ఔణాదికే వన్ ప్రత్యయే నిపాతనాత్ హుగాగమే, టాపి చ జిహ్వా పదమ్. అగ్నిః సప్తజిహ్వః. సప్త జిహ్వాశ్చ అమీ –

కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ – సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా ।
స్ఫులింగినీ విశ్వరూపీ చ దేవీ – లోలాయమానా ఇతి సప్తజిహ్వాః ॥ –ముండకోపనిషత్.

కరస్య తలమ్, తస్మిన్ **కరతలే** ఇతి సప్తమ్యన్తం పదమ్. తలతి ఇతి అర్థే తల (ప్రతిష్ఠాయామ్) ధాతోః పచాద్యచి **తలమ్** ఇతి. హస్తాదీనా ముపరిభాగః ఇత్యర్థః. తాళవృక్షార్థే పునః **తలః** ఇతి పుంలింగే ప్రయోగః.

ఘుటికా – ఘుట్ (ప్రతిహతౌ) ధాతోః సంజ్ఞాయామచ్ ప్రత్యయే ఘుటః. తతః '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే ఘుటీః. స్వార్థే కన్ ప్రత్యయః ఘుటికః టాపి **ఘుటికా.** అథవా ఘుట్ ధాతోః క్వున్ ప్రత్యయే, అకాదేశే టాపి, ఇకారే చ **ఘుటికా.** విశేషేణ భూషయతి ఇత్యర్థే విపూర్వకాత్ భూష్ ధాతోః ణిచి, ల్యుటి చ రూపమ్.

జమ్బూఫలమ్ – జమ్బూఫలస్య 'నాగదమనీ' ఇత్యర్థః ఇతి రాజనిఘంటుః. 'కపిత్థ జమ్బూఫల–సార' ఇతి శ్లోక ప్రయుక్తఫలమ్ జమ్బూఫలమ్. కిన్తు అల్పప్రాణతయా జమ్బూ ఇతి పదమ్ ఏవ నిఘంటుషు దత్తమ్. తస్య ఫలాన్తరే లౌకికవ్యవహారే బీజపూరఫలమితి వ్యవహ్రియమాణే (జామ) ఫలే వ్యవహారో దర్శితః.

అత్ర కాపి విచికిత్సా గత శ్లోకే, అస్మిన్ శ్లోకే అపి అమరభయదత్వమేవ హాలాహలకర్తృత్వేన వర్ణితమ్. కిం దనుజాః నిర్భయాః? నిర్భయత్వే చ కారణం కిమ్? అథవా కిమ్ అమరవిషయమాత్ర–ప్రస్తావనపరతయా కవినా దనుజప్రస్తావః పరిహృతః?

వద –	వదతు/వదతాత్	వదతామ్	వదన్తు
	వద/వదతాత్	వదతమ్	వదత
	వదాని	వదావ	వదామ.

శ్లో॥ నాలం వా సకృదేవ దేవ! భవతస్సేవా నతిర్వా నుతిః
పూజా వా స్మరణం కథాశ్రవణమప్యాలోకనం మాదృశామ్ ।
స్వామిన్నస్థిరదేవతానుసరణాయాసేన కిం లభ్యతే
కా వా ముక్తిరితః కుతో భవతి చేత్కిం ప్రార్థనీయం తదా ॥ 33

అ : దేవతాన్తరాశ్రయణనైరర్థక్యమ్

అ : స్వామిన్! దేవ! భవతః సేవా వా నతిః వా నుతిః వా పూజా వా స్మరణం వా కథా-శ్రవణమ్ అపి ఆలోకనమ్ అపి సకృద్ (త్) ఏవ మాదృశాం న అలం కిమ్? ఇతః ముక్తిః కా వా? కుతః భవతి చేత్ తదా అస్థిర-దేవతా+అనుసరణ+ఆయాసేన కిం లభ్యతే? ప్రార్థనీయమ్ కిమ్?

స్వామిన్ ప్రభో!; దేవ! దేవనశీల!; భవతః తవ, సేవా పరిచర్యా వా, నతిః నమస్కృతిః వా, నుతిః స్తోత్రం వా, పూజా అర్చనా వా, స్మరణం స్మృతిః వా, కథాయాః కథానాం వా గాథాయాః గాథానాం వా శ్రవణమ్ ఆకర్ణనమ్, అపి, ఆలోకనం దర్శనమ్ అపి, సకృత్-ఏవ = ఏకవారమేవ, మాదృశాం మమ మత్తుల్యానాం వా, న అలం కిమ్? = న పర్యాప్తం కిమ్? ఇతః అస్యాః దశాయాః పరమేశ్వరైకసంబంధి పూజస్మరణాది పరిపూర్ణజీవనదశాయాః ముక్తిః మోక్షాఖ్యః దశా విశేషః, కా వా? = కీదృశీ అస్తి?, తదా వాస్తవికదశాయాం తాదృశ్యాం సత్యామ్, అస్థిరాణాం చంచల ప్రకృతీనామ్ అనిశ్చితానామితి వా దేవతానాం = సురాణామ్ అనుసరణే ప్రార్థనాదినా ఇతి శేషః; ఆయాసః = శ్రమః తేన, ఫలస్య అనిశ్చితత్వాత్ ప్రార్థనాదీనామాయాసమాత్రత్వం, కిం లభ్యతే = కిం ప్రాప్యతే? డులభష్ ప్రాప్తౌ ఇతి ధాతోః కర్మణి లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. ప్రార్థనీయమ్ = అభిలషణీయం, కిం = కిం భవతి? భిన్నరూపేషు భిన్ననామసు విచక్షణై-రవిచక్షణైర్వా పరమాత్మనః సంభావితేష్వపి తస్య అద్వితీయత్వమ్ ఏవ. తదవశ్యం మనసి స్యాత్. అథవా తత్తద్రూపనామాశ్రయేఽపి స్థిరతయా ఏకస్మిన్ రూపే నామని వా మనః లగ్నం స్యాత్. తదభావే ఫలవిషయే విలమ్బో వా సర్వాత్మనా అభావోఽపి అనుభవనీయో భవతి ఇతి వివక్షా.

తా : స్వామిన్! దేవ! భవతః పరిచర్యా వా భవన్తం ప్రతి నమస్కృతిర్వా భవన్మాహాత్మ్యస్తోత్రం వా సమర్చనం వా సంస్మరణం వా భవత్కథాశ్రవణం భవతః దర్శనం వా సకృదపి మాదృశామ్ అపర్యాప్తం వా మోక్షసిద్ధ్యై? ఇతః ముక్తిః న లభ్యతే వా? (ఇతోఽపి ముక్తిరస్తి వా?) ఏతైః అపి ముక్తిప్రాప్త్యభావే అస్థిరదేవతానుసరణాయాసేన కిం లభ్యతే? (కౌముతికన్యాయః అత్ర అనుసన్ధేయః). ప్రార్థనీయం వా కిమస్తి?

స్వామిన్ - స్వమ్ అస్య అస్తీత్యర్థే స్వశబ్దాత్ '**స్వామిన్నైశ్వర్యే**' ఇతి ఔణాదికే ఆమిన్ ప్రత్యయే స్వామీతి. తస్మాత్సంబుద్ధౌ స్వామిన్-

అలమ్ - వివృతపూర్వమిదమ్ ఏకత్రింశతిశ్లోకవ్యాఖ్యానసందర్భే.

సకృత్ - ఏకవారమిత్యర్థే '**ఏకస్య సకృత్ చ**' ఇతి నిపాతనాత్ క్రియాభ్యావృత్తిగణనే ప్రకృతేః సకృదిత్యాదేశః, సుచ్ ప్రత్యయశ్చ. '**సంయోగాన్తస్య లోపః**' ఇతి ప్రకృతిసకారలోపః. '**కృత్వోఽర్థా**' ఇతి అస్య అవ్యయత్వమ్.

'సకృత్సహైకవారే స్యాత్' ఇత్యమరకోశే ఏకవారార్థే సహార్థే చ సకృత్పదం దర్శితమ్. 'దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ సకృత్ భుంజాతే' ఇతి సహార్థే ప్రయోగః...' సకృత్తరుణా దేవాః' ఇత్యాది

వాక్యేషు సర్వదార్థేఽపి అస్య ప్రయోగః. సకృత్ శబ్దస్య సహసార్థోఽపి స్తోత్రరత్నస్య కూరనాథీయే వ్యాఖ్యానే దర్శితమితి (నను ప్రపన్నః సకృదేవ దేవః. ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే) అవ్యయకోశః

ఏవ – ఏవ అవ్యయమ్. తచ్చ అవధారణార్థే నియోగార్థే అనవక్లృప్త్యర్థే, ఔపమ్యార్థే, ఉత్ప్రేక్షార్థే వాక్యపూరణే చ దృశ్యతే.

ఏవౌపమ్యే నియోగే చావధారే వాక్యపూరణే ।
భవేదవ్యయమాచారనియోగే చ వినిగ్రహే ॥

ఇతి వాఙ్మయార్ణవః. విశేష్యసంగతః, విశేషణ సంగతః, క్రియా సంగతశ్చేతి ఏవ కారస్య త్రైవిధ్యం స్వీక్రియతే. అన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమాత్రమేవ ఏవ కారస్య అర్థః ఇతి కేషాంచిత్ విదుషాం వచనమ్. అత్ర అధికరణచిన్తామణి శ్లోకః –

విశేషణ విశేషాభ్యాం క్రియయా చ సమన్వితః ।
అయోగం యోగమపరైరత్యంతాయోగమేవ చ ॥

వ్యవచ్ఛినత్తి ధర్మస్య నిపాతో వ్యతిరేకతః । – అవ్యయకోశః–పు–139

సేవా – పదం సేవృ(సేవనే) ధాతోః నిష్పన్నమ్. సేవ్ ధాతోః '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి అప్రత్యయే టాపి చ పదమ్. ణు స్తుతౌ ఇతి ధాతోః '**భావే క్తిన్ని**'తి క్తిన్ ప్రత్యయే **నుతిః** ఇతి. పూజనమిత్యర్థే పూజ్ ధాతోః '**చిన్తి పూజి కథికుంభిచర్చశ్చ**' ఇతి అఙ్ ప్రత్యయే టాపి చ **పూజా** పదమ్. స్మృధాతోః 'ల్యుట్ చ' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే, అనాదేశే, ణత్వే చ **స్మరణ** పదమ్. ఏవమేవ ఆఙ్ పూర్వకాత్ లోకృధాతోః **ఆలోకనం,** శ్రు (శ్రవణే) ధాతోః శ్రవణం చ, నమ్ ధాతోః భావే క్తిన్ ప్రత్యయే మకారలోపే చ (అనుదాత్తోపదేశ వనతి తనోతీ త్యాదీనా మనునాసికలోపో ఝలిక్ఙితి – సూత్రమ్) **నతి**రితి. నతిశ్చ త్రివిధా జ్ఞేయా–

కాయికో వాగ్భవశ్చైవ మానసస్త్రివిధః స్మృతః ।
నమస్కారస్తు తత్త్వజ్ఞైరుత్తమాధమమధ్యతః ॥

మాదృశామ్ – అహమివ దృశ్యతే ఇత్యర్థే అస్మద్ పూర్వపదాత్ దృశ్ ధాతోః '**త్యదాదిషు దృశః అనాలోచనే కఞ్చ**' ఇతి చాత్ క్విన్ ప్రత్యయే '**తేమయావేకవచస్య**' ఇతి అస్మదః 'మే' ఇతి ఆదేశే '**ఆ సర్వనామ్నః**' ఇతి మాదేశే మాదృక్ ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

మమ ఇవ దర్శనమస్య ఇత్యర్థే క్విప్ ప్రత్యయ ఇతి వాచస్పత్యమ్.

వస్తుతః సౌత్రః కఞ్ ప్రత్యయః, చకారాదాకృష్టః క్విన్ ప్రత్యయశ్చ.

అనేన, అస్మాత్, అస్మిన్ వా ఇత్యర్థే ఇదం శబ్దాత్, '**ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి వార్తికేన తస్ ప్రత్యయే నిపాతనాత్ ఇదం శబ్దస్య 'ఇ' ఆదేశే **ఇతః** ఇతి. కిం శబ్దాత్ పంచమ్యర్థవృత్తేః '**పంచమ్యాస్తసిల్**' ఇతి తసిల్. '**కు తి హోః**' ఇతి ప్రకృతేః కు ఆదేశః. **కుత** ఇతి పదమ్.

అయసః ఇదమ్ ఇతి తద్ధితార్థే 'తస్యేద' మితి సూత్రేణ అణ్ ప్రత్యయే, ఆదివృద్ధౌ చ **ఆయాసః** . అథవా ఆఙ్ పూర్వకాత్ యసు (ప్రయత్నే) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞి **ఆయాస** ఇతి.

లభ్యతే – లభ్ ధాతోః కర్మణి రూపమిదమ్. కర్మార్థత్వాత్ '**భావకర్మణోః**' ఇతి ఆత్మనేపదిత్వాత్ తఙ్. లభ్–త. '**సార్వధాతుకే యక్**' ఇతి యక్ ప్రత్యయః. '**టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే**' ఇతి త కారస్య ఏత్వమ్. లభ్యతే ఇతి పదమ్.

లభ్యతే –	**లభ్యతే**	లభ్యేతే	లభ్యన్తే
	లభ్యసే	లభ్యేథే	లభ్యధ్వే
	లభ్యే	లభ్యావహే	లభ్యామహే.

భవతి – ప్రసిద్ధ ఏవ.

శ్లో॥ కిం బ్రూమస్తవ సాహసం పశుపతే! కస్యాస్తి శమ్భో! భవ–
ద్ధైర్యం చేదృశమాత్మనః స్థితిరియఞ్చాన్యైః కథం లభ్యతే ।
భ్రశ్యద్దేవగణం త్రసన్మునిగణం నశ్యత్ప్రపఞ్చం లయం
పశ్యన్నిర్భయ ఏక ఏవ విహరత్యానన్దసాన్ద్రో భవాన్ ॥ **34**

అ : ప్రళయసమయేఽపి శివస్య నిర్భీకత్వమ్

అ : పశుపతే! తవ సాహసం కిం బ్రూమః? శంభో! ఈదృశం భవద్(త్)+ధైర్యం చ కస్య అస్తి? ఇయమ్ ఆత్మనః స్థితిః చ అన్యైః కథం లభ్యతే? భవాన్ భ్రశ్యద్(త్)+దేవ–గణం త్రసత్+ముని–గణం నశ్యత్–ప్రపంచం లయం పశ్యన్ నిర్భయః ఏకః ఏవ ఆనంద–సాంద్రః సన్ విహరతి.

పశూనాం జన్తూనాం పతిః పాలకః తస్మాత్సంబుద్ధిః; తవ = భవతః, సాహసం సహసా బలేన నిర్వృత్తం; కిం బ్రూమః = కీదృశమితి వదామః, బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచి ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషబహువచనమ్. శంభో! = మంగళకారణీభూత!, ఈదృశమ్ ఏతా–దృశం వర్ణితం వర్ణ్యమానం వర్ణయిష్యమాణం చేతి శేషః; భవతస్తవ ధైర్యం ధీరభావః యశ్చ పురో భాగితాహేతుభూతః ఇతి, చ అప్యర్థే, కస్య కస్య జనస్య త్రిష్వపి భువనేషు ఇతి శేషః; అస్తి భవతి? అస భువి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. ఇయమ్ ఏతాదృశీ ఆత్మనః ఆత్మన్ శబ్దః అత్ర యుష్మదర్థే తవ ఇతి; స్థితిః చ అవస్థానం చ, అన్యైః ఇతరైః, కథం కేన వా ప్రకారేణ, లభ్యతే = ప్రాప్యతే. డులభష్ ప్రాప్తౌ ఇతి ధాతోః కర్మణి లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; భవాన్ త్వమ్, భ్రశ్యత్ అదః పతన్ దేవానాం నిర్జరాణాం గణః సమూహః యస్మిన్ తం; త్రసన్ బిభ్యన్ మునీనాం వాచంయమానాం గణః సమూహః యస్మిన్ తం; నశ్యన్ అదృశ్యతాం గచ్ఛన్, ప్రపంచః సంసారః యస్మిన్ తం; భూతాదీనాం విస్తృతం రూపమితి వా, '**విపర్యాసే విస్తరే చ ప్రపంచః**' ఇత్యమరకోశః, పంచీకరణేనైవ ప్రపంచః. పంచీకరణం చేత్థమ్ –

'ద్విధా విధాయ చైకైకం చతుర్ధా ప్రథమం పునః ।
స్వస్వేతరద్వితీయాంశైః యోజనాత్ పంచ పంచతే ॥' ఇతి వేదాంతసారః.

లయం ప్రలయం వినాశం వా; పశ్యన్ విలోకయన్ అపీతి అధ్యాహారే స్పష్టప్రతిపత్తిః; న వర్తతే భయం యస్య సః భీతిరహితః, ఏకః అద్వితీయః ఏవ, ఆనందేన ప్రమోదేన సాన్ద్రః ఘనః సన్, **విహరతి** క్రీడతి పరిక్రామతీతి వా. వి పూర్వకాత్ హృ ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : పశుపతే! తవ సాహసం కిమితి వదామః? భవతి దృశ్యమానం ధైర్యం చ కస్య భవతి? తవ స్థితిశ్చ అన్యైః దేవాదిభిః కథం లభ్యతే. ప్రళయవేళాయాం దేవగణాః భ్రశ్యన్తి. మునిగణాః త్రస్యన్తి (త్రసన్తి). ప్రపంచః సర్వః అపి లయం గచ్ఛతి. తాదృశస్థితిం పశ్యన్నపి త్వం భయరహితః ఆనందసాంద్రః అద్వితీయః విహరసి.

సాహసమ్ – సహసా బలేన నిర్వృత్తమ్. సహ (మర్షణే) ధాతోః అసౌ ప్రత్యయే సహసా పదసిద్ధి– రితి హలాయుధకోశః. అథవా సహతే ఇత్యర్థే సహ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః అసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే సహస్ ఇతి పదమ్. '**తేన నిర్వృత్తమ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే (సహసా శబ్దాత్ వా సహస్ శబ్దాద్వా) సాహసమితి పదమ్.

ఈదృశమ్ – అయమివ దృశ్యతే అసౌ ఇత్యర్థే ఇదం పూర్వకాత్ దృశ్ ధాతోః కఞ్ ప్రత్యయః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. అయమివ పశ్యతి ఇదమ్ ఇత్యర్థే ఇదంపూర్వకాత్ దృశ్ ధాతోః కర్తరి క్తిన్ ప్రత్యయ ఇతి వాచస్పత్యమ్. అయమివ దృశ్యతే ఇదమ్ ఇత్యర్థే క్విప్ ప్రత్యయః ఇత్యపి శబ్దకల్పద్రుమః సర్వత్ర '**ఇదం కిమోరీశ్కీ**' ఇతి ఇదం శబ్దస్య ఈశ్ ఆదేశః. తేన ఈదృశమితి శబ్దః.

స్థితిః – ష్ఠా ధాతోః '**ధాత్వాదేః షస్సః**' ఇతి షకారస్య సకారః. ఠ వర్ణస్య షనిమిత్తకత్వాత్ షస్య సకారత్వేన పరిణామాత్ '**నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః**' ఇతి నయేన ఠకారస్య అపి థవర్ణత్వేన పరిణతిః. తేన స్థా ధాతుః. తస్మాత్ '**స్థాగాపాపచో భావే**' ఇతి సూత్రేణ భావార్థే క్తిన్ ప్రత్యయః. '**ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్**' ఇతి ఆకారస్య ఇకారః. **స్థితి**రితి పదమ్.

అన్యః – అన్ (ప్రాణనే) ధాతోః '**కృత్యల్యుటో బహులమ్**' ఇతి బాహుళకత్వాత్ య ప్రత్యయః, తేన **అన్య**పదమితి శబ్దకల్పద్రుమః.

అన్ ధాతోః అఘ్న్యాదిత్వాత్ యః ఇతి వాచస్పత్యమ్.

అనతి పృథగేవ ప్రాణితి ఇతి **అన్యః** ఇతి అమరకోశః. అన్య ఏవ అన్యతర ఇత్యపి అత్రగ్రంథే లిఖితమ్.

ఆనందసాన్ద్రః – ఆనందేన సాంద్రః ఇతి తత్పురుషః. '**సుపా**' ఇతి సమాసః.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ నది (ణది) ధాతోః '**ఇదితో నుమ్ ధాతోః**' ఇతి నుమాగమే. '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే చ ఆనందపదమ్.

అంద్రేణ సహ వర్తతే ఇతి సాంద్రః. అన్ద్ (బంధనే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్**' ఇతి ష్ట్రన్ ప్రత్యయే అన్ద్ర పదసిద్ధిః. సహ–సాంద్ర ఇతి దశాయాం సమాసే '**సహస్య సః**' ఇతి సాదేశే చ సాంద్రపదమ్.

అంద్రపదం ప్రాయశః నిఘంటుషు న దృశ్యతే. అన్ద్రేణ సహ ఇతి లౌకికవిగ్రహం సాంద్ర–పదస్య దర్శయన్తః అపి అన్ద్ర పదం న దదుః. శోచనీయమిదమ్.

దర్శనే లయస్య కర్మత్వాత్ తస్య ద్వితీయావిభక్తౌ తద్విశేషణానాం దేవగణాది పదానామపి ద్వితీయా. భవచ్ఛబ్ద విశేషణత్వాత్ నిర్భయాదితద్విశేషణానాం ప్రథమాన్తతా. లాభే (కర్మణి) అన్యేషాం కర్తృత్వాత్ తస్య తృతీయా. సాహసాదీనాం తత్కర్మత్వాత్ కర్మణి ప్రయోగే తేషాం ప్రథమాన్తతా.

వి–హరతి – హృ ఞ్ ధాతోః వస్తుతః హరణార్థకత్వేఽపి వి పూర్వకత్వాత్ క్రీడార్థం పద్భ్యాం గచ్ఛతీత్యర్థే తస్య ప్రయోగః. '**ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో బలాదన్యత్ర నీయతే**' ఇతి వ్యాకరణవివృతేః.

భవాన్ – భవచ్ఛబ్దః యుష్మదర్థే ప్రయుజ్యతే. కిన్తు క్రియాపదం ప్రథమపురుషే ఏవ ప్రయుజ్యతే. భవచ్ఛబ్దస్య తత్ర, అత్ర పూర్వపదత్వే గౌరవపురస్కృతః తచ్ఛబ్దార్థో భవతి. క్వచిత్ తచ్ఛబ్దేన అపి సంయుక్తః గౌరవార్థకో భవతి యథా

'యన్మాం విధేయవిషయే **సభవాన్** నియుంక్తే' (మాలతీమాధవమ్)

బ్రూమః – '**బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువః**' ఇతి సూత్రేణ ప్రథమపురుషస్య త్రిషు వచనేషు, మధ్యమపురుషస్య ఏకద్వివచనయోః బ్రూ ధాతోః ఆహ ఇతి ఆదేశః అతః–

బ్రవీతి/ఆహ	బ్రూతః/ఆహతుః	బ్రువన్తి/ఆహుః
బ్రవీషి/ఆత్థ	బ్రూథః/ఆహథుః	బ్రూథ
బ్రవీమి	బ్రూవః	బ్రూమః

లభ్యతే –

లభ్యతే	లభ్యేతే	లభ్యన్తే
లభ్యసే	లభ్యేథే	లభ్యధ్వే
లభ్యే	లభ్యావహే	లభ్యామహే.

శ్లో॥ యోగక్షేమధురన్ధరస్య సకలశ్రేయఃప్రదోద్యోగినో
దృష్టాదృష్టమతోపదేశకృతినో బాహ్యాన్తరవ్యాపినః ।
సర్వజ్ఞస్య దయాకరస్య భవతః కిం వేదితవ్యం మయా
శమ్భో! త్వం పరమాన్తరఙ్గ ఇతి మే చిత్తే స్మరామ్యన్వహమ్॥ 35

అ : శివస్యైవ పరమాప్తత్వ ప్రకటనమ్

అ : శంభో! యోగ-క్షేమ-దురన్ధరస్య సకల-శ్రేయః-ప్రద+ఉద్యోగినః దృష్ట+అదృష్ట-మత+ఉపదేశ-కృతినః బాహ్య+అంతర-వ్యాపినః సర్వ-జ్ఞస్య దయాకరస్య భవతః మయా కిం వేదితవ్యమ్? త్వం పరమ+అన్తః+అంగః ఇతి అన్వహం మే చిత్తే అహం స్మరామి.

శంభో = మంగళకారణీభూత!. యోగః అపూర్వార్థసంప్రాప్తిః చ క్షేమః కుశలం చ, తయోః సమాహారః యోగక్షేమం తస్య ధురన్ధరః ధూర్వహః తస్య, 'ధూర్వహే ధుర్య ధౌరేయ ధురీణా స్స ధురన్ధరాః' ఇత్యమరకోశః; సకలానాం సమస్తానాం శ్రేయసాం ధర్మాణాం ప్రదః ప్రదాతా ఇతి ఉద్యోగః ప్రయత్నః అస్మిన్ అస్తీతి తస్య, 'శ్రేయోఽత్యన్తం ప్రశస్తే స్యాత్ కళ్యాణే ధర్మ-మోక్షయోః' ఇతి వైజయన్తీకోశః; అథవా శ్రేయశ్శబ్దః మోక్షార్థకోఽపి అత్ర ప్రసక్తో భవతి కిన్తు సకల విశేషణం తన్నిరుణద్ధి. ముక్తేః అద్వైతదృష్ట్యా వైవిధ్యాభావాత్. కవేశ్చ అద్వైతసిద్ధాంత-ప్రతిష్ఠాపకత్వాత్, దృష్టమ్ ఐహికం చ పురతో దృశ్యమానత్వాత్ అదృష్టమ్ ఆముష్మికం చ ఫలస్వరూపయోః అదృశ్యమానత్వాత్ కార్యానురోధేన కారణస్య కల్పనీయత్వాచ్చ దృష్టాదృష్టే. తయోః (సమ్మతస్య) మతస్య ఆశయస్య ఉపదేశే మన్త్రకథనే కృతీ సూరిః తస్య, '**ధీమాన్ సూరిః కృతీ కృష్టిః**' ఇత్యమరకోశః; బాహ్యే బహిర్భవే, అంతరే అవకాశే చ వ్యాపీ, తస్య, సర్వం సమస్తం జానాతి వేత్తి ఇతి తస్య; దయాయాః అనుకంపాయాః ఆకరః నిలయః తస్య; భవతః యుష్మత్సంబంధినః విషయస్య ఇతి శేషః, మయా కవినేతి, ప్రార్థయిత్రా వా; కిం వేదితవ్యం? జ్ఞేయం కిమస్తి?; త్వం భవాన్, పరమమ్ ఉత్కృష్టం చ తద్ అన్తరంగమ్ హృదయమితి, అహని అహని ప్రత్యహమ్, మే మమ, చిత్తే మనసి, అహం, స్మరామి చింతయామి. చితీ స్మృత్యామ్ ధాతోః లటి.ఉ.ఏ.

తా : పశుపతే! త్వం యోగక్షేమధురన్ధరోఽసి, సకలశ్రేయః ప్రదానే కృతోద్యోగః అసి. ఐహికాము-ష్మిక విషయోపదేశే సమర్థః అసి. బాహ్యాంతరవాపీ. సర్వజ్ఞః, దయాలయోఽప్యసి. ఆశ్రయణకాలే తతః కిం వేదితవ్యం భవతి? త్వమేవ మే. పరమాన్తరంగ ఇతి త్వామేవ మే మనసా ప్రత్యహం చిన్తయామి.

యోగః - యుజ (సమాధౌ) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి భావే ఘఞ్ ప్రత్యయే యోగపదమ్. అత్ర యుజ ధాతుః దైవాదికః యుజ్యత ఇతి. అయమేవ ధాతుః రౌధాదికః అస్తి యోగార్థే. సంయమనార్థే తు చౌరాదికః వికల్పేన. తదభావపక్షే భౌవాదికః.

శ్లో॥ యునక్తి యుంక్తే యోగార్థే సమాధౌ యుజ్యతే శ్యని ।
యుజేః సంయమనార్థే వా ణౌ యోజయతి యోజతి ॥

యోగశబ్దస్య పరీతి ఉపసర్గ పూర్వత్వే పునః '**యోగే చ**' ఇతి సూత్రాత్ విభాషయా రస్య లత్వమ్. పలియోగః ఇత్యపి.

యోగశబ్దస్య ప్రేమ ఇత్యర్థోఽపి దేవీభాగవతవ్యాఖ్యానే నీలకణ్ఠేన సూచితః. '**దూరస్థానాం పదానామేకీకరణం యోగ**' ఇతి సుశ్రుతేన ఉక్తమ్. జ్యోతిశ్శాస్త్రే సప్తవింశతియోగాః భవన్తి యథా–

శ్లో॥ విష్కమ్భః ప్రీతిరాయుష్మాన్ సౌభాగ్యః శోభనస్తథా ।
అతిగండః సుకర్మా చ ధృతిశ్శూలస్తథైవ చ ॥

శ్లో॥ గండో వృద్ధిర్ధ్రువశ్చైవ వ్యాఘాతో హర్షణస్తథా ।
వజ్రశ్చాసృక్ వ్యతీపాతో వరీయాన్ పరిఘశ్శివః ॥

శ్లో॥ సిద్ధస్సాధ్యశ్శుభశ్శుక్రో బ్రహ్మేంద్రౌ వైధృతిస్తథా ।

క్షేమః – క్షేమం మంగలమ్ అస్మిన్నస్తీతి క్షేమః. క్షేమపదాత్ '**అర్శ ఆదిభ్య అచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే పదమ్.

శాంతిధర్మయోః పుత్రః **క్షేమ** ఇతి విష్ణుపురాణమ్.

శ్లో॥ వ్యవసాయం ప్రజజ్ఞే వై క్షేమం శాన్తిరసూయత ।
సుఖమృద్ధిర్యశః కీర్తిరిత్యేతే ధర్మసూనవః ॥ – విష్ణుపురాణమ్ – 1/7/28

కుశలమిత్యర్థే క్షి ధాతోః 'అర్తిస్తు సు హుసృధృక్షిక్షుభాయావాపదియక్షినీభ్యో మన్' ఇతి మన్ ప్రత్యయే గుణే **క్షేమ** ఇతి.

క్షేమమితి నపుంసకలింగే ప్లక్షదీపవర్షవిశేష ఇతి తదర్థః. తదధిపతిః ఇధ్మ జిహ్వః ప్లక్షద్వీపం సప్తధా విబభంజ.

ఉద్యోగీ–కృతీ–వ్యాపీ – ఉద్యోగ–కృత–శబ్దాభ్యాన్ '**అత ఇన్ ఠనౌ**' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయే ఉద్యోగీ–కృతీ పదనిష్పత్తిః.

వ్యాపనం శీలమస్య వ్యాప్నోతి సర్వమితి వా అర్థే '**నంద్రిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణి నిన్యచః**' ఇతి ణిని ప్రత్యయే వ్యాపీ ఇతి పదనిష్పత్తిః.

'భవతః' పదపర్యన్తం విద్యమానాని షడపి పదాని భవతః విశేషణాని. అతః భవచ్ఛబ్దవత్ తేభ్యః అపి షష్ఠీవిభక్తిః.

సర్వజ్ఞః – సర్వం జానాతి ఇతి సకలజ్ఞాతం సర్వజ్ఞపదమ్. సర్వోపపదాత్ జ్ఞా ధాతోః '**అతోఽనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ధాతుగతస్య ఆకారస్య లోపే చ సర్వజ్ఞ పదమ్.

సర్వజ్ఞపదేన శివః విష్ణుశ్చ ఉచ్యేతే మహాభారతానుసారమ్. 'సువర్ణరేతాః సర్వజ్ఞః సుబీజో బీజవాహనః' ఇతి శివపరతయా, 'సర్వదర్శీ విముక్తాత్మా సర్వజ్ఞో జ్ఞానముత్తమ' మితి విష్ణుపరతయా చ మహాభారతే ప్రయోగః.

వేదితవ్యం మయా – 'వేదితవ్యస్య' కర్మణి ప్రయోగః విద ధాతోః '**తవ్యత్తవ్యానీయరః**' ఇతి తవ్యత్ ప్రత్యయే, లఘూపధగుణే చ వేదితవ్యమితి.

ఇతి – ఇతి శబ్దః హేత్వర్థే. ప్రకారార్థే, స్వరూపార్థే, సమాప్త్యర్థే, వివక్షార్థే, నియమార్థే, శబ్దప్రాదుర్భావార్థే, ఏవమర్థే, ప్రకర్షార్థే, వ్యవస్థార్థే, ప్రకృత్యర్థే, వక్ష్యమాణార్థే, పరమర్శార్థే, సముచ్చయార్థే, ఆద్యర్థే, నిదర్శనార్థే, అవధారణార్థే, ప్రత్యక్షార్థే, మానార్థే, ప్రకాశాద్యర్థే చ కోశేషు ఇత్యర్థాః దర్శితాః. అనుకర్ష, సన్నిధి, పదార్థ విపర్యాసాదిష్వపి అస్య ప్రయోగః ఇతి కేచిత్.

స్మరామి –		
స్మరతి	స్మరతః	స్మరన్తి
స్మరసి	స్మరథః	స్మరథ
స్మరామి	స్మరావః	స్మరామః.

శ్లో॥ **భక్తో భక్తిగుణావృతే ముదమృతాపూర్ణే ప్రసన్నే మనః-**
కుమ్భే సామ్బ! తవాఙ్ఘ్రిపల్లవయుగం సంస్థాప్య సంవిత్ఫలమ్ ।
సత్త్వం మన్త్రముదీరయన్నిజశరీరాగారశుద్ధిం వహన్
పుణ్యాహం ప్రకటీకరోమి రుచిరం కల్యాణమాపాదయన్ ॥ **36**

అ : పుణ్యాహప్రకటనమ్

అ : సాంబ! భక్తః(అహం) నిజ–శరీర+అగార–శుద్ధిం వహన్ రుచిరం కళ్యాణమ్ ఆపాదయన్ భక్తి–గుణ+ఆవృతే ముద్(త్)+అమృత+ఆపూర్ణే ప్రసన్నే మనః+కుంభే తవ అంఘ్రి–పల్లవ–యుగం సంస్థాప్య సంవిత్–ఫలం సత్త్వం మన్త్రమ్ ఉదీరయన్ పుణ్య+అహం ప్రకటీకరోమి.

అంబయా సహ వర్తత ఇతి సామ్బః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః, భక్తః సేవకః అహమితి శేషః; నిజస్య ఆత్మనః శరీరమ్ తనుః అగారం గృహమివ తస్య శుద్ధిం భక్తిభావానుగుణకర్మానుకూల సంస్కారవిశేషం; వహన్ ప్రాపయన్, రుచిరం సుందరం, కళ్యాణం శ్రేయః, ఆపాదయన్ కల్పయన్, భక్తిః సేవా ఇతి గుణేన మన్త్రణేన లక్షణేన వా, ఆవృతం కృతావరణం తస్మిన్; ముద్ ప్రీతిః ఏవ అమృతం పీయూషం తేన ఆపూర్ణం గళపర్యన్తం పూరితం తస్మిన్; ప్రసన్నే అచ్ఛే, మనః ఏవ కుంభః ఘటః తస్మిన్; తవ భవతః, అంఘ్రీ పాదౌ పల్లవౌ నవపత్రయుక్తస్తబకౌ ఇవ తయోః యుగం యుగళం; సంస్థాప్య సమ్యక్ నిక్షిప్య; సంవిదః జ్ఞానస్య ఫలమ్ 'ప్రేక్షోపలబ్ధిః చిత్ సంవిత్ప్రతి పద్జ్ఞప్తిచేతనా' ఇత్యమరకోశః, సత్త్వం సత్త్వలక్షణోపేతం, మన్త్రమ్, ఉదీరయన్ వదన్, పుణ్యేన సహితమ్ అహః, పుణ్యాహకార్యక్రమః. శరీరస్య గేహాదీనాం వా పవిత్రీకరణార్థం క్రియమాణః జలప్రధానః కశ్చిత్. మన్త్రజలేన శుద్ధికరణమితి యావత్; ప్రకటీకరోమి ప్రకాశయామి. ప్రకటపూర్వకాత్ కృధాతోః (చ్వి ప్రత్యయే ప్రకటీ ఇతి) లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : సాంబశివ! అహం మదీయస్య శరీరరూపస్య అగారస్య శుద్ధిం వహన్, మనోజ్ఞం కళ్యాణమ్ ఆపాదయన్, భక్తిగుణావృతే ఆనందామృతపూర్ణే నిర్మలే చ మమ మనఃకుమ్భే భవదీయమ్ అంఘ్రిపల్లవయుగలం సంస్థాప్య జ్ఞానఫలరూపస్య సత్త్వస్య మన్త్రస్య ఉదీరణం కుర్వన్ పుణ్యాహం ప్రకటీకరోమి.

భక్తః – భజ సేవాయామితి ధాతోః భజతే స్మ ఇతి కర్త్రర్థే '**ఆదికర్మణః క్తః కర్తరి చ**' ఇతి క్త ప్రత్యయే భక్త పదమ్. '**ప్రకృతః కటం దేవదత్తః, ప్రకృతవాన్ కటం దేవదత్తః**' ఇతి భాష్యే క్త ప్రత్యయః కర్త్రర్థేపి ఉదాహృతః.

'**స్త్రియాం క్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే భక్తిః ఇతి పదమ్. ఆఙ్ పూర్వకాత్ వృధాతోః క్త ప్రత్యయే ఆవృతపదమ్.

ఆపూర్ణే – ఆపూర్ణపదాత్ సప్తమీవిభక్తౌ రూపమ్. ఆ(ఙ్) ఉపసర్గ పూర్వకాత్ పౄ ధాతోః కర్మణి క్తః. '**వా దాంతశాంతపూర్ణదస్తస్పష్టఛన్నజ్ఞప్తాః**' ఇతి ఇడాగమాభావః నిపాత్యతే. '**ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య**' ఇతి ఉత్, తస్య రపరత్వం '**హలి చ**' ఇతి దీర్ఘశ్చ. '**రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః**' ఇతి త కారస్య నత్వం '**అట్ కుప్వాఙ్ నుమ్వ్యవాయేఽపి**' ఇతి తస్య ణత్వం చ.

పౄ ధాతుః అయం జుహోత్యాదిగణసంబంధీ. క్ర్యాది, చురాది గణయోరపి ఏషః ధాతుః దృశ్యతే.

మనఃకుంభః – కుం (భూమిమ్) ఉంభతి జలేన ఇత్యర్థే కు పూర్వకాత్ ఉంభ్ (పూరణే) ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే 'శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వాచ్యమ్' ఇతి పరరూపే చ కుమ్భపదమ్. మనః ఏవ కుంభః '**విశేషణం విశేష్యేణ బహుల**'మితి సమాసః. '**తత్పురుషః సమానార్థకః కర్మధారయః**' ఇతి కర్మధారయత్వమ్. అవధారణాజ్ఞాపనార్థం లౌకిక–విగ్రహే మనః **ఏవ** ఇతి ఏవ పదమ్.

మన్యతే బుధ్యతే అనేన ఇతి మనః. మన్ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి ఔణాదికః అసున్ ప్రత్యయః.

సాంబః – అంబయా సహ వర్తతే ఇతి సాంబః. సహ+అంబాపదాత్ '**సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సహస్య సాదేశే '**గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య**' హ్రస్వే చ సాంబ ఇతి.

సాంబయతి ధనం లోకః ఇతి వా సాంబః. సాంబ సంబంధనే ఇతి చౌరాదికః అయం ధాతుః. అచ్ ప్రత్యయః. అయం షోపదేశః ఏవ న్యాయ్యః ఇతి వాచస్పత్యమ్.

యుగమ్ – యుజ్యతే పరస్పరమ్ ఇతి యోగః. యుజిర్ యోగే ఇతి ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః. కుత్వం చ '**ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్**', '**ఉఞ్ చాదీనాం చ**' ఇతి ఉభయత్రాపి యుగశబ్దపాఠాత్ గుణస్య అభావః.

'**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా**'మితి సూత్రేణ వా ఘఞ్ ప్రత్యయః.

"యుజేః ఘఞన్తస్య నిపాతనాదగుణత్వం విశిష్టవిషయే చ నిపాతనమిదమిష్యతే. కాలవిశేషే రథాద్యుపకరణే చ యుగశబ్దస్య ప్రయోగోఽన్యత్ర యోగ ఏవ భవతి' ఇతి **కాశికా.**

సంవిదః ఫలం సంవిత్ఫలమ్. 'షష్ఠీ' ఇతి తత్పురుషసమాసః. సతః భావః **సత్త్వమ్.** '**తస్య భావస్త్వతలౌ**' ఇతి త్వప్రత్యయః భావార్థే. **ఉదీరయన్, వహన్** ఇతి ఉద్పూర్వకాత్ ఈర్ ధాతోః, వహధాతోశ్చ శతృప్రత్యయః. ప్ర పూర్వకాత్ షద్ల ధాతోః క్త ప్రత్యయే '**రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః**' ఇతి తకారదకారయోః నత్వే **ప్రసన్న** ఇతి పదమ్.

అంఘ్రి పల్లవయుగస్య సంస్థాపనే మనఃకుంభస్య అధికరణత్వాత్ '**సప్తమ్యధికరణే చ**' ఇతి తస్య, తద్విశేషణానాం చ సప్తమ్యన్తత్వమ్. పల్లవయుగస్య. కళ్యాణస్య చ కర్మత్వమ్. అతః ద్వితీయాన్తత్వమ్.

మన్త్ర్యతే గుప్తం పరిభాష్యతే ఇత్యర్థే మత్రి (గుప్తభాషణే) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే, పచాదిత్వాత్ అచి ప్రత్యయే వా **మన్త్ర**పదమ్. కల్యే ప్రాతః అణ్యతే శబ్ద్యతే ఇత్యర్థే కల్యపూర్వకాత్ అణ ధాతోః '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా**' మితి ఘఞ్ ప్రత్యయే, అనాదేశే చ **కళ్యాణ**పదమ్.

రుచిరమ్ – రుచ్ ధాతోః 'ఇషి మదిముదిఖిదిచ్ఛిదిమన్దిచన్దితిమిమిహిముహిముచిరుచి–రుధిబన్ధిశుషిభ్యః కిరచ్' ఇతి కిరచ్ ప్రత్యయే **రుచిరమ్.**

అథవా రుచ్ ధాతోః 'ఇక్ కృష్యాదిభ్యః' ఇతి ఇక్ ప్రత్యయః. తతః '**ఊషసుషిముష్కమధో రః**' ఇతి సూత్రానుగతాభ్యాం '**ర ప్రకరణే స్వముఖకుంజేభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' '**నగ పాంసు పాండుభ్యశ్చ**' ఇతి వార్తికద్వయేన మత్వర్థీయే రప్రత్యయే రుచిరమ్, ఇతి కృదంతరూపమాలా.

సంస్థాప్య – ష్ఠా ధాతోః, సంస్థాపనప్రకటీకరణరూపయోః ద్వయోరపి కర్మయోః సమానకర్తృకత్వాత్ '**సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే**' ఇతి క్త్వా ప్రత్యయే తస్య సోపసర్గత్వాత్ '**సమాసేఽనఞ్ పూర్వే క్త్వోల్యప్**' ఇతి ల్యబాదేశే 'అర్తిహ్రీవ్లీరీ...' ఇత్యాదినా పుగాగమే చ **సంస్థాప్య** ఇతి పదమ్.

ప్రకటీ–కరోమి –	కరోతి	కురుతః	కుర్వన్తి
	కరోషి	కురుథః	కురుథ
	కరోమి	కుర్వః	కుర్మః.

శ్లో॥ ఆమ్నాయామ్బుధిమాదరేణ సుమనస్సఙ్ఘాః సముద్యన్మనో
మన్థానం దృఢభక్తిరజ్జుసహితం కృత్వా మథిత్వా తతః ।
సోమం కల్పతరుం సుపర్వసురభిం చిన్తామణిం ధీమతాం
నిత్యానన్దసుధాం నిరన్తరరమాసౌభాగ్యమాతన్వతే ॥ **37**

అ : మనసః మన్థానేన సాదృశ్యమ్

అ : సుమనః+సంఘాః సముద్యత్+మనః దృఢ–భక్తి–రజ్జు–సహితం మన్థానం కృత్వా ఆదరేణ ఆమ్నాయ+అంబుధిం మథిత్వా తతః సోమం కల్పతరుం సుపర్వ–సురభిం చిన్తా–మణిం ధీమతాం నిత్య+ఆనంద–సుధాం నిరంతర–రమా–సౌభాగ్యమ్ ఆతన్వతే.

సుమనసాం దేవానాం సంఘాః సమూహాః 'సుపర్వాణస్సుమనసస్త్రిదివేశాదివౌకసః' ఇత్యమరకోశః; సముద్యత్ విజృంభమాణం ప్రయత్నశీలతయేతి, చ తత్ మనః స్వాంతం, తత్ జాత్యేకవచనం, దృఢయా ప్రగాఢయా భక్తిః సేవాభావః ఏవ రజ్జుః వటీ తయా సహితః సంయుక్తః తమ్; మన్థానం వైశాఖం, 'మంథస్తు మన్థా మన్థానో వైశాఖః ఖజకోఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ–కోశః; కృత్వా, ఆదరేణ సమ్మానేన, ఆమ్నాయాః ఏవ అంబుధిః సముద్రః అథవా సంప్రదాయః తమ్, 'అథామ్నాయస్సంప్రదాయ' ఇత్యమరకోశః, మథిత్వా విలోడ్య, తతః మథితాత్ తస్మాత్ సముద్రాత్, సోమం చంద్రం 'అబ్జోజైవాతృకస్సోమః' ఇత్యమరకోశః, కల్పః వాంఛాపరిపూరకశ్చ అసౌ తరుః వృక్షః పారిజాతకః; సుపర్వాణాం దేవానాం సురభిః ధేనుః కామధేనురితి ప్రసిద్ధః; చిన్తామణిః మణివిశేషః; ధీమతాం బుద్ధిమతాం, నిత్యః శాశ్వతః చ అసౌ ఆనందః హర్షః స ఏవ సుధా అమృతం తామ్, నిరంతరః అవ్యవహితం చ తత్ రమాయాః లక్ష్మ్యాః సౌభాగ్యమ్ సుభగాయై సుభగాయ వా హితమ్; ఆతన్వతే ఆసమన్తాత్ ప్రాప్నువన్తి. ఆఙ్ పూర్వకాత్ తనూ విస్తారే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషబహువచనమ్. ఆమ్నాయమథనేన నిత్యానందః అంబుధిమథనేన సుధా చ లబ్ధే. తద్వత్ అపక్రమేణ ఆమ్నాయమథనేన సౌభాగ్యమ్, అంబుధిమథనేన రమా చ లబ్ధే.

తా : దేవతాసంఘాః స్వేషాం మనః ఏవ మన్థానం కుర్వన్తి. దృఢభక్తిరేవ పరమాత్మని తత్ర రజ్జుః. తేన మన్థానేన ఆమ్నాయాంబుధిం మథిత్వా తతః సోమం, కల్పవృక్షం, కామధేనుం, చిన్తామణిం, ధీమతాం నిత్యానందామృతం, నిరంతరలక్ష్మీసౌభాగ్యం చ ప్రాప్నువన్తి.

ఆమ్నాయః – ఆఙ్ పూర్వకాత్ మ్నా (అభ్యాసే) ధాతోః '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః**' ఇతి యుగాగమే ఆమ్నాయపదమ్.

ఆమ్నాయపదస్య భిన్నార్థాః సన్తి. వేద ఇతి ప్రచురః అర్థః. ఆమ్నాయతే **పారంపర్యేణ,** ఆసమన్తాత్ పారంపర్యేణ మ్నానమ్ అభ్యాసః, ఆమ్నాయతే గురుపారంపర్యేణ అభ్యస్యత ఇత్యామ్నాయః ఇతి అమరకోశవ్యాఖ్యా గురుబాలప్రబోధికా. నిగమః, ఉపదేశో వా ఇతి మేదినీకోశః. కులమ్, ఆగమః ఇతి హేమచన్ద్రః. కులక్రమః ఇతి శబ్దరత్నావళీ.

అంబుధిః అంబూని ధీయన్తే అస్మిన్ ఇత్యర్థే అంబూపపదాత్ ధా ధాతోః '**కర్మణ్యధికరణే చ**' ఇతి అధికరణార్థే కి ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ధాతుగతాకారలోపే **అంబుధి** పదమ్. ఆఙ్ పూర్వకాత్ దృఙ్ ధాతోః '**గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ**' ఇతి అప్ ప్రత్యయే గుణే రపరత్వే చ **ఆదర**పదమ్.

సంఘః – సంపూర్వకాత్ హన్ ధాతోః '**సంఘోద్ఘౌ గణప్రశంసయోః**' ఇతి సూత్రేణ అప్ ప్రత్యయః, టిలోపః, ఘత్వం చ నిపాత్యతే. గణః సమూహో వా తస్య అర్థః ఇతి అమర–కోశః. సంహన్యతే పరిచ్ఛిద్యతే ఇత్యర్థే సజాతీయానాం విజాతీయానాం చ జన్తూనాం వృందే సంఘసార్థౌ స్యాతామ్ ఇతి భరతః.

సుమనసః – నిత్యబహువచనాన్తః అయం శబ్దః. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యాః స్త్రియాం నా–ధీరదేవయోః' ఇతి మేదినీకోశః ఏకవచనాన్తమపి రూపం దర్శయతి. స్త్రీలింగే పుష్పమాలత్యర్థయోః, పుంలింగే ధీరదేవయోః అస్య ప్రయోగః ఇతి మేదినీ. కిన్తు ప్రాయశః అస్య బహువచనే ఏవ వినియోగః.

సుమనశ్శబ్దస్య నపుంసకలింగే అపి పుష్పార్థే ప్రయోగః నామమాలాయాం నిర్దిష్టః 'పుష్పం సుమనః కుసుమమ్ ఇతి. సుమనశ్శబ్దం మహాభారతమిత్థం వివృణోతి–

శ్లో॥ మనో హ్లాదయతే యస్మాత్ శ్రియఞ్చాపి దదాతి చ ।
తస్మాత్ సుమనసః ప్రోక్తాః నరైః సుకృతకర్మభిః ॥ 13–18–20

సుష్ఠు మన్యతే ఇతి శోభనం మనః యేషాం తే సుప్రీతం మనః ఆభిః ఇతి వా అర్థే సూపసర్గాత్ మన ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే పదమ్.

తతః – తత్ శబ్దాత్ తేన, తస్మాత్, తస్మిన్ ఇతి వా అర్థే '**ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి వార్త్తికేన తసి ప్రత్యయః. '**త్యదాదీనామః**' ఇతి తత్–గతస్య (స్పష్ట ప్రతిపత్త్యర్థం జశ్త్వా–భావః) తకారస్య అకారే పరరూపే చ తతః '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి**'రితి అస్య అవ్యయత్వమ్.

తన్యతే స్మ ఇత్యర్థే తన్ ధాతోః క్త ప్రత్యయేఽపి తతః ఇతి పదమ్–విస్తృత ఇత్యర్థః. అత్ర అస్య అవ్యయత్వం న, కిన్తు సుబన్తత్వమేవ.

'స్వరాది నిపాతమవ్యయమ్' ఇతి స్వరాది గణ పఠితః అపరః తత ఇతి అవ్యయశబ్దః అస్తి.

నపుంసకలింగే తతమ్ ఇతిపదం వీణా వాచకం భవతి.

సుభగాయై హితమ్ ఇత్యర్థే తస్మై హితమితి ష్యఞ్ ప్రత్యయః, '**హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ**' ఇతి సూత్రేణ సు–భగ ఇత్యుభయోరపి వృద్ధౌ **సౌభాగ్య** పదమ్. హితేన సహ వర్తతే ఇత్యర్థే సహ పూర్వకాత్ ధా ధాతోః క్త ప్రత్యయే '**దధాతే ర్హిః**' ఇతి ధాధాతోః హిత్వే, 'సహస్య సః సంజ్ఞాయా' మితి సహస్య సాదేశే చ **సహిత** పదమ్.

మన్థ్ ధాతోః 'మన్థః' ఇతి ఇని ప్రత్యయే కిత్వే చ **మన్థాః** ఇతి పదమ్. తస్మాత్ ద్వితీయాయాం **మన్థాన** మితి. సౌతి అమృత మితి అర్థే సు (ప్రసవే) ధాతోః '**అర్తిస్తు సుహు సృధృక్షిక్షుభాయావాపదియక్షినీభ్యో మన్**' ఇతి మన్ ప్రత్యయే, గుణే చ **సోమః** ఇతి

పదమ్. తరతి సముద్రాదికమనేన ఇత్యర్థే తౄ ధాతోః '**భృమృశీతౄచరీ...**' ఇత్యాదినా ఉ ప్రత్యయే **తరు** రితి పదమ్. సుపూర్వకాత్ రభ్ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యః ఇన్**' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయే **సురభి** పదమ్. మణ ధాతోః రపి ఏవ మేవ **మణి** పదమ్. సుష్ఠు ధీయతే ఇత్యర్థే సూపసర్గాత్ ధా (ధేట్పానే) '**ఆతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే ఆతో లోపే చ **సుధా**పదమ్. ద్వితీయాన్తత్వే సుధామితి.

సోమ, కల్పతరు, సురభి, మణి, సుధా, సౌభాగ్య పదాని ఆతన్వతే ఇతి క్రియాకర్మత్వాత్ ద్వితీయాన్తాని. ధీమచ్ఛబ్దస్యతు క్రియయా అన్వయో నాస్తి. తస్య కారకత్వాభావాత్. తస్య సుధాది సంబంధమాత్రమేవ. కృత్వా, మథిత్వా ఇతి అపరం క్రియాద్వయం పూర్వార్ధేన అన్వితం భవతి. మన్థానేన 'కృత్వా' పదస్య, 'అంబుధినా' మథిత్వా పదస్య చాన్వయః.

ఆతన్వతే –	ఆ తనుతే	ఆ తన్వాతే	**ఆ తన్వతే**
	ఆ తనుషే	ఆ తన్వాథే	ఆ తనుధ్వే
	ఆ తన్వే	ఆ తనువహే/ఆ తన్వహే	ఆ తనుమహే/ఆ తన్మహే.

శ్లో॥ ప్రాక్పుణ్యాచలమార్గదర్శితసుధామూర్తిః ప్రసన్నః శివ-
స్సోమః సద్గుణసేవితో మృగధరః పూర్ణస్తమోమోచకః ।
చేతఃపుష్కరలక్షితో భవతి చేదానన్దపాథోనిధిః
ప్రాగల్భ్యేన విజృమ్భతే సుమనసాం వృత్తిస్తదా జాయతే ॥ 38

అ : మానసపుష్కరే ఆనందసాగరస్య ఆవిర్భావః

అ : ప్రాక్ పుణ్య+అచల-మార్గ-దర్శిత-సుధా-మూర్తిః ప్రసన్నః శివః సద్-గుణ-సేవితః మృగ-ధరః పూర్ణః తమః+మోచకః సోమః (స+ఉమః) ప్రాగల్భ్యేన చేతః+పుష్కర-లక్షితః భవతి చేత్ ఆనంద-పాథః+నిధిః విజృంభతే తదా సుమనసాం వృత్తిః జాయతే.

ప్రాక్ పురాకృతం పుణ్యం తత్ఫలహేతుభూతం కర్మ, తదేవ అచలః పర్వతః తేన మార్గేణ పథా దర్శితా నిరూపితా సుధా(మయీ) అమృతవికారా మూర్తిః యస్య సః; అన్యత్ర శివపక్షే అచలమార్గస్య ఇత్యస్య అద్వైతమార్గస్య ఇత్యర్థః; ప్రసన్నః నిర్మలః, శివః మంగళకారీ, సద్భిః సాధుభిః గుణైః లక్షణైః అథవా సతాం గుణైః సేవితః భక్తః (ఆరాధితః); మృగస్య శశస్య ధరః భర్తా; 'అంకాధిరోపిత**మృగశ్చంద్రమా** మృగలాంఛనః' ఇతి మాఘః, శివపక్షే మృగశబ్దః మృగరూపయజ్ఞపరః. "మృగానుసారిణం సాక్షాత్పశ్యామీవ పినాకినమ్' ఇతి కాళిదాసః అభిజ్ఞాన శాకున్తలే; పూర్ణః వర్తులాకృతిః రాకాసుధాకర ఇతి యావత్; శివపక్షే పరిపూర్ణ ఇతి. తస్య అష్టమూర్త్యాత్మకత్వాత్ పరిపూర్ణత్వమ్; తమసః అంధకారస్య మోచకః అపసారయితా; శివపక్షే

తమః సత్త్వరజస్తమోగుణాన్యతమపరః; సోమః అమృతప్రసవః, శివపక్షే ఉమయా సహ వర్తతే ఇతి సోమః; ప్రాగల్భ్యేన ఔద్ధత్యేన నిశ్శంకతయా వా "**నిశ్శంకతా ప్రయోగేషు బుద్ధైరుక్తా ప్రగల్భతా**" ఇతి ఉజ్జ్వలమణిః (వాచస్పత్యమ్); చేతః హృదయమ్ ఏవ పుష్కరం వ్యోమ, తస్మిన్ 'వ్యోమపుష్కర మంబరమ్' ఇత్యమరకోశః; లక్షితః దృష్టః, భవతి చేత్; ఆనందః రసః ఏవ పాథసాం జలానాం నిధిః సముద్ర ఇతి యావత్; విజ్జృంభతే ప్రవర్ధతే, విపూర్వకాత్ జృభి గాత్రవినామే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; తదా తస్మిన్ సమయే సుమనసాం దేవానాం, సద్హృదయానాం వా; వృత్తిః వ్యవహారః ప్రవృత్తిర్వా జాయతే ఉత్పన్నో భవతి. జనీ ప్రాదుర్భావే ధాతోః లటి ప్రథమ–పురుషైకవచనమ్. "యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి" తైత్తిరీయోపనిషద్వచనమత్ర అనుసన్ధేయమ్.

తా : పరమశివ! పురాకృతపుణ్యమేవ అచలీభూతం సత్ అమృతమూర్తిం ప్రసన్నం శివం సద్గుణ సేవితం మృగధరం పరిపూర్ణం తమోమోచకం చ సోమం దర్శయతి. తాదృశః సః హృదయాకాశ విజ్ఞాతః భవతి చేత్ ఆనందసాగరః విజృంభతే. సుమనసాం ప్రవృత్తిరపి జాయతే.

ప్రాక్ – ప్ర పూర్వకాత్ అంచ్ ధాతోః '**సప్తమీపంచమీప్రథమాభ్యో దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః**' ఇతి సూత్రేణ అస్తాతి ప్రత్యయః. '**అంచేర్లుక్**' ఇతి తస్య లోపః చ. అతః ప్రాచ్యాం, ప్రాచ్యాః, ప్రాచీ వా కాలః ప్రాక్. దేశకాలయోరపి ఏవమేవ రూపసిద్ధిః. "**లుక్తద్ధితలుకి**" ఇతి స్త్రీ ప్రత్యయస్యాపి లోపః అతాతి ప్రత్యయస్య లోపేపి ప్రాగ్దిశీయత్వేన ప్రాగ్దిశో విభక్తిరితి విభక్తి సంజ్ఞాత్వం '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః**' ఇతి అవ్యయత్వం చ.

మూర్తిః – మూర్ఛ్ ధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయః '**స్త్రియాంక్తిన్**' ఇతి. "**ఋూల్వాదిభ్యః క్తిన్నిష్ఠావద్వాచ్యః**" ఇతి వార్తికం క్తిన్ ప్రత్యయస్య నిష్ఠా సాదృశ్యం విధత్తే. తేన '**రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః**' ఇతి రకార తకారయోః నత్వమ్ ఆపతతి. తత్తు '**న ధ్యాఖ్యాపౄమూర్ఛిమదామ్**' ఇతి నిషిధ్యతే. '**రాల్లోపః**' ఇతి ఛకారస్య లోపః.

ప్రసీదతి ఇతి **ప్రసన్నః.** ప్రపూర్వకాత్ షద్ధ్ ధాతోః '**గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహ–జీర్యతిభ్యశ్చ**' ఇతి కర్త్రర్థే క్త ప్రత్యయః. '**ధాత్వాదేః షః సః**' ఇతి షస్య సత్వమ్. '**రదాభ్యా**' మిత్యాదినా దకారనకారయోః నత్వమ్.

పూర్ణః – పూర్యతే స్మ ఇత్యర్థే పౄ ధాతోః క్త ప్రత్యయే '**వాదాంతశాంతపూర్ణదస్తస్పష్టచ్ఛన్నజ్ఞప్తాః**' ఇతి ఇడాగమాభావః నిపాత్యతే. తతః తస్య నత్వే, ణత్వే చ పూర్ణ ఇతి.

శివః – శేతే అస్మిన్ సర్వమితి అర్థే శీ(ఙ్) ధాతోః '**సర్వనిఘృష్వరిష్వలష్వశివపద్వప్రహ్వేష్వా అస్వతంత్రే**' ఇతి వన్ ప్రత్యయః, హ్రస్వశ్చ నిపాత్యేతే.

శ్యతి. అశుభాని ఇత్యర్థే శో(తనూ కరణే) ధాతోః వన్ ప్రత్యయః '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట**'మితి ధాతోః 'శి' ఆదేశః.

శేరతే అణిమాదయః అష్టౌ గుణాః అస్మిన్ ఇతి వార్థే శివ శబ్దః ఉక్తపూర్వాత్ నిపాతసూత్రాత్. శివం కళ్యాణం విద్యతే అస్మిన్ ఇతి వా.

సద్గుణైః సేవితః – '**కర్తృకరణే కృతా బహుళ**'మితి తృతీయాతత్పురుషః. మృగస్య ధరః మృగధరః – అత్ర కర్మణః శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీసమాసః '**షష్ఠీ**' ఇతి సూత్రేణ. పాథసాం నిధిః, తమసః మోచకః ఇతి సమాసావపి ఏవ మేవ.

సుమనస్, సోమశబ్దవివృతిః గతే శ్లోకవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యా.

మోచకః – మోచయతి ఇతి ప్రేరణార్థే '**ణ్వుల్ తృచా**' వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే, అకాదేశే గుణే చ మోచకపదమ్. ణిజభావపక్షే ముంచతి గన్ధం, త్వచమితి వార్థే '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే గుణే, కుత్వే చ మోక్షపదమ్. పాటలీ వృక్షః, కదలీవృక్షశ్చాత్రార్థౌ. గన్ధమోచకః పాటలీ, త్వగ్విమోచకః కదళీ.. '**మోచకః కదళీశిగ్రునిర్మోచకవిరాగిషు**' ఇతి మేదినీకోశః.

ప్రపూర్వకాత్ గల్భ (ధార్ష్ట్యే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే ప్రగల్భపదమ్. ప్రగల్భస్య భావః ప్రాగల్భ్యమ్. ప్రగల్భపదాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయే, ఆదివృద్ధౌ, అకార లోపే చ ప్రాగల్భ్యమ్.

తదా – తస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దాత్ '**సర్వైకాన్యకింయత్తదః కాలే దా**' ఇతి దా ప్రత్యయః. '**త్యదాదీనామః**' ఇతి సూత్రేణ తకారస్య అకారే పరరూపే చ తదా ఇతి.

అత్ర కశ్చిదంశః విచారణీయః. 'సర్వైకాన్య...' ఇత్యాది సూత్రేణ తదః దాగమం విధాయ పునః '**తదోదాచ**' తచ్ఛబ్దస్య దా ప్రత్యయః విహితః. వార్తికకారః '**తదో దా వచనమనర్థకం, విహితత్వాత్**' ఇతి సూత్రస్య నైరర్థ్యక్తముక్తవాన్. భాష్యేపి తదేవ సమర్థితమ్. కైయటః తదః+ అదా ఇతి సూత్రం విభజ్య స్వరవిశేషదర్వనార్థమిదం సూత్రమితి పక్షాన్తరమవతారయామాస.

కిన్తు సర్వదా ఇవ తదాపి భవతి. కిన్తు తదానీమితి రూపాన్తరమస్తి. సర్వాది సూత్రోక్తానామన్యేషాం పదానాం దానీం న భవతి. అతః '**తదోదాచ**' ఇతి పృథక్ సూత్రమ్. చాత్ దానీమితి. అతః పృథక్ సూత్రారంభః న నిరర్థకః. కిన్తు '**తదోదానీం చ**' ఇతి ఏవ సూత్రం సువచమ్.

పుష్కరమ్ – శ్లోకే పుష్కరశబ్దః ఆకాశార్థకః, జలార్థకో వా భవతి శివస్య తదుభయరూపత్వాత్. పోషయతి భూతాని అవకాశదానేన, ఉదకాదిదానేన వా ఇతి. పుష్కం రాతి ఇతి వ్యుత్పత్తౌ పుష్కోపపదాత్ రాధాతోః '**ఆతోఽనుపసర్గే కః**' ఇతి కప్రత్యయే ఆకారలోపే చ పుష్కరమ్.

పుష (పుష్టే) ధాతోః కరార్థే 'పుషః కిత్' ఇతి **కరన్** ప్రత్యయః. స చ కిత్. '**హృదృకృసృపృ– వీచీపుషిముషిమూజ్భ్యః కిత్**' ఇతి **కరు** ప్రత్యయ ఇతి భోజః. వపుః కర్తుం శీలమస్య ఇత్యర్థే

'కృఞోహేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు' ఇతి ట ప్రత్యయః (వపుష్-కృ-ట). పృషోదరదిత్వాత్ వకార లోపః. పుష్కరశబ్దసిద్ధిః.

విజృంభతే –	**విజృంభతే**	విజృంభేతే	విజృంభన్తే
	విజృంభసే	విజృంభేథే	విజృంభధ్వే
	విజృంభే	విజృంభావహే	విజృంభామహే.
జాయతే –	జాయతే	జాయేతే	జాయన్తే
	జాయసే	జాయేథే	జాయధ్వే
	జాయే	జాయావహే	జాయామహే.

శ్లో॥ ధర్మో మే చతురఙ్ఘ్రికః సుచరితః పాపం వినాశం గతం
కామక్రోధమదాదయో విగలితాః కాలాః సుఖావిష్కృతాః ।
జ్ఞానానన్దమహౌషధిః సుఫలితా కైవల్యనాథే సదా
మాన్యే మానసపుణ్డరీకనగరే రాజావతంసే స్థితే ॥ 39

అ : మానసపుండరీకనగరే జ్ఞానానందమహౌషధేః సాఫల్యమ్

అ : కైవల్య-నాథే మాన్యే రాజ+అవతంసే మే మానస-పుండరీక-నగరే స్థితే (సతి) చతుః +అంఘ్రికః ధర్మః సుచరితః పాపం వినాశం గతం కామ-క్రోధ-మద+ఆదయః విగలితాః కాలాః సుఖ+ఆవిష్కృతాః జ్ఞాన+ఆనంద-మహా+ఓషధిః సుఫలితా.

కైవల్యస్య ముక్తేః నాథః అధిపతిః తస్మిన్; మాన్యే పూజనీయే; రాజా చంద్రః అవతంసః శిరోభూషణం యస్య తస్మిన్ శివే ఇతి, మే, మానసం మనః పుండరీకమివ పద్మమివ తదేవ నగరం పూః తస్మిన్, స్థితే విద్యమానే సతి, చత్వారః అంఘ్రయః పాదాః యస్మిన్ సః, ధర్మః, సుచరితః సమ్యక్ ప్రవర్తితః; (తేన కారణేన) పాపం నిసిద్ధకర్మణాచరణఫలరూపం, వినాశం గతమ్ అదృశ్యతామ్ ప్రాప్తమ్. కామశ్చ క్రోధశ్చ మదశ్చ, తే ఆదౌ యేషాం తే, షట్సంఖ్యాకే అరిషడ్వర్గే కారణభూతాః త్రయః ఉక్తాః తత్కార్యరూపాణి లోభ, మోహ, మాత్సర్యాణి ఆదిశబ్దేన ఆవిష్కృతాని; విగళితాః స్ఖలితాః మనసః అపసారితా ఇతి భావః; కాలాః సమయాః, సుఖేన శర్మణా, ఆవిష్కృతాః ప్రకటితాః, జ్ఞానేన బ్రహ్మవేదనేన అథవా అద్వైతసిద్ధాన్తసంభావనేన జాతః ఆనందః స ఏవ మహతీ శ్రేష్ఠా చ సా ఓషధిః వ్యాధినివారకలతామూలికాదిరూపా సుఫలితా నిష్పన్నా (అస్తి ఇత్యధ్యాహార్యమ్).

శ్లో॥ అతిక్రాన్తసుఖాః కాలా ప్రత్యుపస్థితిదారుణాః ।
శ్వః శ్వః పాపీయదివసా పృథివీ గతయౌవనా ॥

ఇతి మహాభారతే వ్యాసః. కైలాసనాథే మనసి సంస్థాపితే తద్విభిన్నా స్థితిః జాయతే ఇతి అత్ర శంకరాచార్యః.

తా : చన్ద్రశేఖర! భవాన్ మాన్యః, కైవల్యప్రభుశ్చ. తాదృశే త్వయి మమ మానసపుండరీకనగరే నివసతి సతి మయా పాదచతుష్టయసహితః ధర్మః ఆచరితః. మదీయం పాపం వినష్టమ్. కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, మద, మాత్సర్యాణి అపగతాని. కాలః సుఖేన నీయమానః అస్తి. జ్ఞానానందరూపా మహౌషధిః సఫలా అస్తి.

పాథసాం నిధిః – పాథోనిధిః అత్ర పదద్వయమ్. పాతి రక్షతి జీవాన్ ఇతి పాథః (సకారాన్తః శబ్దః) పా (రక్షణే) ధాతోః '**ఉదకే థుట్ చ**' ఇతి ఔణాదికసూత్రేణ అసున్ ప్రత్యయః థుడాగమశ్చ. పీయతే ఇతి పాథః. అత్ర పా (పానే) ధాతురితి గురుబాలప్రబోధికా. అత్రాపి అసున్ ప్రత్యయః , థుడాగమశ్చ యథాపూర్వమ్.

పాథాంసి జలాని నిధీయన్తే అస్మిన్ ఇత్యర్థే పాథోపపదాత్ నిపూర్వకాచ్చ ధా ధాతోః (పాథస్–ని+ధా) '**కర్మణ్యధికరణే చ**' ఇతి అధికరణార్థే కి ప్రత్యయే, ఆకారలోపే **పాథోనిధి**రితి. ఏవమేవ ఓషః ధీయతే అత్ర ఇత్యర్థే **ఓషధి**రపి

ధర్మః – ధరతి లోకాన్ ఇతి కర్త్రర్థే, ధ్రియతే పుణ్యాత్మభిః ఇతి కర్మణ్యర్థే వా ధృ ధాతోః 'అర్తిస్తు హు సృధృక్షిక్షుభాయావా పది యక్షినీభ్యో మన్' ఇతి మన్ ప్రత్యయే, గుణే చ పదనిష్పత్తిః.

'**చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మ**' ఇతి మీమాంసాకాః. '**విహితకర్మజన్యో ధర్మః**' ఇతి తార్కికాః. మీమాంసకపక్షే కర్మణః. తార్కికపక్షే తజ్జాతస్య ఫలస్య చ ధర్మత్వమ్. ధర్మః ఆచరితారం పురుషం నిశ్శ్రేయసేన సంయునక్తి ఇతి ఆర్షం వచనమ్.

సుచరితః – సుష్ఠు చర్యతే స్మ ఇతి కర్మణ్యర్థే సు పూర్వకాత్ చర ధాతోః క్త ప్రత్యయే పదమ్. క్త ప్రత్యయస్య కర్మణ్యర్థకత్వాత్ '**కర్తృకరణయోః తృతీయా**' ఇతి కర్తుః అస్మచ్ఛబ్దస్య తృతీయా స్యాత్, మయా సుచరితః ఇతి. కిన్త్వత్ర మే సుచరితః కథమ్? ఇతి విచికిత్సాయాం "కర్మాదీనామపి సంబంధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ ఏవ" ఇతి భట్టోజీదీక్షితవచనం వైయాకరణసిద్ధాంతకౌముద్యామ్. అతః మే సుచరితః ఇతి యుక్త ఏవ ప్రయోగః. ఏవమేవ (మే) విగళితాః, సుఖావిష్కృతాః ఇత్యత్రాపి.

కైవల్యనాథః – కైవల్యస్య నాథః ఇతి 'షష్ఠీ' సమాసః. కేవలస్య భావః కైవల్యమ్. కేవల శబ్దాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయః.

కే వృ(సేవనే) ధాతోః వృషాదిత్వాత్ '**వృషాదిభ్యశ్చిత్**' ఇతి కల ప్రత్యయః. కేవల మితి నపుంసకలింగే పదమ్.

కేవలః ఇతి పుంలింగే తు అర్థే భేదః కృత్స్నః, కుహనః ఇతి మేదినీకోశః. అద్వితీయః (ఏకః) ఇతి అమరకోశః.

యోగవిద్యాయాం కుంభకవిశేషేషు అన్యతమః ఇతి హఠయోగప్రదీపికా యథా–

శ్లో॥ ప్రాణాయామస్త్రిధా ప్రోక్తః రేచపూరకకుంభకైః ।
సహితః కేవలశ్చేతి కుంభకో ద్వివిధో మతః ॥

కే(శిరసి) వలయతి ఇత్యర్థే సప్తమ్యన్తాత్ 'క' శబ్దాత్ (కే) వల ధాతోః '**నంది గ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. '**తత్పురుషే కృతి బహులమ్**' ఇతి విభక్త్యలోపశ్చ. ఫలతః కేవలపదసిద్ధిః.

పాతి రక్షతి అస్మాదాత్మానమిత్యర్థే పా (రక్షణే) ధాతోః '**పానీవిషిభ్యః**' ఇతి ప ప్రత్యయః. '**అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్**' ఇతి అర్శాదిత్వాత్ అచ్ ప్రత్యయః. పాపమితి పదమ్. దుర్జనైః పీయతే ఇతి కర్మణ్యర్థేఽపి ఏవమేవ.

గతమ్ – అత్ర గమ్ ధాతోః కర్తరి క్త ప్రత్యయః '**గత్యార్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ**' ఇతి సూత్రేణ.

కాలః – కలయతి ఆయుః ఇత్యర్థే కల్ (సంఖ్యానే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే కలః. తతః '**ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ**' ఇతి స్వార్థే ఏవ అణ్ ప్రత్యయః. అథవా కాలయతి సర్వాణి భూతాని ఇత్యర్థే ణిజన్తాత్ కలధాతోః (కాలి) పచాదిత్వాత్ అచ్ ప్రత్యయః.

పుండరీకమ్ – పుండతి అన్యపుష్పాణాం గర్వం చూర్ణీకరోతీత్యర్థే పుండ(మర్దనే) ధాతోః '**ఫర్ఫరీకాదయశ్చ**' ఇతి ఔణాదికే ఈకన్ ప్రత్యయే నిపాతనాత్ రాగమే పదమ్. 'పుండరీకం సితామ్భోజ' మిత్యమరకోశః. పద్మమాత్రే ఇతి కేచిత్.

పుండరీకస్య పుంలింగే ప్రయోగే తు వ్యాఘ్రః, దిగ్గజేషు అన్యతమః పుండరీకనామకః, (ఐరావతః **పుండరీకో** వామనః కుముదోఽఞ్జనః – ఇత్యమరకోశః) సితచ్ఛత్రమ్ కశ్చన వృక్షవిశేషః, కశ్చన సర్పః, కశ్చన రోగవిశేషః ఇత్యాదయోఽర్థాః.

శ్లో॥ పుండరీకం సితచ్ఛత్రే కుష్ఠభేదౌ సితాంబుజే ।
నాత్వామ్రే దిగ్గజే వ్యాఘ్రే రాజిలాహౌ గజే జ్వరే ॥

ఇతి వైజయన్తీకోశః ఉభయయోరపి రూపయోః అర్థం వివృణోతి.

మానసపుండరీకనగరే ఇత్యత్ర అధికరణార్థే సప్తమీ. మాన్యే, కైవల్యనాథే, రాజావతంసే, స్థితే ఇత్యత్ర తు 'యస్య చ భావేన భావలక్షణ'మితి సూత్రేణ సప్తమీవిభక్తిః.

అవపూర్వకాత్ తంస్ ధాతోః ఘఞ్ ప్రత్యయే (హలశ్చ) అవతంసపదమ్. రాజా అవతంసే యస్య సః **రాజావతంసః** ఇతి బహువ్రీహిః (అనేకమన్యపదార్థే).

శ్లో॥ ధీయన్త్రేణ వచోఘటేన కవితాకుల్యోపకుల్యాక్రమై-
రానీతైశ్చ సదాశివస్య చరితామ్భోరాశిదివ్యామృతైః ।
హృత్కేదారయుతాశ్చ భక్తికలమాః సాఫల్యమాతన్వతే
దుర్భిక్షాన్మమ సేవకస్య భగవన్! విశ్వేశ! భీతిః కుతః ॥ 40

అ : స్వస్మిన్ దుర్భిక్షభీతిః నాస్తి ఇతి కవిప్రకటనమ్

అ : భగవన్! విశ్వ+ఈశ! ధీ-యంత్రేణ వచః+ఘటేన చ కవితా-కుల్యా+ఉపకుల్యా+ఆక్రమైః ఆనీతైః సదాశివస్య చరిత+అంభః+రాశి-దివ్య+అమృతైః హృత్-కేదారయుతాః భక్తి-కలమాః చ సాఫల్యమ్ ఆతన్వతే. సేవకస్య మమ దుర్భిక్షాత్ కుతః భీతిః?

భగవన్ స్వామిన్!; విశ్వస్య జగతః ఈశః ప్రభుః తస్మాత్సంబుద్ధిః; ధీః మతిః ఏవ యన్త్రం సంకోచకం తేన (ధాత్వర్థానుసారం యన్త్రం సంకోచకం. వస్తుతస్తు మానవైః స్వోపయోగార్థం కృతాని కారితాని వా వస్తూని (దార్వాదిభిః) యన్త్రాణి. కర్మపంచకమపి తైః దూరత ఏవ కర్తుం శక్యతే. ప్రాచీనకాలే ఘటీయన్త్రాదీని ప్రసిద్ధాని. వర్తమానే తు యన్త్రస్య వినియోగః అతీవ-విస్తృతః); వచః భాషా ఏవ ఘటః జలాదానయోగ్యః మృణ్మయః పాత్ర విశేషః తేన, చ, కవితా పద్యగద్యాది నిర్మాణం ఏవ కుల్యా కృత్రిమసరిత్ 'కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిత్' ఇత్యమరకోశః, ఉపకుల్యా చ కుల్యాయాః అపి సూక్ష్మతరా సరిత్, తయోః తాసాం వా ఆక్రమైః అభిక్రమైః, ఆక్రమోఽభిక్రమః క్రాన్తిః ఇతి వైజయన్తీ; ఆనీతైః ఆసమన్తాత్ సమీపం వా ప్రాపితైః, సదా శివస్య సర్వదాపి మంగళహేతుభూతస్య పరమేశ్వరస్య, చరితం చరిత్రమ్ ఏవ అంభసాం జలానాం రాశిః సమాహారః - సముద్ర ఇతి యావత్, తతః సముద్భూతైః దివ్యైః మనోజ్ఞైశ్చ తైః అమృతైః పీయూషైః తత్తుల్యైరితి భావః; హృత్ హృదయమేవ కేదారః క్షేత్రం తస్మిన్ యుతాః సంసక్తాః ఇతి; భక్తిః సేవాసక్తిః ఏవ కలమాః స్వనామఖ్యాతాః శాలిధాన్యవిశేషాః చ; సాఫల్యం సఫలతాం ఆతన్వతే విస్తృతిమధిగచ్ఛన్తి. ఆజ్పూర్వకాత్ తనూ విస్తారే ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుష-బహువచనమ్. సేవకస్య భజనపరస్య మమ దుర్భిక్షాత్ క్షామాత్, కుతః కేన కారణేన, భీతిః భయమ్?

తా : భగవన్! విశ్వపాలక! మమ హృదయకేదారే భక్తికలమాః ప్రాదుర్భూతాః. తే చ మమ ధిషణా యన్త్రసహాయేన మదీయవాగ్రూపైః ఘటైః ఉన్నీతైః సదాశివచరితసాగరోద్భూతైః దివ్యైః అమృతైః సంవర్ధితాస్సన్తః సఫలా భవన్తి. అతః భవత్సేవాపరాయణస్య మమ దుర్భిక్షాత్ కిమర్థం వా భయం భవతి?

భగవన్ – భగశబ్దస్య షడ్విధమైశ్వర్యమర్థః.

శ్లో॥ ఐశ్వరస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసః శ్రియః ।
జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా ॥

భగః అస్య అస్తీతి భగవాన్.

శ్లో॥ భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే ।
సంబంధేఽస్తి వివక్షాయాం భవన్తి మతుబాదయః ॥

అతః '**తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్**' ఇతి మతుప్ ప్రత్యయః. '**మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః**' ఇతి మకారస్య వకారే భగవాన్ ఇతి. తస్మాత్ సంబుద్ధౌ భగవన్నితి.

భగవచ్ఛబ్దస్య మాయాదేవీసుతః బుద్ధః ఇత్యప్యర్థః. 'సమన్తభద్రో భగవాన్ మారజిల్లోకజిజ్జినః' ఇత్యమరకోశః.

యన్త్రమ్ – యచ్ఛతి ఇతి యన్త్రమ్. ఉపరమార్థే అయం ధాతుః భౌవాదికః పరివేషణార్థే తు చౌరాదికః. యమ్ ధాతోః '**గు ధృవీపచివచియమిసదిక్షదిభ్యస్త్రః**' ఇతి ఔణాదికః త్ర ప్రత్యయః.

యన్త్రశబ్దః అర్చార్థం దేవాద్యధిష్టానభూతేషు వివిధేషు వస్తుషు అపి ప్రవర్తతే.

ప్రకృతశ్లోకే యన్త్రపదం విశిష్యఘటీయన్త్రపరమ్. తత్స్వరూపం కార్యవిధానం చ క్షేమేంద్రః ఇత్థం వివృణోతి–

శ్లో॥ జీవనగ్రహణే నమ్రాః గృహీత్వా పునరున్నతాః ।
కిం కనిష్ఠాః కిము జ్యేష్ఠాః **ఘటీయన్త్రస్య** దుర్జనాః ॥

ఘటః – ఘటతే మృదాది సంఘాతైః జలాది గ్రహణాయ ఇతి ఘటః. ఘట ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః.

ఘటశబ్దః పరిమాణవాచకత్వేనాపి వైద్యయోగగ్రంథేషు ఉపయుజ్యతే. ప్రాణిశరీరాణాం పంచభూతసంఘాతరూపత్వాత్ తేషామపి ఘటత్వేన వ్యవహారః ఘటశ్రాద్ధాద్యాచారవిధౌ దృశ్యతే. లోకేఽపి దేహపర్యాయత్వేన ఘటశబ్దప్రయోగః అసకృత్ శ్రూయతే.

ఘట ధాతుః శ్రేష్ఠార్థకోఽప్యస్తి. "**ఘటేత సంధ్యాదిషు యో గుణేషు లక్ష్మీర్న తం ముచతి చంచలాపి**" ఇతి భట్టి ప్రయోగః. భాసార్థకః ఘటిధాతుస్తు చౌరాదికః, భౌవాదికోఽపి భవతి.

కుల్యా – క్షేత్రేషు సర్వతో జలప్రవాహార్థం సద్యః ఏవ మార్గం పిహితుమ్, ఉద్ఘాటయితుం వా అనుకూలతయా సన్నద్ధీకృతా అల్పా సరిత్ కుల్యా భవతి.

కుల్ (సంస్త్యానే) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే కులశబ్దః.

తతః కులే సాధుః ఇత్యర్థే '**తత్ర సాధు**'రితి సూత్రేణ యత్ ప్రత్యయే, అకారలోపే, టాపి చ కుల్యాపదమ్. తతోఽపి అల్పతరా ఉపకుల్యా.

కుల్యా పదమ్ కులస్త్రీవాచకమపి ఇతి హలాయుధకోశః.

సదాశివపదవివృతిః 38 శ్లోకే ద్రష్టవ్యా.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ క్రము (పాదవిక్షేపే) ధాతోః పచాదిత్వాత్ అచి **ఆక్రమ** పదమ్. ఆఙ్ పూర్వకాత్ నీ ధాతోః క్త ప్రత్యయే **ఆనీత** పదమ్.

మృ ధాతోః '**నపుంసకే భావేక్తః**' ఇతి క్త ప్రత్యయే మృతపదమ్. నాస్తి మృతం యస్మాత్ తత్ అమృతమ్. భీ (భయే) ధాతోః '**స్త్రియాం క్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే **భీతి**పదమ్.

కేదారః – కే జలే దారః ఆదరః యస్య, యద్వా కేన జలేన ద్రియతే విదీర్యతే – ఇత్యర్థే క–ఉపపదాత్ దౄ ధాతోః '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే, నిపాతనాత్ ఏత్వే చ **కేదార**పదమ్.

అత్ర శ్లోకే హృదః కేదారేణ ఔపమ్యం వర్ణితమ్. కేదారపదస్య భ్రూమధ్యస్థాన విశేషః ఇత్యపి అర్థః యత్ర చ శివస్య తార్తీయీకస్య నయనస్య స్థితిః.

శ్లో॥ కాలపాశమహాబన్ధవిమోచనవిచక్షణః ।
త్రివేణీసంగమం ధత్తే కేదారం ప్రాపయేన్మనః ॥ ఇతి హఠయోగప్రదీపికా. బంధమోచనవిచక్షణః మనః కేదారే భ్రువోర్మధ్యే స్థాపయేదితి విధిః. శ్లోకే కవేః హృదయకేదారయోః అభిన్నత్వసంపాదనమేవ సిసాధయిషా. అతః తత్రదేశే జ్వలనస్య స్థితిః.

కలమః – కలతే కలయతి వా అక్షరమిత్యర్థే కల్ ధాతోః '**కలికర్ద్యోమః**' ఇతి అమ ప్రత్యయే కలమపదమ్.

అక్షరాణి ప్రకాశయతి ఇత్యర్థేపి కలమపదప్రయోగః. పరస్వం కలయతి ఇత్యర్థేఽపి కలమపదమ్.

కుతః – కిం శబ్దాత్ పంచమ్యర్థే '**పంచమ్యాస్తసిల్**' ఇతి తసిల్ ప్రత్యయే, '**కు తిహోః**' ఇతి కిమః కు ఆదేశే కుతః ఇతి. '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి**' రితి తస్య అవ్యయత్వమ్. ప్రశ్నార్థే అస్య ప్రయోగః.

భిక్షాయాః అభావః **దుర్భిక్షమ్.** '**అవ్యయం విభక్తిసమీప...**' ఇత్యాది సూత్రేణ సమాసః.

భక్తికలమ, తద్విశేషణీభూతహృత్కేదారయుతసమస్తపదే ప్రాతిపదికార్థమాత్రప్రధానే. అతః ప్రథమావిభక్తిః. ధీయన్త్రేణ ఇత్యాదీని తృతీయాన్తాని పదాని కరణాని. అతః తృతీయావిభక్తిః.

ఆతన్వతే –	ఆతనుతే	ఆతన్వాతే	ఆతన్వతే
	ఆతనుషే	ఆతన్వాథే	ఆతన్వధ్వే
	ఆతన్వే	అతన్వహే/ఆతనువహే ఆతన్మహే/ఆతనుమహే.	

శ్లో॥ పాపోత్పాతవిమోచనాయ రుచిరైశ్వర్యాయ మృత్యుఞ్జయ!
స్తోత్రధ్యాననతిప్రదక్షిణసపర్యాలోకనాకర్ణనే ।
జిహ్వాచిత్తశిరోఽఙ్ఘ్రిహస్తనయనశ్రోత్రైరహం ప్రార్థితో
మామాజ్ఞాపయ తన్నిరూపయ ముహుర్మామేవ మా మేఽవచః॥ 41

అ : మే అవచః మాభూరితి శివముద్దిశ్య కథనమ్

అ : మృత్యుంజయ! పాప+ఉత్పాత-విమోచనాయ రుచిర+ఐశ్వర్యాయ స్తోత్ర-ధ్యాన-నతి-ప్రదక్షిణ-సపర్యా+ఆలోకన+ఆకర్ణనే జిహ్వా-చిత్త-శిరః+అంఘ్రి-హస్త-నయన-శ్రోత్రైః అహం ప్రార్థితః. మామ్ ఆజ్ఞాపయ ముహుః తత్ నిరూపయ మే అవచః మా-ఏవ (భూః)

మృత్యుం మరణం జితవాన్ ఇతి, తస్మాత్ సంబుద్ధిః; పాపాని కల్మషాణి ఏవ ఉత్పాతః ఉపప్లవః తస్మాత్ విమోచనం విముక్తీకరణం తస్మై, 'డమరోపప్లవోత్పాతాః' ఇతి వైజయన్తీ-కోశః;రుచిరం సుందరం చ తద్ ఐశ్వర్యం విభూతిః తస్మై, 'విభూతిర్భూతిరైశ్వర్యమణిమాదికమష్టధా' ఇత్యమరకోశః; పాపనాశః పుణ్యఫలప్రాప్తిశ్చ, యుగపదేవ ఆకాంక్షితే ఇత్యర్థః; స్తోత్రం స్తుతిశ్చ, ధ్యానం చిన్తనం చ, నతిః ప్రహ్వీభావశ్చ, ప్రదక్షిణం పరితః భ్రమణం చ, సపర్యా అతిథిపూజా చ, ఆలోకనం దర్శనం చ, ఆకర్ణనం శ్రవణం చ తేషాం సమాహారః; తస్మిన్ ఇతి; సపర్యా పంచమహాయజ్ఞేషు అన్యతమా

శ్లో॥ "పాఠో హోమశ్చాతిథీనాం సపర్యా తర్పణం బలిః ।
ఏతే పంచ మహాయజ్ఞాః బ్రహ్మయజ్ఞాదినామకాః ॥" ఇత్యమరకోశః; జిహ్వా రసనా చ, చిత్తం మనశ్చ, శిరః ఉత్తమాంగం చ, అంఘ్రీ పాదౌ చ, హస్తౌ కరౌ చ, నయనే నేత్రే చ, శ్రోత్రే కర్ణౌ చ ... తైః; అహం కవిరితి, ప్రార్థితః యాచితః అస్మీతి శేషః; అతః, మామ్ ఆజ్ఞాపయ ఆదిశ, ఆఙ్పూర్వకాత్ జ్ఞా ధాతోః ణిచి లోటి మధ్యమపురుషైకవచనం; ముహుః పునః పునః తత్ స్తోత్రాదికర్మాదికం ప్రతి, నిరూపయ ప్రేరయ, ఆఙ్పూర్వకాత్ చౌరాదికాత్ రూప్ (విమోహనే) ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనం; మే మమ, అవచః న విద్యతే వచః యస్మిన్ తాదృశః, మా (భూః) ఏవ నైవ భవితాసి.

తా : మృత్యుంజయ! పాపరూపాదుపప్లవాత్ విమోచనార్థం, రుచిరస్య ఐశ్వర్యస్య సంప్రాప్త్యర్థం చ మమ జిహ్వా, మనః, శిరః, అంఘ్రీ, హస్తౌ, నేత్రే, శ్రోత్రే చ స్తోత్రే, ధ్యానే, ప్రహ్వీభవనే, ప్రదక్షిణే, సపర్యాయామ్, ఆలోకనే, ఆకర్ణనే చ (యథాక్రమమన్వయః) ఆసక్తాని సన్తి. మాం ప్రార్థయామాసుః. అతః మాం తథాకర్తుమ్ ఆజ్ఞాపయ ముహుర్ముహుః. తేషు ఏవ కర్మసు మాం ప్రేరయ. నిరుత్తరః మౌనీ చ మా భూః.

విమోచనాయ – వి పూర్వకాత్ ముచ్ (మోక్షణే) ధాతోః **'ల్యుట్ చ'** ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే **'యువోరనాకౌ'** ఇతి అనాదేశే చ విమోచనమ్.

విమోచనస్య ప్రార్థనరూప కర్మణా అభిప్రయణాత్ '**కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన**'మితి సంప్రదానసంజ్ఞా. '**చతుర్థీ సంప్రదానే**' ఇతి చతుర్థీవిభక్తిః చ.

రుచిరైశ్వర్యాయ – రుచిరం చ తద్ ఐశ్వర్యం, తస్మై. రోచతే ఇతి రుచిరమ్. రుచ్ ధాతోః '**ఇషిమదిముదిఖిదిచ్ఛిదిభిదిమన్దిచందితిమిమిహిముహిముచిరుచిరుధిబన్ధిశుషిభ్యః కిరచ్**' ఇతి ఔణాదికే కిరచ్ ప్రత్యయే సిద్ధిః.

రుచిరశబ్దః పుంలింగే తన్నామవిశిష్టమనుష్యవాచకః.

ఈశ్వరస్య భావః ఐశ్వర్యమ్. ఈశ్వరశబ్దాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయః.

రుచిర, ఐశ్వర్యయోః సామానాధికరణ్యమ్. విమోచనాయ ఇవ ఐశ్వర్యాయ ఇత్యత్రాపి చతుర్థీ విభక్తిః.

మృత్యుంజయః – మృత్యుం జితవాన్ ఇత్యర్థే మృత్యూపపదాత్ జి (జయే) ధాతోః '**సంజ్ఞాయాం భృతౄ వృజిధారిసహితమిదమః**' ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః. '**అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్**' ఇతి పూర్వపదస్య ముమ్ ఆగమః. మృత్యుంజయ ఇతి సిద్ధిః.

ఖచ్ ప్రత్యయః సంజ్ఞాయామేవ విహితః. 'మృత్యుంజయః కృత్తివాసాః' ఇత్యమరకోశః మృత్యుంజయపదమీశ్వరసంజ్ఞాత్వేన నిర్దిదేశ. అసంజ్ఞాయాం తు '**మృత్యుం జితవాన్ యః కశ్చిత్**' ఇతి వ్యస్తప్రయోగః. అథవా మృత్యోః జయః మృత్యుజయ ఇతి షష్ఠీ.

ముహుః – పౌనఃపున్యార్థే స్వరాదిగణపఠితమ్, అత ఏవ అవ్యయం చేదం పదమ్. వీప్సాయాం ద్విర్వచనమపి అస్య ముహుర్ముహురితి."ఏకత్రైవ వాక్యే భిన్నభిన్నేషు స్థలేషు యది ప్రయుజ్యతే తదానీం క్వచిత్ '**ఏకదా అన్యదా**' ఇత్యపి సందర్భానుసారేణ అస్యార్థో భిద్యతే' ఇతి అవ్యయకోశః

అవచః – న భవతి వచః యస్మిన్ సః అవచః. అత్ర వచశ్శబ్దః అకారాన్తః. సకారాన్త వచశ్శబ్దే పునః అవచాః ఇతి స్యాత్. '**వక్తీతి భాషణే వాణౌ వాచయేత్ వచతీతి వా**' ఇతి దేవస్య వచనాత్ అచ్ ప్రత్యయః వచతీతి వ్యుత్పత్త్యా.

మేదినీకోశః అకారాన్తం వచశబ్దం దర్శయతి కిన్తు కీరపక్షీ ఇత్యర్థే. '**వచః కీరే వచోషధౌ**' ఇతి.

మా – నిషేధశంకావారణాదిష్వర్థేషు అస్య ప్రయోగః. అవ్యయమిదమ్ '**స్వరాది నిపాతమవ్యయమ్**' ఇతి సూత్రానుసారమ్.

ఏతత్సమానార్థకః మాఙ్ ఇతి ఙిత్ అవ్యయమపి గణే పఠితమ్. కిన్తు ఏష విశేషః. మాఙ్ ప్రయోగే 'మాఙిలుఙ్' ఇతి లుఙ్లకార ఏవ ప్రయోజనీయః సర్వలకారాపవాదతయా. అన్యచ్చ మాఙ్ యోగే అడాగమః అపి నిషిధ్యతే – అడాగమనిషేధః ప్రాయిక ఇతి కేచిత్.

'వస్తుతస్తు యత్ర మా శబ్దయోగేఽప్యడాగమో లక్ష్యతే తత్ర మాఙ్ సమానార్థకస్య మా ఇత్యవ్యయస్య ప్రయోగ ఇతి న శాస్త్రస్య సంకోచః కార్యః '**మా జీవన్ యః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి**" (మాఘే 2-45) ఇత్యవ్యయకోశః.

ఆజ్ఞాపయ -	ఆజ్ఞాపయతు/ఆజ్ఞాపయతాత్	ఆజ్ఞాపయతామ్	ఆజ్ఞాపయన్తు
	ఆజ్ఞాపయ/ఆజ్ఞాపయతాత్	ఆజ్ఞాపయతమ్	ఆజ్ఞాపయత
	ఆజ్ఞాపయాని	ఆజ్ఞాపయావ	ఆజ్ఞాపయామ.
నిరూపయ -	నిరూయతు/నిరూపయతాత్	నిరూపయతామ్	నిరూపయన్తు
	నిరూపయ/నిరూపయతాత్	నిరూపయతమ్	నిరూపయత
	నిరూపయాణి	నిరూపయావ	నిరూపయామ.

శ్లో॥ గామ్భీర్యం పరిఖాపదం ఘనధృతిః ప్రాకార ఉద్యద్గుణ-
స్తోమశ్చాప్తబలం ఘనేన్ద్రియచయో ద్వారాణి దేహే స్థితః ।
విద్యావస్తుసమృద్ధిరిత్యఖిలసామగ్రీసమేతే సదా
దుర్గాతిప్రియ! దేవ! మామకమనోదుర్గే నివాసం కురు ॥ 42

అ : మనసః దుర్గేణ సాదృశ్యస్య వర్ణనమ్

అ : దుర్గా+అతిప్రియ! దేవ! గాంభీర్యం పరిఖా-పదం ఘన-ధృతిః ప్రాకారః ఉద్యద్(త్)+గుణ-స్తోమః ఆప్త-బలం దేహే స్థితః ఘన+ఇంద్రియ-చయః ద్వారాణి విద్యా-వస్తు-సమృద్ధిః చ ఇతి అఖిల-సామగ్రీ-సమేతే మామక-మనో-దుర్గే సదా నివాసం కురు.

అత్యంతం ప్రియః అతిప్రియః పరమేష్టః దుర్గాయాః దుర్గే వా అతిప్రియః తస్మాత్ సంబుద్ధిః; దేవ ప్రభో!, గాంభీర్యమ్ = గభీరతా '**గాంభీర్యం యత్ప్రభావేన వికారో నోపలక్ష్యతే**' ఇతి దశరూపకమ్, వికృతౌ సత్యామపి తస్య గోపనం గాంభీర్యపదవాచ్యం భవతీత్యర్థః; పరిఖాయాః పదం స్థానమ్, ఘనా దృఢా చ సా ధృతిః ధైర్యం; ప్రాకారః వరణః '**ప్రాకారో వరణస్సాలః**' ఇత్యమరకోశః, 'వప్రోపరి అన్యత్ర వా ఇష్టకాదివిరచితం వేష్టన'మితి శబ్దకల్పద్రుమః; ఉద్యతాం ప్రస్ఫుటీభూతానాం గుణానాం స్వభావనిరూపకాణాం 'లక్షణానాం స్తోమః సమూహః, ఆప్తానాం విశ్వస్తానాం బలం సైన్యమ్ , 'మౌలం భృత్యః **సుహృచ్ఛ్రేణీ** ద్విషదాటవికం బలమ్" ఇతి సుహృదామపి షడ్విధబలాన్యతమత్వేన కోశేషు పఠనాత్; దేహే శరీరే, స్థితః విద్యమానః, ఘనానాం కఠినానామ్ ఇంద్రియాణాం హృషీకాణాం చయః సమూహః; ద్వారాణి ప్రతీహారాణి, 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరకోశః; విద్యాయాః చతుర్దశధా భిన్నాయాః విద్యాయాః (చతుర్దశానామపి విద్యానాం జాత్యేకవచనమ్) వస్తూనాం ద్రవ్యాణాం చ సమృద్ధిః అతిశయసంపత్తిః, ఇతి = ఏవం

విధయా అఖిలయా సకలయా సామగ్ర్యా కరణసమూహేన సమేతే సంవలితే; మామకస్య మదీయస్య మనః చిత్తమేవ; దుర్గే దుఃఖేన గమ్యే పురే, సదా సర్వదా, నివాసం నివసతేః స్థానం, కురు కల్పయ. డుకృఞ్ కరణే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్–

తా : దేవ! దుర్గాతిప్రియ! మమ గాంభీర్యమేవ పరిఖా. మదీయఘనధైర్యమేవ ప్రాకారః. మదీయాః గుణాః ఏవ సమూహీకృతాః ఆప్తబలం భవతి, దేహే స్థితః ఇంద్రియాణాం సమూహః ఏవ దుర్గ ద్వారాణి. మమ సమీపే విద్యాసమృద్ధిః, వస్తుసమృద్ధిః ఇత్యేవం రీత్యా సామగ్రీ సామగ్ర్యమత్ర భవతి. అతః సదా మామకీనే మనోదుర్గే స్థిరీభూయ నివాసం కురు. త్వం దుర్గాతిప్రియః ఖలు.

దేవః – దీవ్యతి ఆనందేన క్రీడతీత్యర్థే దివ్ (క్రీడాయాం) ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణి–నిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే **దేవః.**

గాంభీర్యమ్ – '**నిమ్నం గభీరం గంభీర**' మిత్యమరకోశః. గమనే భియం రాతి ఇతి గభీరః ఇతి గురుబాలప్రబోధికా. గచ్ఛతి జలమత్ర ఇత్యర్థే గమ్ ధాతోః '**గభీరగంభీరౌ**' ఇతి ఔణాదికః ఈరన్ ప్రత్యయః, భశ్చ అన్తాదేశః గభీరపదసిద్ధిః. నుమాగమేఽపి కృతే గంభీరపదసిద్ధిః. గంభీరస్య భావః ఇత్యర్థే '**గంభీరాఞ్ఞ్యః**' ఇతి ఞ్యప్రత్యయే, ఆదివృద్ధౌ చ గాంభీర్యపదమ్.

పరిఖా – పరితః ఖన్యతే/ఖాతా వా పరిఖా ఇత్యర్థే ఖనధాతోః కర్మణ్యర్థే డ ప్రత్యయః, టిలోపః, టాప్ చ. అత్ర భట్టోజీదీక్షితస్య వ్యాఖ్యా గమనీయా. '**అన్యేష్వపి దృశ్యతే**' ఇతి సూత్రేణ అన్యేషు ఉపపదేష్వపి జనేర్డః స్యాత్. "అపి శబ్దః సర్వోపాధివ్యభిచారార్థః. తేన ధాత్వంతరాదపి కారకాంతరేష్వపి క్వచిత్. పరితః ఖాతా పరిఖా" ఇతి.

దుర్గమ్ – దుఃఖేన గచ్ఛత్యత్ర ఇత్యర్థే దుర్ పూర్వకాత్ గమ్ ధాతోః '**సుదురోరధికరణే**' ఇతి వార్తికేన డ ప్రత్యయః, టిలోపశ్చ.

పుంలింగే దుర్గః, కశ్చన అసురః. తస్య హననాదేవ చండికాయాః దుర్గా ఇతి నామ.

విష్ణుసహస్రనామే తత్పరత్వేనాపి '**దుర్లభో దుర్గమో దుర్గో దురావాసో దురారిహా**' ఇతి దుర్గ పదం నిరూపితమ్.

ప్రాకారః – ప్రక్రియతే ఇతి ప్రాకారః. ప్ర పూర్వకాత్ కృఞ్ (కరణే) ధాతోః 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **ఉపసర్గస్య ఘఞ్ యమనుష్యే బహులమ్** ఇతి అకారస్య దీర్ఘే చ ప్రాకారపదమ్. వప్రోపరి అన్యత్ర వా ఇష్టకాది విరచితవేష్టనమితి తదర్థవిస్తృతిః.

"ఉపసర్గస్య..." ఇత్యాది సూత్రేణ విహితః దీర్ఘః బాహుళకః. అతః తదభావపక్షే ప్రకారః ఏవ. "**ప్రకారే భేదసాదృశ్యే**" ఇత్యమరకోశః.

మనుష్యవాచకత్వే పునః దీర్ఘో న. నిషాదః ఇతి. నిషాదపదస్య మనుష్యజాతివాచకత్వాత్ దీర్ఘాభావః అమనుష్యే ఇత్యస్య అమనుష్యాదిషు ఇతి వాచ్యమ్. తేన ప్రాసాదః ఇత్యాదిసిద్ధిః. ప్రసాదస్తు అన్యః అనుగ్రహార్థకః. ప్రాసాదప్రాకారాదీనాం కృత్రిమత్వాత్ దీర్ఘః. అకృత్రిమే దీర్ఘాభావః.

ప్రతికారః/ప్రతీకారః ఇత్యాదిషు పునః సమానార్థకత్వేపి విభాషయా దీర్ఘః.

స్తోమః – స్తూయతే ఇతి స్తుతిః. స్తు ధాతోః '**అర్తిస్తుసుహుసృధుక్షిక్షుభాయావాపదియక్షివీభ్యో మన్**' ఇతి మన్ ప్రత్యయః, గుణశ్చ, "**స్తోమః స్తుతి వ్యూహః ఉపచారాత్ స్తోమః సమూహార్థకః**" ఇతి కృదంతరూపమాలా–5. అత ఏవ అమరకోశే 'స్తోమః స్తోత్రేఽధ్వరే బృన్దే' ఇతి సమూహవాచకత్వేనాపి తస్య నిర్దేశః.

ఏషా ఏవ అర్థవిస్తృతిః, అర్థవ్యాకోచః ఇతి వా ఉచ్యతే భాషాశాస్త్రే.

బలమ్ – బలతే విపక్షాన్ హన్తి ఇతి బలమ్. బల ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే పదసిద్ధిః. సాధారణతయా శక్త్యర్థే అస్య వినియోగః. విశేషతస్తు–

శ్లో॥ ధ్వజినీ వాహినీ సేనా పృతనానికినీ చమూః ।
వరూధినీ బలంసైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియామ్ ॥

ఇత్యమరకోశః సైన్యపర్యాయత్వేన బలశబ్దం నిర్దిదేశ. సాధరణతయా తు

శ్లో॥ ద్రవిణం తరస్సహోబలశౌర్యాణం శుష్మం చ ।
శక్తిః పరాక్రమప్రాణౌ....॥ ఇతి తస్మిన్నేవ. వేదనిఘంటౌ అష్టావింశతిః బలభేదాః దర్శితాః (శబ్దకల్పద్రుమః).

చయః – చీయతే ఇతి కర్మార్థే చి ధాతోః '**ఏరచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే, గుణే చ పదమ్. సమూహార్థకోఽయం. వప్రార్థ కోఽపి ఇతి అమరకోశః.

శ్లోకే గాంభీర్యాదీని పదాని ప్రథమాన్తాని. తేషాం ప్రాతిపదికార్థమాత్రప్రాధాన్యాత్. పరిఖాపదే గాంభీర్యస్య, ప్రాకారే ఘనధృతేః, గుణస్తోమే ఆప్తబలస్య, ఇంద్రియచయే ద్వారాణాం చ ఆరోపణాత్ తత్తద్యుగలానాం సామానాధికరణ్యమ్. దేహస్య, సమేతస్య, మనోదుర్గస్య చ అధికరణత్వాత్ తత్ర సప్తమీ విభక్తిః. నివాసస్య కర్తుః ఈప్సితతమత్వాత్ కర్మత్వమ్. తేన ద్వితీయా చ.

కురు –	కరోతు/కురుతాత్	కురుతామ్	కుర్వన్తు
	కురు/కురుతాత్	కురుతమ్	కురుత
	కరవాణి	కరవావ	కరవామ.

**శ్లో॥ మా గచ్ఛ (స్త్వ) త్వమితస్తతో గిరిశ! భో! మయ్యేవ వాసం కురు
స్వామిన్నాదికిరాత! మామకమనఃకాన్తారసీమాన్తరే ।
వర్తన్తే బహుశో మృగా మదజుషో మాత్సర్యమోహాదయ–
స్తాన్ హత్వా మృగయావినోదరుచితాలాభఞ్చ సమ్ప్రాప్స్యసి ॥ 43**

అ : శివస్య మృగయావినోదరుచితా

అ : భోః గిరిశ ! స్వామిన్! ఆది–కిరాత! త్వమ్ ఇతః+తతః మాగచ్ఛ మయి+ఏవ వాసం కురు. మామక–మనః+కాంతార–సీమా+అంతరే మద–జుషః మాత్సర్య–మోహ+ఆదయః మృగాః బహుశః వర్తన్తే. తాన్ హత్వా మృగయా–వినోద–రుచితా–లాభం చ సంప్రాప్యసి.

భోః అయి! గిరిశ! = పరమేశ్వర!; ఆదిశ్చ ప్రాథమికః ప్రధానో వా అసౌ కిరాతః వ్యాధః తస్మాత్ సంబుద్ధిః, తపశ్చరతే అర్జునాయ పాశుపతాస్త్రప్రదానసమయే శివేన కిరాతరూపం స్వీకృతమితి పౌరాణికీ గాథా; త్వం భవాన్, ఇతః+తతః = అస్మాత్ ప్రదేశాత్ తత్ప్రదేశగమనం, తస్మాత్ ప్రదేశాత్ ఏతత్ప్రదేశాగమనమేవం ముహుర్ముహుః క్రియమాణే ఇతస్తత ఇతి తస్య వ్యవహారః ; మా గచ్ఛ గమనం మాకార్షీః, మయి+ఏవ, వాసం నివసతిం, కురు సమాచర; మామకే = మత్సంబంధిని, మనః ఏవ చిత్తమేవ, కాంతారం దుర్గమం, తస్య సీమా మర్యాదా తస్యాః అన్తరే, 'కాన్తారం వర్త్మ దుర్గమ' మితి అమరకోశః; మదస్య = తృప్తేః, జుషః=సేవకాః; మాత్సర్యమ్ ఈర్ష్యా చ మోహః కశ్మలం చ, తౌ ఆదౌ యేషాం తే, ''మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహః' ఇత్యమరకోశః; మృగాః జన్తవః, బహుశః అనేకశః, వర్తన్తే భవన్తి, వృతు వర్తనే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషబహువచనమ్. తాన్ మాత్సర్యమోహాదీన్ జన్తూన్, హత్వా హింసాపాత్రాణి కృత్వా, మృగయాయా ఆచ్ఛోటనే (ఆచ్ఛోటనం ఖేటనం చ మృగవ్యం మృగయాపి చ – ఇత్యమరకోశః) వినోదే కౌతూహలే (కౌతూహలం వినోదః స్యాత్ – ఇతి హలాయుధకోశః) రుచితాయాః ఆసక్తేః ప్రవృత్తేర్వా, లాభం చ ప్రయోజనం చ, సంప్రాప్యసి = లప్స్యసే. సమ్–ప్ర–పూర్వకాత్ ఆప్ల్ వ్యాప్తౌ ధాతోః లృటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. శివస్య కిరాతరూపిత్వాత్ మృగయాకౌతూహలరుచిః.

తా : భోః గిరిశ ! ఆదికిరాత! స్వామిన్! భవాన్ ఇతస్తతః న గచ్ఛతు. మయ్యేవ నిత్యనివాసం కురు. మమ మానసం కాంతారమ్. తత్సీమాంతరే మదేన తృప్తాః మాత్యర్యమోహాదయః అనేకే మృగాః సంచరన్తి. తాన్ జహి. తేన భవదీయా మృగయా వినోదరుచితాలాభః చ భవతా అధిగమ్యతే.

మాగచ్ఛస్త్వ/త్వ – అత్ర పాఠవిచారః. మా గచ్ఛస్త్వమితి, మా గచ్ఛ త్వమితి చ పాఠద్వయం దృశ్యతే. మాగచ్ఛః ఇతి పాఠే మా(ఙ్) యోగేన అడాగమరహితస్య లఙః ప్రయోగః. మా గచ్ఛ ఇత్యత్ర లోట్ ప్రయోగః మా యోగేన.

మాఙ్ యోగే లఙః ప్రయోగ ఏవ విహితః మాగాః ఇత్యేవ యోజనీయమ్. న తు మా గచ్ఛః ఇతి.

నారీస్తనభరనాభీదేశం । దృష్ట్వా **మా గా** మోహావేశమ్ । ఇత్యత్ర ఇవ.

నిషేధమాత్రపరస్య 'మా' ఇత్యస్య ప్రయోగే మా గచ్ఛ ఇతి లోట్ ప్రయోగః.

మా కురు ధనమదయౌవనగర్వమ్ ఇత్యాదావివ.

అతః శాస్త్రవిరుద్ధతయా మాఙ్ యోగే లఙః అపి అంగీకారాపేక్షయా, మా యోగేన లోటః ప్రయోగస్య అంగీకారే లాఘవమ్. **అతః మా గచ్ఛ త్వ... ఇత్యేవ పాఠః సాధుః.**

గిరిశః – గిరిరస్య అస్తి ఇత్యర్థే గిరి పదాత్ '**లోమాది పామాది పిచ్ఛాదిభ్యః శనేలచః**' ఇతి శప్రత్యయే గిరిశపదసిద్ధిః.

స్వమ్ అస్య అస్తీత్యర్థే స్వ పదాత్ '**స్వామిన్నైశ్వర్యే**' ఇతి ఆమిన్ ప్రత్యయే స్వామిన్ ఇతి. తస్మాత్సంబుద్ధిః.

అత్ర ఐశ్వర్యం చ అణిమాదిషు సిద్ధిషు అన్యతమ్.

కిరాతః – కిర మవస్కారాదేః నిక్షేపస్థాన భూమిమ్ అతతి సాతత్యేన గచ్ఛతి ఇత్యర్థే కిరోపపదాత్ అత ధాతోః '**కర్మణ్యణ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే **కిరాత** పదమ్.

అథవా కిరం శూకరాదికం అతతి హినస్తి ఇత్యర్థే కిరపూర్వపదాత్ అత ధాతోః క ప్రత్యయః.

కిల (శైత్య క్రీడనయోః) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయః రలయో రభేదత్వ స్వీకారే కిలః/కిరః, ఇతి రూపసిద్ధిః'.

ఇతః/తతః – ఇదం శబ్దాత్ అస్మాత్ ఇత్యర్థే 'పంచమ్యా స్తసిల్' ఇతి వా 'ప్రతియోగే పంచమ్యాస్తసిల్' ఇతి సూత్రానుగతేన '**ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి వార్తికేన వా తసిల్ ప్రత్యయే '**ఇదమ ఇశ్**' ఇతి ఇదమః 'ఇ' ఆదేశే ఇతః ఇతి.

పంచమ్యన్తాత్ తచ్ఛబ్దాత్ (తస్మాత్) పూర్వోక్తరీత్యా (ఇతః) తసిల్ ప్రత్యయే '**త్యదాదీనామః**' ఇతి దకారస్య అత్వే పరరూపే చ 'తత' ఇతి.

ఉభయోర్మేళనే ఇతస్తతః ఇతి. స్వరాదిషు తతః ఇతి అపరమవ్యయం పఠితమ్. అనన్తరాదయ స్తస్యార్థాః.

మామకమ్ – మమ ఇదమ్ ఇత్యర్థే అస్మచ్ఛబ్దాత్ '**తవకమమకావేకవచనే**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయః మమకాదేశశ్చ. ఆదివృద్ధౌ మామకమ్. ఏవమేవ తవ ఇదమిత్యర్థే తచ్ఛబ్దాత్ తావకపదమ్.

కాన్తారమ్ – కస్య సుఖస్య అంతమ్ ఋచ్ఛతి ఇత్యర్థే క+అన్త+ఋ ధాతోః 'కర్మణ్యణ్' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే, గుణే చ కాన్తారపదమ్.

కాన్తం మనోజ్ఞమ్ ఋచ్ఛతి ఇత్యర్థే వా కాంత+ఋ అణ్ ప్రత్యయే వా కాన్తారపదమ్.

కాంశ్చిత్ న తారయతి ఇతి కాన్తారమ్ ఇత్యమరకోశః.

సీమా – సీయతే ఇతి సీమా. సి ధాతోః '**నామన్ సీమన్ వ్యోమన్‌రోమన్‌లోమన్‌పాప్మన్ ధామన్**' ఇతి మనిన్ ప్రత్యయాన్తః. నిపాతః '**డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్**' ఇతి పాక్షికః డాప్ ప్రత్యయః. 'సీమ సీమే స్త్రియాముభే' ఇత్యమరకోశః.

నపుంసకలింగే సీమన్ శబ్దస్య అండకోశ ఇత్యర్థోఽ ప్యస్తి.

శ్లో॥ చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుంజరమ్ ।
కేశేషు చమరీం హన్తి **సీమ్ని పుష్కలకో హతః** ॥

ఇతి సిద్ధాంతకౌముద్యాం భట్టోజీదీక్షితః.

బహుశః – బహూని దదాతి కరోతి... ఇత్యాదిష్వర్థేషు బహుపదాత్ "**బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్ కారకాదన్యతరస్యామ్**" ఇతి శస్ ప్రత్యయః.

జుషః – సేవనార్థే ప్రీత్యర్థే వా (జషుతే జోషతి జోషయతి ఇతి) జుష్ ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే జశ్త్వ, చర్త్వయోః జుట్ ఇతి పదమ్. తస్మాత్ ప్రథమాబహువచనే రూపమ్.

కురు – గతశ్లోకే ద్రష్టవ్యమ్.

వర్తన్తే –	వర్తతే	వర్తేతే	**వర్తన్తే**
	వర్తసే	వర్తేథే	వర్తధ్వే
	వర్తే	వర్తావహే	వర్తామహే

సంప్రాప్స్యసి –	సంప్రాప్స్యతి	సంప్రాప్స్యతః	సంప్రాప్స్యన్తి
	సంప్రాప్స్యసి	సంప్రాప్స్యథః	సంప్రాప్స్యథ
	సంప్రాప్స్యామి	సంప్రాప్స్యావః	సంప్రాప్స్యామః.

**శ్లో॥ కరలగ్నమృగః కరీన్ద్రభఙ్గో
ఘనశార్దూలవిఖణ్డనోఽ స్తజన్తుః ।
గిరిశో విశదాకృతిశ్చ చేతః-
కుహరే పఞ్చముఖోఽ స్తి మే కుతో భీః ॥ 44**

అ : గిరీశస్య పంచాస్యేన సాదృశ్యస్య వర్ణనమ్

అ : కర–లగ్న–మృగః కరి+ఇంద్ర–భంగః ఘన–శార్దూల–విఖండనః అస్త–జన్తుః గిరి–శః విశద+ఆకృతిః చ పంచ–ముఖః మే చేతః–కుహరే అస్తి మే భీః కుతః?

కరే హస్తే లగ్నః సక్తః మృగః జన్తుః యస్య సః, కర లగ్నాః వశీభూతాః మృగాః జన్తవః యస్య సః (సింహపక్షే); కరి+ఇంద్రస్య తన్నామకస్య అసురస్య భంగః భంజనం యేన సః, కరీన్ద్రాణాం శ్రేష్ఠగజానాం భంగః యేన సః (సింహపక్షే); ఘనస్య ప్రబలస్య శార్దూలస్య తన్నామకస్య దనుజస్య (వ్యాఘ్రాసురస్య) విఖండనః సంహర్తా, ఘనస్య శ్రేష్ఠస్య వ్యాఘ్రస్య శార్దూలస్య విఖండనః సంహర్తా; '**శార్దూలద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే**' ఇత్యమరకోశః; అస్తాః లీనం గతాః జన్తవః ప్రాణినః యస్మిన్

సః, అస్తాః అవసితాః జన్తవః మృగాః యేన సః (సింహపక్షే); గిరి–శః కైలాసగిరిమాన్ శివః, గిరిశః పర్వతశాయీ (సింహపక్షే); విశదా శుభ్రా ధవళా వా ఆకృతిః రూపం యస్య సః, సింహపక్షేఽపి అయమేవార్థః; పంచ–ముఖః పంచముఖాని యస్య సః సద్యోజాత, వామదేవ, అఘోర, తత్పురుష, ఈశాన, సదాశివ రూపాణి పంచముఖాని శివస్య; పంచం విస్తృతం ముఖమ్ ఆననం యస్య సః(సింహపక్షే), మే మమ, చేతః హృదయమ్ ఏవ కుహరం గహ్వరం, తస్మిన్ అస్తి భవతి. అస భువి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. మే మమ, భీః భయం, కుతః కస్మాద్ (వా భవతి)? పాంచభౌతికస్య శరీరస్య వినాశః భవేదిత్యేవ భీః ప్రాణినామ్? పంచభూతాత్మకస్య కాలరూపస్యాసి విశిష్య శివస్య మనసి విద్యమానత్వే తత్కృతాయాః భీతేః పదం న ఇతి కవి వివక్షా.

తా : పరమశివః కరలగ్నమృగః. సింహోఽపి తథైవ. మహేశ్వరః గజాసురసంహర్తా. మృగేంద్రోఽపి గజేంద్రభంగః. శూలీ వ్యాఘ్రాసురభంజకః. మృగరాజః అపి వ్యాఘ్రాదిసంహారకః. శివః లయకాలే అస్తజన్తుః. కేసరీ అపి తాదృశః. శివః హర్యక్షశ్చ గిరిశౌ. ద్వౌ అపి విశదాకృతీ. మమ మనోగహ్వరే తాదృశే పంచముఖే స్థితే సతి కుతోఽపి భీతిః న భవతి. పంచాస్యే వశవర్తిని సతి అన్యమృగభీతిః న కదాపి భవత్యేవ.

మృగః – మృగయతే అన్వేషయతి తృణాదికమితి మృగః, మృగ్యతే ఇతి వా, '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే మృగ ఇతి పదమ్. మృగశబ్దః అత్ర జన్తుసాధారణవాచకః విశేషవాచకత్వే తు మృగశబ్దస్య కురంగః అర్థః. తద్భేదాశ్చ నవ ఇతి శబ్దరత్నావళీ – యథా –

శ్లో॥ సంబరో రోహితో న్యంకు కురంగసుదృశో రురుః ।
ఏణశ్చ హరిణశ్చేతి మృగాః నవవిధా మతాః ॥ మృగ ఇతి కశ్చన గజభేదోఽప్యుచ్యతే.

భంగః – భజ్యతే ఇతి. భంజ్ ధాతోః కర్మణి '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః, కుత్వం చ. భావేఽపి ఘఞ్ ప్రత్యయః '**భావే**' ఇతి సూత్రేణ, '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సూత్రేణ వా. అకర్తరి చ ఇతి కృతే ఘఞి తు భంగ పదస్య వీచీ అర్థః. తస్యా సంజ్ఞాత్వాత్. అసంజ్ఞాయామపి ఘఞ్ సిద్ధిః '**భావే**' ఇతి సూత్రేణ. '**హలశ్చ**' ఇతి తు కర్మణ్యర్తే. భావార్థకే ఘఞి తు భంగశబ్దస్య కశ్చన రోగవిశేషః అర్థః.

భంగ శబ్దాత్ స్త్రీత్వే టాపి కృతే తు భంగా ఇత్యస్య మాతులానీ ఇతి వృక్షవిశేషః అర్థః.

విఖండనః – విపూర్వకాత్ ఖడిధాతోః '**నంద్రిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యుణినిన్యచః**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే అనాదేశే చ విఖండనపదమ్.

జన్తుః – జాయతే ఇతి జన్తుః. జనీ (ప్రాదుర్భావే) ఇతి ధాతోః '**కమిమనిజనిగాభాయాహిభ్యశ్చ**' ఇతి ఔణాదికః తు ప్రత్యయః.

జన్తుపదం సోమకరాజపుత్రేషు అన్యతమస్య నామ.

"మనుష్యే బహువచనాన్తః ఇతి నిఘంటుః. యథా ఋగ్వేదే 1-94-5"

విశాంగోపా అస్య చరన్తి జన్తవో

ద్విపచ్చ యదుత చతుష్పదక్తుభిః ।" ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

గిరిశః – గిరౌ శేతే ఇత్యధికరణార్థే గిరిపూర్వకాత్ శీఙ్ (స్వప్నే) ధాతోః '**గిరౌ డశ్ఛందసి**' ఇతి వార్తికస్య లౌకికేఽపి స్వీకారే, టిలోపే గిరిశ ఇతి పదమ్.

గిరిరస్య అస్తీత్యర్థే '**లోమాదిపామాదిపిచ్ఛాదిభ్యశ్శనేలచః**' ఇతి తద్ధితే శ ప్రత్యయే వా గిరిశ పదమ్.

అథవా గిరి పూర్వకాత్ శీ ధాతోః '**అధికరణే శేతేః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే గిరిశయః ఇతి రూపేణ భావ్యమ్.

భీః – భీ ధాతోః '**సంపదాదిభ్యః క్విప్**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే సర్వలోపే భీరితి పదమ్. '**క్తిన్నపీష్యతే**' ఇతి వార్తికేన క్తిన్ ప్రత్యయే భీతిరితి.

శ్లోకే పంచముఖః ఇతి కర్తృపదమ్. తస్య ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ '**ప్రాతిపదికార్థలింగ పరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా**' ఇతి తస్య, తద్విశేషణానాం చ విశదాకృతిపర్యంత శ్లోకగతానామపి ప్రథమావిభక్తిః. కుహరస్య సత్తాధారత్వాత్ అధికరణార్థకాత్తస్మాత్ సప్తమీ.

శ్లో॥ ఛన్దశ్శాఖిశిఖాన్వితైర్ద్విజవరైః సంసేవితే శాశ్వతే
సౌఖ్యాపాదిని ఖేదభేదిని సుధాసారైః ఫలైర్దీపితే ।
చేతఃపక్షిశిఖామణే! త్యజ వృథాసఞ్చారమన్యైరలం
నిత్యం శఙ్కరపాదపద్మయుగలీనీడే విహారం కురు ॥ 45

అ : చేతః పక్షిణః శంకరపాదనీడే విహారస్య ప్రార్థనమ్

అ : చేతః-పక్షి-శిఖామణే ఛందః+శాఖి-శిఖా+అన్వితైః ద్విజ-వరైః సంసేవితే శాశ్వతే సౌఖ్య+ఆపాదిని సుధా-సారైః ఫలైః ఖేద-భేదిని దీపితే శంకర-పాద-పద్మ-యుగలీ-నీడే నిత్యం విహారం కురు. అన్యైః అలం వృథా-సంచారం త్యజ.

చేతః మనః ఏవ పక్షిణాం శిఖామణిః శ్రేష్ఠః తస్మాత్ సంబుద్ధిః, 'సుఖాద్యుపలబ్ధిసాధనమింద్రియం మనః' ఇతి తార్కికాః. '**ద్వాసుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానవృక్షం పరిషస్వజాతే । తయోరేకః పిప్పలం స్వాద్వత్తి**' ఇతి శ్రుతిః, ద్వయోరప్యత్ర సంగమః; ఛందః వేదః ఏవ శాఖీ వృక్షః తస్య శిఖాః అగ్రభాగాః తైః అన్వితః సమన్వితః సహితో వా, తైః, "శిఖాశాఖాబర్హిచూడాలాంగలిక్యగ్ర మాత్రకే" ఇతి మేదినీకోశః, ఛందసః అగ్రభాగాః వేదాన్తగ్రంథాః; ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం తదితరాణాం వా ఉపనయనయోగ్యానాం పక్షిణాం వా వరైః శ్రేష్ఠైః; సంసేవితే సమ్యగ్ ఆరాధితే;

శాశ్వతే అవినాశిని; సౌఖ్యస్య సుఖస్య ఆపాదిని కల్పయితరి; సుధాయాః అమృతస్య ఆసారాః ధారా సంపాతాః యేభ్యః తైః; ఫలైః సస్యలాభైః, "ధనం లాభోఽధికం ఫలమ్" ఇతి వైజయన్తీ–కోశః, ఖేదస్య దుఃఖస్య భేదిని భంజయితరి; దీపితే ప్రజ్వలితే; శంకరస్య పరమేశ్వరస్య పాదౌ ఏవ పద్మే తయోః యుగలీ యుగ్మమ్ ఏవ నీడం కులాయః, తస్మిన్, 'కులాయో నీడ మస్త్రియా' మిత్యమరకోశః; నిత్యం సర్వదా; విహారం కురు – పరిక్రీడస్వ. డుకృఞ్ కరణే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; అన్యైః మద్హృదయనీడా దితరైః; అలం ఇతః పరం మాస్తు ఇతి. నివారణపరమిదమ్, వృథా ముధా ప్రయోజనశూన్యతయేతి భావః; సంచారం పరిభ్రమణం; త్యజ జిహీష్వ. త్యజ హానౌ ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. 'తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః స బ్రహ్మ స **శివ** స్సహరిస్సేంద్రస్సోక్షరః పరమ స్స్వరాట్॥ ఇతి నారాయణ సూక్తం శివస్య హృదయనిత్యనివాసిత్వం వదతి. తథాపి శంకరే స్వస్మిన్ విద్యమానేఽపి చేతసః శంకరపాదయుగ్మ–విహారాభ్యర్థనం మనసః వైలక్షణ్యం వ్యనక్తి.

తా : హే మనోద్విజ! పరమశివస్య పాదయుగలీనీడే విహారం కురు. తన్నీడం వేదాన్తవిద్భిః ద్విజవరైః సంసేవితమ్. శాశ్వతసుఖదాయి. సుధాధారాసంపాతైః ఫలైః దీపితమ్. భేదభంజకమ్. నీడాన్తరాణి అనావశ్యకాని వృథా చ. నిత్యమత్రైవ పరిక్రీడస్వ.

ఛన్దః – చందయతి ఆహ్లాదయతి ఇతి కర్త్రర్థే వా చన్ద్యతే అనేన ఇతి కర్మార్థే వా చది (ఆహ్లాదనే) ధాతోః '**చన్దేరాదేశ్చ ఛః**' ఇతి ఔణాదికః అసున్ ప్రత్యయః చస్య ఛాదేశశ్చ.

ఛన్దః వేదాంగేషు అన్యతమమ్. పద్యగద్యనిర్మాణనిరూపకం శాస్త్రం ఛన్దః. సకారాన్తమిదమ్.

అకారాన్తస్య ఛన్దపదస్య తు అభిప్రాయః అర్థః. తత్తు ఛన్ద్యతే ఇత్యర్థే ఛన్ద్ ధాతోః భావార్థే ఘఞ్ ప్రత్యయే సిద్ధ్యతి. ధాతోః రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్ ప్రత్యయః.

శిఖా – 'శిఖా** చూడా కేశపాశీ'** ఇత్యమరకోశః. శీఙ్ (స్వప్నే) ధాతోః '**శీఙో హ్రస్వశ్చ**' ఇతి ఉణాది సూత్రేణ ఖప్రత్యయే ధాతోః హ్రస్వే, గుణాభావే, స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి చ శిఖా. అస్య అగ్రార్థః మేదినీకోశే ఏవ సూచితః శిఖా శబ్దస్య మయూరస్య చూడా ఇత్యప్యర్థః.

ద్విజః – ద్విః జాయతే ఇతి ద్విజః. ద్విః పూర్వకాత్ జన్ ధాతోః '**అన్యేష్వపి దృశ్యతే**' ఇతి డ ప్రత్యయే టి లోపే చ పదమ్. 'జన్మనా బ్రాహ్మణో జ్ఞేయః, సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యతే' ఇత్యాదిషు కేవలం బ్రాహ్మణస్యైవ బ్రాహ్మణత్వం ధ్వన్యతే.

వస్తుతః క్షత్రవైశ్యయోరపి ఉపనయనం విహితమ్. బ్రాహ్మణస్య ఉపనయనమాత్రేణ ద్విజత్వే క్షత్రవైశ్యయోరపి తత్సిద్ధమేవ.

దన్తాః అపి ద్విజాః. పక్షిణః అపి ద్విజాః దన్తానాం స్వస్థలే ఏవ ద్విః జాయమానత్వమ్. పక్షిణాం విషయే గర్భతః అండరూపేణ ప్రథమం జన్మ. తతః అండాత్ బహిరాగమనం ద్వితీయం జన్మ.

శాశ్వతమ్ : శశ్వత్ భవమ్ శాశ్వతమ్. శశ్వత్పదాత్ అణ్ ప్రత్యయః

శాశ్వతః ఇతి పుంలింగే వేదవ్యాసః అర్థః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

'ప్రవృత్తిశ్చ నివృత్తిశ్చ నియతః **శాశ్వతో ధ్రువః'** ఇతి శివసహస్రనామస్తోత్రే శివపరతః శాశ్వతపదమ్.

సౌఖ్యస్య ఆపాదిని : సప్తమీవిభక్త్యంతమిదం పదమ్. సౌఖ్యస్య ఆపాదనం శీలమస్య ఇత్యర్థే సౌఖ్యోపపదాత్ ఆఙ్ పూర్వకాచ్చ పద్ ధాతోః సౌఖ్య+ఆ+పద్ '**సుప్య జాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే**' ఇతి సూత్రేణ ణిని ప్రత్యయే చ పదసిద్ధిః. ఏవమేవ ఖేదం భేత్తుం శీలమస్య ఇత్యర్థే భేదపూర్వకాత్ భిద్ ధాతోః ణిని ప్రత్యయః.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ సృధాతోః '**భావే**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే, వృద్ధౌ **ఆసార** ఇతి. అన (ప్రాణనే) ధాతోః '**కృత్యల్యుటో బహుల**' మితి బహులకాత్ య ప్రత్యయే అన్యః.

నియమేన భవమ్ ఇత్యర్థే '**అవ్యయాత్త్యప్**' ఇతి సూత్రానుగతేన '**త్యబ్నేర్ధ్రువ ఇతి వక్తవ్యమ్**' ఇతి వార్తికేన '**ని**' ఇత్యస్య త్యప్ ప్రత్యయే **నిత్యమ్.**

నీడమ్ – నితరామ్ ఈడ్యతే ఇతి నీడమ్. ని పూర్వకాత్ ఈడ్ ధాతోః (స్తుతౌ) '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే పదనిష్పత్తిః.

వృథా పదం వ్యర్థార్థే అవ్యయమ్. వృధా ఇతి అపి ఇతి కేచిత్. **అలం** పదమత్ర నివారణ పరమ్.

నీడస్య విహారకర్మణి అధికరణత్వాత్ తస్య, తద్విశేషణానాం చ సప్తమీవిభక్తిః, 'సప్తమ్యధికరణే చ' ఇతి సూత్రేణ. ద్విజవర, సుధాసార, ఫలానాం కరణత్వాత్ తృతీయావిభక్తిః 'కర్తృకరణయో– స్తృతీయా' ఇతి సూత్రేణ. విహారస్య కర్మత్వాత్ '**కర్మణి ద్వితీయే**'తి ద్వితీయా విభక్తిః.

అన్యైః అలమ్ – అన్యైః సాధ్యం కిమపి నాస్తి ఇత్యర్థః. అత్ర సాధనక్రియాం ప్రతి శ్రమః కరణం వా హేతుర్వా భవతి. కరణత్వే 'కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి' హేతుమాత్రత్వే' 'హేతౌ' ఇతి వా తృతీయా విభక్తిః.

అత్ర క్రియా వాచ్యా నాస్తి. తత్కథం తృతీయా? ఇతి ప్రశ్నే'గమ్యమానాపి క్రియాకారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్' ఇతి వార్తికేన క్రియాయాః గమ్యమానత్వేపి (అవాచ్యత్వేఽపి కారకవిభక్తివిషయే ప్రయోజకాత్వమస్త్యేవ.

కురు – త్రిచత్వారింశత్తమశ్లోకవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యమ్.

శ్లో॥ ఆకీర్ణే నఖరాజికాన్తివిభవైరుద్యత్సుధావైభవై-
రాధౌతేఽపి చ పద్మరాగలలితే హంసవ్రజైరాశ్రితే ।
నిత్యం భక్తివధూగణైశ్చ రహసి స్వేచ్ఛావిహారం కురు
స్థిత్వా మానసరాజహంస! గిరిజానాథాఙ్ఘ్రిసౌధాన్తరే ॥ 46

అ : మానసరాజహంసం ప్రతి ప్రబోధనమ్

అ : మానస-రాజహంస! నఖ-రాజి-కాంతి-విభవైః ఆకీర్ణే ఉద్యత్-సుధా-వైభవైః ఆధౌతే అపి చ పద్మ-రాగ-లలితే హంస-వ్రజైః ఆశ్రితే గిరిజా-నాథ+అంఘ్రి-సౌధ+అన్తరే నిత్యం భక్తి-వధూ-గణైః చ రహసి స్వేచ్ఛా-విహారం కురు.

స్వమానసరాజహంసం ప్రతి శంకరవచనమిదమ్-

మానసమ్ ఏవ హృదయమేవ రాజహంసః తన్నామ్నా వ్యవహ్రియమాణః కశ్చన పక్షివిశేషః యేషాం చ మానససరోవరస్థితిః కవిసమయసిద్ధా, తస్మాత్సంబుద్ధిః; నఖానాం కరురుహాణాం రాజేః శ్రేణ్యాః కాంతీనాం దీప్తీనాం విభవైః అర్థైః "అర్థరైవిభవా అపి" ఇత్యమరకోశః; ఆకీర్ణే = అభివ్యాప్తే; ఉద్యన్త్యాః వర్ధమానాయాః సుధాయాః అమృతస్య వైభవైః ఐశ్వర్యైః, ఆధౌతే శుభ్రే; సౌధపక్షే సుధాలేపనైరితి; అపి చ, పద్మస్య = కమలస్య రాగ ఇవ = రక్తిమా ఇవ భాసమానయా రక్తిమయా, లలితే మనోజ్ఞే, పద్మరాగైః లలితే ఇతి సౌధపక్షే; హంసానాం పరమహంసనామ్నా కీర్త్యమానానాం హంసమంత్రధ్యానపరాణాం వ్రజైః సమూహైః, హంసానాం పక్షివిశేషాణాం నివహైరితి సౌధపక్షే; ఆశ్రితే ఆశ్రయం ప్రాప్తే; గిరిజాయాః పార్వత్యాః నాథస్య భర్తుః అంఘ్రిః చరణః ఏవ సౌధమ్ భవనం తస్య అన్తరే అన్తర్భాగే తస్మిన్ ఇతి ఏవార్థః; నిత్యం సర్వదా భక్తిః పరమేశ్వరరతిః ఏవ వధ్వః కాన్తాః భక్తిభావప్రదర్శనే వైవిధ్యస్య సత్త్వాత్ అత్ర బహువచనం, తాసాం గణైః = సమూహైశ్చ; రహసి ఏకాంతే, స్వేచ్ఛయా స్వాభీష్టానుసారం; విహారం క్రీడనం; కురు = సమాచర. డుకృఞ్ కరణే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : మానసరాజహంస! పార్వతీపతేః పాదసౌధాన్తరే ఏవ త్వం నిత్యనివాసం కృత్వా స్వేచ్ఛా విహారం కురు. తత్ సౌధం నఖకాంతివిభవాకీర్ణమ్. సుధావైభవాధౌతమ్. పద్మరాగలలితమ్. హంసవ్రజాశ్రితం చ. తాదృశే సౌధాన్తరే ఏకాంతే భక్తివధూగణైస్సహ స్వేచ్ఛావిహారం కురు.

రాజహంసః - హంసానాం రాజా శ్రేష్ఠత్వాత్. '**రాజదన్తాదిషు పరమ్**' ఇతి సూత్రేణ రాజపదస్య పూర్వనిపాతే రాజహంసపదమ్. రాజహంసః హంసవిశేషః 'రాజహంసాస్తు తే చంచు చరణైర్లోహితైః-స్సితా' ఇత్యమరకోశః. కదంబవృక్షేపి రాజహంసపదస్య అన్వయ ఇతి వైద్యకశబ్దసిన్ధుః.

నఖః/మ్ - నహ్యతే ఇవ శరీరే ఇతి నఖః. నహ (బంధే) ధాతోః '**నహేర్నలోపశ్చ**' ఇతి ఔణాదికే ఖ ప్రత్యయే, హకారలోపే చ నఖపదమ్.

నఖః ఉపధాతువిశేషః, గర్భస్థ బాలకస్య షష్ఠే మాసే ప్రాదుర్భవతి.

నఖః కామాంకుశః ఇతి రాజనిఘంటుః. రతిరథః ఇతి శబ్దరత్నావళీ. పునర్భవత్వం తస్య విశిష్టం లక్షణమ్. 'పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరకోశః.

విభవ/వైభవ – 'విభవోరైమోక్షైశ్వర్య' మితి మేదినీకోశః. ధనే, మోక్షే, ఐశ్వర్యే చ విభవ పద ప్రవృత్తిః అభిధయా అమరకోశే ధన(రై) మాత్రే విభవపదనిర్దేశః.

శ్లో॥ ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయం రిక్థం మృక్థం ధనం వసు ।
హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్న మర్థరై విభవా అపి ॥

విభవతి కార్యసిద్ధౌ సమర్థో భవతి ఇత్యర్థే వి పూర్వకాత్ భూ ధాతోః '**నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో–ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే విభవపదమ్. **భావార్థే** తు '**ఋదోరప్**' ఇతి అప్ ప్రత్యయే పదమ్.

విభవస్య భావః ఇత్యర్థే విభవ శబ్దాత్ '**తస్యేదమి**'త్యణ్ ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ, వైభవపదమ్. అథవా విభోః భావః ఇత్యర్థే విభుశబ్దాత్ 'తస్యేద మి'త్యేవ అణ్ ప్రత్యయే అంగస్య గుణే, అవాదేశే, ఆదివృద్ధౌ చ వైభవపదమ్.

ఆకీర్ణ, ఆధౌత, ఆశ్రిత, లలిత పదాని ఆ+కౄ, ఆ+ధావ్, ఆ+శ్రి, లల ధాతుభ్యః క్త ప్రత్యయే పదాని. **లల్** ధాతోః క్త ప్రత్యయే ఇడాగమే రూపమ్. **ఆశ్రి** ధాతోః ఇడాగమాభావే రూపమ్. **ఆధావ్** ధాతోః '**యస్య విభాషా**' ఇతి ఇడాగమనిషేధే '**చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ**' ఇతి వకారస్య ఊడాగమే. '**ఏత్యేధత్యూఠ్సు**' ఇతి వృద్ధౌ చ రూపమ్. **ఆ కౄ** ఇత్యత్ర తు '**ౠత ఇద్ధాతోః**' ఇతి ౠకారస్య ఇత్వే, రపరత్వే '**శ్ర్యుకః కితి**' ఇతీణ్ణిషేధే, '**హలిచ**' ఇతి ఇకారస్య దీర్ఘే '**రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః** ' ఇతి తకారస్య నత్వే (క్త ప్రత్యయగతస్య ఇతి) ణత్వే చ **ఆకీర్ణ** పదమ్.

నిత్య పదవివృతిః గతే శ్లోకే ద్రష్టవ్యా.

రహసి – శ్లో॥ వివిక్తవిజనచ్ఛన్ననిశ్శలాకాస్తథా రహః ।
రహశోచపాంశుచాలింగే...॥ ఇత్యమరకోశః.

అత్ర రహశ్శబ్దద్వయం దర్శితమ్. రహ్యంతే అనుపయోగినః జనాః అత్ర ఇతి రహః. రహ(త్యాగే) ధాతోః నిష్పన్నోఽయం శబ్దః. రమన్తే అత్ర ఇతి వా రహః. రము (క్రీడాయాం) ధాతోః నిష్పన్నః అయం శబ్దః ఉభయధా అపి అస్య సకారాన్తనపుంసకలింగశబ్దత్వమ్.

రహ ధాతోః '**దేశే హ చ**' ఇతి ఔణాదికేన సూత్రేణ అసున్ ప్రత్యయే హకారస్య అన్తాదేశే చ రహశ్శబ్దనిష్పత్తిః. అయం దేశవాచక ఏవ.

'దేశాదన్యత్ర రహః అవ్యయమ్ ఇతి ఉజ్జ్వలదత్తః. అయం భావః – వివిక్తదేశవాచకాత్

రహాశ్శబ్దాత్ భిన్నః రహాశ్శబ్ద ఏవావ్యయమ్ – ఇతి. మేదినీప్రభృతిషు క్లీబాన్త ఏవాయం పఠితః' ఇతి అవ్యయకోశః.

స్థిత్వా – ష్ఠా ధాతోః '**ధాత్వాదేః షః సః**' ఇతి ష కారస్య సకారే '**నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్య-పాయః**' ఇతి న్యాయేన ఠకారస్య అపి అపాయే స్థా ఇతి ధాతురూపమ్. తతః '**సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే**' ఇతి క్త్వా ప్రత్యయే, ధాతోః ఇత్వే **స్థిత్వా** ఇతి.

స్థితేః అధికరణత్వాత్ 'సౌధాన్తరే' ఇత తస్య, తద్విశేషణానాం ఆకీర్ణ, ఆధౌత, లలిత ఆశ్రితానామపి సప్తమ్యన్తత్వమ్. తత్ర చ కరణభూతానాం విభవ, వైభవ, హంసవ్రజ, వధూగణానాం కర్తృత్వాత్ '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. విహరణస్య కర్మత్వాత్ '**కర్మణి ద్వితీయే**'తి ద్వితీయా విభక్తిః.

కురు – వివృతపూర్వమిదమ్.

శ్లో॥ శమ్భుధ్యానవసన్తసఙ్గిని హృదారామేఽఘజీర్ణచ్ఛదా-
స్రస్తా భక్తిలతాచ్ఛటా విలసితాః పుణ్యప్రవాలాశ్రితాః ।
దీప్యన్తే గుణకోరకా జపవచ(ః)పుష్పాణి సద్వాసనా
జ్ఞానానన్దసుధామరన్దలహరీ సంవిత్ఫలాభ్యున్నతిః ॥ 47

అ : హృదయస్య ఆరామేణ సావయవసాదృశ్య వర్ణనమ్.

అ : శంభు–ధ్యాన–వసన్త–సంగిని హృద్(త్)+ఆరామే స్రస్తాః అఘ–జీర్ణ–ఛదాః, విలసితాః పుణ్య–ప్రవాళ+ఆశ్రితాః, గుణ–కోరకాః, జప–వచః+పుష్పాణి, సద్వాసనాః, భక్తి–లతా+ఛటాః, జ్ఞాన+ఆనంద–సుధా–మరంద–లహరీ, సంవిత్–ఫల+అభ్యున్నతిః, (చ) దీప్యన్తే.

శంభోః శంకరస్య ధ్యానం చిన్తనమేవ వసంతః తన్నామా ఋతుః పుష్పసమయ ఇతి యావత్ తేన సంగీ సంసక్తః తస్మిన్, – '**వసన్తే పుష్పసమయస్సురభి**'రిత్యమరకోశః; హృద్ మనః ఏవ ఆరామః ఉపవనం తస్మిన్, వనం ప్రాకృతికమ్ ఉపవనం మానవనిర్మితమ్; స్రస్తాః చ్యుతాః; అఘాని పాపాని ఏవ జీర్ణాః ప్రవృద్ధాని ఛదాః పత్రాణి, '**ఛదస్తు ఛదనం పత్ర**'మితి వైజయన్తీ-కోశః; విలసితాః ప్రకాశితాః భాసమానా ఇతి వా వర్తమానే; పుణ్యం సుకృతమ్ ఏవ ప్రవాళమ్ అంకురః (ప్రవాళమంకురేఽప్యస్త్రీ' ఇత్యమరకోశః). తద్ ఆశ్రితాః ఆశ్రయతాం గతాః; గుణాః ద్రవ్యాశ్రితాః రూపరసాదయః చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాః ఏవ కోరకాః కలికాః, '**కలికా కోరకశ్చాథ**' ఇతి వైజయన్తీకోశః; జపస్య నియతవిధానేన మన్త్రోచ్చారణస్య వచః గిరః ఏవ పుష్పాణి కుసుమాని; సత్యశ్చ తాః వాసనాః సద్భావనాః, భక్తిః ఏవ లతాః వీరుధామ్ ఛతాః సమూహాః, జ్ఞానేన జగత్తత్త్వావగాహనేన జాయమానః ఆనందః ఏవ సుధాయాః అమృతస్య మరందస్య మకరందస్య

చ లహరీ వీచీ; సంవిద్ జ్ఞానమ్ ఏవ ఫలతరోః ఉత్థితం ఫలమ్ తస్య అభ్యున్నతిః అభివృద్ధిశ్చ దీప్యన్తే ప్రకాశన్తే. దీప దీప్తౌ ధాతోః లటి ప్రథమపురుషబహువచనమ్.

తా : పరమశివ! భవత్పదధ్యానమేవ వసంతర్తుః. హృదయారామః తేన సంగతః. తత్ర చ్యుతాని (తరుభ్య ఇతి) జీర్ణపత్రాణి సన్తి. తాని అఘాని. తత్ర ప్రవాళాశ్రితాః కోరకాః సన్తి. పుణ్యమేవ ప్రవాళరూపమ్. గుణాః ఏవ కోరకాః. క్రియమాణే జపే విద్యమానాని వచాంసి ఏవ తత్ర పుష్పాణి. తత్ర సత్సంస్కారాః తత్సౌరభరూపాః. భక్తిరేవ తత్ర లతాసమూహః. జ్ఞానానందతః స్యందమానా ఆనందసుధాధారా ఏవ తత్ర మకరందధారా. జ్ఞానఫలాని తత్ర వివర్ధమానాని సన్తి.

ధ్యానమ్ – ధ్యాయతి ఇతి ధ్యానమ్. ధ్యై (చిన్తాయాం) ధాతోః 'భావే' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయః, '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశశ్చ.

ధ్యాతమన్యత్. ధ్యానవిషయీకృతమితి. అత్ర '**నిష్ఠా**' ఇతి కర్మణి క్త ప్రత్యయః.

వసన్తః – వసన్తి అత్ర మదనోత్సవాః ఇతి వ్యుత్పత్తిః. అత్ర '**తౄ భూవహివసిభాసిసాధిగడిమండి–జినినందిభ్యశ్చ**' ఇతి ఝచ్ ప్రత్యయః. వస్+ఝ ఇతి దశాయాం '**ఝోన్తః**' ఇతి అన్త్ ఆదేశః. తేన వసన్త ఇతి.

అత్ర వస్ ధాతుః నివాసార్థకః భౌవాదికశ్చ. ఆచ్ఛాదనార్థకః వస్ ధాతుః అదాదిగణాన్తర్గతః. స్నేహాద్యర్థే అయం చౌరాదికః. స్తమ్భనార్థే దైవాదికః.

శ్లో॥ వస్యతి స్తమ్భనే వస్తే ఛాదనే వసయేత్ వసేత్ ।
నివాసే వాసయేత్ స్నేహే వాసయత్యుపసేవనే ॥

సంగిని – సప్తమ్యన్తమిదం పదం. సంగః అస్య అస్తి ఇతి సంగీ. తస్మాత్ సప్తమీ. సంగ శబ్దాత్ '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయే సంగీ పదమ్.

సంగపదం తు షంజ్(సంగే) ఇతి ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**చజోః కు ఘిణ్యతోః**' ఇతి కుత్వే చ సిద్ధ్యతి.

హృద్ – హృ (హరణే) ధాతోః హ్రియతే విషయైః ఇతి కర్మణ్యర్థే '**వృహ్రోః షుక్దుకౌ**' ఇతి కయన్ ప్రత్యయః, దుక్ చ విధీయేతే.

'**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి బాహులకాత్ కయన్ ప్రత్యయాభావేఽపి దుగాగమే హృద్ పదమ్.

అథవా హృ ధాతోః '**క్విప్ చ**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే '**హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్**' ఇతి తుగాగమే జశ్త్వే చ హృదితి.

ఛటా : ఛ్యతి ఇతి ఛటా. ఛో (అవచ్ఛేదనే) ధాతోః అటన్ ప్రత్యయే కిత్వే చ రూపమితి శబ్దకల్ప–ద్రుమః.

ఛటాపదం ప్రాచీనేషు బహుషు కోశగ్రంథేషు న దృశ్యతే. బీజపూరఫలార్థకః ఛటాఫలశబ్దః కల్పద్రుకోశే అస్తి. '**సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా**' ఇతి మాఘే ప్రయోగః(1-47) మల్లినాథః అత్ర '**కేశసమూహః**' ఇత్యభిదధాత్యర్థమ్.

ఆరామః – ఆరమ్యతే అత్ర జనైః అథవా ఆరమన్తే అత్ర జనాః ఇత్యర్థే ఆఙ్పూర్వకాత్ రము(క్రీడాయాం) ధాతోః '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా**'మితి ఆధారార్థే సంజ్ఞాయాం ఘఞ్ ప్రత్యయః.

కోరకః – కుల (సంస్త్యానే) ధాతోః కోలతి ఇతి కర్త్రర్థే "**ణ్వుల్ తృచౌ**" ఇతి ణ్వుల్ ప్రత్యయః, అకాదేశశ్చ. రలయో రభేదః ఇతి లస్యరః కోరక ఇతి.

శ్లోకే గుణకోరకాః ఇతి కర్తృపదస్య అఘజీర్ణచ్ఛదాః, స్రస్తాః, భక్తిలతాచ్ఛటాః, విలసితాః, పుణ్యప్రవాళాశ్రితాః ఇతి విశేషణాని. అతః కర్తుః తద్విశేషణానాం చ ప్రథమావిభక్తిః. ఆరామః తదధికరణభూతః. అతస్తస్య తద్విశేషణస్య శమ్భుధ్యానవసన్తసంగిపదస్య చ సప్తమ్యన్తత్వమ్. 'దీప్యన్తే' ఇతి పదం విహాయ శ్లోకస్థాని అవశిష్టాన్యపదాని కర్తృభూతాన్యేవ. అతస్తేషామపి ప్రథమాన్తత్వమ్.

లహరీ – "లేన ఇన్ద్రేణేవ హ్రియతే ఊర్ధ్వగమనాయ (ఇత్యర్థే ల పూర్వకాత్) హృ-కర్మణి ఇన్ వా జీష్ (**సర్వతోఽక్తిన్నర్థాత్** ఇతి సూత్రేణ)" ఇతి వాచస్పత్యమ్.

"హరతి నతానాం క్లేశాదీన్ ఇతి హరిః = విష్ణుః. అత్ర '**హరతేర్దృతినాథయోః పశౌ**' ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన ఇన్ ప్రత్యయః. కేచిత్ తు యోగవిభాగే భాష్యాది ప్రమాణాభావాత్ ఔణాదికేన ఇన్ ప్రత్యయేన సాధయన్తి ఇతి కృదన్తరూపమాలా. "**సర్వధాతుభ్యః ఇన్**" ఇతి ఔణాదిక మిన్ ప్రత్యయవిధాయకం సూత్రమ్.

దీప్యన్తే –			
	దీప్యతే	దీప్యేతే	దీప్యన్తే
	దీప్యసే	దీప్యేథే	దీప్యధ్వే
	దీప్యే	దీప్యావహే	దీప్యామహే.

శ్లో॥ నిత్యానన్దరసాలయం సురమునిస్వాన్తామ్బుజాతాశ్రయం
స్వచ్ఛం సద్ద్విజసేవితం కలుషహృత్సద్వాసనావిష్కృతమ్ ।
శమ్భుధ్యానసరోవరం వ్రజ మనోహంసావతంస! స్థిరం
కిం క్షుద్రాశ్రయపల్వలభ్రమణసఞ్జాతశ్రమం ప్రాప్స్యసి ॥ 48

అ : శివధ్యానపరాయణో భవేతి స్వమనః ఏవ ఉపదిశతి కవిః.

అ : మనః+హంస+అవతంస! నిత్య+ఆనంద-రస+ఆలయం సుర-ముని-స్వాన్త+అమ్బుజాత+ఆశ్రయం సు+అచ్ఛం సద్(త్)+ద్విజ-సేవితం కలుష-హృత్-సద్-వాసనా+ఆవిష్కృతం శంభు-ధ్యాన-సరః+వరం స్థిరం వ్రజ. క్షుద్ర+ఆశ్రయ-పల్వల-భ్రమణ-సంజాత-శ్రమం కిం ప్రాప్స్యసి?

హంసేషు అవతంసః, మనః చిత్తమేవ హంసావతంసః హంసశ్రేష్ఠః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః; నిత్యః శాశ్వతః చ అసౌ ఆనందః బ్రహ్మానంద ఇతి. స ఏవ రసః తస్య ఆలయః నివాసభూతః, తమ్, "**రసో వై సః, రసగ్గ్ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీభవతి**" ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్వచనమ్; సురాః విబుధాః చ మునయః ఋషయః తేషాం స్వాన్తాని మనాంసి ఏవ అంబుషు జలేషు జాతాని ఉద్భూతాని (కమలాని ఇతి) ఏవ ఆశ్రయః నివసనభూమిః యస్య తమ్, "యోగినో యం విచిన్వన్తి క్షేత్రాభ్యంతరవర్తినమ్' ఇతి కుమారసంభవే కాళిదాసః; సు+అచ్ఛం నిర్మలమ్; సద్భిః సజ్జనైః చ తైః ద్విజైః పక్షిభిః సద్ద్విజత్వాత్ రాజహంసైరితి జ్ఞేయం, సేవితం భక్తమ్, కలుషస్య పాపస్య హృత్ హర్తా ఇతి; సతీభిః శ్రేష్ఠైః వాసనాభిః కర్మసంస్కారవిశేషైః ఆవిష్కృతం ప్రకటితమ్, 'ప్రకాశే ప్రాదు**రావిః** స్యాత్' ఇత్యమరకోశః; శమ్భోః పరమశివస్య ధ్యానం చిన్తనమేవ సరోవరం, స్థిరం శాశ్వతం యథా తథా; వ్రజ గచ్ఛ; క్షుద్రాణామ్ అల్పానామ్ ఆశ్రయః ఏవ పల్వలం తం ప్రతి పరితోవా భ్రమణం సంచారః తేన సంజాతశ్చ ఉద్భూతశ్చ అసౌ శ్రమః క్లేశః తమ్; '**వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః**' ఇత్యమరకోశః; కిం కిమర్థం, ప్రాప్స్యసి లప్స్యసే? ప్రపూర్వకాత్ ఆప్ల్ (వ్యాప్తౌ) ధాతోః ల్ఋటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా :మనోరాజహంస! త్వం శంభుధ్యానసరోవరే ఏవ స్థిరో భవ. సః సరోవరః నిత్యానందస్వరూపస్య రసాత్మనః నిలయః. దేవర్షి హృదయపద్మానామ్ ఆశ్రయీభూతః. నిర్మలః సద్ద్విజైః, సద్భిఃద్విజైః సేవితశ్చ. పాపహర్తా. కర్మసంస్కారావిర్భూతశ్చ. అన్యథా క్షుద్రాశ్రయరూపస్య పల్వలస్య సమాశ్రయే తత్పరిభ్రమణే తజ్జన్యశ్రమాంగీకారే చ కిం లభసే?

శ్లోకే వ్రజ పదపర్యన్తం సర్వాణి పదాని ద్వితీయావిభక్త్యన్తాని. వ్రజన క్రియాయాం తేషాం సర్వేషామపి కర్మత్వమ్. శంభుధ్యానసరోవరగమనస్య కర్తృభూతస్య రాజహంసస్య ఈప్సిత-తమత్వాత్, తస్య '**కర్తురీప్సితతమం కర్మ**' ఇతి కర్మత్వం, '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః యద్వచనం విశేష్యం తల్లింగం తద్విభక్తిః తద్వచనం విశేషణమితి న్యాయేన కర్మత్వం, ద్వితీయాన్తత్వం చ. ప్రాప్తి క్రియాయాం శ్రమస్య కర్మత్వం, ద్వితీయాన్తత్వం చ.

ఆలయః - ఆలయపదం వస్తుతః గృహపరమ్. కిన్తు వ్యవహారే దేవాలయే ఆలయపదస్య రూఢిర్బభూవ.

ఆలీయతే అస్మిన్ ఇతి ఆధారార్థే అచ్ ప్రత్యయః. "**నిమిమీలియాం ఖలచోరాత్వం న**" ఇతి వార్తికే అచ్ ఇత్యనేన పచాద్యచోఽపి గ్రహణమితి పదమంజరీ (కృదన్తరూపమాలా-5)

ఆలయమితి నపుంసకలింగప్రయోగే తు లయమభివ్యాప్య ఇత్యర్థః. 'పిబత భాగవతం రసమాలయ'మితి శ్రీమద్భాగవతప్రయోగః.

ఆశ్రయః – ఆసమన్తాత్ శ్రియతే ఇతి కర్మణ్యర్థే ఆఙ్ పూర్వకాత్ శ్రి ధాతోః '**ఏరచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః. అయమపి శబ్దః నివాసాధారభూతగృహాద్యర్థకః. 'విషయ ఆశ్రయే' ఇత్యమరకోశః.

రాజ్యోపకారకేషు షట్సు గుణేషు ఆశ్రయోఽపి అన్యతమః. "సంధిర్నావిగ్రహో యానమాసనం ద్వైవిధమాశ్రయః । షడ్గుణాః" ఇత్యమరకోశః.

శ్లో॥ అస్థితౌ యదికళ్యాణం భవేత్ **సంశ్రయణం** తథా ।
భవతి శ్రేయసే రాజ్ఞాం విపరీతం న కర్హిచిత్ ॥

శ్లో॥ ఉచ్ఛిద్యమానో బలినా **ఆశ్రయే**ద్బలవత్తరమ్ ।
వినీతవత్తత్ర కాలం నయేదితి మతిర్ధ్రువా॥ –యుక్తికల్పతరుః 1/62,63

బలవతా శత్రుణా రాజని క్లిశ్యమానే బలవత్తరమాశ్రిత్య తత్ర వినీతవత్ కాలయాపనమాశ్రయ ఇతి రాజనీతివిషయః.

అస్యైవ శ్రి ధాతోః ఉత్పూర్వకత్వే తు '**ఉది శ్రయతియౌతిపూద్రువః**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః ఉచ్ఛ్రాయ ఇతి పదమ్; 'పతనాన్తాః సముచ్ఛ్రయాః' ఇత్యాది ప్రయోగాస్తు '**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి బాహులకాత్ అచ్ ప్రత్యయే కృతే సిద్ధ్యతి.

స్వచ్ఛః – సుష్ఠు అచ్ఛః రోగవిముక్తః ఇతి శబ్దరత్నావళీ.

అచ్ఛపదం త్విత్థమ్. న ఛ్యతి సమ్ముఖత్వాత్ దృష్టిం నావృణోతి ఇత్యర్థే నఞ్ పూర్వకాత్ ఛో (అవచ్ఛేదనే) ధాతోః '**ఆతశ్చోపసర్గే**' ఇతి క ప్రత్యయః '**ఆదే చ ఉపదేశేఽశితి**' ఇతి ధాతోః ఆత్వం, '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి తస్య లోపశ్చ. '**నలోపో నఞః**' ఇతి నకారలోపః.

సు+అచ్ఛ ఇతి దశాయాం యణాదేశః

సేవిత, ఆవిష్కృత పదే క్త ప్రత్యయాన్తే కర్మణి భూతకాలే చ.

సరోవరః – సరస్సు శ్రేష్ఠ ఇతి. సరః+వరః. సృ (గతౌ) ధాతోః సరతి గచ్ఛతి ఇత్యర్థే '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే సరః ఇతి. వృ ధాతోః వరణార్థే "**గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ**" ఇతి అప్ ప్రత్యయః.

వ్రజ –	వ్రజతు/వ్రజతాత్	వ్రజతామ్	వ్రజన్తు
	వ్రజ/వ్రజతాత్	వ్రజతమ్	వ్రజత
	వ్రజాని	వ్రజావ	వ్రజామ.

ప్రాప్స్యసి -	ప్రాప్స్యతి	ప్రాప్స్యతః	ప్రాప్స్యన్తి
	ప్రాప్స్యసి	ప్రాప్స్యథః	ప్రాప్స్యథ
	ప్రాప్స్యామి	ప్రాప్స్యావః	ప్రాప్స్యామః.

శ్లో॥ ఆనన్దామృతపూరితా హరపదామ్భోజాలవాలోద్యతా
స్థైర్యోపఘ్నముపేత్య భక్తిలతికా శాఖోపశాఖాన్వితా ।
ఉచ్చైర్మానసకాయమానపటలీమాక్రమ్య నిష్కల్మషా
నిత్యాభీష్టఫలప్రదా భవతు మే సత్కర్మసంవర్ధితా ॥ 49

అ : భక్తేః లతికయా సహ సామ్యవర్ణనం సావయవరూపకరూపేణ.

అ : ఆనంద+అమృత–పూరితా హర–పద+అమ్భోజ+ఆలవాల+ఉద్యతా స్థైర్య+ఉపఘ్నమ్ ఉపేత్య శాఖా+ఉపశాఖా+అన్వితా ఉచ్చైః మానస–కాయ–మాన–పటలీమ్ ఆక్రమ్య నిష్కల్మషా సత్–కర్మ–సంవర్ధితా భక్తి–లతికా మే నిత్య+అభీష్ట–ఫల–ప్రదా భవతు.

ఆనందః ప్రీతిః ఏవ అమృతం పీయూషం తేన పూరితా కృతపూర్ణా; హరస్య శివస్య పదే పాదౌ ఏవ అంభసి జాతే (అంభోజే) కమలే ఏవ ఆలవాలమ్ ఆవాపః తస్మాత్ ఉద్యతా ప్రాదుర్భూతా, **'స్యాదాలవాలమావాలమావాపః'** ఇత్యమరకోశః; స్థిరస్య భావః స్థైర్యమ్ అచాంచల్యమ్ ఇతి; ఉపఘ్నః నికటాశ్రయః తమ్, **'ఉపఘ్నం త్వన్తికాశ్రయః'** ఇతి వైజయన్తీకోశః, 'నిరాశ్రయా న శోభన్తే కవితా వనితా లతా' ఇత్యార్యోక్తిః; ఉపేత్య ప్రాప్య; శాఖాభిః శిఖాభిః ఉపశాఖాభిః శిఖాసముత్థితాభిః శాఖాతః అల్పస్వరూపాభిః ఉపశిఖాభిః అన్వితా సంకలితా, 'శిఖా శాఖా శిఖరం శిరః' ఇతి వైజయన్తీకోశః; ఉచ్చైః ఉన్నతా; మానసం స్వాన్తమ్ ఏవ కాయమానం కేళిమండపం తేషాం పటలీం సమూహమ్, "వేశ్యాగృహే కాయమానం తథైవం కేళిమండపే" ఇతి వైజయన్తీకోశః; ఆక్రమ్య వ్యాప్య; నిష్కల్మషా (న విద్యతే కల్మషం యస్యాం సా) పాపరహితా (సతీ); సద్భిః పవిత్రైః కర్మభిః విహితైః కార్యైః లతికాపక్షే దోహదక్రియాభిరితి, సంవర్ధితా ప్రసృతా ప్రసారితా వా, "అశోకశ్చరణాహత్యా వకుళో ముఖసీధునా, ఆలింగనాత్కురవకస్తిలకో వీక్షణేన చ, కరస్పర్శేన మాకన్దో ముఖరాగేణ చంపకః, సల్లాపతః కర్ణికారస్సిన్ధువారో ముఖానిలాత్, గీత్యా ప్రియాళుర్నితరాం, నమేరుర్హసితేన చ" ఇతి వృక్షదోహదక్రియాః; భక్తిః భగవత్సేవా ఏవ లతికా ప్రతాననీ; మే మమ; నిత్యం సర్వదా; అభీష్టస్య అభిలషితస్య ఫలస్య లాభస్య ప్రదా దాత్రీ; 'లాభోఽధికం ఫలమ్" ఇత్యమరకోశః; భవతు అస్తు. భూ సత్తాయామ్ ధాతోః లోటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : భక్తిలతా మే సర్వాభీష్టఫలప్రదా భవతు ఇతి కామనా. సా ఆనందామృతేన పూరితాలవాలా. హరపాదపద్మే ఏవ తస్యాః ఆలవాలమ్. స్థైర్యమేవ ఉపఘ్నః. సా శాఖోపశాఖాభిః అన్వితా. మానసమేవ తస్యాః కాయమానమ్. తదాధారీకృత్య సా సంవర్ధితా. నిష్కల్మషా అపి సా.

ఉపేత్య, భవామ, మే, ఆక్రమ్య, ఉచ్చైః ఇతి పదాని విహాయ సర్వాణి సమస్తపదాని ప్రథమా-విభక్త్యన్తాని. అత ఏవ ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రప్రధానాని. భక్తిలతికా విశేష్యపదమ్. తద్విశేషణాని అన్యాని పదాని. స్థైర్యోపఘ్నపదం పునః ద్వితీయావిభక్త్యన్తమ్. "**తథా యుక్తం చానీప్సితమ్**" ఇతి ఉపఘ్నస్య కర్మత్వే తస్య '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వమ్.

ఉపేత్య ఆక్రమ్య ల్యప్ ప్రత్యయాన్తే పదే. ఉపపూర్వకాత్ ఇణ్ ధాతోః ఆఙ్‌పూర్వకాత్ క్రము ధాతోశ్చ "**సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే**" ఇతి క్త్వా ప్రత్యయే తస్య చ "**సమాసేऽనఞ్ పూర్వే క్త్వోల్యప్**" ఇతి ల్యప్ ప్రత్యయే చ భవతః. '**క్త్వాతోసున్కసునః**' ఇతి తయోః అవ్యయత్వమ్.

పూరితా, ఉద్యతా, అన్వితా, సంవర్ధితా పదాని క్త ప్రత్యయాన్తాని కర్మణ్యర్థే ప్రయుక్తాని. లతికా విశేషణత్వాత్ తేషామపి స్త్రీత్వమ్. టాప్ ప్రత్యయాన్తరూపాణి. పౄధాతోః, ఉత్ పూర్వకాత్ యమధాతోః, అనుపూర్వకాత్ ఇణ్ ధాతోః, సంపూర్వకాత్ వృధు ధాతోః చ క్రమాత్ సిద్ధాని పదాని తాని.

ఉచ్చైః – ఉచ్చైః అవ్యయపదమ్. '**ఉచ్చైః మహత్త్వే**' ఇతి స్వరాదిపదమ్. '**ఉత్కృష్టే**' ఇతి శాకటా-యనః. 'ఉచ్చైరుదాత్తః' (1-2-29) ఇత్యాదిషు స్థలేషు ఊర్ధ్వభాగార్థకత్వమస్యేతి జ్ఞేయమ్. తుంగత్వ – ఔన్నత్యాదయః అస్యార్థవిశేషాః ప్రకరణానురోధేన వేద్యాః' ఇతి అవ్యయకోశః.

ఉచ్చీయతే ఇత్యర్థే ఉత్ పూర్వకాత్ చి ధాతోః డైస్ ప్రత్యయే ఉచ్చైరితి శబ్దకల్పద్రుమః. అస్య అవ్యయత్వమపి వక్తి అయం గ్రంథః.

అమరకోశే 'ఉచ్చప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్ఛ్రితాః తుంగే' ఇతి అకారాన్తః ఉచ్చశబ్దః ఉక్తః. ఉచ్చినోతీత్యస్య అర్థః. ఉత్ పూర్వకాత్ చి (చయనే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే ఉచ్చః ఇతి. తస్మాత్ శబ్దాత్ తృతీయాబహువచనాన్తరూపముచ్చైరితి. తత్ప్రతిరూపకమేవ ఉచైరిత్యవ్యయమపి ఇతి కేచిత్.

అన్యే తు 'ఉచ్చైస్' ఇతి సాన్తత్వమస్య భావయన్తి.

అపరమిదమత్ర అవధారణీయమ్. అస్య **గుణవాచిత్వే** ఆము ప్రత్యయే ఉచ్చైస్తరామితి **ద్రవ్యావాచిత్వే** ఉచ్చైస్తరః ఇతి చ ప్రయోజ్యమ్.

లతికా – లతా ఏవ లతికా. లతతి వేష్టయతే అన్యమిత్యర్థే లత ధాతోః '**నంది[గ్రహిపచాదిభ్యః ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే, టాపి చ లతా పదమ్. తతః 'స్వార్థే కన్ ప్రత్యయేన ష్ఠిక ప్రత్యయేన వా నిష్పన్నం' (శబ్దకల్పద్రుమః) లతికా పదమ్ లతార్థే ఏవ.

అన్య లతికా పదం గోధార్థకమ్. తత్తు లత ఘాతే ఇతి ధాతోః '**కృతిభిదిలతిభ్యః కిత్**' ఇతి ఔణాదికః తికన్ ప్రత్యయః.

లత ధాతుః సౌత్రః.

ఉపఘ్నః – ఉపఘ్నః ప్రత్యాసన్నః. ఉపపూర్వకాత్ హన ధాతోః '**ఉపఘ్న ఆశ్రయే**' ఇతి సూత్రేణ నిపాతనాత్ అప్ ప్రత్యయే '**గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్జిత్యనజి**' ఇతి ఉపధా లోపే హస్య కుత్వేన ఘకారే చ ఉపఘ్నపదమ్.

అథవా మూలవిభుజాదేః ఆకృతిగణత్వాత్ '**క ప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి వార్తికేన క ప్రత్యయే ధాతుగతోపధాలోపే, హస్య కుత్వేన ఘకారే చ ఉపఘ్నశబ్దః.

స్థైర్యమ్ – స్థిరస్య భావః ఇత్యర్థే స్థిరశబ్దాత్ '**గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ**' ఇతి ష్యఞ్ ప్రత్యయః.

శ్లో॥ సన్ధ్యారమ్భవిజృమ్భితం శ్రుతిశిరస్స్థానాన్తరాధిష్ఠితం
సప్రేమభ్రమరాభిరామమసకృత్ సద్వాసనాశోభితమ్ ।
భోగీన్ద్రాభరణం సమస్తసుమనఃపూజ్యం గుణావిష్కృతం
సేవే శ్రీగిరిమల్లికార్జునమహాలిఙ్గం శివాలిఙ్గితమ్ ॥ 50

అ : శ్రీశైలస్థమల్లికార్జునమహాలింగస్తుతిః.

అ : సన్ధ్యా+ఆరంభ–విజృంభితం శ్రుతి–శిరః+స్థాన+అన్తర+అధిష్ఠితం సప్రేమ–భ్రమర+అభిరామమ్ అసకృత్ సద్–వాసనా–శోభితం భోగి+ఇంద్ర+ఆభరణం సమస్త–సుమనః+పూజ్యం గుణ+ఆవిష్కృతం శివా+ఆలింగితం శ్రీ–గిరి–మల్లికా+అర్జున–మహా–లింగం సేవే.

సన్ధ్యాయాః సన్ధాయాః సన్ధాయాం వా (ప్రదోషాభిముఖః కాలః) ఆరంభేణ ప్రక్రాన్త్యా విజృంభితం చేష్టితం వివృద్ధమితి వా, '**విజృంభితం తు చేష్టాయా**' మితి మేదినీకోశః; వృక్షపక్షే పుష్పితమితి; శ్రుతేః వేదస్య శిరః+స్థాన మస్తకస్థానీయానాముపనిషదామ్ అన్తః అన్తర్భాగే తత్త్వరూపేణ ఇతి, అధిష్ఠితం జ్ఞేయతయా విద్యమానం "వేదాన్తేషు యమాహురేక పురుషం వ్యాప్య స్థితం రోదసీ" ఇతి విక్రమోర్వశీయే కాళిదాసః; శ్రుత్యోః కర్ణయోః శిరసి మస్తకే స్థాన+అన్తరే (అన్యత్ స్థానం స్థానాన్తరం) ఇతర ప్రదేశేషు చ అధిష్ఠితమ్ అలంకృతమ్; సప్రేమ ప్రణయేన సహితయా భ్రమర భ్రమరాంబికయా అభిరామం మనోహరమ్; వృక్షపక్షే సప్రేమ ప్రీతిసహితైః భ్రమరైః ద్విరేఫైః అభిరామం సుందరమ్; అసకృత్ సర్వదా; సతాం సాధూనాం వాసనయా భావనయా సంస్కార–విశేషేణ వా శోభితం ప్రకాశితం; వృక్షపక్షే సతా నిష్కశ్మలేన వాసనేన పద్మసౌరభేణ శోభితం ప్రకాశవన్తమ్; భోగీనాం సర్పాణామ్ ఇన్ద్రః రాజా స ఏవ ఆభరణం భూషణం యస్య తం నాగేన్ద్రహారమిత్యర్థః; వృక్షపక్షే భోగ+ఇన్ద్రాణాం విశిష్టసుఖపరాయణానామ్ ఆభరణమ్ అలంకారభూతమ్; సమస్తైః సర్వైః సుమనోభిః దేవైః పూజ్యమ్ అర్చనీయమ్, వృక్షపక్షే సమస్తసుమనః పుష్పైః పూజ్యమ్ శ్రేష్ఠత్వాత్ ఆదరణీయమ్; గుణైః సత్వరజస్తమోభిః అణిమాదిభిర్వా ఆవిష్కృతం

ప్రకటితమ్, వృక్షపక్షే గుణైః రూపరసగంధాదిభిః ఆవిష్కృతం నిరూప్యమాణమ్; శివయా పార్వత్యా ఆలింగితం పరిరబ్ధమ్, వృక్షపక్షే శివేన మంగళస్వరూపేణ ఆలింగితమితి; శ్రీగిరౌ శ్రీశైలే విద్యమానం మల్లికయా సహితః అర్జునః తన్నామా వృక్షః ఏవ మహచ్చ తత్ లింగం సదాశివలింగమితి యావత్, సేవే = భజామి. షేవృ సేవనే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా :

సన్ధ్యా – సమ్యక్ ధ్యాయతి అస్యామితి సన్ధ్యా. సమ్ పూర్వకాత్ ధ్యై (చిన్తాయామ్) ధాతోః '**ఆతశ్చోపసర్గే**' ఇతి అజ్ ప్రత్యయః. '**ఆదే చ ఉపదేశేఽశితి**' ఇతి ధాతోః ఆత్వమ్. '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇత్యాకారలోపః. టాపి సన్ధ్యేతి. అథవా సన్దధాతి ఇతి సన్ధ్యా. సమ్ పూర్వకాత్ ధా ధాతోః '**అఘ్న్యాదయశ్చ**' ఇతి యక్ ప్రత్యయః నిపాతితః. స్త్రీత్వే టాపి సన్ధ్యా.

విజృంభితమ్, అధిష్ఠితమ్, శోభితమ్, ఆవిష్కృతమ్, ఆలింగితమ్ ఇత్యేతాని పదాని క్త ప్రత్యయాన్తాని. వి పూర్వకాత్ జృభి (గాత్రవినామే) ధాతోః, అధిపూర్వకాత్ ష్ఠా (గతినివృత్తౌ) ధాతోః, శుభ (శోభార్థే, దీప్తౌ వా) ధాతోః, భావార్థే క్త ప్రత్యయః. శోభిత మిత్యత్ర కర్మణ్యర్థే వా. ఆవిః పూర్వకాత్ కృ (కరణే) ధాతోః, ఆఙ్ పూర్వకాత్ లిగి (గతౌ) ధాతోః చ కర్మణ్యర్థే క్త ప్రత్యయః.

అభిరామమ్ – అభిపూర్వకాత్ రమ్ (క్రీడాయాం) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**అత ఉపధాయాః**' ఇతి ఉపధావృద్ధౌ చ అభిరామపదమ్.

ఆభరణమ్ – ఆభ్రియతే అనేన ఇత్యర్థే ఆఙ్ పూర్వకాత్ భృఞ్ (భరణే) ధాతోః (భృ) '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే '**అట్ కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి**' ఇతి నస్య ణత్వే చ ఆభరణపదమ్.

పూజ్యమ్ – పూజయితుం యోగ్యమిత్యర్థే పూజ పూజాయా మితి ధాతోః '**ఋహలోర్ణ్యత్**' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే పూజ్యమితి.

శ్లోకే శ్రీగిరిమల్లికార్జునమహా**లింగం** సేవే ఇతి విధేయవాక్యమ్. సేవే ఇత్యస్య ఉత్తమపురుషైక–వచనత్వాత్ అహమితి అధ్యాహార్యమ్. అసకృతపదమపహాయ అవశిష్టాని సర్వాణి సుబన్తపదాని మహాలింగమిత్యస్య విశేషణాని. సేవనక్రియాయాం మహాలింగస్య ఈప్సితతమత్వాత్ (కర్మత్వాత్) తస్య, తద్విశేషణానాం చ '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వమ్.

అసకృత్ – సకృత్ ఇతి సదైకవారార్థయోః స్వరాదిషు పఠ్యతే। తస్యైవ నఞుపసృష్టాత్ అసకృత్ ఇతి పునః స్వరాదిషు పాఠః। '**ఏకస్య సకృచ్చ**' (5–4–19) ఇతి క్రియాభ్యావృత్తి గణనే వర్తమానస్య ఏకశబ్దస్య సుచ్ప్రత్యయః, ప్రకృతేః సకృత్ ఇత్యాదేశశ్చ విధీయేతే। అత్ర క్రియాభ్యావృత్తిః అసంభావాన్న గణ్యతే। అస్య చ కృత్వసుచ్ ప్రత్యయాపవాదత్వం బోధ్యమ్' ఇత్యవ్యయకోశః.

భ్రమరః – భ్రమతీతి భ్రమరః. భ్రమ (భ్రమణే) ధాతోః '**అర్తికమిభ్రమిచమిదేవివాసిభ్యశ్చిత్**' ఇతి

ఔణాదికః అరశ్చిత్ ప్రత్యయః. అరశ్చితి చిదనుబంధః కేవలం స్వరార్థః. అర ఇత్యేవ శిష్యతే. భ్రమ్+అర = భ్రమరపదనిష్పత్తిః. భ్రమర ఇతి పదే రేఫద్వయస్య సత్త్వాత్ ద్విరేఫ ఇతి భ్రమరవాచకం పదమ్।

భోగీ – భోగః అస్య అస్తీతి భోగీ. భోగ శబ్దాత్ '**అత ఇని ఠనౌ**' ఇతి తద్ధితే ఇని ప్రత్యయే, '**పుగన్తలఘూపధస్య చ**' ఇతి గుణే చ భోగీతి పదమ్.

భోగస్తు భుజధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**చజోఃకుఘిణ్ణ్యతోః**' ఇతి ధాతోః కుత్వే చ భోగ పదమ్.

భోగశబ్దః స్థూలతయా సుఖార్థకః. మనసః అభీష్టమ్ అనుసృత్య సుఖహేతవః బహవః భవన్తి. తద్విషయభూతాః సర్వేఽపి అనుభవాః భోగపదవాచ్యా ఏవ. అత ఏవ ఋగ్వేదభాషే తత్ర తత్ర ధనగృహాదికమపి భోగార్థత్వేన సాయనేన నిర్దిష్టమ్.

శ్లో॥ భృఙ్గీచ్ఛానటనోత్కటః కరిమదగ్రాహీ స్ఫురన్మాధవా-
హ్లాదో నాదయుతో మహాసితవపుః పఞ్చేషుణా చాదృతః ।
సత్పక్షస్సుమనోవనేషు స పునస్సాక్షాన్మదీయే మనో-
రాజీవే భ్రమరాధిపో విహరతాం శ్రీశైలవాసీ విభుః ॥ 51

అ : శ్రీశైలస్థభ్రమరాధిపస్తుతిః శ్లేషభంగ్యా.

అ : భృంగీ+ఇచ్ఛా-నటన+ఉత్కటః కరి-మద-గ్రాహీ స్ఫురత్-మాధవ+ఆహ్లాదః నాద-యుతః మహా-(అ)సిత-వపుః పంచ+ఇషుణా ఆదృతః సుమనః+(అ)వనేషు సత్-పక్షః శ్రీ-శైల-వాసీ చ భ్రమరా(ర)+అధిపః సః విభుః పునః సాక్షాద్ మదీయే మనః+రాజీవే విహరతామ్.

భృంగీ+ఇచ్ఛా భృంగీనామకస్య ప్రమథగణాన్యతమస్య అభిలాషానుసారం, నటనే నాట్యే (తాండవే) ఉత్కటః తీవ్రః, '**తాండవం నటనం నాట్యే**' ఇత్యమరకోశః, **భ్రమరపక్షే** భృంగీ షట్పద్యాః షట్పద్యాం వా ఇచ్ఛా అభిలాషేణ నటనే నాట్యే ఉత్కటః మత్తః మత్తో వా; కరిణః గజస్య తన్నామకస్య అసురస్య మదస్య హర్షస్య గ్రాహీ ధారకః, **భ్రమరపక్షే** కరిణః గజస్య మదస్య దాన(జల)స్య గ్రాహీ ఉపాదాతా; స్ఫురతి ప్రకాశమానే మాధవే కేశవే ఆహ్లాదః ఆనందః యస్య సః. భస్మాసురసంహారసమయే ధృత-మోహినీరూపే విష్ణౌ శివః ప్రణయీబభూవ ఇతి పౌరాణికీ కథా, **భ్రమరపక్షే** స్ఫురతి భాసమానే ఆహ్లాదః ప్రీతిః యస్య సః; నాదేన ప్రణవస్య ధ్వనినా యుతః సంసక్తః, **భ్రమరపక్షే** నాదేన ఝుంకారేణ యుతః సంగతః; మహతా అతిశయేన సితం ధవళం వపుః శరీరం యస్య సః; **భ్రమరపక్షే** మహతా అతిశయేన అసితం కృష్ణం వపుః శరీరం యస్య సః నీలదేహః ఇతి, '**కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాః**' ఇత్యమరకోశః; పంచ పంచ

సంఖ్యాకాః ఇషవః శరాః యస్య తేన, మదనేన ఇతి, **భ్రమరపక్షే** అపి స ఏవార్థః; ఆదృతః పూజితః పక్షద్వయేపి '**ఆదృతౌ సాదరార్చితౌ**' ఇత్యమరకోశః; సుమనసాం దేవానామ్ అవనేషు రక్షణేషు, **భ్రమరపక్షే** సుమనసాం పుష్పాణాం వనేషు ఉపవనేషు ఇతి, సన్ చ అసౌ పక్షః బలం యస్య సః, **భ్రమరపక్షే** సన్ భవాన్ చ అసౌ పక్షః యస్య సః సహాయభూత ఇత్యర్థః "పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషు" ఇతి వైజయన్తీకోశః; శ్రీశైలం శ్రీగిరిః వాసమస్య ఇతి శ్రీశైలవాసీ, **భ్రమరపక్షే**పి స ఏవార్థః; భ్రమరాయాః చండికాయాః అధిపః వల్లభః, **భ్రమరపక్షే** భ్రమరాణాం షట్పదానామ్ అధిపః ప్రభుః; సః నిర్దిష్టపూర్వః; విభుః వ్యాపనశీలః మహేశ్వర ఇతి, సంచరణశీలః షట్పదవల్లభః ఇతి **భ్రమరపక్షే**; పునః ముహుః; సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతః; మదీయే మత్సంబంధిని; మనః చిత్తమేవ రాజీవం పద్మం, తస్మిన్; విహరతామ్ పరిక్రమతామ్.

తా : శ్రీశైలవాసీ భ్రమరాధిపః (శివః, భ్రమరశ్చ) మదీయే మనఃపద్మే విహరతు. స తు శివ ప్రమథేషు అన్యతమస్య భృంగిణః ఇచ్ఛానుసారం నటతి. భ్రమరః భ్రమర్యాః ఇచ్ఛానుసారం నటతి. శివః గజాసురమదగ్రాహీ. భ్రమరః కరిణః మదజలస్య స్వీకర్తా. శివః విష్ణౌ ఆహ్లాదవాన్. భ్రమరః వసన్తే ఆహ్లాదమనుభవతి. ఉభావపి నాదయుతౌ. శివః సితశరీరః. భ్రమరః అసిత–శరీరః. ఉభావపి మదనేన సమాదృతౌ. సుమనసాం దేవానామవనే శివస్య పక్షపాతః. భ్రమరస్యాపి సుమనోవనే పక్షసంచాలనమ్.

విహరతామితి క్రియాపదమ్. విహరణ క్రియాయాం భ్రమరాధిపః కర్తా. తస్య ప్రాతిపదికార్థ–మాత్రత్వాత్ '**ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా**' ఇతి తస్య ప్రథమావిభక్త్యన్తత్వమ్. భృంగీచ్ఛానటనోత్కటాదీనాం నవానాం పదానామపి ప్రథమావిభక్త్యన్తత్వమ్.

ఆదృతః ఇతి కర్మణ్యర్థే ప్రయోగః. అతః తత్కర్తుః '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**'ఇతి తృతీయాన్తత్వమ్. సుమనోవనానాం సత్పక్షాధారభూతత్వాత్, మనోరాజీవస్య విహరణాధారభూతత్వాత్ చ తయోః సప్తమీవిభక్తిః. రాజీవవిషయే విహరతామివ సాక్షాదుక్తా క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా. సుమనోవనవిషయే సత్పదేన గమ్యమానా క్రియాకారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా "గమ్యమానాపి క్రియాకారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమితి" ఇతి వార్తికమ్. పునరితి వాక్యాలంకారః. 'సః' ఇతి ప్రార్థ్యమానస్య శ్రీశైలవాసిత్వాత్ దూరావస్థితినిదర్శకం పదమ్.

భృంగీ – భృంగః భృంగవద్వర్ణః అస్య అస్తీతి. భృంగశబ్దాత్ '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి తద్ధితే ఇని ప్రత్యయే భృంగీ పదమ్. భృంగేరిటిః, భృంగరీటః, భృంగరిటిః ఇత్యపి తస్య పర్యాయపదాని.

బిభర్తి అనురాగమిత్యర్థే భృ (భరణే) ధాతోః "**భృఞః కిత్ నుట్ చ**" ఇతి గన్ ప్రత్యయః, తస్య కిత్వం, నుడాగమశ్చ విధీయన్తే. భృంగ ఇతి పదం నిష్పన్నమ్. తతః "**షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ**" ఇతి స్త్రీత్వవివక్షాయాం ఙీషి భృంగీ ఇతి.

భృంగీ ఇతి వృక్షవిశేషోఽప్యస్తి అతివిషనామా.

ఉత్కటః – 'ఉత్' క్రియావిశిష్టసాధనవాచి. తస్మాత్ స్వార్థే '**సంప్రోదశ్చ కటచ్**' ఇతి కటచ్ ప్రత్యయే ఉత్కటపదసిద్ధిః. తద్ధితాన్తమిదమ్.

ఉద్భూతః ప్రకాశితః కటః శ్రోణిభాగః అస్య ఇతి గురుబాలప్రబోధికా (అమరకోశటీకా) అస్మిన్నర్థే ఉత్ పూర్వకాత్ కట–ధాతోః అచ్ ప్రత్యయః.

గ్రహ–ధాతోః గృహ్ణాతీత్యర్థే (కర్త్రర్థే) '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి ణిని ప్రత్యయే, '**అత ఉపధాయా**' ఇతి ఉపధావృద్ధౌ చ **గ్రాహీతి** పదమ్. ఆఙ్ పూర్వకాత్ హ్లాద (సుఖే) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **ఆహ్లాద**పదమ్. ఉప్యన్తే భోగసాధనబీజాభూతాని కర్మాణి అత్ర ఇత్యర్థే వప్ (బీజసంతానే) ధాతోః '**అర్తిపృావపియజితనిధనితపిభ్యో నిత్**' ఇతి ఉస్ ప్రత్యయే **వపుః** ఇతి పదమ్.

పంచ ఇషవః యస్య సః ఇత్యర్థే '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహౌ పంచేషుః. తేన **పంచేషుణా.** సుమనసాం వనాని, తేషు ఇతి తత్పురుషే. సుమనోవనేషు ఇతి.

రాజీవమ్ – రాజీ అస్య అస్తి ఇత్యర్థే రాజీ (దళశ్రేణిః) ఇతి పదాత్ '**అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే**' ఇతి వార్తికేన వ ప్రత్యయే **రాజీవ** పదమ్.

మదీయమ్ – మమ ఇదమిత్యర్థే అస్మత్ శబ్దాత్ "**యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ**" ఇతి ఛ ప్రత్యయే "**ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్**" ఇతి ఈయాదేశే, అస్మదః మపర్యన్తస్య "**ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ**" ఇతి మాదేశే **మదీయ** పదసిద్ధిః.

విహరతామ్ –	**విహరతామ్**	విహరేతామ్	విహరన్తామ్
	విహరస్వ	విహరేథామ్	విహరధ్వమ్
	విహరై	విహరావహై	విహరామహై.

శ్లో॥ కారుణ్యామృతవర్షిణం ఘనవిపద్గ్రీష్మచ్ఛిదాకర్మఠం
విద్యాసస్యఫలోదయాయ సుమనస్సంసేవ్యమిచ్ఛాకృతిమ్ ।
నృత్యద్భక్తమయూరమద్రినిలయం చఞ్చజ్జటామణ్డలం
శమ్భో! వాఞ్ఛతి నీలకన్ధర! సదా త్వాం మే మనశ్చాతకః ॥ 52

అ : శంభో! నీలకన్ధర ! కారుణ్య+అమృత–వర్షిణం ఘన–విపద్(త్)+గ్రీష్మ–ఛిదా–కర్మఠం విద్యా–సస్య–ఫల+ఉదయాయ సుమనః+సంసేవ్యమ్ ఇచ్ఛా+ఆకృతిం నృత్యద్(త్)+భక్త–మయూరమ్ అద్రి–నిలయం చంచద్(త్)–జటా–మండలం త్వాం మే మనః+చాతకః సదా వాంఛతి.

అ : పరమశివస్య మేఘేన స్వమనసః చాతకేన సహ సాదృశ్యవర్ణనమ్.

శంభో శంకర!; నీలా కృష్ణా కన్ధరా గ్రీవా యస్య సః తస్మాత్ సంబుద్ధిః, నీలకన్ధర!, మేఘపక్షే నీలం కృష్ణం కం జలం ధరతీతి తస్మాత్ సంబుద్ధిః; "**కన్ధరో వారివాహస్స్యాత్ గ్రీవాయాం కన్ధరా మతా**" ఇతి మేదినీకోశః; కారుణ్యమ్ అనుకంపా ఏవ అమృతం సుధా తద్ వర్షతే స్నేహయతే ఇతి తమ్; మేఘపక్షే కారుణ్యేన కృపయా అమృతం జలం వర్షతే ఇతి తమ్, 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్పీయూషే సలిలే ఘృతే' ఇతి మేదినీకోశః; ఘనా నిరంతరం విపద్ విపత్తిః ఏవ గ్రీష్మః నిదాఘః తస్య ఛిదా విచ్ఛేదనం తస్మిన్ కర్మఠః కర్మశూరః. తమ్, మేఘపక్షే తు ఘనాః చ తే విపదః యస్మిన్ సః, సాంద్రవిపత్తిహేతుభూతః గ్రీష్మః తస్య ఛేదనకర్మణి శూరః తమ్ ఇతి "ఘనం నిరన్తరం సాంద్ర" మిత్యమరకోశః; విద్యా జ్ఞానమ్ ఏవ సస్యం తస్య ఫలస్య ధాన్యాదికస్య ఉదయః ప్రాదుర్భావః తస్మై, 'వృక్షాదీనాం ఫలం సస్య'మిత్యమరకోశః; మేఘపక్షే విద్యయా కృషి విజ్ఞానేన సస్యం తత్ఫలావిర్భావాయేతి; సుమనోభిః దేవైః సంసేవ్యం సమ్యక్ భజ్యమానమ్, మేఘపక్షే సుమనోభిః పుష్పైః సంసేవ్యమ్; ఇచ్ఛయా స్వాభిలాషానుసారమ్ ఆకృతిః రూపం యస్య తమ్, మేఘోపి ఇచ్ఛాకృతిరేవ; నృత్యన్తః చ తే భక్తాః ఏవ మయూరాః నీలకణ్ఠాః యస్య తమ్, మేఘపక్షే నృత్యన్తః భక్తాః ఇవ మయూరాః. యస్య తమ్; అద్రిః నిలయః ఆశ్రయః యస్య తమ్, మేఘోఽపి అద్రి నిలయః ఏవ, తత్ర తస్య అవస్థానాత్, వర్షణాచ్చ; చంచన్తః చలన్త్యః చ తాః జటాః సటాః తాసాం మండలం యస్య తమ్, "వ్రతినస్తు జటా సటా"ఇత్యమరకోశః; త్వాం భవన్తం; మే; మనః స్వాన్తమ్ ఏవ చాతకః పక్షివిశేషః; సదా నిత్యదా; వాంఛతి అభిలషతి. వాంఛి ఇచ్ఛాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : నీలకన్ధర! శంకరం త్వాం మే మనశ్చాతకః సర్వదా అభిలషతి. త్వం కీదృశః? కారుణ్యామృత–వర్షీ అసి. ఘోరాపద్రూపస్య గ్రీష్మస్య విచ్ఛేదనకర్మణి దృఢదీక్షః అసి. విద్యారూపస్య సస్యస్య ప్రాదుర్భావాయ సుమనోభిః సేవనీయః అసి. త్వమిచ్ఛారూపః. నృత్యన్తః భక్తా ఏవ తత్ర మయూరాః. త్వమద్రినిలయః, చంచజ్జటామండలోప్యసి.

వాంఛతీతి అభిలషణక్రియాయాం యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యస్య (త్వాం) నీలకన్ధరస్య కర్తుః ఈప్సితతమత్వాత్ కర్మత్వమ్. తస్మాత్ యుష్మదః, తద్విశేషణానాం ప్రథమాదిపాదత్రయాంతర్గతానాం (వినా విద్యాసస్యఫలోదయాయ) '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయా విభక్త్యన్తత్వమ్. శంభు–నీలకన్ధరయోః సంబోధనాన్తత్వమ్.

సంసేవనక్రియయా సస్యఫలోదయస్య అభిప్రయణాత్ '**క్రియయాయమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదాన**'మితి సంప్రదానత్వే '**చతుర్థీ సంప్రదానే**' ఇతి తస్య చతుర్థీ విభక్త్యన్తత్వమ్. మనశ్చాతకస్య ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ తస్య ప్రథమాన్తత్వమ్. అస్మచ్ఛబ్దోక్తస్య (మే) ప్రార్థయితుః కారక ప్రాతిపదికార్థభిన్నత్వాత్ స్వసామి భవసంబంధస్య సత్త్వాచ్చ "**షష్ఠీ శేషే**" తస్య షష్ఠీవిభక్త్యన్తత్వమ్. సదా ఇత్యవ్యయపదమ్.

వర్షీ – వర్షతీత్యర్థే వృషు (సేచనే) ధాతోః “**అజ్విధౌ భయాదీనాముపసంఖ్యానం నపుంసకే క్తాది నివృత్త్యర్థమ్**” ఇతి అచ్ ప్రత్యయే వర్షమ్. అథవా ‘**హలశ్చ**’ ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే వర్ష ఇతి. వర్షః అస్మిన్ అస్తీతి అర్థే ‘**అత ఇనిఠనౌ**’ ఇతి తద్ధితే ఇని ప్రత్యయే వర్షీ ఇతి.

అథవా ‘నందిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యుణినిన్యచః’ ఇతి కర్త్రర్థే వృషధాతోః ణిని ప్రత్యయే వా వర్షీతి పదమ్.

కర్మఠః – యత్క్రియతే తత్ కర్మ. కృ (కరణే) ధాతోః ‘**సర్వధాతుభ్యో మనిన్**’ ఇతి మనిన్ ప్రత్యయే కర్మ ఇతి. తతః కర్మణి ఘటతే ఇత్యర్థే కర్మోపపదాత్ ఘట (చేష్టాయామ్) ధాతోః ‘**కర్మణి ఘటోఽఠచ్**’ ఇతి అఠచ్ ప్రత్యయే కర్మఠ పదనిష్పత్తిః.

ఉదయః – ఉదేతి ఇత్యర్థే ఉద్ పూర్వకాత్ ఇణ్ (గతౌ) ధాతోః ‘**ఏరచ్**’ ఇతి భావే అచ్ ప్రత్యయే, ‘**సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః**’ ఇతి ధాతోః గుణే, అయాదేశే చ ఉదయపదమ్. ఇ ధాతోః ఏకవర్ణత్వాత్ స ఏవాద్యః అన్త్యశ్చ.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ కృ (కరణే) ధాతోః భావార్థే ‘**స్త్రియాం క్తిన్**’ ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే **ఆకృతి** పదమ్. నిలీయతే అస్మిన్నితి అధికరణార్థే ని పూర్వకాత్ లీ (శ్లేషణే) ధాతోః ‘**ఏరచ్**’ ఇతి అచ్ ప్రత్యయే; గుణే, ఆయాదేశేచ **నిలయ** పదమ్. మండయతి భూషయతీత్యర్థే మడి (భూషాయామ్) ధాతోః “**కలస్తృపశ్చ**” ఇతి కల ప్రత్యయే ధాతోః ‘**ఇదితో నుమ్ధాతోః**’ ఇతి నుమాగమే చ **మండల** పదమ్. చతతే యాచతే జలమంబుదమిత్యర్థే చత(యాచనే) ధాతోః కర్త్రర్థే “**ణ్వుల్ తృచౌ**” ఇతి ణ్వుల్ ప్రత్యయే “**యువోరనాకౌ**” ఇతి ణ్వులః అకాదేశే చ **చాతక** పదమ్. ణ్వుల్ వు–ద్వావపి ఏకరూపావేవ. సానుబంధదశాయాం భిన్నతయా దృశ్యమానయోరపి. అనుబన్ధహేతుకస్య అసరూపత్వస్య ‘నానుబంధకృతమసారూప్య’మితి పరిభాషయా అనంగీకృతిః. సమ్ పూర్వకాత్ సేవ్ (షేవృ) ధాతోః ‘**ఋహలోర్ణ్యత్**’ ఇతి కర్మణ్యర్థే ణ్యత్ ప్రత్యయే **సంసేవ్య** పదమ్.

సదా పద మవ్యయం, తస్య స్వరాది పాఠాత్. ‘**స్వరాది నిపాతమవ్యయ**’మితి సూత్రమ్.

సర్వస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థః. సర్వశబ్దాత్ కాలే వాచ్యే “**సర్వైకాన్యకిం యత్తదః కాలే దా**” ఇతి దా ప్రత్యయః. “**సర్వస్య సోఽన్యతరస్యాం ది**” ఇతి విభాషయా సర్వస్య ‘ష’ ఆదేశః. **సదా.** సాదేశస్య పాక్షికత్వాత్ తదభావే సర్వదా ఇత్యపి.

వాంఛతి –	**వాంఛతి**	వాంఛతః	వాంఛన్తి
	వాంఛసి	వాంఛథః	వాంఛథ
	వాంఛామి	వాంఛావః	వాంఛామః.

శ్లో॥ ఆకాశేన శిఖీ సమస్తఫణినాం నేత్రా కలాపీ నతా-
నుగ్రాహిప్రణవోపదేశనినదైః కేకీతి యో గీయతే ।
శ్యామాం శైలసముద్భవాం ఘనరుచిం దృష్ట్వా నటన్తం ముదా
వేదాన్తోపవనే విహారరసికం తం నీలకణ్ఠం భజే ॥ 53

అ : ఆకాశేన శిఖీ సమస్త-ఫణినాం నేత్రా కలాపీ నత+అనుగ్రాహి-ప్రణవ+ఉపదేశ-నినదైః కేకీ ఇతి యః గీయతే శ్యామాం శైల-సముద్భవాం ఘన-రుచిం దృష్ట్వా ముదా నటన్తం వేదాన్త+ఉపవనే విహార-రసికం తం నీల-కణ్ఠం భజే.

అ : మయూరౌపమ్యేన నీలగ్రీవస్య స్తుతిః.

ఆకాశేన గగనేన; శిఖీ శిఖా అస్య అస్తీతి, మహేశ్వరస్య వ్యోమకేశత్వేన సంకీర్తనాత్; సమస్తానాం సకలానాం ఫణినాం సర్పాణామ్; నేత్రా నాయకేన వాసుకి నామ్నా ఇతి శేషః; కలాపః అస్య అస్తీతి భూషణవాన్, "**కలాపో భూషణే బర్హే**" ఇత్యమరకోశః; నతాన్ అనుగృహ్ణాతి ఇతి భక్త ప్రసాదనశీలశ్చ అసౌ ప్రణవః ఓంకారః, తస్య ఉపదేశః తేన జాయమానాః నినదాః శబ్దాః తైః; కేకీ కేకాధ్వనిమాన్ ఇతి; శిఖీ, కలాపీ, కేకీ ఇతి పదాని మయూరార్థకాన్యపి, "కేకీ శిఖీ శిఖండీ ప్రచలాకీ బర్హిణః కలాపీ చ" ఇతి హలాయుధకోశః; ఇతి యః (నీలకంఠః) శివః మయూరశ్చ; గీయతే ఈడ్యతే; శ్యామామ్ = నీలవర్ణామ్; శైలాత్ పర్వతాత్ సముద్భూతమ్ ఉత్పన్నామ్; ఘనస్య మేఘస్య రుచి రుచిరివ రుచిః కాంతిః యస్యాః తామ్, మయూరపక్షే ఘనస్య రుచిం, తద్విశేషణాని శ్యామాం, శైలసముద్భవామితి; దృష్ట్వా విలోక్య ముదా ఆనన్దేన; నటన్తం నాట్యం కుర్వన్తమ్; వేదానామ్ అన్తః ఉపనిషదః తత్ప్రతిపాదితజ్ఞానం వా, ఏవ ఉపవనమ్ ఆరామః తస్మిన్; విహారే విహరణే సంచరణే వా రసికమ్ ఆసక్తమ్; నీలకణ్ఠం మహేశ్వరం మయూరం చ భజే సేవే. భజసేవాయాం-ఆత్మనేపదే-లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా :మహేశ్వరః మయూర ఇవ నీలకణ్ఠః. ఆకాశేన శిఖీ. సః కలాపసహితః వాసుకేః తద్భూషణరూపత్వాత్. మహేశ్వరః అపి కేకీ. కిన్తు అత్ర కేకాధ్వనయః నతానుగ్రాహి ప్రణవోపదేశశబ్దాః ఏవ. తాదృశః నీలకణ్ఠః శివః నీలవర్ణాం ఘనరుచిం శైలసముద్భవాం దృష్ట్వా (మయూరస్తు నీలవర్ణాం శైలసముద్భవాం ఘనరుచిం దృష్ట్వా) ముదా నటతి. తాదృశం వేదాన్తోపవనే విహారరసికం నీలకణ్ఠం భజే.

శిఖీ-శిఖా అస్య అస్తీతి శిఖీ. శీ (స్వప్నే) ధాతోః "**శీఙో హ్రస్వశ్చ**" ఇతి ఔణాదికః ఖ ప్రత్యయః, ధాతోః హ్రస్వః, గుణాభావశ్చ. టాపి శిఖా ఇతి.

తతః శిఖా పదాత్ '**వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే '**యస్యేతి చ**' ఇతి ఆకారలోపే **శిఖీ** పదమ్.

కలాపీ – కలాపాః అస్య సన్తి ఇత్యర్థే తద్ధితప్రత్యయాన్తం పదమ్. కలాపశబ్దాత్ '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే **కలాపీ**తి.

కలాపశబ్దస్తు కలామాప్నోతి ఇత్యర్థే కలోపపదాత్ ఆప్ (వ్యాప్తౌ) ధాతోః '**కర్మణ్యణ్**' ఇత్యణ్ ప్రత్యయే కలాపపదమ్. అథవా కలా ఆప్యతే అనేన ఇత్యర్థే '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే కలాపపదమ్.

కేకీ – కేకా అస్య అస్తీతి కేకీ. కేకాపదాత్ '**వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే, ఆకారలోపే చ కేకీ పదమ్.

ఆసమన్తాత్ కాశన్తే దీప్యన్తే సూర్యాదయః అత్ర ఇత్యర్థే ఆఙ్ పూర్వకాత్ కాశ్(దీప్తౌ) ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **ఆకాశ**పదమ్. నేత్రా – తృతీయావిభక్త్యన్తమిదం పదమ్. నేతా ఇతి ప్రథమావిభక్తిః. నీ ధాతోః '**ణ్వుల్ తృచా**'వితి తృచ్ ప్రత్యయే **నేతా** ఇతి.

శ్యామా – శ్యాయతే మనః యస్మాదిత్యర్థే శ్యై(గతౌ) ధాతోః '**ఇషియుధీన్ధిదసశ్యాధూసూభ్యో మక్**' ఇతి మక్ ప్రత్యయః శ్యామ ఇతి. తతః స్త్రీత్వవివక్షాయాం '**అజాద్యతష్టాప్**' ఇతి టాప్ ప్రత్యయే శ్యామేతి.

శ్యామాపదం కించన పారిభాషికం చ.

శ్లో॥ శీతకాలే భవేదుష్ణా గ్రీష్మే చ సుఖశీతలా ।
తప్తకాంచనవర్ణాభా సా స్త్రీ శ్యామేతి కీర్తితా ॥ ఇత్యుక్తలక్షణే ఇతి వాచస్పత్యమ్.

శ్లో॥ శ్యామో వటే ప్రయాగస్య వారిదే వృద్ధదారకే ।
పికే చ కృష్ణహరితోః పుంసి సాత్త్వత్వతి త్రిషు ॥

శ్లో॥ మరీచే సిన్ధులవణే క్లీబం స్త్రీ శారికేషధౌ ।
ప్రసూతాంగనాయాం చ ప్రియంగావపి గుగ్గులౌ ॥

శ్లో॥ యమునాయా త్రియామాయా కృష్ణత్రివృతికేషధౌ ।
నీలికాయామ్... ॥ ఇతి మేదినీకోశః.

రుచిః – రుచ్యత ఇత్యర్థే రుచ్ (దీప్తౌ) ధాతోః '**ఇగుపధాత్ కిత్**' ఇతి ఇన్ ప్రత్యయః స చ కిత్ భవతి. కిత్త్వాత్ గుణనిషేధః (**పుగన్తలఘూపదస్య చ**' – ఇతి సూత్రేణ గుణప్రసక్తిః)

ఘనస్య రుచిరివ రుచిః యస్య సః ఇతి లౌకిక విగ్రహః. ఘనరుచిరితి బహువ్రీహిః. ఉపమాన భూతస్య రుచేః ఉపమావాచకస్య చ అత్ర లోపః. అతః **వాచకోపమానలుప్తాలంకారః**.

ఉపవనమ్ – వనేన ఉపమితం ఇతి వా ఉపగతం వనమితి వా విగ్రహః. వనస్య సమీప-ముపవనమితి వా. వన+ఙస్ ఉప ఇతి దశాయామ్ '**అవ్యయం విభక్తి సమీప...**' ఇత్యాదినా సమాసః. ఉపపదస్య పూర్వనిపాతః, అమాదేశః, నపుంసకత్వం చ.

రసికః – రసతి, రస్యతే ఇతి వా రసః. రస (ఆస్వాదనే) ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యోల్యుణి–నిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే రసపదమ్. రసః అస్తి అత్ర అస్య ఇతి వా అర్థే రసపదాత్ '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి ఠన్ ప్రత్యయః. '**ఠస్యేకః**' ఇతి ఠనః ఇకాదేశః. అకారలోపశ్చ. **రసిక**పదనిష్పత్తిః.

దృశిర్ ధాతోః క్త్వాప్రత్యయే దృష్ట్వా (సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే), నటన్తమితి శతృప్రత్యయాన్తం పదమ్ (లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే).

సేవే –	సేవతే	సేవేతే	సేవన్తే
	సేవసే	సేవేథే	సేవధ్వే
	సేవే	సేవావహే	సేవామహే.

శ్లో॥ సన్ధ్యా ఘర్మదినాత్యయో హరికరాఘాతప్రభూతానక–
ధ్వానో వారిదగర్జితం దివిషదాం దృష్టిచ్ఛటా చఞ్చలా ।
భక్తానాం పరితోషబాష్పవితతిర్వృష్టిర్మయూరీ శివా
యస్మిన్నుజ్జ్వలతాణ్డవం విజయతే తం నీలకణ్ఠం భజే॥ 54

అ : నీలకణ్ఠనీలకణ్ఠయోః తాండవవర్ణనమ్.

అ : ఘర్మ–దిన–అత్యయః సంధ్యా హరి–కర+ఆఘాత–ప్రభూత+ఆనక–ధ్వానః వారిద–గర్జితం దివిషదాం దృష్టి–చ్ఛటా చంచలా భక్తానాం పరితోష–బాష్ప–వితతిః వృష్టిః విజయతే శివా మయూరీ యస్మిన్ ఉజ్జ్వల–తాండవం తం నీల–కణ్ఠం భజే.

ఘర్మస్య నిదాఘస్య దినానాం దివసానామ్ అత్యయః అతిక్రమః సమాప్తిరితి యావత్, "అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే" ఇత్యమరకోశః; స ఏవ సంధ్యా దివారాత్రిసంబంధి దండద్వయరూపః కాలవిశేషః, ప్రదోషతాండవానుకూలః కాలః; హరేః విష్ణోః కరాభ్యాం హస్తాభ్యామ్ ఆఘాతేన తాడనేన ప్రభూతః ఉత్పన్నః ఆనకస్య వాద్యవిశేషస్య ధ్వానః ధ్వనిః; వారి జలం దదాతి ఇతి తస్య గర్జితం స్తనితం వారిదస్య గర్జితమివ గర్జితం యస్య తమ్ ఇతి విగ్రహవాక్యేన నీలకణ్ఠపదస్య విశేషణమిదమ్; దివిషదాం దేవానాం దృష్టీనాం విలోకనానాం ఛటా సమూహః, (ప్రాచీనేషు బహుషు నిఘంటుషు ఛటా పదం న దృశ్యతే. 'సటాచ్ఛటా భిన్నఘనేన' ఇత్యాది మాఘ శ్లోకవ్యాఖ్యానే మల్లినాథః సమూహార్థం దత్తవాన్); చంచలా సౌదామనీ; భక్తానాం (పరమశివ) సేవకానాం బాష్పస్య ఊష్మాశ్రుణః వితతిః పంక్తిః '**బాష్పమూష్మాశ్రు**' ఇత్యమరకోశః; వృష్టిః వర్షమ్; శివా భవానీ; మయూరీ కేకినీ, (ఇత్థం) యస్మిన్ నీలకంఠే శివే మయూరే చ; ఉజ్జ్వలత్ ప్రకాశమానం చ తత్ తాండవమ్ నృత్యనృత్తభేదయోః ద్వివిధయోః లాస్యతాండవరూపయోః అన్యతరం; విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్ధతే; తం నీలకణ్ఠం శివం మయూరం చ భజే సేవే. భజ సేవాయాం ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : దినాన్తే సంధ్యా ఇవ గ్రీష్మాన్తే గ్రీష్మవర్షర్తు సంధిః. తస్మిన్ కాలే నీలకణ్ఠః (శివః మయూరశ్చ) నాట్యం కురుతః. హరికరాఘాతైః సముత్పన్నః ఆనకధ్వనిః మేఘగర్జనమివ సహకరోతి. దేవతానాం విలోకనమేవ కాంతిచ్ఛటా. సైవ చంచలా. భక్తానాం బాష్పవితతిరేవ వృష్టిః. శివా మయూరీ. తస్యాం దశాయాం నీలకణ్ఠస్య ప్రదోషతాండవమ్. సంధ్యాకాలత్వాత్ శివస్య వర్షర్తు కారణత్వాత్ మయూరస్య నాట్యే ప్రవృత్తిః.

అత్ర శ్లోకే ఘర్మదినాత్యయే సన్ధ్యాత్వమ్, ఆనకధ్వానే వారిదగర్జితత్వం, దృష్టిచ్ఛటాయాం చంచలాత్వం, బాష్పవితతౌ వృష్టిత్వం, మయూర్యాం శివాత్వం చ ఆరోప్యన్తే. యుగలానామే తేషాం. సమాసే తు '**తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయ**' ఇతి కర్మధారయసమాసః. వ్యస్తవిషయత్వే తు ఆరోప్యారోపితభావసంబంధః. వ్యాసే సమాసే వా ఉభయోః సామాన్యాధికరణ్య–మర్థాత్ ప్రథమావిభక్త్యన్తత్వమ్.

యస్మిన్ ఇతి షష్ఠ్యర్థే సప్తమీ. అతః నీలకణ్ఠతాండవయోః ఆధారాధేయభావః స తు వైషయికః. వస్తుతస్తు యస్య ఇతి షష్ఠీ ఏవ నీలకణ్ఠతాండవయోః స్వస్వామిభావసంబంధం వ్యనక్తి. అథవా యస్మిన్ కుర్వతి సతి తాండవం విజయతే ఇతి అన్యేన క్రియమాణస్య తాండవస్య వైఫల్యమ్ అంగీకార్యం భవతి. కిన్తు శ్లోకే నీలకణ్ఠశబ్దగతశ్లేషేణ కర్తృద్వయమప్రయత్నతయా ఉపపన్న మస్తి.

సన్ధ్యా – పదవివృతిః పంచాశత్తమ శ్లోకవ్యాఖ్యాయాం ద్రష్టవ్యా.

ఘర్మః – ఘరతి (క్షరతి) అంగాదిత్యర్థే ఘృ (క్షరణే) ధాతోః '**ఘర్మః**' ఇతి ఔణాదికేన సూత్రేణ మక్ ప్రత్యయాన్తం ఘర్మపదం నిపాతితమ్. ఘరతి స్వేదః శరీరాదనేన ఇత్యర్థే ఘృ ధాతోః కరణార్థే మన ప్రత్యయే ఇతి హేమచన్ద్రః (శబ్దకల్పద్రుమః)

దినమ్ – దివసార్థకమిదమ్. ద్యతి ఖండయతి మహాకాలమిత్యర్థే దో (అవఖండనే) ధాతోః '**బహులమన్యత్రాపి**' ఇతి సూత్రేణ ఇనచ్ ప్రత్యయః.

దితమితి తు ఖండితమితి. అత్ర '**నిష్ఠా**' ఇతి క్త ప్రత్యయే '**ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తికితి**' ఇతి ఇత్వే దితమితి పదమ్.

అత్యయః – అతి పూర్వకాత్ ఇ (గతౌ) ధాతోః '**ఏరచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే; '**సార్వధాతుకార్ధ–ధాతుకయో**'రితి గుణే; అయాదేశే చ **అత్యయ**పదమ్. అతిక్రమణమస్యార్థః.

ధ్వానః – ధ్వనతీతి అర్థే ధ్వన్ (శబ్దే) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **ధ్వాన**పదమ్.

దివిషదామ్ – షష్ఠీబహువచనాన్తమిదం పదమ్. దివి సీదతి ఇతి దివిషత్/ద్. ద్యూపపదాత్ షద్ (విశరణగత్యవసాదనేషు) ధాతోః '**ధాత్వాదేః, షః సః**' ఇతి షస్య సత్వే ద్యు+జి సత్ ఇతి దశాయాం '**క్విప్ చ**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే తస్య సర్వాత్మనా లోపే '**తత్పురుషే కృతి బహుల**'మితి సూత్రేణ

'**హలదన్తాత్ సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయా**'మితి సూత్రేణ వా పూర్వపదస్థసప్తమ్యా అలుకి దివిసత్ ఇతి, తతః సస్య షత్వే దివిషత్, పదాన్తతకారస్య జశ్త్వేన దకారే దివిసద్ ఇతి వా.

చంచలా – చంచం లాతి ఇత్యర్థే చన్చోపపదాత్ లా ధాతోః '**ఆతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే స్త్రీత్వాత్ టాపి చ చంచలా ఇతి. అథవా 'చంచలం చాంచల్యమ్ అస్త్యస్యాః ఇతి అచ్ ప్రత్యయః' ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. చంచ్ ధాతోః అలచ్ ప్రత్యయే చంచలా ఇతి వాచస్పత్యమ్.

చన్చ్ ధాతోః పచాద్యచి చంచః ఇతి పదమ్.

మయూరః – మయు రివ రాతి, (శబ్దాయతే) ఇత్యర్థే మయూపపదాత్ రా ధాతోః '**ఆతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతోలోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకార లోపే '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్ట**'మితి సూత్రేణ పృషోదరాదిత్వాత్ మయూరపదమ్.

అథవా మీనాతి (హన్తి) సర్వావిత్యర్థే మీ ధాతోః "**మీనాతే రూరన్**" ఇతి ఔణాదికే ఊరన్ ప్రత్యయే పృషోదరాదిత్వాత్ మయూర ఇతి.

మయూ పదం త్విత్థమ్. మయఙ్ (గతౌ) ధాతోః న్యఙ్క్వాదిత్వాత్ కు ప్రత్యయే వా. మినోతి (శబ్దం కరోతి) ఇత్యర్థే మి ధాతోః "**భృ మృశీతృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్యః ఉః**" ఇతి ఔణాదికే ఉ ప్రత్యయే వా పదమ్.

విజయతే – జి జయే ధాతుః వస్తుతః పరస్మైపదీ. తస్య వి పూర్వకత్వే '**విపరాభ్యాం జేః**' ఇతి ఆత్మనేపదిత్వమ్ విజయత ఇతి.

	విజయతే	విజయేతే	విజయన్తే
	విజయసే	విజయేథే	విజయధ్వే
	విజయే	విజయావహే	విజయామహే.
భజే –	భజతే	భజేతే	భజన్తే
	భజసే	భజేథే	భజధ్వే
	భజే	భజావహే	భజామహే.

శ్లో॥ ఆద్యాయామితతేజసే శ్రుతిపదైర్వేద్యాయ సాధ్యాయ తే
విద్యానన్దమయాత్మనే త్రిజగతః సంరక్షణోద్యోగినే ।
ధ్యేయాయాఖిలయోగిభిః సురగణైర్గేయాయ మాయావినే
సమ్యక్తాణ్డవసమ్భ్రమాయ జటినే సేయం నతిశ్శమ్భవే ॥ 55

అ : శంకరాయ శంకరసమర్పితా నతిః.

అ : ఆద్యాయ అమిత–తేజసే శ్రుతి–పదైః వేద్యాయ సాధ్యాయ విద్యా+ఆనందమయ+ఆత్మనే త్రిజగతః సంరక్షణ+ఉద్యోగినే అఖిల–యోగిభిః ధ్యేయాయ సుర–గణైః గేయాయ మాయావినే సమ్యక్–తాండవ–సంభ్రమాయ జటినే తే శంభవే సా ఇయం నతిః.

ఆదౌ భవః ప్రథమః, తస్మై '**నమో అగ్రియాయ చ ప్రథమాయ చ**' ఇతి రుద్రాధ్యాయః; మితం కించిన్మాత్రం న భవతీతి అమితం చ తత్ తేజః ప్రభావః యస్య తస్మై,

శ్లో॥ "అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్ ।
ప్రాణాత్యయేఽప్యవస్థానం తత్తేజస్సముదాహృతమ్ ॥

ఇతి గురుబాలప్రబోధికా; శ్రుతీనాం వేదానాం పదైః శబ్దైః; వేద్యాయ – జ్ఞేయాయ; సాధ్యాయ సాధనీయాయ; విద్యా చ ఆనన్దశ్చ విద్యానన్దౌ అథవా విద్యయా ఆనన్దః విద్యానన్దః తన్మయః ఆత్మా యస్య తస్మై జ్ఞానానందస్వరూపాయ ఇతి,

శ్లో॥ "అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసాన్యాయవిస్తరః ।
అంగాని వేదాశ్చత్వారో విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశ ॥ ఇతి విద్యాపరిగణనమ్; త్రయాణాం త్రిసంఖ్యాకానాం లోకానాం భువనానాం స్వర్గమర్త్యపాతాళరూపాణాం సమాహారః, తస్య త్రిజగతః; సంరక్షణమ్ ఏవ త్రాణమేవ ఉద్యోగః ప్రయత్నః ఉద్యమో వా యస్య తస్మై అథవా సంరక్షణే ఉద్యోగః అస్య అస్తీతి తస్మై; అఖిలైః సర్వైః యోగిభిః వ్రతిభిః; ధ్యేయాయ చిన్తనవిషయీకరణీయాయ; సురాణాం దేవానాం గణైః సమూహైః ఏకగణగతైః బహుగణకృతైర్వా, '**విద్యాధరోఽప్సరోయక్షరక్షోగన్ధర్వకిన్నరాః, పిశాచో గుహ్యకస్సిద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః**" ఇతి అమరకోశః; సురాశ్చ గణాశ్చ సురప్రమథగణైరితి వా; గేయాయ శబ్దతః స్తుత్యాయ; మాయా అస్మిన్ అస్తీతి తస్మై; సమ్యక్ సుష్ఠు క్రియమాణం తాండవం నృత్యవిశేషః తదాఖ్యః, తస్మిన్ సంభ్రమః త్వరా యస్య తస్మై, "సంభ్రమస్త్వరా" ఇత్యమరకోశః; జటాః సటాః అస్య సన్తీతి జటీ తస్మై, "వ్రతినస్తు జటా సటా" ఇత్యమరకోశః; తే తుభ్యం; శంభవే శంకరాయ; ఇయమ్ వచనేన సాకం క్రియమాణా; నతిః నమస్కృతిః అస్తి ఇతి వా క్రియతే ఇతి వా అధ్యాహార్యమ్.

తా : శంకర! త్వమాద్యః. అమితతేజాః. శ్రుతిపదజ్ఞేయః. సాధ్యశ్చ యోగిభిః భక్తజనైరనుయాయిభిర్వా. విద్యానందస్వరూపః. త్రిజగతాం సంరక్షణే ఆరబ్ధోద్యమః.సమస్తయోగిజనధ్యేయః, సురగణగేయశ్చ. మాయావీ చ. తాదృశాయ సమ్యక్ తాండవే త్వరాయుతాయ జటినే తుభ్యమ్ ఇయం నతిః.

శమ్భవే ఇయం నతిరితి అత్ర విధేయవాక్యమ్. నతిః నమస్కృతిరూపా క్రియా. సా చ నోక్తా కిన్తు గమ్యమానా. '**గమ్యమానాపి క్రియా కారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్**' ఇతి వార్తికేన గమ్యమానాయా అపి కారకవిభక్తిప్రయోజకత్వమస్తి. క్రియయా ఉద్దిష్టః శంభుః అతః '**క్రియయా– యమభిప్రైతి**

సోஉపి సంప్రదాన'మితి వార్తికేన అత్ర శంభోరపి సంప్రదానత్వమ్. '**చతుర్థీ సంప్రదానే**' ఇతి చతుర్థీవిభక్తిః శమ్భవే ఇతి.

అథవా '**నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ**' ఇతి సూత్రేణ నమశ్శబ్దయోగే చతుర్థీవిధానాత్ ఉపచారేణ నతిశబ్దస్యాత్ర స్వీకరణముచితమేవ. ప్రత్యయభేదే సత్యపి అర్థభేదస్య అభావాత్. తతః వా శంభవే ఇతి శంభోః తద్విశేషాణామ్ ఏకాదశపదానాం చాత్ర చతుర్థీవిభక్తిః.

వేదనే శ్రుతిపదానాం కరణత్వాత్ (సాధకతమం కరణమ్) ధ్యానే యోగినాం, గానే సురగణానాం చ కర్తృత్వాచ్చ త్రయాణామపి' కర్తృకరణయోస్తృతీయా' ఇతి తృతీయావిభక్త్యన్తత్వమ్.

నతిః ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరా. తద్విశేషణరూపే సేయం పదే. అతః ప్రథమాన్తత్వమ్.

ఆద్యః – ఆ దీయతే ఇతి ఆదిః. ఆఙ్ పూర్వకాత్ దా ధాతోః "**ఉపసర్గే ఘోః కిః**" ఇతి కి ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే **ఆది**రితి పదమ్.

ఆదౌ భవః ఆద్యః ఇత్యర్థే ఆదిపదాత్ '**దిగాదిభ్యో యత్**' ఇతి తద్ధితే యత్ప్రత్యయే ఇకారలోపే చ ఆద్యపదమ్. అద్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే అద్ ధాతోః '**ఋహలోర్ణ్యత్**' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే, '**అత ఉపధాయాః**' ఇతి ఉపధావృద్ధౌ చ ఆద్యపదమ్.

వేద్యః – వేదనీయ ఇత్యర్థే విద్ ధాతోః '**ఋహలోర్ణ్యత్**' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే '**పుగన్తలఘూపధస్య చ**' ఇతి గుణే చ **వేద్య**పదమ్.

సాధ్యః – సాధనీయ ఇత్యర్థే సాధ్ ధాతోః 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే సాధ్య ఇతి.

అథవా సాధ్యమ్ అస్తి అస్య ఇత్యర్థే '**అర్శ ఆదిభ్య అచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః.

సాధ్యః దేవతాగణవిశేషః.

శ్లో॥ ఆదిత్యవిశ్వవసవస్తుషితా భాస్వరానిలాః ।
మహారాజిక సాధ్యాశ్చ రుద్రావ్చ గణదేవతాః ॥ ఇత్యమరకోశః.

తర్కశాస్త్రే పక్షే సాధనీయః సాధ్యః. తత్ర సాధనీయత్వాదేవ '**సందిగ్ధసాధ్యవాన్ పక్ష**' ఇతి పక్ష నిర్వచనమ్. సాధ్యస్య తద్విశిష్టస్య పక్షస్య చ యద్యపి భేదః తథాపి తయోః అభేదత్వేన వ్యవహారః దృశ్యతే. యథా–

శ్లో॥ ప్రతిజ్ఞాదోషనిర్ముక్తం సాధ్యం సత్కారణాన్వితమ్ ।
నిశ్చితం లోకసిద్ధం చ పక్షం పక్షవిదో విదుః ॥ ఇతి॥

ధ్యేయః – ధ్యానవిషయీగమనీయ ఇత్యర్థే ధ్యై (చిన్తాయాం) ధాతోః కర్మణి '**అచో యత్**' ఇతి యత్ ప్రత్యయే '**ఈద్యతి**' ఇతి సూత్రేణ ఐకారస్య ఈకారే "**సార్వధాతుకార్ధధాతుకయో**"రితి గుణే చ **ధ్యేయ**పదమ్.

ఏవమేవ గై శబ్దే ధాతోః యత్ ప్రత్యయే గేయః ఇతి.

ఆత్మనే, ఉద్యోగినే, మాయావినే, జటినే ఇతి చత్వార్యపి పదాని నకారాన్త పుంలింగాని. మాయావినే, జటినే ఇతి తద్ధితాన్తే పదే. ఆత్మనే ఉద్యోగినే ఇతి పదే కృదన్తే. ఉద్ పూర్వకాత్ యుజ్ ధాతోః ఘిణున్ ప్రత్యయే ఉద్యోగీ. అత్ ధాతోః మనిణ్ ప్రత్యయే చ కృదన్తే పదే.

త్రిజగత్ – త్రయాణాం జగతాం సమాహారః ఇతి విగ్రహవాక్యే '**సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు**'రితి ద్విగు సమాసః. '**సహ సుపా**' ఇతి సమాసః. '**ద్విగురేకవచన**' మితి సూత్రేణ తస్య ఏకవచనాన్తత్వం, '**సనపుంసకమ్**' ఇతి సూత్రేణ తస్య నపుంసకత్వం చ సిద్ధ్యతి.

అస్మిన్ శ్లోకే తిజన్తపదం నాస్తి. అతః అధ్యాహార్యమ్. అథవా ఇయం నతిః ఇతి పదయోః సామానాధికరణ్యమేవ గమ్యమానాయాః క్రియాయాః సహకారేణ అస్తిత్వం పాఠకమనస్సు అప్రయత్నతయా, అభ్యాసవశతయా చ స్ఫురతి.

శ్లో॥ నిత్యాయ త్రిగుణాత్మనే పురజితే కాత్యాయనీశ్రేయసే
సత్యాయాదికుటుమ్బినే మునిమనఃప్రత్యక్షచిన్మూర్తయే ।
మాయాసృష్టజగత్త్రయాయ సకలామ్నాయాన్తసఞ్చారిణే
సాయం తాణ్డవసమ్భ్రమాయ జటినే సేయం నతిశ్శమ్భవే॥ 56

అ : జటినే శంభవే శంకరసమర్పితా నతిః.

అ : నిత్యాయ త్రి–గుణ+ఆత్మనే పుర–జితే కాత్యాయనీ–శ్రేయసే సత్యాయ ఆది–కుటుంబినే ముని–మనః–ప్రత్యక్ష–చిత్+మూర్తయే మాయా–సృష్ట–జగత్–త్రయాయ సకల+ఆమ్నాయ+అన్త–సంచారిణే సాయం తాండవ–సంభ్రమాయ జటినే శంభవే సా ఇయం నతిః.

నిత్యాయ శాశ్వతాయ '**అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణః న హన్యతే హన్యమానే శరీరే**' ఇతి ఉపనిషద్వచనమ్; త్రయాణాం త్రిసంఖ్యాకానాం సత్త్వరజస్తమోరూపాణాం గుణానాం ప్రవృత్తీనామ్ ఆత్మా స్వరూపం తస్మై; పురాణి నగరాణి జయతి ఇతి పురజిత్ తస్మై, శంభోః త్రిపురాన్తకత్వం ప్రసిద్ధమేవ పౌరాణికగాథాసు; కాత్యాయన్యాః గౌర్యాః శ్రేయః తత్స్వరూపో వా తత్కరో వా, 'ఉమా కాత్యాయనీ గౌరీ కాళీ హైమవతీశ్వరీ' ఇత్యమరకోశః; సత్యాయ సత్యస్వరూపాయ జ్ఞానస్వరూపాయేతి వా. '**సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ**' ఇతి ఉపనిషత్; ఆదిః చ అసౌ కుటుంబశ్చ ప్రాథమికకుటుంబః దారాపుత్రాదిసమాహారరూపః కుటుంబః తదస్య అస్తీతి తస్మై, జగతః పితృత్వేన పార్వతీపరమేశ్వరపరిగణనం సువిదితమేవ. '**జగతః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ**' ఇతి కాళిదాస–వచనమ్; మునీనామ్ ఋషీణాం మనాంసి హృదయాని తేషాం ప్రత్యక్షా అనుభవ విషయీభూతా చ సా చిత్ జ్ఞానం తదేవ మూర్తిః ఆకృతిః యస్య తస్మై, అపరోక్షానుభవ విషయీభూతజ్ఞానస్వరూప ఇతి; మాయయా శాంబర్యా సృష్టమ్ ఉత్పాదితం జగతాం లోకానాం త్రయం యేన తస్మై;

సకలానాం సర్వేషామ్ ఆమ్నాయానాం వేదానామ్ అన్తే వేదాన్తే ఇతి తత్ర సంచరణం ప్రతిపాద్య-విషయతయా చలనమస్య అస్తీతి తస్మై; అథవా సంచరణం శీలమస్య ఇతి వా. తస్మై; సాయం ప్రదోషకాలే; తాండవే ప్రధానతయా పురుషేణ క్రియమాణే నృత్యభేదే సంభ్రమః త్వరా యస్య తస్మై '**సంభ్రమస్త్వరా**' ఇత్యమరకోశః; జటాః అస్య సన్తీతి జటీ కపర్దీ తస్మై; శంభవే శంకరాయ; సా ఇయం కవినా శ్లోకకరణవేళాయాం చేష్టయా సహ నిర్దిశ్యమానా; నతిః నమస్కృతిః (అస్తీతి అధ్యాహార్యమ్).

తా : శంభుః నిత్యః, త్రిగుణాత్మా, త్రిపురవిజేతా, కాత్యాయన్యాః శ్రేయోరూపశ్చ. సః సత్య-స్వరూపః, ఆదికుటుంబవాన్ చ. మునిజనమనఃప్రత్యక్షవిషయీభూతం జ్ఞానమేవ తస్య మూర్తిః. సః స్వమాయయా త్రీణ్యపి జగన్తి సృజతి. సమస్తవేదాన్తసంచారీ జటీ చ సః సాయం తాండవే త్వరావాన్. తస్మై శంభవే నమః

శంభవే ఇయం నతిః ఇతి విధేయవాక్యమ్. నమనక్రియయా అభిప్రయణాత్ '**క్రియయా యమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదాన**' మితి సంప్రదానసంజ్ఞాత్వం, చతుర్థీవిభక్త్యన్తత్వం చ శంభు పదస్య తద్విశేషణానాం శ్లోకగతానాం సర్వేషాం పదానాం వినా సాయమ్. విశేషప్రతిపత్త్యర్థమస్మిన్ విషయే గతశ్లోకవ్యాఖ్యా ద్రష్టవ్యా.

నిత్యాయ – నియమేన భవః, ఇత్యర్థే 'ని' ఇత్యుపసర్గాత్ '**త్యప్ నేర్ధ్రువ ఇతి వక్తవ్యమ్**' ఇతి వార్తికేన త్యప్ ప్రత్యయే రూపమ్.

ఆత్మా – అత (సాతత్యగమనే) ధాతోః అతతి ఇత్యర్థే '**సాతిభ్యాం మనిన్ మణినౌ**' ఇతి ఔణాదికే మనిణ్ ప్రత్యయే, '**అత ఉపధాయాః**' ఇతి ఉపధావృద్ధౌ చ ఆత్మేతి పదమ్.

పురజిత్ – పురాణి జయతీత్యర్థే పురోపపదాత్ జి (జయే) ధాతోః '**క్విప్ చ**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే తస్య సర్వలోపిత్వాత్ '**హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్**' ఇతి తుగాగమః ధాతోః. క్విపః లోపేపి 'ప్రత్యయలోపే **ప్రత్యయలక్షణ**'మితి పరిభాషయా తుగాగమవిషయే తస్య అస్తిత్వమంగీకార్యమేవ.

కాత్యాయనీ – కతి అయనాని మోక్షమార్గాః సన్తీతి విచారయతి ఇతి కత్యయనః. తస్య గోత్రాపత్యం కాత్యాయనీతి గురుబాలప్రబోధికా. తతః కత్యయనపదాత్ గోత్రాపత్యే '**తస్యేదమ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే స్త్రీత్వ వివక్షాయాం "**టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచ్తయప్ఠక్ఠఞ్కఞ్క్వరపః**" ఇతి ఙీపి కాత్యాయనీ.

అథవా కతస్య అపత్యం స్త్రీ ఇత్యర్థే '**గర్గాదిభ్యో యఞ్**' ఇతి యఞ్ ప్రత్యయః. తతః '**సర్వత్రలోహితాదికతన్తేభ్యః**' ఇతి ష్ఫః. తస్య చ "**ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనా**" మితి ఆయన్నాదేశః. తతః "**షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ**" ఇతి షిత్త్వాత్ ఙీప్. కాత్యాయనీతి.

సత్యమ్ – సతే హితం సత్యమ్. సత్-శబ్దాత్ '**తస్మై హితమ్**' ఇత్యధికారే యత్ ప్రత్యయే పదమ్. సతి సాధుః వా '**తత్ర సాధు**' రితి యత్ప్రత్యయే సత్యపదేన ఉచ్యతే.

యాస్కః నిరుక్తే సత్యపదసాధనవిషయే శాకటాయనస్య మతమివ ప్రకారమేకం నిర్వక్తి.

"అథానన్వితేఽప్యర్థేఽప్రాదేశికే వికారే పదేభ్యః పదేతరార్ధాన్ సంచస్కారశాకటాయనః ఏతేః కారితం చ యకారాదిం చాన్తఃకరణమస్తేః శుద్ధం చ సకారాదిం చ"

అత్రాయం సారః సత్యపదవిషయే. ఇణ్ ధాతోః ప్రేరణార్ధకరూప (అయయతి) గతం యకారమ్ అన్తే, అస్ ధాతోః సకారమాదౌ తత్తు శత్రన్తం (సత్) = అ ఏతద్ద్వయసమ్మేళనేన సత్యమితి.

ఏతాదృశం సాధనం విచిత్రమివ దృశ్యతే. కిన్తు వ్యవహారదశాయాం శబ్దప్రాదుర్భావః అప్రయత్నతయా వ్యవహర్తృభిః క్రియమాణే వ్యవహారే సంభవత్యేవ. కాలాన్తరే వైయాకరణైః సాధనీయం భవతి.

మూర్తిః – మూర్ఛ (మోహనసముచ్ఛ్రాయయోః) ధాతోః '**స్త్రియాంక్తి**'న్నితి క్తిన్ ప్రత్యయే మూర్ఛ్+తి ఇతి దశాయాం 'రాల్లోపః' ఇతి ఛకారలోపే 'హలిచ' ఇతి దీర్ఘే, మూర్తిః ఇతి. 'రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః' ఇతి ప్రాప్తం ణత్వం '**నధ్యాఖ్యాపృమూర్ఛిమదామ్**' ఇతి నిషిధ్యతే.

త్రయమ్ – త్రయః అవయవాః అస్య ఇత్యర్థే 'సంఖ్యాయా అవయవే తయప్' ఇతి తయప్ ప్రత్యయః. త్రి+తయ ఇతి స్థితిః. తతః '**ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్వా**' ఇతి విభాషయా ఆయజ్ ఆదేశే **త్రయ**పదమ్. ఆయజః అభావే త్రితయమితి. త్రయం, త్రితయమితి పదద్వయం సమానార్ధకమేవ.

సాయమ్ – సో(షో) (అంతకర్మణి) ధాతోః స్యతి సమాపయతి దినమిత్యర్థే 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**ఆదే చ ఉపదేశేఽశితి**' ఇతి ఓకారస్య ఆకారే '**ఆతోయుక్చిణ్కృతోః**' ఇతి యుగాగమే చ సాయం పదమ్. "సో+బాహులకాత్ ణమ్, యుగాగమశ్చ ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః".

"అవసీయతే ఇతి సాయః – కాల విశేషః. అస్యైవ సాయమ్ ఇతి స్వరాదిషు (1–1–37) నిపాతనాత్ మకారాన్తత్వమ్, అవ్యయత్వం చేతి కేచిత్. అన్యే తు 'అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికమ్ సాయమ్ ఇతి వదన్తి" ఇతి కృదన్తరూపమాలా–5.

అత్రాపి శ్లోకే తిఙన్తపదస్య అభావః దృశ్యతే. సేయమితి పదద్వయమేవ క్రియారూపం తిఙన్తార్థ మవగమయతి.

శ్లో॥ నిత్యం స్వోదరపోషణాయ సకలానుద్దిశ్య విత్తాశయా
వ్యర్థం పర్యటనం కరోమి భవతస్సేవాం న జానే విభో! ।
మజ్జన్మాన్తరపుణ్యపాకబలతస్త్వం శర్వ! సర్వాన్తర–
స్తిష్ఠస్యేవ హి తేన వా పశుపతే! తే రక్షణీయోఽస్మ్యహమ్ ॥ 57

అ : కవిప్రదర్శితా శంకరాధికరణభూతా శరణాగతిః.

అ : విభో! నిత్యం స్వ+ఉదర–పోషణాయ విత్త+ఆశయా సకలాన్ ఉద్దిశ్య వ్యర్థం పర్యటనం కరోమి భవతః సేవాం న జానే. శర్వ! పశు–పతే! మత్+జన్మ+అంతర–పుణ్య–పాక–బలతః త్వం సర్వ+ఆంతరః (సన్) తిష్ఠసి+ఏవ. తేన వా తే అహం రక్షణీయః అస్మి.

విభో! స్వామిన్; స్వేషాం స్వసంబంధినామ్ ఉదరాణాం కుక్షీణాం పోషణాయ పుష్టికల్పనాయ రక్షణాయ వా, "**పశ్యన్నపి చ న పశ్యతి మూఢో హ్యుదరనిమిత్తం బహుకృతవేషః**" ఇతి భజగోవిందే; విత్తే ధనే ఆశయా తృష్ణయా, 'ఆశా తృష్ణాపి చాయతా' ఇత్యమరకోశః; సకలాన్ సమస్తాన్ ధనినో జనానితి శేషః; ఉద్దిశ్య లక్షీకృత్య; వ్యర్థం నిష్ప్రయోజనం; పర్యటనం పరిభ్రమణం, కరోమి సమాచరామి. డుకృఞ్ కరణే ధాతోః పరస్మైపదే లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; భవతః భవద్విషయికీం; సేవాం పరిచర్యాం; న జానే నావగచ్ఛామి. జ్ఞా అవబోధనే ధాతోః ఆత్మనేపదే లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; శృణాతి ఇతి శర్వః తస్మాత్సంబుద్ధౌ శర్వ!; పశూనాం ప్రాణినాం పతిః, తస్మాత్సంబుద్ధౌ పశుపతే!; మదీయం మామకీనం చ అన్యత్ చ తత్ జన్మ = జన్మాంతరం చ, తస్య పుణ్యస్య సత్కృతేః పాకః పరిణామః తస్య బలం, తతః; గతజన్మకృతానాం పుణ్యకర్మణాం ఫలస్య పరిణామకృతాత్ కారణాదితి భావః; అథవా; త్వం భవాన్; సర్వేషాం సమస్తానాం చరాచర–పదార్థానామ్ ఆంతరః అంతరే విద్యమానస్సన్; తిష్ఠసి ఏవ భవస్యేవ (ఖలు); ష్ఠా గతినివృత్తౌ లటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్. తేన వా = తేన కారణేన వా అహం కృతి కర్తాఇతి; తే = భవతః ; రక్షణీయః అస్మి = పాలనీయో భవామి. అస భువి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : విభో! పశుపతే! స్వోదరపోషణాయ ధనం లబ్ధుం సకలాన్ ధనినః ప్రతి పర్యటనం కరోమి. తత్తు నిరర్థకమితి అవగచ్ఛామి. భవతః సమర్చనాదిరూపాం సేవాం సమాచరితుమపి న జానే. కిన్తు త్వయా అహం రక్షణీయః. అత్ర కారణద్వయమస్తి. మదీయజన్మాంతరపుణ్యఫలపరిపాకః అథవా భవదీయా సర్వతోవ్యాపనశీలతా. అన్యతరేణ కారణేన త్వయాహం సంరక్షణీయః.

శ్లోకేఽస్మిన్ చత్వారి వాక్యాని సన్తి. 'ప్రథమార్ధే వాక్యద్వయం, ద్వితీయార్ధే చ వాక్యద్వయమ్.

ప్రథమే వాక్యే పర్యటనం క్రియా. తస్య చ కర్తుః ఈప్సితతమత్వాత్ కర్మత్వం. తేన చ ద్వితీయావిభక్తిః పర్యటనమితి. పర్యటనే హేతుః విత్తాశా. అతః '**హేతౌ**' ఇతి తస్య తృతీయా–విభక్తిః. '**తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్**' ఇతి పోషణపదాత్ చతుర్థీ విభక్తిః తస్య పోషయితుమితి తుమర్థే ప్రయుక్తత్వాత్. సకలశబ్దగతస్య కర్మణః అనభిహితత్వాత్ '**అనభిహితే**' ఇతి సూత్రేణ సకలాన్ ఇతి ద్వితీయాన్తత్వమ్

ద్వితీయే వాక్యే జ్ఞానక్రియా కర్మత్వాత్ సేవాయాః ద్వితీయాన్తత్వమ్.

ద్వితీయార్ధే సర్వాంతరః తిష్ఠస్యేవ ఇతి అవాంతరవాక్యమ్ ఆత్మావనకారణద్వయవైకల్పికత్వ–ప్రకటనరూపే విధివాక్యే అన్వేతి.

నిత్యమ్ – అష్టచత్వారింశచ్ఛ్లోక వ్యాఖ్యా ద్రష్టవ్యా.

పోషణమ్ – పుష్ ధాతోః భావే '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే, ధాతోః '**పుగన్తలఘూపదస్య చ**' ఇతి గుణే '**రషాభ్యాం నోణస్సమానపదే**' ఇతి నస్య ణత్వే చ పోషణమ్.

వ్యర్థమ్ – క్రియావిశేషణమిదమ్. విగతః అర్థః యస్మాత్ కర్మణః యథా తథా.

అర్థ పదం పునః అర్థ (ఉపయాంచాయామ్) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే అర్థ పదమ్.

శ్లో॥ ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయం రిక్థమృక్థం ధనం వసు ।
హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్నమర్థరైవిభవా అపి ॥ ఇతి అమరకోశః.

ధర్మ–అర్థ–కామ–మోక్షరూపపురుషార్థచతుష్టయేఽపి అన్యతమః అర్థః.

సేవా – సేవృ (సేవనే) ధాతోః '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి సూత్రేణ అప్రత్యయే, '**అజాద్యతష్టా**'పితి టాప్ ప్రత్యయే సేవా. 'సేవా శ్వవృత్తి'రితి అమరకోశః. "సేవా చ వృత్తిః' ఇతి పాఠాన్తరమ్. శ్వవృత్తిపాఠః దీనతాసూచకః, న్యూనతాహేతుకః. భర్తృహరిః శ్వ ప్రవృత్తిమిత్థం నిర్వర్ణయతి.

శ్లో॥ లాంగూలదర్శనమధశ్చరణావఘాతం
భూమౌ నిపత్య వదనోదరదర్శనం చ ।
శ్వా పిండదస్య కురుతే గజపుంగవస్తు
ధీరం విలోకయతి చాటుశతైశ్చ భుంక్తే ॥

బలతః – బలాత్ ఇతి పంచమ్యర్థే '**పంచమ్యా స్తసిల్**' ఇతి తసిల్ ప్రత్యయే బలతః ఇతి.

తే రక్షణీయః – రక్ష–ధాతోః కర్మణి '**తవ్యత్తవ్యానీయరః**' ఇతి అనీయర్ ప్రత్యయే రక్షణీయ ఇతి. తస్య కర్మణి ప్రయోగాత్ రక్షణకర్తుః శంకరస్య యుష్మచ్ఛబ్దోక్తస్య తృతీయావిభక్తిః భవేత్, త్వయా రక్షణీయ ఇతి. అత్ర తు తే రక్షణీయః ఇతి ప్రయుక్తమ్.

'**కేచిదవిశేషేణ విభాషామిచ్ఛన్తి**' ఇతి భట్టోజీదీక్షితవచనమ్. షష్ఠీతృతీయావిభక్త్యోః అవిశేషేణ విభాషా ఇతి తద్వచనభావః. అతః తదనుసారం త్వయా రక్షణీయః ఇతి వా, తే రక్షణీయః ఇతి వా సాధురేవ ప్రయోగః.

కరోమి –			
	కరోతి	కురుతః	కుర్వన్తి
	కరోషి	కురుథః	కురుథ
	కరోమి	కుర్వః	కుర్మః.

జానే –	జానీతే	జానాతే	జానతే
	జానీషే	జానాథే	జానధ్వే
	జానే	జానీవహే	జానీమహే.
తిష్ఠసి –	తిష్ఠతి	తిష్ఠతః	తిష్ఠన్తి
	తిష్ఠసి	తిష్ఠథః	తిష్ఠథ
	తిష్ఠామి	తిష్ఠావః	తిష్ఠామః.
అస్మి –	అస్తి	స్తః	సన్తి
	అసి	స్థః	స్థ
	అస్మి	స్వః	స్మః.

శ్లో॥ ఏకో వారిజబాన్ధవః క్షితినభోవ్యాప్తం తమోమణ్డలం
భిత్త్వా లోచనగోచరోఽపి భవతి త్వం కోటిసూర్యప్రభః ।
వేద్యః కిన్న భవస్యహో! ఘనతరం కీదృగ్భవేన్మత్తమ–
స్తత్సర్వం వ్యపనీయ మే పశుపతే! సాక్షాత్ ప్రసన్నో భవ ॥ 58

అ : స్వీయస్య అజ్ఞానాంధకారస్య అపనయనాయ కవికృతా పశుపతిస్తుతిః.

అ : పశు–పతే! వారి–జ–బాన్ధవః ఏకః (సన్) క్షితి–నభః–వ్యాప్తం తమః+మండలం భిత్త్వా లోచన–గోచరః అపి భవతి. త్వం కోటి–సూర్య–ప్రభః (సన్) వేద్యః కిం న భవసి? అహో! ఘనతరం మత్–తమః కీదృక్ భవేత్? తత్ సర్వం వి+అప–నీయ సాక్షాత్ మే ప్రసన్నః భవ.

పశూనాం ప్రాణినాం పతిః ప్రభుః తస్మాత్ సంబుద్ధిః 'నమో వృక్షేభ్యో హరికేశేభ్యః పశూనాం పతయే నమః' ఇతి రుద్రాధ్యాయే నమకమ్; వారిణి జలే జాయతే ప్రాదుర్భవతి ఇతి తస్య బాన్ధవః బన్ధుః ప్రీతి (సముదయ) కారకః అర్థాత్ సూర్యః; ఏకః అద్వితీయః సన్; క్షితౌ భూమౌ నభసి చ వ్యాప్తం సర్వతోలిప్తమివ స్థితమ్; తమసః అంధకారస్య 'అంధకారోఽస్త్రియాం ధ్వాన్తం తమిస్రం తిమిరం తమః' ఇత్యమరకోశః; మండలం మండలాకారదిక్సమూహమ్, తమసః రూపాభావేన తదాధారీభూతదిక్సమూహస్యైవ తత్త్వేన వ్యవహారః; వస్తుతః తమసః పదార్థత్వమేవ నాంగీకుర్వన్తి తార్కికాః తస్య తేజోఽభావమాత్రత్వాత్, నీలత్వచలనత్వరూపగుణకర్మణోః భ్రాన్తిమూలకత్వాత్; భిత్త్వా విదార్య; లోచనానాం నయనానాం (సర్వజనసంబంధిత్వాత్ బహువచనం) గోచరః దర్శనవిషయః అపి భవతి, భూ సత్తాయాం లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; త్వం భవాన్; కోటీనామ్ అనేకకోటిసంఖ్యానామ్ అపరిమితానాం సూర్యాణాం భానూనాం ప్రభా కాంతిః ఇవ ప్రభా కాంతిః యస్య సః; వేద్యః జ్ఞేయః మనోనయనగోచరః ఇతి వా; కిం కుతః; న భవసి?; ఘనతరం సాంద్రతరం, సదృశవస్తుతః అపి అధికబలవత్; కీదృక్ కీదృశమ్?; తత్ =

తత్ తమః అజ్ఞానరూపం; సర్వం సమస్తం (నిశ్శేషతయా ఇతి) వ్యపనీయ = అపాస్య; సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షతః; మే మమ; ప్రసన్నః ప్రసాదగుణయుక్తః; భవ. భూ సత్తాయామ్ లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పశుపతే! సూర్యః ఏకోఽపి భూనభసోః అన్తరాలే పరివ్యాప్తం తమః వ్యపనీయ తమసః అపగమనేన స్వయమపి లోచనగోచరః భవతి. భవాంస్తు కోటిసూర్యప్రభః. వేద్యః న భవసి కిమ్? మదీయమజ్ఞానరూపమన్ధకారమపి వ్యపనీయ ప్రసన్నః భవ!

ఏకమ్ – "**ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః**" ఇత్యమరకోశః. ఇణ్ (గతౌ) ధాతోః "**ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్**" ఇతి కన్ ప్రత్యయః. '**సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః**' ఇతి అంగస్య గుణః. '**లశక్వతద్ధితే**' ఇతి సూత్రేణ కకారస్య ఇత్సంజ్ఞా. వస్తుతస్తు ఇణ్ ధాతోః కన్ ప్రత్యయే '**సార్వధాతుకార్ధధాతు-కయోః**' ఇతి ప్రాప్తస్య గుణస్య 'క్ఙితి చ' ఇతి నిషేధః ప్రసక్తో భవతి. తన్నిషేధనిషేధః కథమితి విచారణీయమ్. ఏకమితి నిపాతనమపి న అస్తి. సూత్రేణ కేవలమిణ్ ధాతోః క ప్రత్యయవిధిః.

"**కృదాధారార్చికలిభ్యః కః**" తి సూత్రవివృతే బాహులకాన్న కస్యేత్సంజ్ఞా ఇత్యుక్తమత్రాపి అనుసంధేయమ్.

వారిజమ్ – వారిణి జాయత ఇతి. వార్యుపపదాత్ జనీ (ప్రాదుర్భావే) ధాతోః '**సప్తమ్యాం జనేర్డః**' ఇతి డ ప్రత్యయే, టి లోపే చ వారిజపదమ్. అత్ర '**తత్పురుషే కృతి బహులమ్**' ఇతి సూత్రేణ వా '**హలదన్తాత్ సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్**' ఇతి సూత్రేణ వా సప్తమ్యాః అలుక్త్వమ్.

బాన్ధవః – బన్ధుః ఏవ బాన్ధవః. బంధు శబ్దాత్ '**ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ**' ఇతి స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయే, '**తద్ధితేష్వచామాదేః**' ఇత్యాదివృద్ధౌ బాన్ధవపదమ్'

గోచరః – గావః చరన్తి అస్మిన్ ఇతి గోచరః. గో-ఉపపదాత్ చర ధాతోః '**గోచరసంచరవహ వ్రజవ్యజాపణనిగమాశ్చ**' ఇతి నిపాతనాత్ ఘ ప్రత్యయః.

ఘనతరమ్ – ఘనశబ్దాత్ ద్వయోరేకస్య అతిశయే విభక్తవ్యే చ "**ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునౌ**" ఇతి తరప్ ప్రత్యయే ఘనతరపదమ్. కశ్చిత్ ఘనః. తతోఽపి అతిశాయీ ఘనతరః. స ఏవ సర్వాతిశాయీ భవతి "**అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ**" ఇతి తమప్ ప్రత్యయః ఘనతమ ఇతి.

తమః – తామ్యతి అనేన ఇత్యర్థే "**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**" ఇతి అసున్ ప్రత్యయే తమశ్శబ్దః క్లీబః। తమ ఇతి అకారన్త పుంలింగే తు అస్య రాహురిత్యర్థః. తామ్యత్యనేన ఇతి అర్థే ఏవ తమ్ ధాతోః "**పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ**" ఇతి ఘ ప్రత్యయే తమ ఇతి పదమ్ తమోగుణః, తమాలవృక్షః ఇత్యనయోరపి అయం వాచకః.

వ్యాప్తం క్త ప్రత్యయాన్తం పదమ్. భిత్త్వా ఇతి భిదిర్ ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయః. వి+అప+నీ ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయే, తస్య చ ల్యపి **వ్యపనీయ** ఇతి.

కీదృక్ – కస్యేవ దర్శనమస్య, క ఇవ దృశ్యతే ఇత్యాద్యర్థే కిమ్ పదాత్ దృశ్ ధాతోః '**త్యదాదిషు దృశః క్విన్ కఞ్చ**' ఇతి క్విన్ ప్రత్యయే తస్య సర్వాత్మనా లోపే '**ఇదం కిమోరీశకీ**' ఇతి కిమః క్యాదేశే కీదృశ్ శకారస్య షత్వే, జశ్త్వే, చర్త్వే కుత్వే చ **కీదృక్** పదమ్.

శ్లోకే భావప్రతిపాదనక్రమః కవిః ప్రత్యక్షతః భాషమాణ ఇవాస్తి ఇతి భావం జనయతి. తత్ర కారణం కవ్యవలంబితా వ్యవహారానుగుణా భావలయోపేతా శైలీ ఏవ. యథా తార్కికయా గత్యా విషయప్రతిపాదనదశాయాం పురోవర్తమానం శ్రోతారముద్దిశ్య భాషణం భవతి తథా **అత్ర శైలీ**.

తమో మండలభేదనే లోచనయోః గోచరీకరణే కర్తా వారిజబాన్ధవ ఏవ. అతః సమాన-కర్తృకత్వాత్, పూర్వకాలికత్వాచ్చ భేదనస్య క్త్వాన్తత్వమ్. తద్వత్ వ్యపనయే ప్రసన్నీభావే చ ఏక ఏవ కర్తా, అపనయస్య పూర్వకాలికత్వం చ. అతః అపనయస్య క్త్వాన్తత్వం, ల్యబాదేశేన సహ.

భావప్రకటనస్య జల్పనాత్మకత్వాత్ అత్ర చత్వారి వాక్యాని శ్లోకే.

భవతి/భవసి –	భవతి	భవతః	భవన్తి
	భవసి	భవథః	భవథ
	భవామి	భవావః	భవామః.

భవ –	భవతు/భవతాత్	భవతామ్	భవన్తు
	భవ/భవతాత్	భవతమ్	భవత
	భవాని	భవావ	భవామ.

శ్లో॥ హంసః పద్మవనం సమిచ్ఛతి యథా నీలామ్బుదం చాతకః
కోకః కోకనదప్రియం ప్రతిదినం చన్ద్రం చకోరస్తథా ।
చేతో వాఞ్ఛతి మామకం పశుపతే! చిన్మార్గమృగ్యం విభో!
గౌరీనాథ! భవత్పదాబ్జయుగలం కైవల్యసౌఖ్యప్రదమ్ ॥ 59

అ : కవినా సోపమానం స్వ వాంఛాయాః ప్రకటనమ్

అ : పశుపతే! విభో! గౌరీ-నాథ! యథా హంసః పద్మ-వనం సమిచ్ఛతి, చాతకః నీల+అంబుదం (సమిచ్ఛతి), కోకః కోకనద-ప్రియం ప్రతిదినం (సమిచ్ఛతి), చకోరః చంద్రం (సమిచ్ఛతి), తథా మామకం చేతః చిత్+మార్గ-మృగ్యం కైవల్య-సౌఖ్య-ప్రదం భవత్-పద+అబ్జ-యుగలం వాంఛతి.

పశూనాం ప్రాణినాం పతిః ప్రభుః తస్మాత్ సంబుద్ధిః; విభో! మహాదేవ!; గౌర్యాః పార్వత్యాః

నాథః వల్లభః తస్మాత్సంబుద్ధిః; యథా యేన ప్రకారేణ; హంసః మానసౌకాః పక్షివిశేషః; పద్మానాం కమలానాం వనం వనరూపేణ దృశ్యమానం పద్మతల్లతాదిసమూహమ్ అర్థాత్ పద్మాకరం సరః; సమిచ్ఛతి అభిలషతి, సమ్ పూర్వకాత్ ఇష ఇచ్ఛాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైక–వచనమ్; చాతకః సారంగః, "**సారంగః స్తోకకశ్చాతకస్సమాః**" ఇత్యమరకోశః; నీలః కృష్ణః చ అసౌ అంబుదః (అంబు దదాతీతి) మేఘః, తం సమిచ్ఛతి; కోకః చక్రవాకః, కోకనదానాం సరోరుహాణాం (రక్త వర్ణానామితి శేషః) 'రక్తాబ్జే రక్తకుముదే ఋద్ధైః కోకనదం స్మృతమ్' ఇతి వృద్ధసమ్మతిరితి గురుబాలప్రబోధికా; ప్రియః వల్లభః సూర్య ఇతి; దినే దినే దివసే దివసే, సమిచ్ఛతి; చకోరః చన్ద్రికాప్రియః పక్షివిశేషః 'చకోరస్తు చలచ్చంచురుత్పిబశ్చన్ద్రికాప్రియః' ఇతి వైజయన్తీ; చన్ద్రం సుధాంశుం సమిచ్ఛతి; తథా తేన ప్రకారేణ; మామకం మత్సంబంధి; చేతః మనః; చిత్ ఏవ జ్ఞానమేవ మార్గః పన్థాః, తేన మృగ్యమ్ అన్వేషణీయమ్; కైవల్యమ్ ఇతి మోక్ష ఇతి సౌఖ్యం సుఖం తత్ ప్రదదాతి ఇతి తమ్; భవతః తవ పదే చరణే ఏవ అబ్జే కమలే తయోః యుగలం యుగ్మం; వాంఛతి అభిలషతి. వాఛి ఇచ్ఛాయామ్ ఇతి ధాతోః లటి ప్ర.ఏ.

తా : ప్రభో! ఉమాపతే! పశుపతే! హంసః పద్మవనమభిలషతి. చాతకః నీలమేఘమభిలషతి. కోకః ప్రతిదినం సూర్యమభిలషతి. చకోరః చన్ద్రమభిలషతి. తథా మమ మనః భవత్ పదాబ్జ–యుగలమభిలషతి. తత్పదాబ్జయుగలం జ్ఞానమార్గేణ అన్వేషణీయం మోక్షసుఖదాయి చ.

శ్లోకే ఉపమేయపక్షే ఏకం వాక్యమ్, ఉపమానపక్షే చత్వారి చ వాక్యాని సన్తి. సర్వత్రాపి కర్తరిప్రయోగా ఏవ. పదయుగలస్య విశేషణత్వేన ప్రయుక్తం చిన్మార్గమృగ్యపదమేకమేవ కర్మణి ప్రయుక్తమ్.

హంస, చాతక, కోక, చకోర, చేతః పదానాం ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ "**ప్రాతిపదికార్థ–లింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా**" ఇతి ప్రథమావిభక్తిః. పద్మవన, నీలామ్బుద, కోకనదప్రియ, చన్ద్ర, పదాబ్జయుగల, తద్విశేషణానాం కర్మత్వాత్ '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయా విభక్తిః.

హంసః – హన్తి సుందరం గచ్ఛతి ఇత్యర్థే హన ధాతోః గమనార్థే ప్రయోగః. హన్ ధాతోః '**వృతౄవదిహనికమికషిభ్యః సః**' ఇతి ఔణాదికః సః ప్రత్యయః. పక్షివిశేష అత్రార్థః. "హంసః స్యాన్మానసౌకసి, నిర్లోభనృపవిష్ణ్వర్కపరమాత్మసు మత్సరే, యోగభేదే మన్త్రభేదే శరీరమరుదన్తరే, తురంగమప్రభేదే చ" ఇతి మేదినీకోశః.

హంస శబ్ద ఏవ విలోమక్రమే '**సోఽహం**' భవతీతి అద్వైతవేత్తారః.

పద్మవనమ్ – పద్మానాం వనమ్. పద్యతే ఇతి కర్త్రర్థే పద్ ధాతోః "**అర్తిస్తు సుహుసృధుక్షిక్షుభాయా వా పది యక్షినీభ్యో మన్**" ఇతి మన్ ప్రత్యయే పద్మమ్.

అథవా పద్మా అస్తి అస్మిన్ ఇత్యర్థే పద్మా పదాత్ "**అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్**" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే. **పద్మ**పదమ్.

పద్మశబ్దః సంఖ్యావాచకః అపి.

వనతీతి **వనమ్**. వన్ ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే వనమ్. అథవా వన్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే "**పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ**" ఇతి ఘ ప్రత్యయే వనమ్.

పద్మానాం వనమ్ అత్ర 'షష్ఠీ' ఇతి తత్పురుషసమాసః.

అమ్బుదః – అమ్బు దదాతి ఇతి అమ్బుదః. అమ్బ్వుపపదాత్ దా ధాతోః '**అతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే చ అమ్బుదపదమ్.

చాతకః – చతతే యాచతే ఇతి చాతకః కర్త్రర్థే. చత్ (యాచనే) ధాతోః '**ణ్వుల్ తృచా**' వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే "**యువోరనాకా**" వితి అకాదేశే చ, వృద్ధౌ చ చాతకః.

కుక్ (ఆదానే) ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే **కోకః.** చన్దయతి, చన్దతి ఇతి వా అర్థే చది (ఆహ్లాదే) ధాతోః "**స్ఫాయి తంచివంచి.... శుభిభ్యో రక్**" ఇతి ఔణాదికే రక్ ప్రత్యయే **చన్ద్ర** పదమ్. ('**ఇదితో నుమ్ ధాతోః**' ఇతి నుమాగమశ్చ). చకతే తృప్యతి చన్ద్రకిరణేన ఇత్యర్థే చక్ ధాతోః '**కఠిచకిభ్యోమోరన్**' ఇతి ఔణాదికే ఓరన్ ప్రత్యయే **చకోర**పదమ్. చేతత్యనేన ఇత్యర్థే చిత్ ధాతోః కరణార్థే '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే **చేతః** ఇతి పదమ్ (ఔణాదికః ప్రత్యయః)

మృగ్యః – మృగ్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే మృగ్ (అన్వేషణే) ధాతోః '**ఋహలోర్ణ్యత్**' ఇతి ణ్యత్ ప్రత్యయే **మృగ్య** పదమ్. దినం దినం ప్రతి **ప్రతిదిన**మితి అవ్యయీభావసమాసః.

మామకం – మమ ఇదం మామకమ్. అస్మచ్ఛబ్దాత్ సంబంధార్థే '**తవక–మమకావేకవచనే**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే. మమకాదేశే చ పదమ్.

సమిచ్ఛతి –	సమిచ్ఛతి	సమిచ్ఛతః	సమిచ్ఛన్తి
	సమిచ్ఛసి	సమిచ్ఛథః	సమిచ్ఛథ
	సమిచ్ఛామి	సమిచ్ఛావః	సమిచ్ఛామః

వాంఛతి – సమిచ్ఛతివత్.

శ్లో॥ రోధస్తోయహృతః శ్రమేణ పథికశ్ఛాయాం తరోర్వృష్టితో
భీతః స్వస్థగృహం గృహస్థమతిథిర్దీనః ప్రభుం ధార్మికమ్ ।
దీపం సన్తమసాకులశ్చ శిఖినం శీతావృతస్త్వం తథా
చేతః! సర్వభయాపహం వ్రజ సుఖం శమ్భోః పదామ్భోరుహమ్ ॥ 60

అ : మానసముద్దిశ్య హితముపదిశతి కవిరత్ర.

అ : చేతః! తోయ–హృతః రోధః యథా, పథికః శ్రమేణ తరోః ఛాయాం యథా, వృష్టితః భీతః స్వస్థ–గృహం యథా, అతిథిః గృహస్థం యథా, దీనః ధార్మికం ప్రభుం యథా, సన్తమస+ఆకులః దీపం యథా, శీత+ఆవృతః శిఖినం యథా (వ్రజతి), తథా త్వం సర్వ–భయ+అపహం శంభోః పద+అంభః+రుహం సుఖం వ్రజ.

చేతః మనః!; తోయేన జలేన హృతః ఆకృష్టః (నరః); రోధః తీరం, "కూలం రోధశ్చ తీరం చ ప్రతీరం చ తటం త్రిషు" ఇత్యమరకోశః; యథా = యేన ప్రకారేణ; పథికః = పాన్థః, అధ్వనీనోఽధ్వగోఽధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యపి" ఇత్యమరకోశః; శ్రమేణ మార్గాయాసేన; తరోః వృక్షస్య, ఛాయాం వృక్షస్య అధస్తాత్ సమ్భూతామ్ అనాతపస్థితిం; యథా; వృష్టితః వర్షతః భీతః భయాతురః; స్వస్థం సుఖేన స్థాతుం యోగ్యం చ తత్ గృహం గేహమ్; యథా; అతిథిః ప్రాహుణః, "**ఆవేశికః స్యాదాగన్తుః ఆతిథ్యః ప్రాహుణోఽతిథిః**" ఇతి వైజయన్తీ; గృహే తిష్ఠతీతి సః ద్వితీయే ఆశ్రమే విద్యమానః తం; యథా; దీనః దరిద్రః దుర్గతో వా, "నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రో దుర్గతోఽపి చ" ఇత్యమరకోశః; ధర్మం వేద ఇతి ధార్మికః తమ్, తాదృశమితి భావః, ప్రభుమ్ అధిపతిమ్, యథా; సన్తమసేన అంధకారేణ అంధతమసా (సర్వతో వ్యాపకేన తమసా ఇతి "**అవతమసమన్ధతమసం సన్తమస**" మితి హలాయుధకోశః, ఆకులః వ్యస్తః; దీపం ప్రదీపం, "దీపః ప్రదీపః" ఇత్యమరకోశః; యథా; శీతేన శీతకృతేన శారీరకవికారరూపేణ అసుఖానుభవేన ఆవృతః వేష్టితః; శిఖినం హుతాశనం; చ; యథా; (వ్రజతి) తథా తేన ప్రకారేణ; త్వం; సర్వాణి సకలాని భయాని భయశబ్దేన భయహేతవః స్వీకార్యాః తాన్ అపహన్తి అపోహయతి వినాశయతీతి వా తమ్; శంభోః శంకరస్య; పదమ్ పాదః ఏవ అమ్భోరుహం పద్మం; సుఖం సుఖహేతుకం యథా తథా వ్రజ గచ్ఛ. వ్రజ గతౌ ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : జలప్రవాహేన అపహ్రియమాణః జనః తటం వ్రజతి. పథికః శ్రమాతురస్సన్ తరోః ఛాయాం గచ్ఛతి. వృష్టిభీతః నీరంధ్రం గృహం గచ్ఛతి. అతిథిః గృహస్థం అన్విచ్ఛతి. దరిద్రః ధార్మికం ప్రభుం గచ్ఛతి. తమసావృతః దీపమనుగచ్ఛతి. శీతపీడితః అగ్నిమన్విచ్ఛతి. తద్వత్ హే మనః! త్వమపి సర్వభయవినాశకం శివపదారవిన్దమనుగచ్ఛ.

రోధః – రుణద్ధి ఇతి కర్త్రర్థే రుధిర్ (ఆప్రవణే) ధాతోః (రుధ్) "సర్వధాతుభ్యోఽసున్" ఇతి అసున్ ప్రత్యయే రోధః (సకారాన్త నపుంసకలింగం పదమ్).

హృతః – (హృ+క్త), **భీతః** (భీ+క్త), **దీనః** (దీ+క్తః), **ఆవృతః** (ఆ+వృ+క్త) ఇతి చత్వారి పదాని క్త ప్రత్యయాన్తాని. **హృతః, ఆవృతః** ఇతి పదద్వయం కర్మణ్యర్థే. **భీతః** ఇత్యత్ర కర్తరి అర్థే "**ఞీతః – క్తః**" ఇతి క్త ప్రత్యయః. దీనః ఇత్యత్రాపి కర్త్రర్థే ఏవ క్త ప్రత్యయః. దీయతే స్మ ఇత్యర్థే దీ (క్షయే) ధాతోః "**గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ**" ఇతి క్త ప్రత్యయః. (దీ+క్త). '**ఓదితశ్చ**'

ఇతి నిష్ఠా'త'స్య నకారః. **దీన** ఇతి పదమ్. సాధారణతయా '**తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః**' ఇతి భావకర్మార్థయోః రేవ క్త ప్రత్యయవిధిః. క్వచిత్తు కర్త్రర్థేపి క్త ప్రత్యయస్య విశేషవిధిర్భవతి.

అథవా దీ ధాతోః "**ఇణ్షిఞ్జిదీఙుష్యవిభ్యో నక్**" ఇతి ఔణాదికే నక్ ప్రత్యయే **దీన** పదమ్.

శ్రమః – శ్రము (తపసి ఖేదే చ) ధాతోః భావార్థే '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయః. '**అత ఉప-ధాయాః**' ప్రాప్తా వృద్ధిః "**నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః**" ఇతి నిషిధ్యతే.

పథికః – పథికీ – పాన్థః – తద్ధితప్రత్యయాన్తమిదమ్. పన్థానం గచ్ఛతి ఇత్యర్థే "**ద్వితీయాన్తాత్ పథిన్ శబ్దాత్ ష్కన్ ప్రత్యయః.**" ఇతి బాలమనోరమా. వస్తుతస్తు పథిన్. శబ్దాదేవ "**పథః ష్కన్**" ఇతి ష్కన్ ప్రత్యయే '**నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య**' ఇతి నలోపే చ **పథిక** పదమ్.

ష్కన్ ప్రత్యయస్య షిత్త్వాత్ స్త్రీత్వ వివక్షాయాం 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్ ప్రత్యయే **పథికీతి** పదమ్.

గమనస్య కాదాచిత్కత్వే పథిక పదం ష్కన్ ప్రత్యయేన. యః నిత్యం గచ్ఛతి తద్బోధనార్థం తు పాన్థః ఇత్యేవ పదమ్. 'పన్థానం నిత్యం గచ్ఛతి' ఇత్యర్థే '**పన్థో ణ నిత్యమ్**' ఇతి సూత్రేణ ణ ప్రత్యయ ఏవ. పథిన్+ణ ఇతి దశాయాం ప్రకృతేః పన్థాదేశే, వృద్ధౌ చ **పాన్థః** ఇతి.

కింతు మహాభాష్యే '**పన్థో ణ నిత్యమ్**' ఇతి సూత్రగతం నిత్య పదం ప్రత్యాఖ్యాతమ్. కవిభిః అభిన్నత్వేనైన పథికపాన్థపదవ్యవహారః కృతః యథా – గ్రామేఽస్మిన్ పథికాయ పాన్థవసతిర్నైవాధునా దీయతే రాత్రావత్ర విహారమండపతలే పాన్థః ప్రసుప్తో యువా । తేనోత్థాయ ఖలేన గర్జతి ఘనే స్మృత్వా ప్రియాం తత్కృతం యేనాద్యాపి కరంకదండపతనాశంకీ జనస్తిష్ఠతి॥

ఛాయా – ఛ్యతి సూర్యాదేః ప్రకాశం నాశయతీత్యర్థే ఛో (ఛేదనే) ధాతోః "**మాచ్ఛాససిభ్యో యః**" ఇతి య ప్రత్యయే (ఔణాదికే) టాపి చ **ఛాయా**పదమ్.

తరుః – తౄ (ప్లవనతరణయోః) ధాతోః '**భృమృశీతౄచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః**' ఇతి ఉ ప్రత్యయే **తరు** పదమ్. వర్షతీతి అర్థే వృష్ ధాతోః భావే '**స్త్రియాంక్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే **వృష్టిః.**

స్వస్థం చ తద్ గృహమ్ **స్వస్థగృహ**మితి తత్పురుషః. గృహే తిష్ఠతీతి గృహస్థః. గృహోప-పదాత్ ష్ఠాధాతోః (స్థా) '**సుపిస్థః**' ఇతి కప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇత్యాకారలోపే చ గృహస్థః.

ధార్మికః – తద్ధితప్రత్యయాన్తమిదమపి పదమ్. ధర్మం చరతి ఇత్యర్థే ధర్మపదాత్ "**ధర్మం చరతి**" ఇతి సూత్రేణ ఠక్ ప్రత్యయః. '**ఠస్యేకః**' ఇతి ఠ ప్రత్యయస్య ఇకాదేశః, ఆదివృద్ధౌ చ **ధార్మిక** ఇతి. అథవా ధర్మమధీతే వేదవా ఇత్యర్థే '**క్రతూక్థాతిసూత్రాన్తాత్ ఠక్**' ఇతి ఠక్ ప్రత్యయః.

(భయ)+ఆపహః – భయమ్ అపహన్తి ఇత్యర్థే అపపూర్వకాత్ హన్ (హింసాగత్యోః) ధాతోః

'**అపే క్లేశతమసోః**' ఇతి డ ప్రత్యయే, టిలోపే చ **అపహ**పదమ్.

శత్రుహః పుత్రః ఇత్యాది ప్రయోగే తు ఆశీర్వాచకత్వాత్ '**ఆశిషి హనః**' ఇతి సూత్రేణైవ డ ప్రత్యయః. ఆశిషః అభావే తు శత్రుఘాతః ఇత్యేవ భవతి.

వ్రజ –	వ్రజతు/వ్రజతాత్	వ్రజతామ్	వ్రజన్తు
	వ్రజ/వ్రజతాత్	వ్రజతమ్	వ్రజత
	వ్రజాని	వ్రజావ	వ్రజామ.

శ్లో॥ అఙ్కోలం నిజబీజసన్తతిరయస్కాన్తోపలం సూచికా
సాధ్వీ నైజవిభుం లతా క్షితిరుహం సిన్ధుః సరిద్వల్లభమ్ ।
ప్రాప్నోతీహ యథా తథా పశుపతేః పాదారవిన్దద్వయం
చేతోవృత్తిరుపేత్య తిష్ఠతి సదా సా భక్తిరిత్యుచ్యతే ॥ 61

అ : మనసః పశుపతిపాదారవిన్దే నిత్యనివాస ఏవ భక్తిరితి ప్రకటనమ్.

అ : నిజ–బీజ–సన్తతిః అంకోలం, సూచికా అయః+కాంత+ఉపలం సాధ్వీ నైజ–విభుం లతా క్షితి–రుహం సిన్ధుః సరిద్–వల్లభం యథా ప్రాప్నోతి తథా ఇహ పశు–పతేః పాద+అరవిన్ద–ద్వయమ్ ఉపేత్య చేతః+వృత్తిః సదా తిష్ఠతి, సా భక్తిః ఇత్యుచ్యతే.

నిజానాం స్వకీయానాం బీజానాం ప్రసవకారణానాం సన్తతిః సమూహః, '**శుక్రం వీర్యం బలం బీజ**'మితి హలాయుధకోశః, బీజ పదం ప్రాయశః తరుగుల్మాదీనాం ప్రసవకారణవిషయే ఉపయుజ్యతే; అంకోలం హేమపుష్పం, '**హేమపుష్పోఽపృథోంకోలే**' ఇతి వైజయన్తీకోశః; సూచికా సూచిః; అయస్కాంతస్య కాంతలోహస్య ఉపలం పాషాణమ్; సాధ్వీ పతివ్రతా, "సుచరిత్రా తు సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా" ఇత్యమరకోశః; నైజః స్వీయః చ అసౌ విభుః భర్తా తమ్; లతావల్లరీ; క్షితి–రుహం వృక్షం; సిన్ధుః నదీ; సరితాం నదీనాం వల్లభం ప్రేయాంసమ్; యథా యేన ప్రకారేణ; ప్ర+ఆప్నోతి అభిగచ్ఛతి, ప్రపూర్వకాత్ ఆప్లృ వ్యాప్తౌ ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; తథా తేన ప్రకారేణ; ఇహ అస్మిన్ లోకే; పశూనాం పతిః; తస్య పరమేశ్వరస్య; పాదౌ చరణౌ ఏవ అరవిన్దే కమలే తయోః ద్వయం యుగలమ్; ఉపేత్య సమీపం గత్వా, చేతః మనః; సదా సర్వదా; తిష్ఠతి నివృత్తగతిర్భవతి, ష్ఠా గతినివృత్తౌ లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; సా తాదృశీస్థితిః; భక్తిః ఇతి; ఉచ్యతే నిగద్యతే, వచ పరిభాషణే ధాతోః కర్మణి లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : అంకోలవృక్షస్య బీజాని తరోః దూరం పతితాని అపి పునః తరుమూలమేవ ఆశ్రయన్తే. సూచికా అయస్కాంతేన ఆకృష్టః తదభిముఖమేవ యాతి. పతివ్రతా నారీ స్వభర్తారమేవ ప్రాప్నోతి.

నదీ సాగరమేవ గచ్ఛతి. తథా మనః అపి పరమేశ్వరస్య పాదారవిందమేవ ఆశ్రయతే యది సా మానసికీ స్థితిః భక్తిపదేన వ్యవహ్రియతే.

శ్లోకే ఉపమేయకక్ష్యాయాం నిజబీజసన్తతిః, సూచికా, సాధ్వీ, లతా, సిన్ధుః ఇతి పదాని ప్రథమా-విభక్త్యన్తాని. తేషాం ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్. (**ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా ఇతి సూత్రమ్**). అంకోల, అయస్కాంతోపల, నైజవిభు, క్షితిరుహ, సరిద్వల్లభ పదాని ద్వితీయాన్తాని తేషాం కర్మత్వాత్. ('**కర్తురీప్సితతమం కర్మ**' ఇతి సూత్రమ్).

ఉపమానపక్షే చేతోవృత్తిః కర్తా. ప్రథమావిభక్త్యన్తా. పాదరవిందద్వయం కర్మ. తస్య చ పశుపతినా అంగాంగిభావసంబంధః. అతః తస్య షష్ఠీ విభక్తిః.

'సా భక్తిరిత్యుచ్యతే' ఇతి విధేయం వాక్యమ్. అత్ర సేతి తచ్ఛబ్దేన తిష్ఠతీతి తిజన్తప్రతిపాదిత-మవస్థానం స్వీకరణీయమ్.

అంకోలః – అంక్యతే కణ్టకైరితి అంకోలః ఇతి గురుబాలప్రబోధికా. అంక్ (పదే లక్షణే చ) ధాతోః '**ఉణాదయో బహుల**'మితి ఓలచ్ ప్రత్యయః. ఉణాదీనాం బహులకత్వం చ అవిహితానామపి అభ్యూహనమ్. ఉక్తం చ సిద్ధాన్తకౌముద్యామ్–

> **సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే ।**
> **కుర్యాద్విద్యాద్యనూబన్ధమేతచ్ఛాస్త్రముణాదిషు ॥**

సన్తతిః – సమ్ పూర్వకాత్ తన్ (విస్తారే) ధాతోః తనోతి ఇతి కర్త్రర్థే "**క్తిచ్క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్**" ఇతి క్తిచ్ ప్రత్యయః. ఆశిషి సంజ్ఞాయామిదం పదమ్.

> సంతతిర్గోత్రజననకులాన్యభిజనాన్వయౌ ।
> వంశోఽన్వవాయస్సంతానః...॥ – ఇత్యమరకోశః.

సంతతి పదం వంశార్థే నిర్దిశతి. విశ్వకోశస్తు "పరంపరాభవేఽపి స్యాత్సంతతిః పుత్ర-కన్యయోః" ఇతి పుత్రే, కన్యాయాం చ విదధాతి. 'పంక్తి విస్తారగోత్రేషు' ఇతి పంక్త్యర్థే గోత్రార్థే చ విశ్వకోశః ఏవ.

విస్తారార్థే తు భావే '**స్త్రియాం క్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయ ఏవ.

ఉపలః – ఉపలాతి ఇత్యుపలః. ఉపపూర్వకాత్ లా (ఆదానే) ధాతోః '**ఆతశ్చోపసర్గే**' ఇతి క ప్రత్యయః, '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపశ్చ.

అథవా ఉం శంభుం పలతి (గచ్ఛతి) ఇత్యర్థే 'ఉ' ఉపపదాత్ పల(గతౌ) ధాతోః బాహులకాత్ "**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే ఉపలః.

ఉపలపదం వాలుకార్థేఽపి ఋగ్వేదే ప్రయుక్తమ్. '**భిషగుపలాప్రక్షిణీ ననా**' (9–112–3) ఇతి ఋచః భాష్యే 'ఉపలేషు వాలుకాసు" ఇతి సాయణః.

సూచికా – సీవ్యతే అనయా ఇతి కర్మణ్యర్థే సివు (షివు తన్తుసన్తానే) ధాతోః '**సివేష్టేరూ చ**' ఇతి సూత్రేణ చట్ ప్రత్యయే, టేః ఉత్వే చ సూచీ. స్వార్థే కన్ ప్రత్యయే సూచికా.

అథవా సూచ్ (పైశున్యే) ధాతోః కర్త్రర్థే 'ణ్వుల్ తృచా'వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే; అకాదేశే (యువోరనాకౌ) సూచకపదమ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం '**పుంయోగాదాఖ్యాయా**'మితి ఙీషి సూచికా.

అథవా పచాదిగణపాఠాత్ సూచ్ ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే సూచః. స్త్రీత్వవివక్షాయాం సూచీ. స్వార్థే క ప్రత్యయే సూచికా.

సిన్ధుః – స్యందతే ఇతి సిన్ధుః కర్త్రర్థే. స్యన్దూ (ప్రస్రవణే) ధాతోః '**స్యన్దేః సంప్రసారణం ధశ్చ**' ఇతి ఉ ప్రత్యయే, ధకారాదేశే, సంప్రసారణే చ **సిన్ధుః** ఇతి.

సిన్ధుః దేశవిశేషః అపి. నదవిశేషః ఇతి మేదినీకోశః.

సాధ్వీ – సాధుపదాత్ ఙీషి **సాధ్వీ**. లత ధాతోః పచాద్యచి, టాపి చ **లతా**. విపూర్వకాత్ భూ ధాతోః '**విప్రసంభ్యో డ్వసంజ్ఞాయామ్**' ఇతి డు ప్రత్యయే; టి లోపే చ **విభు**రితి.

ప్రాప్నోతి –	**ప్రాప్నోతి**	ప్రాప్నుతః	ప్రాప్నువన్తి
	ప్రాప్నోషి	ప్రాప్నుథః	ప్రాప్నుథ
	ప్రాప్నోమి	ప్రాప్నువః	ప్రాప్నుమః
తిష్ఠతి –	**తిష్ఠతి**	తిష్ఠతః	తిష్ఠన్తి
	తిష్ఠసి	తిష్ఠథః	తిష్ఠథ
	తిష్ఠామి	తిష్ఠావ	తిష్ఠామ
ఉచ్యతే –	**ఉచ్యతే**	ఉచ్యేతే	ఉచ్యన్తే
	ఉచ్యసే	ఉచ్యేథే	ఉచ్యధ్వే
	ఉచ్యే	ఉచ్యావహే	ఉచ్యామహే.

శ్లో॥ ఆనన్దాశ్రుభిరాతనోతి పులకం నైర్మల్యతశ్ఛాదనం
వాచాశఙ్ఖముఖే స్థితైశ్చ జఠరాపూర్తిం చరిత్రామృతైః ।
రుద్రాక్షైర్భసితేన దేవ! వపుషో రక్షాం భవద్భావనా–
పర్యఙ్కే వినివేశ్య భక్తిజననీ భక్తార్భకం రక్షతి ॥ 62

అ : భక్తౌ జననీత్వం భక్తే అర్భకత్వం చారోప్య రక్షావిధి వర్ణనమ్.

అ : దేవ! భక్తి–జననీ భక్త+అర్భకమ్ ఆనంద+అశ్రుభిః పులకమ్ ఆతనోతి నైర్మల్యతః ఛాదనమ్ (ఆతనోతి) వాచా–శంఖ–ముఖే స్థితైః చరిత్ర+అమృతైః జఠర+ఆపూర్తిమ్ (ఆతనోతి), రుద్ర+అక్షైః

భసితేన వపుషః రక్షామ్ (ఆతనోతి). భవద్(త్)+భావనా–పర్యంకే వినివేశ్య రక్షతి.

దేవ! స్వామిన్; భక్తిః సేవనమేవ జననీ మాతా; భక్తః సేవనరతశ్చ అసౌ అర్భకః డింభకః, తమ్; ఆనందేన ప్రమోదేన అశ్రూణి అస్రాణి తైః, "అశ్రు నేత్రామ్బురోదనం చాస్రమస్రు చ" ఇత్యమరకోశః; పులకం రోమాంచం, "పులకోఽస్త్రే రత్నరాజ్యాం రోమాంచే హీరకే క్రిమౌ" ఇతి వైజయన్తీకోశః, ఆతనోతి (శరీర) మభివ్యాపయతి, ఆజ్ పూర్వకాత్ తను విస్తారే ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; నైర్మల్యతః (నిర్మలస్యభావః నైర్మల్యం తస్మాత్) స్వచ్ఛతః; ఛాదనమ్ ఆవరణమ్ ఆతనోతి; వాచా వాక్ ఏవ శంఖః కమ్బుః తస్య ముఖే అగ్రభాగే స్థితైః విద్యమానైః; చరిత్రమ్ ఏవ స్వభావ ఏవ అమృతం పీయూషం తైః ; జఠరస్య ఉదరస్య ఆసమన్తాత్ పూర్తిం పూరణమ్ (ఆతనోతి); రుద్రస్య అక్షికారణత్వేన అస్తి అస్య ఇతి రుద్రాక్షం – స్వనామ ఖ్యాతవృక్షబీజమ్, తైః; భసితేన భస్మనా, "**భూతిర్భసితభస్మనీ**" ఇత్యమరకోశః; వపుషః శరీరస్య; రక్షాం పాలనమ్ (ఆతనోతి); భవతః తవ పరమేశ్వరస్య ఇతి, భావనా చిన్తనమ్ ఏవ పర్యంకః మంచః తస్మిన్, 'మంచః పర్యంక పల్యంకాః' ఇత్యమరకోశః. వినివేశ్య నిక్షిప్య; రక్షతి పాలయతి. రక్ష పాలనే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : ఈశ్వర! భక్తిజననీ భక్తార్భకం రక్షతి. కథమ్? – ఆనందాశ్రుభిః శరీరే పులకం కల్పయతి. నైర్మల్యతః ఆవృణోతి. వాఙ్ముఖస్థితైః చరిత్రామృతైః (వాగ్భిః అన్నపానీయాదిభిః చ) జఠరం పూరయతి. రుద్రాక్షైః భస్మనా చ శరీరరక్షాం కరోతి. పరమేశ్వరభావనా రూపే మంచే వినివేశ్య రక్షతి చ.

అశ్రు – అశ్నుతే నేత్రమిత్యర్థే (కర్త్రర్థః) అశ్ (వ్యాప్తౌ) ధాతోః '**అశ్రాదయశ్చ**' ఇతి రున్ ప్రత్యయే అశ్రుపదమ్.

అథవా న శ్రయతి ఇతి అశ్రు. నఞ్ పూర్వకాత్ శ్రి ధాతోః డున్ ప్రత్యయః. తతః టిలోపః, నఞి నలోపశ్చ.

"**యత్తు అశ్నోతేః డున్ రుట్ చ ఇత్యుజ్జ్వలదత్తేనోక్తం, తన్న. ధాతులోపాపత్తేః. తదభావోఽపి నిపాత్యత ఇతి చేత్ తర్హి డిత్వోత్ప్రేక్షణం నిష్ఫలమితి దిక్**" ఇతి బాలమనోరమా అశ్నోతేః అశ్రుపదనిష్పాదనం తిరస్కరోతి.

పులకః – పోలతి ఉచ్ఛ్రితో భవతి ఇత్యర్థే పుల (మహత్త్వే) ధాతోః "**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**" ఇతి క ప్రత్యయే కిత్త్వాత్ గుణనిషేధే స్వార్థే కని చ పులకః '**క్వున్ శిల్పిసంజ్ఞయోః**' ఇతి క్వున్ ఇతి కృదంతరూపమాలా–4.

ఛాదనమ్ – ఛది సంవరణే ధాతోః ఛాదయతి ఇత్యర్థే '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే, తస్య చ అనాదేశే ఛాదనమితి.

స్థిత, అమృత, భసిత పదాని క్త ప్రత్యయాంతాని. వినివేశ్య ఇతి ల్యబన్తమ్. పౄధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయే పూర్తిపదమ్.

రుద్రాక్షః – రుద్రాక్షః వృక్షవిశేషః. రుద్రస్య అక్షికారణత్వేన అస్తి అస్య ఇత్యర్థే రుద్ర+అక్షి పదాత్ అచ్ ప్రత్యయః. తద్ధితాన్తం పదమ్.

రుద్ ధాతోః రోదయతీత్యర్థే ణిచి '**రోదేర్ణి లుక్ చ**' ఇతి రక్ ప్రత్యయే ణిచః లుకి చ రుద్రపదమ్. '**సోఽరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్య రుద్రత్వ**'మితి రుద్రస్య రోదనేన సంబంధః.

అశ్నుతే అనేన ఇతి కరణార్థే అశ్ (వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ) ధాతోః '**అశేర్నిత్**' ఇతి క్సి ప్రత్యయే అశ్–సి ఇతి దశాయాం "**వ్రశ్చభ్రస్జసృజమృజయజరాజభ్రాజచ్ఛశాం షః**" ఇతి శకారస్య షకారః. "**షఢోః కః సి**" ఇతి షకారస్య కకారః. '**ఆదేశప్రత్యయోః**' ఇతి సకారస్య షకారః. అక్షి ఇతి పదమ్.

వపుః – ఉప్యన్తే దేహాన్తరభోగసాధనబీజాని కర్మాణి అత్ర ఇత్యర్థే వప్ (బీజ సన్తానే) ధాతోః "**అర్తి పృవపి యజితనిధని తపిభ్యో నిత్**" ఇతి ఉసి ప్రత్యయః. రక్షణ రక్షా. రక్ష ధాతోః '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి అ ప్రత్యయే స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి చ **రక్షేతి** పదమ్.

భక్తిరేవ జననీ, భక్త ఏవ అర్భకః. అథవా భక్తిరితి జననీ, భక్త ఇత్యర్భకః. ఉభయధా అపి భక్తిభక్తయోః జనన్యర్భకయోః చ సాదృశ్యకల్పనమ్. కిన్త్వయం విశేషః. ఉపమాన–కక్ష్యాయం జననీ–అర్భకౌ ద్వావపి ప్రాణినౌ. ఉపమేయకక్ష్యాయాం తు భక్తః ప్రాణీ భక్తిస్తు ప్రాణ– వాచకం న. కిన్తు భావవాచకమేవ. అతః తస్య పదస్య స్త్రీలింగత్వాత్ తస్మిన్ ప్రాణిత్వమారోపణీయమ్. అచేతనానాం చేతనత్వకల్పనమ్.

> **"క్రోడీకరోతి ప్రథమం యథా జాతమనిత్యతా ।**
> **ధాత్రీవ జననీ పశ్చాత్తదా శోకస్య కః క్రమః ॥"**

ఇతి శ్రీహర్షవర్ధనః (నాగానందే) అనిత్యతాయాః అపి చేతనత్వం కల్పయిత్వా సైవ జాతప్రథమం క్రోడీకరోతీతి అభ్యూహితవాన్.

జననీ – జనయతీత్యర్థే జనీ (ప్రాదుర్భావే) ధాతోః '**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి ల్యుట్ ప్రత్యయే, తతః అనాదేశే చ జననః, తతః స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి జననీ.

అర్భకః – "ఔణాదికే అకప్రత్యయే భుగాగమః వయసి వాచ్యే, అర్భకః బాలః" ఇతి కృదంతరూపమాలా. ఋధ (వృద్ధౌ) ధాతోః "**అర్భక పృథుకపాకా వయసి**" ఇతి ఔణాదికేన సూత్రేణ వున్ ప్రత్యయే, తస్య చ "**యువోరనాకా**"వితి అకాదేశే, ప్రకృతసూత్రేణైవ ధకారస్య భకారాదేశే గుణే చ **అర్భక** ఇతి. అథవా ఋధాతోః '**అర్తిగృభ్యో భన్**' ఇతి ఔణాదికే భన్ ప్రత్యయే, గుణే చ అర్భః. స్వార్థే అల్పార్థే వా కన్ ప్రత్యయే **అర్భక** ఇతి.

ఆతనోతి –	ఆతనోతి	ఆతనుతః	ఆతన్వన్తి
	ఆతనోషి	ఆతనుథః	ఆతనుథ
	ఆతనోమి	ఆతనువః/అతన్వః	ఆతనుమః/ఆతన్మః
రక్షతి	రక్షతి	రక్షతః	రక్షన్తి
	రక్షసి	రక్షథః	రక్షథ
	రక్షామి	రక్షావః	రక్షామః.

శ్లో॥ మార్గావర్తితపాదుకా పశుపతేరఙ్గస్య కూర్చాయతే
గణ్డూషామ్బునిషేచనం పురరిపోర్దివ్యాభిషేకాయతే ।
కిఞ్చిద్భక్షితమాంసశేషకబలం నవ్యోపహారాయతే
భక్తిః కిం న కరోత్యహో! వనచరో భక్తావతంసాయతే ॥ 63

అ : భక్తివిషయే ఔచిత్యానౌచిత్యపరిగణనా భిన్నస్వరూపేతి నిరూపణమ్.

అ : మార్గ+ఆవర్తిత–పాదుకా పశుపతేః అంగస్య కూర్చాయతే గణ్డూష+అంబు–నిషేచనం పుర–రిపోః దివ్య+అభిషేకాయతే. కించిద్(త్)+భక్షిత–మాంస–శేష–కబలం నవ్య+ఉపహారాయతే అహో! భక్తిః కిం న కరోతి? వన–చరః భక్త+అవతంసాయతే.

మార్గే పథి ఆవర్తితా భ్రమణకారణీకృతా వినియుక్తా చ అసౌ పాదుకా ఉపానత్, '**ఉపానద్గూఢపాదస్య నను చర్మావృతేవ భూః**' ఇతి విష్ణుశర్మా; పశుపతేః భూతనాథస్య; అంగస్య శరీరస్య; కూర్చాయతే కూర్చమివ ఆచరతి, కూర్చం మలాద్యపకర్షణార్థకేశాదిముష్టిరితి శబ్ద–కల్పద్రుమః; గణ్డూషస్య ముఖపూరణస్య (జలస్య ఇతి శేషః) '**గణ్డూషో ముఖపూరణ**' మితి హలాయుధకోశః, అమ్బునా జలేన, నిషేచనమ్ అభిషేకః; పురాణాం నగరాణాం రిపుః శత్రుః తస్య మహేశ్వరస్య ఇతి; దివ్యః పవిత్రః చ అసౌ అభిషేకః స్నానమ్ సః ఇవ ఆచరతీతి దివ్యాభిషేకాయతే, గణ్డూషజలమపి అభిషేకార్థం దివ్యమేవ జలం భవతీతి భావనా, అత్ర ముఖస్య పూరణార్థముపయుజ్యమానపాత్రత్వేనైవ వ్యవహారః; కించిత్ ఈషదివ భక్షితస్య భుక్తస్య, మాంసస్య పలలస్య (పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిషమ్' ఇత్యమరకోశః; శేషం అవశిష్టం చ తత్ కబలం ముష్టిగ్రాహ్యపరిమాణవిశేషః; నవ్యః నూతనశ్చ అసౌ ఉపహారః అల్పాహారః స ఇవ ఆచరతి; అహో! ఆశ్చర్యమ్, భక్తిః సేవాభావః; కిం న కరోతి? సర్వమపి కరోతీతి కాకుస్వరేణ వ్యజ్యతే; డుకృఞ్ కరణే ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; అత ఏవ వనే అరణ్యే చరతీతి వనచరః ఆటవికః; భక్తానామ్ భజమానానామ్ అవతంసః శిరోభూషణమ్ అర్థాత్ భక్తజనైః శిరసి ధారణీయః శ్రేష్ఠః పుమాన్ భవతి.

తా : ('నయనార్' పదేన శైవమతే ప్రఖ్యాతేషు త్రిషష్టిభక్తేషు 'కన్నప్ప' పదవ్యాహృతః కశ్చన ఆటవికః అన్యతమః. తత్కృతసేవావిధిం మనసి నిధాయ రచితోఽయం శ్లోకః.) తస్య ఆటవికస్య పాదుకా సేవావేళాయాం శివనిర్మాల్యాపసారణకర్మణి కూర్చం బభూవ. గణ్డూషజలమ్ అభిషేకవారి అభూత్. భుక్తశేషః మాంసకబలః ఉపాహారో బభూవ. స్వయం వనచరోఽపి భక్తాగ్రగణ్యః అభూత్. భక్తిః సర్వం కరోతి కారయత్యపి.

అత్ర శ్లోకే పంచవాక్యాని సన్తి. చత్వారి నామధాతుభిః సమాపితాని. యథా – **కూర్చాయతే, దివ్యాభిషేకాయతే, నవ్యోపహారాయతే, భక్తావతంసాయతే** ఇతి సుబన్తానాం ధాతీకరణే తేషాం నామధాతవ ఇతి వ్యవహారః. అర్థాత్ సుబన్తపదోపరి తత్తదర్థే తత్తత్ప్రత్యయే విహితే తదన్తానాం తేషాం '**సనాద్యన్తా ధాతవః**' ఇతి ధాతుత్వే సిద్ధే 'ధాతోః' ఇత్యధికారవిహితాని కార్యాణి తత్రాపి భవన్తి. **ఉపమానాదాచారే** ఇత్యతః ఉపమానభూతాత్ సుబన్తాత్ కర్మపదాత్ ఆచారార్థే క్యచ్ ప్రత్యయః విధీయతే. ఆచారార్థే ఉపమానభూతాత్ కర్తృపదాత్తు '**కర్తుః క్యజ్ సలోపశ్చ**' ఇతి క్యజ్ ప్రత్యయః విధీయతే.

కూర్చపదాత్ కూర్చమివ ఆచరతి ఇత్యర్థే తస్య కర్తృత్వాత్, ఉపమానత్వాచ్చ '**కర్తుః క్యజ్ సలోపశ్చ**' ఇతి క్యజ్ ప్రత్యయః. కూర్చ య ఇతి దశాయామ్ తస్య '**సనాద్యన్తా ధాతవః**' ఇతి సనాద్యన్తత్వాత్ ధాతుత్వే '**అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః**' ఇతి అకారస్య ఆకారే కూర్చాయ ఇతి దశాయాం క్యజః జిత్వాత్ '**అనుదాత్తఙితాత్మనేపద**'మితి తస్య ఆత్మనేపదిత్వే '**తఙానావాత్మనేపద**'మితి తఙి కూర్చాయతే ఇతి.

ఏవమేవ అభిషేక ఇవాచరతి ఇత్యర్థే అభిషేకాయతే, ఉపహార ఇవ ఆచరతి ఇత్యర్థే ఉపహారాయతే, భక్తావతంస ఇవ ఆచరతి ఇత్యర్థే అవతంసాయతే ఇతి పదాని సిద్ధ్యన్తి. తేషాం చ ఉపమానానాముపమేయభూతాని పదాని పాదుకా, అమ్బునిషేచనం, మాంసశేషకబలం, వనచరః ఇతి చత్వారి క్రమశః ఉపమేయకక్ష్యాయాం కర్తృపదాని భవన్తి. కూర్చాయతే ఇత్యాదిషు చతుర్షు ఉపమావాచకస్య ఇవ పదస్య లుప్తత్వాత్ ఇయం లుప్తోపమా ఇతి ఆలంకారికపరిభాషణమ్.

భక్తిః కిం న కరోతి? ఇతి పంచమవాక్యమ్. అత్ర కరోతీతి క్రియాపదమ్. భక్తౌ సత్యామ్ సుబన్తోఽపి ధాతుర్భవతి ఇతి చమత్కృతిః. కూర్చే భావే పశుపతేః, దివ్యాభిషేకీభావే పురరిపోః చ స్వస్వామిభావసంబన్ధః. అతః '**షష్ఠీ శేషే**' ఇతి షష్ఠీ విభక్త్యన్తత్వమ్ తయోః పదయోః. పాదుకా, నిషేచన, కబల, వనచర పదానాం '**ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా**' ఇతి ప్రథమావిభక్త్యన్తత్వమ్.

పాదుకా – పాదూః ఏవ పాదుకా. పద్యతే గమ్యతే సుఖేన అనయా ఇత్యర్థే పద్ (గతౌ) ధాతోః "**ణిత్కశిపద్యర్తేః**" ఇతి ఔణాదికే ఊః ఇతి ప్రత్యయే అంగస్య దీర్ఘే చ పాదూః ఇతి. స్వార్థే కన్ ప్రత్యయే, అంగస్య హ్రస్వే చ పాదుకా ఇతి.

గణ్డూషా - గడి ధాతోః "**గండేశ్చ**" ఇతి ఔణాదికే ఊషన్ ప్రత్యయే గణ్డూషః. తతః టాపి **గణ్డూషా.** మన్యతే ఇత్యర్థే మన్ ధాతోః "మనేర్దీర్ఘశ్చ" ఇతి స ప్రత్యయే దీర్ఘే చ **మాంస**పదమ్.

కరోతి -	కరోతి	కురుతః	కుర్వన్తి
	కరోషి	కురుథః	కురుథ
	కరోమి	కుర్వః	కుర్మః.

శ్లో॥ వక్షస్తాడనమన్తకస్య కఠినాపస్మారసమ్మర్దనం
భూభృత్పర్యటనం నమత్సురశిరఃకోటీరసఙ్ఘర్షణమ్ ।
కర్మేదం మృదులస్య తావకపదద్వన్ద్వస్య గౌరీపతే!
మచ్చేతోమణిపాదుకావిహరణం శమ్భో! సదాఽఙ్గీకురు ॥ 64

అ : పరమశివపాదకర్తృకత్వేన వివిధానాం కర్మణాం వర్ణనం భక్తిభావప్రకటనం చ.

అ : గౌరీ-పతే! శమ్భో! అన్తకస్య వక్షః+తాడనం, కఠిన+అపస్మార-సమ్మర్దనం, భూ-భృత్-పర్యటనం, నమత్-సుర-శిరః-కోటీర-సంఘర్షణమ్, మృదులస్య తావక-పద-ద్వంద్వస్య ఇదం కర్మ. సదా మత్-చేతః+మణి-పాదుకా-విహరణం అంగీకురు.

గౌర్యాః పతిః తస్మాత్సంబుద్ధిః; శంభో శంకర!; అన్తం కరోతీత్యంతకః తస్య యమస్య "కాలో దండధరః శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽంతకః" ఇత్యమరకోశః; వక్షసి ఉరసి తాడనం ప్రహరణం; కఠినేన కర్కశేన అథవా మూర్తిమతా అపస్మారేణ రోగవిశేషేణ సమ్మర్దనం సమరః, "సంగ్రామః .... సమ్మర్దో విగ్రహస్తథా" ఇతి హలాయుధకోశః, అజ్ఞానమేవ అపస్మార ఇతి కేచిత్, అపస్మారనామా అసురః కశ్చిదితి కేచిత్, '**తమః ప్రవేశః సంరంభో ద్రోహోద్రేకహతస్మృతేః । అపస్మార ఇతి జ్ఞేయో గదో ఘోరశ్చతుర్విధః ॥** " ఇతి రాజనిఘంటుః అపస్మారం నిర్వక్తి; భువం బిభ్రతి ఇతి భూభృతః పర్వతాః తేషు పర్యటనం పరితః గమనమ్, శంకరస్య గిరిశత్వం గిరిచరత్వం చ జగద్విదితమేవ; నమతాం నమస్కుర్వతాం సురాణాం దేవానాం శిరస్సు మస్తకేషు విద్యమానానాం కోటీరాణామ్ ఉష్ణీషాణాం సంఘర్షణం పరస్పరం సమ్మర్దనం, "**మౌళిః కోటీర ఉష్ణీష**"మితి వైజయన్తీకోశః; మృదులస్య కోమలస్య; తావకస్య భవదీయస్య పదయోః చరణయోః ద్వంద్వస్య యుగలస్య; ఇదం వర్ణితపూర్వం; కర్మ క్రియా, '**కర్మక్రియాప్యనుష్ఠాన**'మితి వైజయన్తీకోశః; (అతః) సదా సర్వస్మిన్ కాలే; మత్-మదీయం, చేతః మనః ఏవ మణిపాదుకా రత్నఖచితా పాదూః తస్యాం విహరణం వినోదార్థపర్యటనమ్; అంగీకురు = అనుమోదయ. అంగిపూర్వకాత్ కృఞ్ ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైక-వచనమ్.

తా : గౌరీపతే! శంకర! తవ పాదద్వంద్వస్య కర్మాణి బహూని సన్తి. యమస్య ఉరసి తాడనం,

కఠినస్య అపస్మారస్య సమ్మర్దనం, గిరిషు సంచరణం, దేవతా శిరోభూషణసంఘర్షణమ్ ఇత్యాదీని. తాని సర్వాణి కఠినాని. తవ పాదయుగలం పునః మృదులమ్. అతస్తత్ మమ చిత్తాఖ్యయాం మణిపాదుకాయాం నిక్షిప్య విహరణమ్ అంగీకురు. (మృదులస్య పాదయుగలస్య పునః కఠినాయాం పాదుకాయాం (మణిపాదుకాత్వేన) నిక్షేపణం కథం వా ప్రయోజనకారి?)

పరమశివపదద్వంద్వస్య చత్వారి కర్మాణి నిర్దిష్టాని. అన్తకస్య వక్షస్తాడనం, కఠినస్య అపస్మారస్య సమ్మర్దనం, భూభృతి పర్యటనం, కోటీరసంఘర్షణం చ. ఇదం కర్మ ఇతి జాత్యేకవచనే నిర్దేశః. ఏతేషు అన్తకస్య వక్షస్తాడనమిత్యత్ర కశ్చిదస్తి విశేషః.

వక్షసి తాడనం వక్షస్తాడనమ్. తాడన కర్మణి కర్తా పరమేశ్వరః. వక్షసః పునః తేన సంబంధో నాస్తి. కిన్తు బహిర్విద్యమానేన అన్తకస్య ఇతి పదేన. అంతకవక్షసోః అంగాంగిభావసంబంధస్య విద్యమానత్వాత్. సమాసబహిర్భూతేన పదేన సమాసవర్తినః కస్య చిత్పదస్య అన్వయః, అన్తకస్య వక్షః ఇతి. సమాసైకదేశాన్వయః అయమ్. వస్తుతస్తు ఏతాదృశః అన్వయః దోషః ఏవ, విశేషతః కార్యకారీ న భవతి. మనోవర్తినీ భావవిషయికా ఆనుపూర్వీ కాపి తద్భావానుగుణం పదక్రమమపి నియుంక్తే ఏతాదృశస్థలేషు. యద్యప్యయం దోషః తథాపి మహాకవిపద్యేషు తత్ర తత్ర లబ్ధస్థాన ఏవ. అన్తకపదస్య అపి అత్త సమాసాంతర్భూతత్వేన దోషః అపస్మారసమ్మర్దనం, భూభృత్పర్యటన-మిత్యత్రేవ. "**అనుయాస్యన్మునితనయాం సహసా వినయేన వారితప్రసరః । స్థానాదనుచ్చలన్నపి గత్వేవ పునః ప్రతినివృత్తః॥**" ఇతి కాళిదాసోఽపి అభిజ్ఞానశాకున్తలే (1-35) వారణకర్తుః వినయస్య సమాసబహిర్భూతత్వం, సమాసైకదేశేన వారణేన అన్వయశ్చ.

కర్మ ప్రథమాన్తం పదం తస్య ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్. తస్య చ విశేషణాని వక్షస్తాడనాదీని చత్వారి. అతస్తాన్యపి ప్రథమా విభక్త్యన్తాని కిన్తు క్లీబే. పదద్వంద్వస్య కర్మణా స్వకర్తృకక్రియావచ్ఛిన్నః సంబంధః. అతస్తస్య తద్విశేషణీభూతస్య మృదులపదస్య చ '**షష్ఠీ శేషే**' ఇతి షష్ఠీవిభక్త్యన్తత్వమ్. అంగీకారక్రియాయాం పాదుకావిహరణస్య ఈప్సితతమత్వాత్ '**కర్తురీప్సితతమం కర్మ**' ఇతి కర్మత్వం '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిశ్చ.

తాడనం, సమ్మర్దనం, పర్యటనం, సంఘర్షణం, విహరణం ఇతి పంచాపి పదాని ల్యుట్ ప్రత్యయాన్తాని. ల్యుటః అనాదేశే సిద్ధ్యన్తి. తాడ ధాతోః, సమ్+మృద్ (గుణే మర్ద్) ధాతోః, పరిపూర్వకాత్ అటధాతోః, సమ్ పూర్వకాత్ ఘృష్ (గుణే ఘర్ష్) ధాతోశ్చ భావార్థే ల్యుడన్తాని.

అన్తకః - అన్తయతి ఇతి అన్తకః, అన్త్ ధాతోః ప్రేరణార్థే ణిచి, తతః '**ణ్వుల్ తృచా**'వితి ణ్వుల్ ప్రత్యయే, తస్య చ '**యువోరనాకా**'వితి అకాదేశే చ అన్తక ఇతి.

వక్షః - ఉచ్యతేఽనేన ఇతి కరణార్థే వచ (పరిభాషణే) ధాతోః '**పచివచిభ్యాం సుట్ చ**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయః ధాతోః సుట్ చ. 'చోః కుః' ఇతి ధాతుగతచకారస్య కకారే, '**ఆదేశప్రత్యయ-యోః**' ఇతి సస్య షత్వే చ **వక్షః** ఇతి పదమ్.

వక్షతి ఇత్యర్థే వక్ష్ (రోషే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే వా వక్షః ఇతి. అత్ర అకారాన్తపుంలింగోఽయం శబ్దః రుష్టే ప్రయోజనీయః.

తావకమ్ – తవ ఇదమిత్యర్థే యుష్మన్ శబ్దాత్ '**తవకమమకావేకవచనే**' ఇతి తవకాదేశే అణ్ ప్రత్యయే చ తావకమ్. ("**తద్ధితేష్వచామాదేః**" ఇతి ఆదివృద్ధిః).

గౌర్యాః పతిః గౌరీపతిః ఇతి షష్ఠీతత్పురుషః. పా ధాతోః పా ధాతోర్వా '**పతేర్డతిః**' ఇతి డతి ప్రత్యయే, టిలోపే చ పతిః ఇతి. గౌర శబ్దాత్ స్త్రీత్వవివక్షాయాం "**షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ**" ఇతి జీషి **గౌరీ** పదమ్.

అంగీకురు–	అంగీకరోతు/అంగీకురుతాత్	అంగీకురుతామ్	అంగీకుర్వన్తు
	అంగీకురు/అంగీకురుతాత్	అంగీకురుతమ్	అంగీకురుత
	అంగీకరవాణి	అంగీకరవావ	అంగీకరవామ.

శ్లో॥ వక్షస్తాడనశఙ్కయా విచలితో వైవస్వతో నిర్జరాః
కోటీరోజ్జ్వలరత్నదీపకలికానీరాజనం కుర్వతే ।
దృష్ట్వా ముక్తివధూస్తనోతి నిభృతాశ్లేషం భవానీపతే!
యచ్చేతస్తవ పాదపద్మభజనం తస్యేహ కిం దుర్లభమ్ ॥ 65

అ : వ్యాఖ్యాతపూర్వస్య శ్లోకస్య అనుబంధప్రాయ అయం శ్లోకః.

అ : భవానీ–పతే! వైవస్వతః వక్షః–తాడన–శంకయా విచలితః. నిర్జరాః కోటీర+ఉజ్జ్వల–రత్న–దీప–కలికా–నీరాజనం కుర్వతే. దృష్ట్వా ముక్తి–వధూః నిభృత+ఆశ్లేషం తనోతి. యత్+చేతః తవ పాద–పద్మ–భజనం (కరోతి) తస్య ఇహ దుర్లభం కిమ్?

భవాన్యాః పతిః తస్మాత్ సంబుద్ధిః; వైవస్వతః వివస్వతః సూర్యస్య అపత్యం పుమాన్, యమ ఇతి; వక్షసి ఉరసి తాడనస్య ప్రహరణస్య శంకయా సందేహేన; విచలితః దూరం గతవాన్; నిర్జరాః దేవాః; కోటీరేషు ఉష్ణీషేషు ఉజ్జ్వలాని ప్రకాశమానాని చ తాని రత్నాని ఏవ దీపానాం గృహమణీనాం కలికాః కోరకాః తైః నీరాజనం వాహనాయుధాదేః నిశ్శేషేణ రాజనం యత్ర తత్; కుర్వతే సమాచరన్తి; దృష్ట్వా విలోక్య, కిమితి అత్ర ఆకాంక్షాం యమస్యాపి పలాయనం, నిర్జరాదీనామపి నీరాజనసమర్పణాదికమితి సమాధానమ్; ముక్తిః ఏవ వధూః మోక్షకాంతా ఇతి; నిభృతే నిర్జనే దేశే (నిభృతః నిర్జన ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః) ఆశ్లేషం పరిష్వంగం; తనోతి కల్పయతి, తనూ విస్తారే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; యస్య యస్య భక్తస్య చేతః మనః; తవ భవతః, పాదౌ ఏవ పద్మే, చరణకమలే, తయోః భజనం సేవనం; కరోతీతి అధ్యాహార్యమ్; తస్య తస్య భక్తస్య; ఇహ అస్మిన్‌లోకే; దుర్లభం దుఃఖేన ప్రాప్యం; కిం కిం భవతి? సర్వం సులభమేవేతి భావః.

తా: భవానీపతే! గతమనుభవం మనసి నిధాయ పునః వక్షస్తాదనశంకయా అన్తకః పలాయితః. దేవాః నిజకోటీరేషు భాసమానానాం రత్నదీపకలికానాం ప్రభాభిః నీరాజనం సమాచరన్తి. తదాలోక్య ముక్తివధూః నిభృతమ్ ఆశ్లేషతి. యస్య భక్తస్య మనః సదా భవత్పదాంబుజయుగలభజనం కరోతి తస్య అముష్మిన్ లోకే దుర్లభం కిమపి న భవతి.

శ్లోకే భవానీపతే! ఇతి విలక్షణమిదం సంబోధనమ్. భవశబ్దః శివార్థకః. "**వ్యోమకేశో భవో భీమః స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతిః**" ఇత్యమరకోశః. భవస్య పత్నీ (స్త్రీ) ఇత్యర్థే "ఇంద్ర వరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవనమాతులాచార్యాణామానుక్" ఇతి ఆనుగాగమః "**పుంయోగాదాఖ్యాయామ్**" ఇతి జీష్ ప్రత్యయశ్చ విధీయేతే. భవానీ ఇతి రూపం భవతి. భవస్య భార్యా ఇత్యర్థః. పునః భవాన్యాః పతిః ఇత్యర్థం స్వీకృత్య భవానీపతే ఇతి కల్పనం నిరర్థకం భవశబ్దేనైవ తత్సిద్ధేః. అన్యథా భవానీపతిభార్యా ఇతి వా అథవా భవానీపతి శబ్దాత్ స్త్రీత్వవివక్షాయాం పునః జీష్ ప్రత్యయ ఇతి అనవస్థాప్రసంగః భవేత్.

శ్లోకే ప్రతిపాదమేకం వాక్యమస్తి వినా '**నిర్జరా**' ఇతి ప్రథమపాదగతం పదం, యచ్చ ద్వితీయపాదగతే వాక్యే కర్తృవాచకం భవతి. చతుర్థపాదగతే వాక్యే (యచ్చేతః తవ పాదపద్మభజనం) కరోతి ఇత్యధ్యాహార్యమ్. అథవా చేతసి పాదపద్మభజనత్వ మారోపణీయమ్. తస్యామవస్థాయామపి భవతీత్యస్య అధ్యాహార్యమపరిహార్యమేవ. అధ్యాహారాభావే భావస్య అస్పష్టతాపత్తిః.

వైవస్వతస్య విచలనే హేతుః వక్షస్తాదనశంకా. అతః తస్య '**హేతౌ**' ఇతి సూత్రేణ తృతీయా-విభక్తిః. నిర్జరకర్తృకకర్మాకాంక్షాయాః నీరాజనం సమాధానమ్. అతస్తస్య 'కర్మణి ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః తాననక్రియాయాం ఆశ్లేషస్య కర్మత్వమ్. అతః ద్వితీయా విభక్తిః.

శంకా – శకి ధాతోః పచాద్యచి శంకః. స్త్రీత్వే టాపి **శంకా** ఇతి.

వైవస్వతః – వివస్వతః అపత్యం పుమాన్ ఇతి అపత్యార్థే '**తస్యేదమ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయః తతః "**తద్ధితేష్వచామాదేః**" ఇతి ఆదివృద్ధిః. **వైవస్వత**పదనిష్పత్తిః.

వివస్వత్ పదనిష్పత్తిస్తు ఇత్థమ్. విశేషేణ వస్తే (ఆచ్ఛాదయతి) ఇత్యర్థే విపూర్వకాత్ వస్ ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే వివస్ పదం కృదన్తమ్. వివః తేజః అస్య అస్తి ఇత్యర్థే "**తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్**" ఇతి మతుప్ ప్రత్యయే "**మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః**" ఇతి మస్య వకారే వివస్వదితి ప్రాతిపదికమ్. సుబన్తకార్యే వివస్వానితి.

నీరాజనమ్ – వాహనాయుధాదేః నిశ్శేషేణ రాజనం (ప్రకాశనం) యత్ర తత్ నీరాజనమ్. నిర్ పూర్వకాత్ రాజ (దీప్తౌ) ధాతోః ప్రేరణే ణిచ్ ప్రత్యయే "**ణ్యాసశ్రన్థోయుచ్**" ఇతి యుచ్ ప్రత్యయే, తస్య చ '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే చ నిర్ – రాజనమ్. '**రోరి**' ఇతి నిర్గతస్య రకారస్య లోపే "**ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః**" ఇతి నేః దీర్ఘే నీరాజనమితి.

వధూః – వహతి గృహకార్య మిత్యర్థే వా, ఉహ్యతే పితృగృహాత్ పతిగృహ మిత్యర్థే వా వహ్ (ప్రాపణే) ధాతోః "**వహేర్ధశ్చ**" ఇతి ఔణాదికః ఊ ప్రత్యయః. ధాతుగతస్య హకారస్య ధకారాదేశశ్చ. వధూరితి పదమ్.

దృష్ట్వా దృశ్ ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయే రూపమ్. ని పూర్వకాత్ భృధాతోః క్త ప్రత్యయే నిభృతపదమ్. భజ్ ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే, అనాదేశే చ భజనపదమ్.

కుర్వతే –	కురుతే	కుర్వాతే	కుర్వతే
	కురుషే	కుర్వాథే	కుర్వధ్వే
	కుర్వే	కుర్వహే	కుర్మహే.

తనోతి –	తనోతి	తనుతః	తన్వన్తి
	తనోషి	తనుథః	తనుథ
	తనోమి	తనువః/తన్వః	తనుమః/తన్మః.

శ్లో॥ క్రీడార్థం సృజసి ప్రపఞ్చమఖిలం క్రీడామృగాస్తే జనా
యత్కర్మాచరితం మయా చ భవతః ప్రీత్యై భవత్యేవ తత్ ।
శమ్భో! స్వస్య కుతూహలస్య కరణం మచ్చేష్టితం నిశ్చితం
తస్మాన్మామకరక్షణం పశుపతే! కర్తవ్యమేవ త్వయా ॥ 66

అ : పరమశివస్య సిసృక్షాం స్వీయసంరక్షణకర్తవ్యతాం చ కవిః నిదర్శయతి.

అ : పశు–పతే! క్రీడార్థమ్ అఖిలం ప్రపంచం సృజసి. తే జనాః క్రీడా–మృగాః. మయా యత్ కర్మ ఆచరితం తత్ భవతః ప్రీత్యై ఏవ భవతి. శంభో! మత్+చేష్టితం స్వస్య కుతూహలస్య నిశ్చితం కరణం భవతి. తస్మాత్ మామక+రక్షణం త్వయా కర్తవ్యమ్ ఏవ.

పశూనాం భూతానాం పతిః వల్లభః తస్మాత్సంబుద్ధిః; క్రీడార్థమ్ ఖేలనార్థమ్; అఖిలం సమస్తం; ప్రపంచం విశ్వం; సృజసి ఉత్పాదయసి, సృజ విసర్గే ఇతి ధాతోః లటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్, "**సోఽకామయత ద్వితీయో మ ఆత్మా జాయేత**" ఇత్యాదినా సవిస్తరం బృహదారణ్యకోపనిషద్ జగత్సర్గే పరమాత్మనః సంకల్పం వ్యాఖ్యాతి; తే భవతః జనాః ప్రాణినః క్రీడార్థం ఖేలనవిలాసార్థ–ముపకుర్వాణాః మృగాః జన్తవః; భవన్తి ఇత్యధ్యాహార్యమ్; మయా కవినా ఇతి; యద్ కర్మ = యా క్రియా; ఆచరితమ్ = అనుష్ఠితా; తత్ = తత్ కర్మ; భవతః తవ; ప్రీత్యై ఆనందాయ ఏవ భవతి, భూ సత్తాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; శంభో! = శంకర; మత్–చేష్టితం మయా క్రియమాణం కర్మ; స్వస్య భవదీయస్య; కుతూహలస్య కౌతుకస్య "**కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహలమ్**" ఇత్యమరకోశః; నిశ్చితం నిస్సంశయేన జ్ఞాతం; కరణం

సాధకతమం భవతి; తస్మాత్ తస్మాత్ కారణాత్; మామకం మత్సంబంధి రక్షణం పాలనం; త్వయా భవతా కర్తవ్యమ్ ఏవ = కరణీయమేవ; భవతి ఇత్యధ్యాహార్యమ్. ప్రాణినాం భగవతః ఇచ్ఛానుసారం గన్తవ్యత్వం, నిమిత్తమాత్రత్వం చ ప్రకటయత్యస్మిన్ శ్లోకే కవిః.

తా : భూతనాథ! క్రీడార్థం త్వం సకలం విశ్వం సృజసి. జనాః సర్వే తవ క్రీడామృగాః. మయా క్రియమాణం సర్వం కర్మ భవతః ప్రీత్యై ఏవ భవతి. సర్వమపి మదీయం చేష్టితం తవ కుతూహలస్య ఏవ కరణం భవతి. అత్ర సంశయో నాస్తి. తస్మాదేవ కారణాత్ మమ రక్షణం త్వయా అవశ్యకర్తవ్యమేవ.

క్రీడార్థమ్ – క్రీడాయై ఇదమితి అస్వపదవిగ్రహః. "**అర్థేన నిత్యసమాసో విశిష్యలింగతా చేతి వక్తవ్యమ్**" ఇతి వార్తికేన నిత్యసమాసః. అస్య క్రియావిశేషణత్వమ్. క్రీడా ఏవ అర్థః ప్రయోజనం యథా తథా ఇతి వా క్రీడార్థమ్.

ప్రపంచః – ప్రపంచ్యతే ఇత్యర్థే పచి (వ్యక్తీకరణే) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి భావార్థే ఆధారార్థే వా ఘఞ్ ప్రత్యయే **ప్రపంచ**పదమ్.

ఆచరితం, చేష్టితం, నిశ్చితమితీమాని క్త ప్రత్యయాన్తపదాని. ప్రీతిరితి క్తిన్ ప్రత్యయాన్తమ్. తతః "**తాదర్థ్యే చతుర్థీ వాచ్యా**" ఇతి వార్తికేన ప్రీతి శబ్దాత్ చతుర్థీవిభక్తిః. కృ (కరణే) ధాతోః '**తవ్యత్తవ్యానీయరః**' ఇతి తవ్యత్ ప్రత్యయే **కర్తవ్య**పదమ్.

కృ (కరణే) ధాతోః '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే, '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే, '**అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి**' ఇతి నస్య ణత్వే **కరణ**పదమ్. తస్మింశ్చ కర్మణి యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యస్య శివస్య కర్తృత్వాత్ '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**' ఇతి యుష్మచ్ఛబ్దాత్ తృతీయా త్వయా ఇతి. రక్ష ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే రక్షణపదమ్.

కుతూహలమ్ – కుత్సితం పాపం తూలయతీతి కౌతూహల మితి గురుబాలప్రబోధికా. '**కుతూః కృత్తిస్స్నేహపాత్రే**' ఇత్యమరకోశః.

కుతూం చర్మమయతైలాదిపాత్రం హలతి విలిఖతి, తద్వత్ అన్తఃకరణమ్ ఉత్కణ్ఠాపూర్ణం కరోతి ఇతి హలాయుధకోశః. కుతూ పూర్వకాత్ హల (విలేఖనే) ధాతోః "**క ప్రకరణే మూల–విభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**" ఇతి క ప్రత్యయే **కుతూహల**మితి పదమ్.

'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మిత్యమరకోశః. 'చిత్ర'మితి శబ్దరత్నావలీ.

'**రమ్యవస్తుసమాలోకే లోలతా స్యాత్కుతూహల**'మితి సాహిత్యదర్పణే నాయికాలంకారవిశేషత్వేన **కుతూహల**నిర్వచనమ్.

సృజసి –	సృజతి	సృజతః	సృజన్తి
	సృజాసి	సృజథః	సృజథ
	సృజామి	సృజావః	సృజామః.

భవతి – సృజసివదేవ.

శ్లో॥ బహువిధపరితోషబాష్పపూర–
స్ఫుటపులకాఙ్కితచారుభోగభూమిమ్ ।
చిరపదఫలకాంక్షిసేవ్యమానాం
పరమసదాశివభావనాం ప్రపద్యే ॥ 67

అ : శ్రీశంకర ప్రపత్తిః.

అ : బహు–విధ–పరితోష–బాష్ప–పూర–స్ఫుట–పులక+అంకిత–చారు–భోగ–భూమిం చిర–పద–ఫల–కాంక్షి–సేవ్యమానాం పరమ–సదాశివ–భావనాం ప్రపద్యే.

బహూనామ్ అనేకానాం విధానాం ప్రకారాణాం పరితోషేణ ఆనందేన బాష్పాణాం అశ్రూణాం పూరేణ ప్రవాహేన స్ఫుటైః స్పష్టైః పులకైః రోమాంచైః అంకితా చిహ్నితా చారుః రమణీయా చ అసౌ భోగానాం సుఖానుభవానాం భూమిః నివాసస్థానం తామ్; చిరపదం శాశ్వతస్థానం కైలాసాఖ్య–మితి శేషః; తదేవ ఫలం ప్రయోజనం తస్య కాంక్షిణః అభిలషితారః తైః సేవ్యమానాం భజ్యమానాం; పరమస్య సర్వోత్కృష్టస్య సదాశివస్య శంకరస్య భావనాం చిన్తనాం; ప్రపద్యే శరణం గచ్ఛామి. ప్రపూర్వకాత్ పద్ల గతౌ ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : పరమేశ్వరస్య సేవనే వైవిధ్యం బహు భవతి. అతః తత్తత్కారణజాతాః పరితోషాః అపి బహవో భవన్తి. తేన ఉత్పన్నస్య బాష్పపూరస్య కారణేన జాయమానః రోమాంచః స్వచిహ్నైః పరమశివభావనాం చారుతరామాకలయ్య తాం భావనామేవ భోగభూమిం కరోతి. కైలాసవాస–మభిలషద్భిః సా భావనా సదా సేవనీయా భవతి. తాదృశీం పరమసదాశివభావనామహం శరణం గచ్ఛామి.

అస్మిన్ శ్లోకే '**సుప్తిఙన్తం** పదమ్' ఇతి సూత్రానుసారం చత్వార్యేవ పదాని సన్తి. త్రీణి సుబన్తాని. ఏకం తిఙన్తమ్. ప్రపద్యే ఇతి క్రియా. శరణం గచ్ఛామి ఇత్యర్థః. కిమితి కర్మాకాంక్షాయాం పరమసదాశివభావనామితి సమాధానమ్. భావనా కర్మ. తద్విశేషణరూపే ఏవ ఇతరే సుబన్తపదే అతస్తయోరపి కర్మత్వమ్, అత ఏవ ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వమ్.

పరమస్య సదాశివస్య భావనం పరమసదాశిభావనమ్–

భావనమ్ – భావ్యతే ఇతి భావనా. భూ (సత్తాయామ్) ధాతోః భావార్థే '**ల్యుట్ చ**' ఇటి ల్యుట్ ప్రత్యయే, '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే భావనమ్. నపుంసకలింగే ఇదమ్.

భావయతి ఇత్యర్థే ణిచి (ప్రేరణార్థే) '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి ల్యు ప్రత్యయే; అనాదేశే భావనః ఇతి. తతః స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి భావనా.

'**భవితుః భవనానుకూలః భావయితుః వ్యాపారవిశేషః భావనా**' ఇతి మీమాంసాశాస్త్రమ్. సా చ శాబ్దీ భావనా ఆర్థీ భావనా ఇతి ద్వివిధా భవతి. బ్రహ్మభావనా, కర్మభావనా, తదుభయభావనా రూపేణ భావనా త్రివిధా ఇతి వేదాన్తినః.

చిర/మ్ – చిరం చ తత్ పదమ్ – చి (చయనే) ధాతోః రముక్ ప్రత్యయే చిరమితి పదమ్ ఇతి హలాయుధకోశః. రక్ ప్రత్యయే చిరమితి వాచస్పత్యమ్.

శ్లోకే 'చిరపద' ఇతి సుబన్తః చిరశబ్దః ప్రయుక్తః. సాధురేవ సోఽపి. పాణినిరేవ స్వీయసూత్రేషు అజన్తత్వేన చిరశబ్దం ప్రయుజ్య తస్య సుబన్తత్వమపి సూచయామాస. యథా '**తన్త్రాదచిరాపహృతే**' (5–2–70); '**చిరపరుత్పరారిభ్యః త్నో వక్తవ్యః**' ఇతి వార్తికేన వార్తికకారోఽపి తదనుమనుతే. భాష్యకర్తా అపి '**అథ సాయచిరయోః కిం నిపాత్యతే**' ఇతి వదన్ సుబన్తం చిరశబ్దం సూచయామాస. అత్రాపి చిరమిత్యేవ పదం నపుంసకం, సమాసే చిర ఇతి శ్రవణమితి న వక్తవ్యమ్. సమాసేఽపి మకారస్య శ్రవణాపత్తేః. "**సాయం చిరం ప్రాహ్ణే ప్రగేఽవ్యయేభ్యష్ట్యుట్యులౌ తుట్ చ**" (4–3–23) సూత్రే చిరమితి మాన్తత్వేనైవ నిపాతనాత్. "**అస్మాదేవ లింగాత్ చిరమిత్యస్యావ్యయేషు పాఠః అప్రామాణిక ఇతి గమ్యతే**" ఇతి బాలమనోరమా.

సేవ్యమానా – భావనాయాః విశేషణత్వాత్ అస్యాపి స్త్రీత్వమ్. సేవ్ ధాతోః లటి, '**లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే**' ఇతి శానచ్ ప్రత్యయే కర్మార్థకత్వాత్ '**సార్వధాతుకే యక్**' ఇతి యక్ ప్రత్యయే, '**ఆనే ముక్**' ఇతి ముగాగమే చ సేవ్యమానపదమ్. తతః స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి సేవ్యమానా.

బహు – బహి (వృద్ధౌ) ధాతోః బృంహతే ఇత్యర్థే "**లంఘిబంహ్యోర్నలోపశ్చ**" ఇతి కు ప్రత్యయే, '**ఇదితో నుమ్ ధాతోః**' ఇతి సూత్రప్రాప్తస్య నుమః లోపే చ బహుపదమ్. లింగత్రయేఽపి అస్య వినియోగః బహు ఇతి క్లీబే, బహుః ఇతి పుంసి, బహ్వీ ఇతి స్త్రియాం చ.

విధః విధతి ఇతి విధః. విధ (విధానే) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే **విధః. స్ఫుటః** స్ఫుటతి ప్రకాశతే ఇతి స్ఫుటః. అత్రాపి విధవత్ స్ఫుట ధాతోః క ప్రత్యయ ఏవ. పరిపూర్వకాత్ తుష్ ధాతోః పరితోషణమిత్యర్థే 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **పరితోష**పదమ్. బాధతే నేత్రే ఇత్యర్థే బాధ్ ధాతోః "**ఖష్పశిల్పశష్పబాష్పరూపపర్పతల్పాః**" ఇతి ప ప్రత్యయే ధాతుగతధకారస్య షకారే చ **బాష్ప**పదమ్. నిపాతనమిదమ్. భుజ్ ధాతోః ఘఞ్ ప్రత్యయే, కుత్వే చ భోగః.

చారు – చారుశబ్దః 'సున్దరం రుచిరం చారు' ఇత్యమరకోశే మనోజ్ఞార్థత్వేన నపుంసకలింగే నిర్దిష్టః. చరతి మనః అస్మిన్నిత్యర్థే చరగతిభక్షణయోః ఇతి ధాతోః నిష్పన్నమిదం పదమ్. చర ధాతోః '**దృసనిజనిచరిచటిభ్యో ఞుణ్**" ఇతి ఞుణ్ ప్రత్యయః. ధాతోః వృద్ధౌ చార్వితి. యద్యపి అమరకోశే సామాన్యతః నపుంసకలింగే దర్శితమిదం పదం తథాపి విశేషణత్వాత్ త్రిష్వపి లింగేషు ప్రయోక్తుం శక్యతే.

చారురితి పుంలింగశబ్దః 'చరతి దేవేషు గురుత్వేన ఇత్యర్థే బృహస్పతివాచకత్వేన శబ్దకల్పద్రుమే నిర్దిష్టః వైజయన్తీ ప్రమాణతః. **"గీష్పత్యాంగిరసౌ చక్షాశ్చారుశ్చిత్రశిఖండిజః"** ఇతి వైజయన్తీ-కోశః.

భూమిః – భవన్తి భూతాని అస్యామిత్యధికరణార్థే భూ (సత్తాయామ్) ధాతోః **"భువః కిత్"** ఇతి మి ప్రత్యయే, తస్య కిత్త్వాత్ గుణాభావే చ **భూమిః.**

ప్రపద్యే –	ప్రపద్యతే	ప్రపద్యేతే	ప్రపద్యన్తే
	ప్రపద్యసే	ప్రపద్యేథే	ప్రపద్యధ్వే
	ప్రపద్యే	ప్రపద్యావహే	ప్రపద్యామహే.

శ్లో॥ అమితముదమృతం ముహుర్దుహన్తీం
విమలభవత్పదగోష్ఠమావసన్తీమ్ ।
సదయ! పశుపతే! సుపుణ్యపాకాం
మమ పరిపాలయ భక్తిధేనుమేకామ్ ॥ 68

అ : స్వీయభక్తౌ ధేనుత్వమారోప్య తద్రక్షణాభ్యర్థనపరా నుతిః.

అ : సదయ! పశుపతే! అమిత–ముద్(త్)+అమృతం ముహుః దుహన్తీం విమల–భవత్–పద–గోష్ఠమ్ ఆవసన్తీం సుపుణ్య–పాకాం మమ భక్తి–ధేనుమ్ ఏకాం పరిపాలయ.

దయయా సహ వర్తతే ఇతి సదయః తస్మాత్సంబుద్ధిః అనుకంపాసహిత ఇత్యర్థః; పశునాం భూతానాం పతిః నాథః తస్మాత్సంబుద్ధిః; అమితా పరిమితిరహితా ముత్ ఆనందః ఏవ అమృతం పీయూషం తద్; ముహుః పునః పునః; దుహన్తీం దోహనక్రియాకర్మ యథా తథా కుర్వతీం; విమలం నిర్మలం భవతః తవ పదమ్ పాదః ఏవ గోష్ఠమ్ (గావః తిష్ఠన్త్యత్ర ఇతి) గోస్థానకమ్ **"గోష్ఠం గోస్థానక"** మిత్యమరకోశః; ఆవసన్తీమ్ తిష్ఠన్తీం; శోభనం చ తత్ పుణ్యం సుపుణ్యం పుణ్యసాధనభూతః సత్కర్మవిశేషః, తస్య పాకాం పరిణామస్వరూపాం; వాచ్యతయా '**స్థాలీమార్జనా-ద్యోదనపరీక్షాన్తః వ్యాపారనిచయః పాకః**' ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. లక్షణయా తు అత్ర కర్మణాం ఫలరూపః పరిణతివిశేషః; మమ మత్సంబంధినీం; భక్తిః సేవా ఏవ ధేనుః; తామ్; ఏకామ్ అద్వితీయాం; పరిపాలయ రక్ష. పరిపూర్వకాత్ పాల రక్షణే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైక-వచనమ్.

తా : దయాసహిత! పశుపతే! మమ భక్తిధేనుః అద్వితీయా. అపరిమితమ్ ఆనందామృతం పునః పునః దోగ్ధి. నిర్మలే భవత్పదగోష్ఠే ఏవ నివసతి. మదీయానాం పుణ్యకర్మణాం పరిపాకఫలరూపా. తాం సర్వదా పరిపాలయ.

అమితా – మితా న భవతీత్యమితా. శ్లోకే ముదః విశేషణత్వాత్ అమితా ఇతి వక్తవ్యమ్. మా (మానే) ధాతోః 'నిష్ఠా' ఇతి క్త ప్రత్యయే '**ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తికితి**' ఇతి ఆకారస్య ఇకారే మిత పదమ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి మితా. నఞ్ పూర్వకాత్ 'నఞ్' ఇతి సమాసే '**నలోపో నఞః**' ఇతి నకారలోపే చ అమితా ఇతి పదసిద్ధిః.

ముత్(ద్) – మోదన మిత్యర్థః. ముద్ (మోదనే) ధాతోః '**క్విప్ చ**' ఇతి క్విప్ ప్రత్యయే తస్య సర్వలోపిత్వాత్ లోపే; '**వావసానే**' ఇతి దకారస్య వైకల్పికత్వేన తకారే ముత్, తకారాభావే ముద్. ముత్పదమ్ ఔషధవిశేషవాచకమపి ఇతి రాజనిఘంటుః.

అమృతమ్ – నాస్తి మృతం యస్మాత్ తత్ అమృతమ్. నఞ్ పూర్వకాత్ మృ ధాతోః భావార్థే క్త ప్రత్యయః. '**నఞః**' ఇతి సమాసః. '**నలోపో నఞః**' ఇతి నకారలోపశ్చ.

దుహన్తీమ్ – దుహ్ (ప్రపూరణే) ధాతోః '**లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే**' ఇతి శతృప్రత్యయే "**ఉగితశ్చ**" ఇతి జీప్ ప్రత్యయే '**శ్యప్శ్యనోర్నిత్య**'మితి నుమాగమే చ దుహన్తీ ఇతి. ద్వితీయావిభక్తౌ **దుహన్తీ**మితి.

అత్రాయం విచారః. దుహ్ ధాతుః ఆదాదికః. '**కర్తరి శప్**' ఇతి ప్రాప్తస్య శపః "**అదిప్రభృతిభ్యః శపః**" ఇతి లుక్. తత్కథం నుమితి శంకనీయమ్. శపః లోపేఽపి '**ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణ**' మితి పరిభాషయా శపః లుకి అపి తల్లక్షస్య అర్థాత్ అదృశ్యతయా తస్య స్థితిః అంగీక్రియతే, తేన చ నుమాగమః.

అథవా దుహ్ అర్దనే ధాతోరిదం పదమ్. ధాతోరస్య భౌవాదికత్వాత్ '**శపశ్యనోర్నిత్య**'మితి నుమాగమస్య నాస్తి బాధః. ధాతూనామనేకార్థత్వాత్. అథవా సర్వే ధాతవః సర్వార్థబోధకాః ఇతి మతాంతరాభిప్రాయేణ వా.

ఏవమేవ వస ధాతోః రూపమ్ **ఆవసన్తీమితి.** ధాతోః భౌవాదికత్వమేవ.

విగతః మలః యస్మాత్ సః ఇత్యర్థే వి పూర్వకాత్ మల ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే **విమల**పదమ్. ఏవమేవ పద్(గతౌ) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే పదమితి.

గావః తిష్ఠన్తి అస్మిన్ ఇతి గోష్ఠః. 'గో' ఇత్యుపపదాత్ స్థా (ష్ఠా గతినివృత్తౌ) ధాతోః 'సుపిస్థః' ఇతి క ప్రత్యయే ఆతః లోపే చ **గోష్ఠ** పదమ్. పచ్ ధాతోః పచ్యత ఇత్యర్థే 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**చజోః కుఘిణ్ణ్యతోః**' ఇతి చకారస్య కకారే **పాకః.**

ధేనుః – ధయతి వత్సాన్ అథవా ధీయతే వత్సైరిత్యర్థే ధే(ట్ పానే) ధాతోః '**ధేట ఇచ్చ**' ఇతి ఔణాదికే ను ప్రత్యయే ఏకారస్య ఇకారే – గుణే చ **ధేనుః** ఇతి.

పరిపాలయ -

పరిపాలయతు/పరిపాలయతాత్	పరిపాలయతామ్	పరిపాయన్తు
పరిపాలయ/పరిపాలయతాత్	పరిపాలయతమ్	పరిపాలయత
పరిపాలయాని	పరిపాలయావ	పరిపాలయామ.

శ్లో॥ జడతా పశుతా కలఙ్కితా
కుటిలచరత్వం చ నాస్తి మయి దేవ! ।
అస్తి యది రాజమౌలే!
భవదాభరణస్య నాస్మి కిం పాత్రమ్ ॥ 69

అ : శివాభరణాని పరామృశ్య స్వస్య తదాభరణీభావే అర్హతా విషయే పరిపృచ్ఛతి కవిః.

అ : జడతా పశుతా కలంకితా కుటిల-చరత్వం చ మయి న అస్తి. దేవ! రాజ-మౌళే! యది అస్తి భవద్(త్)+ఆభరణస్య పాత్రం న అస్మి కిమ్?

జడస్య భావః జడతా స్తైమిత్యం (శబ్దకల్పద్రుమః); పశోః భావః పశుత్వం జన్తుత్వ మితి; కలంకః అస్మిన్ అస్తీతి కలంకీ, తస్య భావః కలంకితా అపవాదితా అన్యైః దోషిత్వేన దృశ్యమానతేతి భావః, "**కలంకోఽఙ్కాపవాదయోః**" ఇత్యమరకోశః; కుటిలం చరతి ఇతి కుటిలచరః, తస్య భావః కుటిలచరత్వం వక్రగతిత్వం; చ; మయి; న అస్తి న భవతి; దేవ! స్వామిన్; రాజా చంద్రః మౌళౌ మస్తకే యస్య సః, తస్మాత్సంబుద్ధిః; యది పక్షాంతరే, "**పక్షాంతరే చేద్యది చ**" ఇత్యమర-కోశః; అస్తి భవతి; భవతః తవ ఆభరణస్య భూషణస్య; పాత్రమ్ అర్హః; న అస్మి కిమ్? న భవామి కిమ్? అస భువి ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : దేవ! మయి జడత్వం, పశుత్వం, కలంకిత్వం, కుటిలచరత్వం చ నాస్తి. చంద్రశేఖర! అస్తి చేదపి భవదాభరణతాయాః నాహం పాత్రం కిమ్?

శివః కృత్తివాసాః, మృగధరః, చంద్రశేఖరః, సర్పభూషణశ్చ. కృత్తిః చర్మ. తత్ జడమ్, మృగః, పశుః, చంద్రః, కలంకీ, సర్పః కుటిలగతిః. జాడ్య, పశుత్వ, కలంకిత్వ, కుటిల చరత్వాని దోషాః. సదోషేష్వపి తేషు భవతా ఆభరణీకృతేషు తద్దోషరహితః అహమ్ ఆభరణతాయాః పాత్రం న భవామి కిమ్? ఇతి కవిప్రశ్నః.

జడస్య భావః **జడతా**, పశోః భావః **పశుతా**, కలంకినః భావః కలంకితా - "**తస్య భావస్త్వతలౌ**" ఇతి భావవాచకే తల్ ప్రత్యయే పదాని. తేనైవ సూత్రేణ త్వ ప్రత్యయే కుటిలచరత్వం కుటిలచరస్య భావః ఇత్యర్థే.

రాజా మౌళే యస్య సః రాజమౌళిః. '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిః భవతః ఆభరణం,

తస్య '**షష్ఠీ**' ఇతి షష్ఠీతత్పురుషః సమాసః.

యది – పక్షాంతరే అర్థే ప్రయుక్తమవ్యయమిదమ్. 'మయి నాస్తి' ఇతి పూర్వముక్త్వా పశ్చాత్ 'అస్తి యది' ఇతి కథనం పక్షాంతరప్రస్తావః.

'**పక్షాంతరే సంభావనాయాం చ వర్తతేఽయ**' మితి అవ్యయకోశః. గర్హావికల్పావపి ఇతి మేదినీకోశః.

పాత్రమ్ – పాతి రక్షతి ఇతి పా రక్షణే ఇతి ధాతోర్వా, పిబన్తి అనేన ఇతి పా పానే ఇతి ధాతోర్వా "**సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్**" ఇతి ఔణాదికే ష్ట్రన్ ప్రత్యయే పాత్రమితి పదమ్. అర్హః ఇత్యర్థః.

అస్తి/అస్మి –	అస్తి	స్తః	సన్తి
	అసి	స్థః	స్థ
	అస్మి	స్వః	స్మః.

శ్లో॥ అరహసి రహసి స్వతన్త్రబుద్ధ్యా
వరివసితుం సులభః ప్రసన్నమూర్తిః ।
అగణితఫలదాయకః ప్రభుర్మే
జగదధికో హృది రాజశేఖరోఽస్తి ॥ 70

అ : కవినా స్వస్య హృదయే పరమేశ్వరస్య అస్తిత్వస్య ప్రకటనాత్మకః శ్లోకః.

అ : అరహసి రహసి స్వతన్త్ర–బుద్ధ్యా వరివసితుం సులభః ప్రసన్న–మూర్తిః అగణిత–ఫల–దాయకః ప్రభుః జగద్(త్)+అధికః రాజ–శేఖరః మే హృది అస్తి.

రహః న భవతీతి తస్మిన్ అరహసి బాహ్యే ప్రదేశే; రహసి వివిక్తే (చ), "**వివిక్తవిజనచ్ఛన్న నిశ్శలాకాస్తథా రహః**" ఇత్యమరకోశః; స్వస్య స్వకీయస్య తన్త్రమ్ ఇతి కర్తవ్యతా సిద్ధాన్తో వా, తస్మిన్ బుద్ధిః మనీషా, తయా, "తన్త్రం తన్తుషు మన్త్రేషు సిద్ధాంతపరిచ్ఛదప్రధానేషు" ఇతి హలాయుధకోశః; వరివసితుమ్ సేవితుం; సులభః అనాయాసలభ్యః; ప్రసన్నా నిర్మలా, మూర్తిః రూపం యస్య సః; అగణితస్య అసంఖ్యాకస్య ఫలస్య ఫలితస్య ప్రయోజనస్య వా దాయకః దాతా; ప్రభుః అధిపః, "**ప్రభుః పరివృఢోఽధిపః**" ఇత్యమరకోశః; జగతః విశ్వాదపి అధికః అతిరిక్తః జగన్నిర్మాతృత్వాత్ పరమేశ్వరస్య; రాజా చన్ద్రః శేఖరే ఉత్తంసే యస్య సః శంకర ఇతి; మే మమ; హృది మనసి; అస్తి భవతి. అస భువి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : చన్ద్రశేఖరః బహిర్వా ఏకాన్తే వా స్వతంత్రమనీషయా సేవితుం సులభః; నిర్మలస్వరూపః; అనన్తఫలదాయకః, విశ్వాధికః చ. తాదృశః సః మమ (కవి) హృదయే భవతి.

రాజశేఖరశబ్దేన తన్నామ్నః పరమేశ్వరస్య నియతోపస్థితికత్వాత్ "**ప్రాతిపదికార్థలింగ-పరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా**" ఇతి రాజశేఖరస్య తద్విశేషణానాం సులభ, ప్రసన్నమూర్తి, అగణితఫలదాయక, ప్రభు, జగదధికానాం ప్రథమావిభక్తిః. అవస్థానస్య (అస్తి) అధికరణత్వాత్ హృదః సప్తమీ. పరివసనస్య హేతుత్వాత్ '**హేతౌ**' ఇతి స్వతంత్రబుద్ధిపదాత్ తృతీయావిభక్తిః.

రహసి : రమన్తే అస్మిన్ ఇత్యర్థే రమ్ (క్రీడాయాం) ధాతోః '**దేశే హ చ**' ఇతి ఔణాదికే అసున్ ప్రత్యయే ధాతోః హకారాదేశే చ రహః ఇతి. రహ (త్యాగే) ధాతోః పచాద్యచి రహ ఇతి కృదన్త రూపమాలా. అస్మాదేవ ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే రహః ఇతి ధాతు-ప్రదీపః. దేశవాచకత్వే రహః **సుబన్తః**. అన్యత్ర తు **అవ్యయ**మితి ఉజ్జ్వలదత్తః. రహస్- ఇతి సాన్తత్వేనైవ అస్య పాఠః కోశగ్రంథేషు దృశ్యతే. అమరకోశే సుబన్తత్వమ్ అవ్యయత్వం చ అస్య దర్శితమ్ యథా-

> వివిక్తవిజనచ్ఛన్ననిశ్శలాకాస్తథా **రహః** ।
> **రహ**శ్చోపాంశుచాలింగే.... ॥ ఇతి.

గురుబాలప్రబోధికా ఏకస్య రహశ్శబ్దస్య సాన్తత్వమన్యస్య చ అవ్యయత్వం సూచయామాస.

సుబన్తాత్ రహశ్శబ్దాత్ సప్తమీవిభక్తౌ **రహసి** ఇతి.

స్వతంత్రబుద్ధ్యా - స్వతంత్రా చ సా బుద్ధిః స్వతంత్రబుద్ధిశబ్దయోః '**సుపా**' ఇతి సమాసే అలౌకిక విగ్రహవాక్యగతస్య ప్రథమావిభక్త్యే వచన (సు) ప్రత్యయస్య ఉభయత్ర '**సుపో ధాతుప్రాతిపదిక-యోః**' ఇతి లోపే '**కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ**' ఇతి ప్రాతిపదికత్వే తృతీయవిభక్త్యేకవచనే స్వతంత్రబుద్ధ్యా ఇతి.

సులభః - సూపసర్గాత్ లభ్ (డులభష్ ప్రాప్తౌ) ధాతోః "**ఈషద్దుఃసుషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఖల్**" ఇతి భావకర్మార్థయోః ఖల్ ప్రత్యయే, "**ఉపసర్గాత్ ఖల్ఘఞోః**" ఇతి ప్రాప్తస్య నుమాగమస్య "**న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్**" ఇతి నుమః నిషేధే చ **సులభ**పదమిదమ్.

సూత్రే '**కేవలాభ్యా**'మితి కథనాత్ సుధుః ఇత్యేతయోః అన్యోపసర్గమిలితయోః నుమ్ భవత్యేవ అతిసులమ్భః ఇతి పదమ్. యదా తు "**సుః పూజాయామ్**" "**అతిరతిక్రమణే చ**" ఇతి తయోః (సు-అతి) కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞా తదా ఉపసర్గాంతరసంయోగాభావాత్ నుమ్ నిషేధః ప్రవర్తత ఏవ. అతి సులభమిత్యాదికం రూపమ్.

ప్రసన్నా మూర్తిః యస్య సః ఇతి విగ్రహే '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిః. అగణితస్య ఫలస్య దాయకః ఇతి తత్పురుషః.

జగదధికః - జగతః పరమాత్మనః ప్రాణిహృదయాన్తర్భూతత్వాత్ జగతః బహిర్భూతత్వాచ్చ జగత్

అధికం యస్మాత్ సః జగదధికః. అథవా జగతః అధికః జగదధికః. ఏకత్ర బహువ్రీహిః. అన్యత్ర తత్పురుషశ్చ.

శ్లో॥ ఆరూఢభక్తిగుణకుఞ్చితభావచాప-
యుక్తైః శివస్మరణబాణగణైరమోఘైః ।
నిర్జిత్య కిల్బిషరిపూన్ విజయీ సుధీన్ద్ర-
స్సానన్దమావహతి సుస్థిరరాజలక్ష్మీమ్ ॥ 71

అ : శివస్మరణబాణైః కిల్బిషరిపుసంహరణస్య ప్రతిపాదనమ్.

అ : సుధీ+ఇన్ద్రః ఆరూఢ-భక్తి-గుణ-కుంచిత-భావ-చాప-యుక్తైః అమోఘైః శివ-స్మరణ-బాణ-గణైః కిల్బిష-రిపూన్ నిర్జిత్య విజయీ(సన్) సుస్థిర-రాజ-లక్ష్మీం సానన్దమ్ ఆవహతి.

సుధియాం శోభనబుద్ధిమతామ్ ఇన్ద్రః శ్రేష్ఠః; ఆరూఢా పరాం కోటిం గతా చ సా భక్తిః భగవద్రతిః, సైవ గుణః జ్యా, తయా కుంచితం నతం, భావః ఏవ ధనుః శరాసనం, తస్మిన్ యుక్తైః ఆయోజితైః, '**ఊర్మిమత్ కుంచితం నతమ్**' ఇత్యమరకోశః; మోఘాని నిరర్థకాని న భవన్తి ఇతి అమోఘాని తైః; 'మోఘం నిరర్థక' మిత్యమరకోశః; శివస్య పరమేశ్వరస్య స్మరణం చిన్తనమేవ బాణాః శరాః తేషాం గణాః సమూహాః తైః; కిల్బిషాని పాపాని ఏవ రిపవః శత్రవః, తాన్; నిర్జిత్య పరాజిత్య; విజయీ జయవాన్ (సన్); సుస్థిరా నిశ్చలా మోక్షస్వరూపా వా సా రాజ్ఞః ప్రభోః లక్ష్మీః సంపత్, తామ్; ఆనందేన సహ భవతి యథా తథా సానందం సహర్షణమ్ ఆవహతి ప్రాప్నోతి. ఆఙ్ పూర్వకాత్ వహ ప్రాపణే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : సుధీన్ద్రః అథవా భక్తః కిల్బిషశత్రూన్ నిహత్య పరాజిత్య చ సానందం మోక్షరాజ్యలక్ష్మీం లభతే. తత్ర శత్రుసంహారే పరాకాష్ఠం నీతా భక్తిః ఏవ జ్యా. భావాః ఏవ ధనుషః. శివస్య స్మరణమేవ బాణానాం గణాః.

శ్లోకే నిర్జయ+ఆవహనరూపం క్రియా ద్వయం. ఉభయత్రాపి సుధీన్ద్రః ఏవ కర్తా. నిర్జయే కిల్బిషరిపవః కర్మ. అతః రిపూన్ ఇతి ద్వితీయా. బాణగణాః కరణమ్. అతః తస్య తద్విశేషణానాంచ '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. నిర్జయస్య పూర్వకాలికత్వాత్ '**సమానకర్తృక-యోః**' పూర్వకాలే ఇతి క్త్వా ప్రత్యయః (జి ధాతోః) తస్య చ '**సమాసేఽనఞ్ పూర్వే క్త్వో ల్యప్**' ఇతి ల్యప్ ప్రత్యయః.

చతుర్థే పాదే ఆవహనం క్రియా. కర్తా సుధీన్ద్ర ఏవ. కర్మ పునః రాజ్యలక్ష్మీః. అతస్తస్య ద్వితీయాన్తత్వమ్. సానన్దపదం తు క్రియాయాః విశేషణమ్.

ఆరూఢః - ఆఙ్ పూర్వకాత్ రుహ (జన్మప్రాదుర్భావే) ధాతోః '**గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థా-**

సవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ' ఇతి కర్తరి కర్మణి వా క్త ప్రత్యయే '**హోఢః**' ఇతి ధాతుగతహకారస్య ఢకారే ష్టుత్వేన ప్రత్యయతకారస్య ఢకారే '**ఢోఢే లోపః**' ఇతి ధాతుగత ఢకారస్య లోపే, '**ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘో౽ణః**' ఇతి ఉకారస్య దీర్ఘే ఆరూఢ ఇతి పదం క్తాన్తమ్.

భజ్ ధాతోః క్తిన్, గుణధాతోః ఘఞ్ అథవా కః, కుంచ్ ధాతోః క్తః, భూధాతోః ఘఞ్, చపధాతోః అణ్ (అవయవే చ ప్రాణ్యౌషధివృక్షేభ్యః – ఇతి సూత్రమ్), యుజ్ ధాతోః కర్మణి క్త ప్రత్యయః.

శివః – శేతే అస్మిన్ సర్వమిత్యర్థే శీ (స్వప్నే) ధాతోః "**సర్వనిఘృష్వరిష్వలష్వశివపద్వప్రహ్వేష్వా అస్వతంత్రే**" ఇతి వన్ ప్రత్యయః. ధాతోః హ్రస్వశ్చ నిపాత్యేతే. శేరతే సిద్ధయః అస్మిన్ ఇత్యర్థే వా శీఙః వన్. శివం కళ్యాణం విద్యతే అస్య ఇతి మతుబర్థే అచ్ ప్రత్యయే వా **శివః**.

స్మృ (చిన్తాయామ్) ధాతోః '**ల్యుట్చ**' ఇతి భావార్థే ల్యుట్ ప్రత్యయే, అనాదేశే చ స్మరణమ్? బాణ ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే బాణః, గణ్యతే ఇతి కర్మణి అప్ ప్రత్యయః అథవా గణయతి కర్తరి అచ్ ప్రత్యయో వా.

మోఘః న భవతి **ఇత్యమోఘః**. నఞః మోఘశబ్దస్య చ సమాసః. '**నలోపో నఞః**' ఇతి నకారస్య లోపః. కిల్బిషాని ఏవ రిపవః, తాన్ ఇతి రూపకసమాసః.

ఆవహతి –	**ఆవహతి**	ఆవహతః	ఆవహన్తి
	ఆవహసి	ఆవహథః	ఆవహథ
	ఆవహామి	ఆవహావః	ఆవహామః.

శ్లో॥ ధ్యానాఞ్జనేన సమవేక్ష్య తమఃప్రదేశం
భిత్త్వా మహాబలిభిరీశ్వరనామమన్త్రైః ।
దివ్యాశ్రితం భుజగభూషణముద్వహన్తి
యే పాదపద్మమిహ తే శివ! తే కృతార్థాః ॥ 72

అ : పరమేశ్వరస్య పాదయోః వహనమేవ ఇహ జీవితసాఫల్యమితి ప్రకటనమ్.

అ : శివ! ధ్యాన+అంజనేన సమవేక్ష్య మహా బలిభిః ఈశ్వర–నామ–మన్త్రైః తమః–ప్రదేశం భిత్త్వా యే దివ్య+ఆశ్రితం భుజగ–భూషణం తే పాద–పద్మమ్ ఇహ ఉద్వహన్తి తే కృతార్థాః.

శివ శంకర; ధ్యానం చిన్తనమేవ అంజనం కజ్జలం, తేన 'అంజనం త్వక్షి సంస్కారః కజ్జలం ధూమయోని తత్' ఇతి వైజయన్తీకోశః; సమవేక్ష్య సమ్యక్ పరిశీల్య విలోక్య; మహత్ పృథులం బలం శక్తిః అస్తి యేషాం తే మహాబలినః తైః, అథవా మహాన్తః చ తే బలినః, తైః శక్తిమత్తమైరితి పిండీకృతః అర్థః; ఈశ్వరస్య శివస్య నామ అభిధానం తదంకితైః మన్త్రైః, "**ప్రయోగసమవేతార్థ–**

స్మారకాః మన్త్రాః" ఇతి మీమాంసకాః; తమసః అంధకారస్య ప్రదేశం స్థానమ్; భిత్త్వా భిన్నీకృత్య; యే యే జనాః భక్తా వా; దివ్యైః అమరైః ఆశ్రితం సముపస్థిత్య సేవితం; భుజగాః సర్పాః భూషణమ్ అలంకారవిశేషః యస్య తత్; తే భవతః; పాదః చరణః పద్మమివ జలజమ్ ఇవ; ఇహ అస్మిన్ లోకే; ఉద్వహన్తి ఉద్ధరన్తి; ఉత్ పూర్వకాత్ వహ ప్రాపణే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషబహువచనమ్; తే తే జనాః భక్తా వా; కృతార్థాః ధన్యాః సఫలజీవితా వా.

తా : పరమేశ్వర! ధ్యానరూపేణ అంజనేన (అదృశ్యతాం గతస్య వస్తునః వ్యక్తేర్వా అన్వేషణ క్రమే కరతలం కజ్జలేన విలిప్య తత్ర తద్వస్తువస్తుదర్శనం లోకవ్యాప్తః కశ్చన తాంత్రికవిద్యావిశేషః అత్ర కవినా ప్రస్తుతః) సమ్యగన్విష్య ఈశ్వరాంకితైః శక్తిమత్తమైః మన్త్రైః తమః ప్రదేశం భిత్త్వా దేవైః అపి ఆశ్రితం సర్పాభరణం భవదీయపాదపద్మముద్వహన్తి యే తే జనాః కృతార్థాః.

సమవేక్షణే ధ్యానాంజనస్య కరణత్వమ్, తస్య సాధకతమత్వాత్, భేదనే మహామన్త్రాణాం కరణత్వమ్. తేషాం సాధకతమత్వాత్. అతః తయోః, తద్విశేషణస్య చ '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. తమః ప్రదేశస్య కర్తురీప్సితతమత్వాత్ తస్య కర్మత్వమ్, తేన చ ద్వితీయా విభక్తిః. ఉద్వహనే పాదపద్మస్య కర్మత్వమ్. అతః తస్య తద్విశేషణద్వయస్య చ ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వమ్.

అంజనమ్ – అన్జ్ (వ్యక్తిమ్రక్షణకాంతిగతిషు) ధాతోః '**ల్యుట్చ**' ఇతి భావే ల్యుట్ ప్రత్యయే '**యువోరనాకా**'వితి అనాదేశే అంజనమితి పదమ్. అత్ర అజ్యతే ఇతి భావే ల్యుట్. అజ్యతే ఇతి కజ్జలార్థే ల్యుట్ కరణార్థే. అత్రాపి అంజనమిత్యేవ పదమ్.

అంజనః ఇతి పుంలింగే తు పశ్చిమదిగ్గజః ఇత్యర్థః.

"ఐరావతః పుణ్డరీకో వామనః కుముదోఽంజనః ।
పుష్పదన్తస్సార్వభౌమః సుప్రతీకశ్చ దిగ్గజాః ॥ ఇత్యమరకోశః.

అత్ర అనక్తి రక్షతి ప్రకాశతే వా ఇత్యర్థే '**కృత్యల్యుటో బహుల**'మితి కర్తరి ల్యుట్ ప్రత్యయః, అనాదేశశ్చ.

అంజనః ఇతి వృక్షవిశేషస్యాపి బోధకః పుంలింగే.

సమ్–అవ పూర్వకాత్ ఈక్ష ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయే, ల్యబాదేశే చ సమవేక్ష్య. భిద్ ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయే భిత్త్వా ఇతి.

మన్త్రః – మన్త్ర్యతే గుప్తం పరిభాష్యతే ఇత్యర్థే మత్రి (గుప్తభాషణే) ధాతోః '**అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా**'మితి ఘఞ్ ప్రత్యయః.

అథవా మన్త్రయతే గుప్తం భాషత ఇతి కర్త్రర్థే మత్రి ధాతోః "**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణి–నిన్యచః**" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే మన్త్ర ఇతి.

దివ్యైః ఆశ్రితం దివ్యాశ్రితమితి తృతీయాతత్పురుషః '**కర్తృకరణే కృతా బహుల**' మితి సూత్రేణ.

భుజగః భూషణం యస్యః సః తమ్ – భుజగభూషణమ్ – '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహుౖవీహి సమాసః. పాదః పద్మమివ పాదపద్మమ్ – '**ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే**' ఇతి ఉపమితి సమాసః. కృతః అర్థః యైః తే కృతార్థాః' అనేకమన్యపదార్థే' ఇతి బహువ్రీహిః.

ఉద్వహన్తి – వహధాతుః ఉభయపదీ–

ఉద్వహతి	ఉద్వహతః	ఉద్వహన్తి
ఉద్వహసి	ఉద్వహథః	ఉద్వహథ
ఉద్వహామి	ఉద్వహావః	ఉద్వహామః.

శ్లో॥ భూదారతాముదవహద్యదపేక్షయా శ్రీ–
భూదార ఏవ కిమతః సుమతే! లభస్వ ।
కేదారమాకలితముక్తిమహౌషధీనాం
పాదారవిన్దభజనం పరమేశ్వరస్య ॥ 73

అ : పరమేశ్వరపాదారవిందస్య మోక్షౌషధిత్వప్రతిపాదనమ్.

అ : సుమతే! యద్–అపేక్షయా శ్రీ–భూ–దారః ఏవ భూదారతామ్ ఉదవహత్, అతః (పరం) కిమ్? ఆకలిత–ముక్తి–మహా+ఓషధీనాం కేదారం పరమేశ్వరస్య పాద+అరవింద–భజనం లభస్వ.

శోభనా మతిః బుద్ధిః యస్య సః సుమతిః తస్మాత్సంబుద్ధిః; యస్య యస్మిన్ వా అపేక్షయా ఆసక్త్యా; శ్రీః లక్ష్మీః భూః వసుంధరా చ దారాః భార్యే యస్య సః విష్ణుః; ఏవ; భూదారః వరాహః తస్య భావః భూదారతా తామ్; ఉదవహత్ స్వీకృతవాన్; అతః పరమ్ తస్మాద్ అపి ఉన్నతతయా భావనీయం; కిం కిం భవతి? న కిమపి ఇతి భావః. ఆకలితా సమీకృతా చ సా ముక్తిః మోక్షః ఆకలనం చ ముక్తేః సారూప్య–సామీప్య–సాలోక్య–సాయుజ్యరూపేణ చతుర్థా అథవా ససార్ష్టిపంచధా వా పరిగణితత్వాత్, తస్యాః కృతే మహన్త్యః శ్రేష్ఠాః చ తాః ఓషధయః లతాది–జాతయః, (అమరకోశః) తాశ్చ ఫలపాకాన్తాః (ఓషధ్యః ఫలపాకాన్తాః ఇతి వైజయన్తీకోశః) తాసామ్; కేదారం క్షేత్రం; పరమేశ్వరస్య శివస్య పాదః చరణః ఏవ అరవిన్దం కమలం తస్య భజనం సేవనం; లభస్వ ఆప్నుహి. డులభష్ ప్రాప్తౌ ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : సుమతే! పరమేశ్వరపాదసందర్శనార్థమేవ నారాయణః అపి భూదారతాం స్వీచకార. అతః పరం వక్తవ్యం కిమస్తి పరమేశ్వరస్య మహత్త్వవిషయే. సర్వాసామపి ముక్తి ప్రాప్త్యోషధీనాం పరమేశ్వరపాదారవిందభజనమేవ సమాశ్రయ.

భూదారతా – భువం దారయతీత్యర్థే భూపపదాత్ దృధాతోః "**కర్మణ్యణ్**"ఇతి అణ్ ప్రత్యయే భూదారః. తస్య భావః ఇత్యర్థే "**తస్య భావస్త్వతలౌ**" ఇతి తసిల్ ప్రత్యయే. టాపి చ భూదారతా.

శ్రీః భూశ్చ దారాః యస్య సః శ్రీభూదారః '**అనేకమన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిసమాసః.

అతః – ఏతస్మాద్ ఇత్యర్థే '**పంచమ్యాస్తసిల్**' ఇతి తసిల్ ప్రత్యయే '**ఏతదోఽన్**' ఇతి ఏతదః అని (అన్ సర్వాదేశః '**అనేకాల్శిత్సర్వస్య**' ఇతి సూత్రమ్) తతః "**నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య**" ఇతి నలోపే అతః ఇతి.

కేదారః – కే(జలే) దరః (ఆదరః) యస్య సః. దృ ధాతోః ణిచి, పచాద్యచి చ (కర్త్రర్థే) దారః. బహువ్రీహిసమాసే '**కేదారాద్యఙ్బ**' ఇతి సూత్రేణ కేదారపదనిపాతనాత్ '**సుపో ధాతుప్రాతి-పదికయోః**' ఇతి సుపః లుక్ న భవతి. అతః కేదార ఇత్యేవ.

ఓషధిః – ఓషః ధీయతే అత్ర ఇతి అధికరణార్థే ఓషోపపదాత్ ధా (ధారణపోషణయోః) ధాతోః '**కర్మణ్యధికరణే చ**' ఇతి కి ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇత్యాకారలోపే చ **ఓషధిః**. ఇతి.

పాదారవిన్దయోః భజనం పాదారవిందభజనమితి తత్పురుషః. పరమశ్చ అసౌ ఈశ్వరః పరమేశ్వరః ఇతి కర్మధారయః. తస్య పరమేశ్వరస్య.

లభస్వ – లభతామ్	లభేతామ్	లభన్తామ్
లభస్వ	లభేథామ్	లభేధ్వమ్
లభై	లభావహై	లభామహై.

శ్లో॥ ఆశాపాశక్లేశదుర్వాసనాది-
భేదోద్యుక్తైర్దివ్యగన్ధైరమన్దైః ।
ఆశాశాటీకస్య పాదారవిన్దం
చేతఽపేటీం వాసితాం మే తనోతు ॥ **74**

అ : హృదయం సుసంస్కారవాసితుం కుర్వితి పరమశివముద్దిశ్య ప్రార్థనా.

అ : ఆశా-శాటీకస్య పాద+అరవిందం మే చేతః+పేటీం ఆశా-పాశ-క్లేశ-దుర్వాసనా+ఆది-భేద+ఉద్యుక్తైః అమన్దైః దివ్య-గన్ధైః వాసితాం తనోతు.

ఆశాః దిశః ఏవ శాటీ వస్త్రం యస్య తస్య దిగంబరస్య ఇతి యావత్; పాదః చరణః ఏవ అరవిన్దం కమలం; మే మమ (మదీయమితి) చేతః మనః ఏవ పేటీ పేటికా; ఆశా వాంఛా ఏవ పాశః (పశ్యతే అనేన ఇతి) గుణః (శస్త్రభేదః) చ (జాయమానః) క్లేశః కష్టం చ దుర్వాసనా కుసంస్కారః చ తే ఆదౌ యేషాం తేషాం భేదః వినాశనం తస్మై ఉద్యుక్తైః సంసిద్ధైః; అమన్దైః అనల్పైః; దివ్యైశ్చ తైః గన్ధైః; వాసితాం సంస్కలితాం; తనోతు విస్తారయతు. తనూ విస్తారే ధాతోః లోటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : పరమశివః ఆశాశాటీకః (దిగంబరః). తస్య పాదారవిన్దం మమ మనః పేటికాం దివ్యపరిమలైః వాసితాం తనోతు. కీదృశైః ఆశాపాశాన్ తేన సముత్పన్నాన్ క్లేశాన్ అథవా జన్మాంతరీయకర్మ ఫలరూపేణ జాయమానాన్ క్లేశాన్ కుసంస్కారాన్ ఏవమాదీన్ అనభిలషితాన్ అనుభవాన్ భేత్తుమ్ ఉద్యుక్తైః (దివ్యపరిమలైః ఇతి శేషః).

ఆశాశాటీకః – ఆశాః శాటీ యస్య సః ఆశాశాటీకః. అత్ర క ప్రత్యయః సమాసాన్తవిధిః. '**అనేక మన్యపదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిసమాసః. ఆశా శాటీ ఇతి సమాసానన్తరం"**శేషా ద్విభాషా**" ఇతి కప్ ప్రత్యయః. ఆశాశాటీక ఇతి.

తనోత్వితి క్రియాయాం పాదారవిన్దం కర్తృ. చేతః పేటీ కర్మ. దివ్యగన్ధాః కరణమ్. అతః పాదారవిన్దస్య ప్రథమాన్తత్వం చేతః పేట్యాః ద్వితీయాన్తత్వం, దివ్యగన్ధ తద్విశేషేణ పదానాం చ తృతీయాన్తత్వమ్.

చేతఃపేటీమితి ఉద్దిష్టం. వాసితామితి విహితమ్.

ఆశా – ఆసమన్తాత్ అశ్నుతే ఇత్యర్థే ఆఙ్ పూర్వకాత్ అశూ (వ్యాప్తౌ సంఘాతే చ) ధాతోః 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్యచః' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే, '**అజాద్యతష్టాప్**' ఇతి టాప్ ప్రత్యయే (స్త్రీత్వవివక్షాయాం) ఆశా ఇతి.

ఆశా దిగర్థకః, తృష్ణార్థకః చ. దక్షస్య సుతాసు అన్యతమా అపి ఆశా.

పశ ధాతోః ఘఞ్ ప్రత్యయే **పాశః.** క్లిశ్ ధాతోః భావార్థే 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **క్లేశః,** భిద్ ధాతోః భావే ఘఞి **భేదః.** ఉద్ పూర్వకాత్ యుజ్ ధాతోః క్త ప్రత్యయే, జకారస్య '**చోః కుః**' ఇతి కుత్వే చ **యుక్తః.** దివి భవః ఇత్యర్థే దినశబ్దాత్ యత్ ప్రత్యయే **దివ్యః** గన్ధ్ ధాతోః పచాద్యచి **గన్ధః.** మది ధాతోః '**ఇదితో నుమ్ ధాతోః**' ఇతి నుమాగమే పచాద్యచి చ **మన్దః.**

పేటతి ఇతి పేటీ. పిట్ ధాతోః పచాద్యచి పేటః ఇతి. తతః "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" ఇతి గౌరాదిత్వాత్ ఙీషి **పేటీ** ఇతి. వాస్యతే స్మ ఇత్యర్థే వాసి (సురభీకరణే) ధాతోః 'నిష్ఠా' ఇతి క్త ప్రత్యయే టాపి చ, **వాసితేతి**. వాసితస్య ఖ్యాతత్వం, వస్త్రవేష్టితత్వంచ అర్థత్వేన సూచయతి ధరణికోశః. తణ్డులాదిచూర్ణస్య అచూర్ణితానాం శకలానాం చ పృథక్కరణే **తితిఉ వత్** ఉపకరోతి వస్త్రమ్. లేహ్యాదిపూర్ణానాం పాత్రాణామపిధానసమయే తద్రక్షణార్థం వస్త్రముపక్రియతే.

తనోతు – తనోతు/తనుతాత్	తనుతామ్	తన్వన్తు
తను/తనుతాత్	తనుతమ్	తనుత
తనవాని	తనవావ	తనవామ.

శ్లో॥ కల్యాణినం సరసచిత్రగతిం సవేగం
సర్వేఙ్గితజ్ఞమనఘం ధ్రువలక్షణాఢ్యమ్ ।
చేతస్తురఙ్గమధిరుహ్య చర స్మరారే!
నేతః! సమస్తజగతాం వృషభాధిరూఢ! ॥ 75

అ : వృషభాధిరూఢస్య శివస్య స్వీయమనోహయముపాయనీకరోతి కవిః.

అ : స్మర+అరే! సమస్త–జగతాం నేతః! వృషభ+అధిరూఢ! కల్యాణినం సరస–చిత్ర–గతిం సవేగం సర్వ+ఇంగిత–జ్ఞమ్ అనఘం ధ్రువ–లక్షణ+ఆఢ్యం చేతః+తురంగమ్ అధిరుహ్య చర.

స్మరస్య మదనస్య అరిః శత్రుః తస్మాత్ సంబుద్ధిః; సమస్తానాం సకలానాం జగతాం లోకానాం; నేతః నాయక!, తృజన్తాత్ నేతృశబ్దాత్ సంబోధనం; వృషభం బలీవర్దమ్ అధిరూఢః తస్మాత్సంబుద్ధిః; కల్యాణం మంగలమ్ అస్మిన్ అస్తి ఇతి కల్యాణీ, తం శుభలక్షణలక్షితమిత్యర్థః; సరసా రసేన అనురాగేణ సహితా చిత్రా వివిధరూపా గతిః గమనం యస్య తం; వేగేన రయేన సహ వర్తతే ఇతి సవేగః తమ్; సర్వాణి సమస్తాని ఇంగితమ్ ఆకారం తేన వ్యజ్యమానాం మానసికీ స్థితిం చ జానాతి అవగచ్ఛతి ఇతి తమ్; అనఘం నిష్కలంకం; ధ్రువాఖ్యైః లక్షణైః రేఖా+ఆవర్తాది–లక్షణైః, ఆఢ్యం బలిష్ఠం; చేతః మనః ఏవ తురంగః అశ్వః, తమ్; అధిరుహ్య వాహనీకృత్య; చర విహరస్వ. చర గతిభక్షణయోః ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : మదనరిపో! సమస్తజగన్నాయక! వృషభవాహన! మదీయం మనస్తురంగమధిరుహ్య త్వం సంచర. సః తురంగః మంగళస్వరూపః. సరసాభిః చిత్రగతిభిః యుతః. వేగవాన్. ఆశ్వికస్య మనసః వేత్తా. నిష్కలంకః. ధ్రువలక్షణలక్షితశ్చ.

అమరకోశః అశ్వగతి భేదాన్ ఏవం నిర్వక్తి. యథా–

అస్కన్దితం ధోరితకం రేచితం వల్గితం ప్లుతమ్ ।
గతయోఽమూః పంచధారాః... ॥

ఆస్కన్దితం నామ సమ్యగ్గతిః । ఆవర్తవిషయే “వింశతిస్తు శుభాః ప్రోక్తాః షట్ సప్తత్యశుభాః స్మృతాః” ఇతి స్థూలతః నిర్దేశః. విశేషవిజ్ఞానార్థం జయదత్తకృతమశ్వశాస్త్రం ద్రష్టవ్యమ్.

స్మరారిః – స్మరస్య అరిః ఇతి షష్ఠీతత్పురుషః. స్మరః అరిః యస్య సః ఇతి బహువ్రీహిః. ఏకత్ర ‘షష్ఠీ’ ఇతి, అపరత్ర ‘అనేకమన్యపదార్థే’ ఇతి సూత్రాభ్యామ్.

తత్పురుషే శివహేతుకం శత్రుత్వం స్మరే అస్తి. అర్థాత్ మదనః శివం శత్రుం మనుతే. బహువ్రీహౌ మదనహేతుకం శత్రుత్వం శివే భవతి.

కథా సంవిధానానుసారం మదనస్య కర్మ శత్రుత్వం వా యదస్తి జగత్కల్యాణలక్ష్యేన జాతం క్రియాత్మకమ్. శివే విద్యమానం స్మరశత్రుత్వం కేవలం ప్రతిక్రియాత్మకం, అసంకల్పితం కర్మ చ. అతస్తత్పురుషసమాస ఏవ యుక్తియుక్తః.

జగతాం నేతః – నీ (ప్రాపణే) ధాతోః “**ణ్వుల్ తృచౌ**” ఇతి తృచ్ ప్రత్యయే నేతా ఇతి. తతః “**కర్తృ కర్మణోః కృతి**” ఇతి కర్మణి షష్ఠీ విభక్తౌ జగతామ్ ఇతి.

అత్ర ‘షష్ఠీ’ ఇతి తత్పురుషసమాసస్య ప్రసక్తౌ “**తృజకాభ్యాం కర్తరి**”ఇతి తస్య నిషేధః.

అస్వపదవిగ్రహాః నిత్యసమాసాః. స్వపదవిగ్రహేష్వపి కేషుచిత్ సమాసః నిషిధ్యతే వ్యాకరణ మర్యాదానుసారమ్. జగతాం నేతుః ఇవ అపాం స్రష్టా, ప్రజస్య భర్తా, ఓదనస్య పాచకః ఇత్యాదయః అపి.

భూభర్తా ఇత్యత్ర తు ‘**యాజకాదిభిశ్చ**’ ఇతి యాజకాదిషు పాఠాత్సమాసః. ‘**త్రిభువన విధాతుః**’ ఇత్యాది ప్రయోగేషు పునః కర్మణః శేషత్వవివక్షా. అతః శేషష్ఠ్యా సమాసః.

ఇంగితజ్ఞః – ఇంగితం జానాతి ఇతి ఇంగితజ్ఞః. ఇంగితోపపదాత్ జ్ఞా ధాతోః “**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**” ఇతి క ప్రత్యయే, ‘**ఆతో లోపిటిచ**’ ఇతి ఆకారలోపే చ ఇంగితజ్ఞః ఇతి.

గత్యర్థకాత్ ఇగి ధాతోః ‘నిష్ఠా’ ఇతి క్త ప్రత్యయే, ‘**ఇదితో నుమ్ ధాతోః**’ ఇతి ధాతోః నుమాగమే చ ఇంగితమితి.

ప్రసంగవశతః కశ్చన అంశః. ఆగమవిషయే టిత్ ప్రత్యయః ఆద్యవయవత్వేన, కిత్ ప్రత్యయః అన్తావయవత్వేన (ఆద్యన్తే టకితౌ) మిత్ ప్రత్యయః అన్త్యాచః పరత్వేన చ భవతి (మిదచోఽ న్త్యాత్పరః).

వృషభాధిరూఢః – వృషభమ్ అధిరూఢః ఇతి ద్వితీయాతత్పురుషసమాసః, “**ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః**” ఇతి సూత్రానుగతేన “**గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్**” ఇతి భట్టోజీదీక్షితవచనేన ద్వితీయాతత్పురుషసమాసః.

ధ్రువలక్షణైః ఆఢ్యః ఇతి తృతీయాతత్పురుషః ‘**తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన**’ ఇతి సూత్రేణ.

చర –	చరతు/చరతాత్	చరతామ్	చరన్తు
	చర/చరతాత్	చరతమ్	చరత
	చరాణి	చరావ	చరామ.

శ్లో॥ భక్తిర్మహేశపదపుష్కరమావసన్తీ
కాదమ్బినీవ కురుతే పరితోషవర్షమ్ ।
సమ్పూరితో భవతి యస్య మనస్తటాక-
స్తజ్జన్మసస్యమఖిలం సఫలఞ్చ నాన్యత్ ॥ **76**

అ : జన్మనః సాఫల్యే భక్తిరేవ ప్రధానముపకరణమితి ప్రతిపాదయతి కవిః.

అ : భక్తిః మహేశ-పద-పుష్కరమ్ ఆవసన్తీ కాదంబినీ+ఇవ పరితోష-వర్షం కురుతే, యస్య మనః+తటాకః సంపూరితః భవతి తత్+జన్మ-సస్యమ్ అఖిలం చ సఫలం (భవతి) అన్యత్ న.

భక్తిః పరమాత్మని పరమప్రేమ "**సాత్వస్మిన్ పరమప్రేమ రూపా**" ఇతి నారదభక్తిసూత్రాణి; మహేశస్య శివస్య పదం పాద ఏవ పుష్కరమ్ అంబరమ్ తత్, "**వ్యోమపుష్కరమంబర**"మితి అమరకోశః; ఆవసన్తీ అధిశ్రిత్య తిష్ఠన్తీ; కాదంబినీ ఇవ మేఘమాలేవ, '**కాదంబినీ మేఘమాలా**' ఇత్యమరకోశః; పరితోషస్య ఆనందస్య వర్షం వృష్టిం; కురుతే కరోతి. తేన ఇతి అధ్యాహార్యమ్; యస్య యస్య భక్తస్య; మనః చిత్తమ్ ఏవ తటాకః కాసారః, "ఆధారస్తు తటాకోஉస్త్రీ కాసారస్సరసీ సరః" ఇతి వైజయన్తీకోశః; సంపూరితః సమ్యక్ పూర్ణః; భవతి; తత్ తస్య భక్తస్య జన్మ జననమ్ ఏవ సస్యం వృక్షాదీనాం ఫలమ్; "**వృక్షాదీనాం ఫలం సస్య**" మితి అమరకోశః. తథాపి ఫలోత్పత్తేః ఆధారభూతాః సమ్యక్ వర్ధితాః శాలయః సస్యపదేన జ్ఞేయాః. తదేవ శస్య పదేన నిర్దిశతి మల్లినాథః '**శస్య పాలికాః స్త్రియః**' ఇతి వివృణ్వన్ '**శాలిగోప్యో జగుర్యశః**" ఇతి రఘువంశస్థశ్లోక వ్యాఖ్యానే (4/20); అఖిలం సర్వమ్; చ; సఫలం సార్థకం (భవతి) అన్యత్ ఉక్తపూర్వార్భిన్నమ్ అర్థాత్ అసంపూరితం మనస్తటాకః తస్య జన్మసస్యం; న సఫలం భవతి.

తా : భక్తిః పరమేశ్వరస్య చరణాకాశే వసన్తీ గగననివాసినీ మేఘమాలా ఇవ పరితోషవర్షం కురుతే. యస్య భక్తస్య మనఃతటాకః తేన వర్షేణ సంపూరితః భవతి తస్య భక్తస్య జననసస్యం సఫలం భవతి. తదభావే జననసస్యస్య నిష్ఫలత్వమేవ.

శ్లోకే పూర్వార్ధే భక్తిః కర్త్రీ. తస్యాః విశేషణం ఆవసన్తీతి పదమ్. తదాధారః (ఆవసనాధారః) పరమేశ్వరపదపుష్కరమ్. వస్ ధాతోః ఆధారత్వాత్ "**ఉపాన్వధ్యాఙ్ వసః**" ఇతి కర్మత్వమ్. 'కర్మణి ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిశ్చ. ఉప-అను-అధి-ఆ పూర్వకస్య వసధాతోః ఆధారః కర్మ భవతీతి విశేషవిధిః. ఏతద్భిన్నస్య వసధాతోః పునః ఆధారః అధికరణమేవ.

కాదంబినీ భక్తేః ఉపమానమ్. తద్వాచకః ఇవ శబ్దః. కాదమ్బినీవ ఇత్యేకపదమేవ. "**ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ**" ఇతి వార్తికేన సమాసవిధానాత్. పరితోషే వర్షస్య ఆరోపణమ్. భక్తౌ తస్య కర్మత్వమ్. తస్య కర్తుః ఈప్సితతమత్వాత్. అతః ద్వితీయా.

ఉత్తరార్ధే మనసి తటాకస్య జన్మని సస్యస్య చ ఆరోపణమ్. ఉభయోరపి కర్తృత్వమేవ యత్తత్సంబంధేన ఏకవాక్యగతయోరపి పార్థక్యేన అనువాద్యతయా చ భిన్నవాక్యగతత్వాత్.

కాదంబినీ+ఇవ : కాదంబినీవత్ కాదంబినీ+ఇవ '**ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ**'ఇతి సమాసః.

కదంబః – కద్యతే దర్శనాత్ విరహిణాం చిత్తవైక్లవ్యం జాయతే అనేన ఇతి కరణార్థే కద్ (వైక్లవ్యే) ధాతోః "**కృకదికడికటిభ్యోஉంబచ్**" ఇతి అమ్బచ్ ప్రత్యయే **కదమ్బ**పదమ్.

కదంబే భవః కాదంబః. కదంబపదాత్ '**తత్ర భవః**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే, **తద్ధితేష్వచామాదేః** ఇతి ఆదివృద్ధౌ చ **కాదంబ**పదమ్.

కాదంబాః సన్తి అస్యామ్ – ఇత్యర్థే కాదంబపదాత్ '**అత ఇనిఠనౌ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే కాదంబిన్ – '**పుంయోగాదాఖ్యాయా**'మితి జీష్ ప్రత్యయే **కాదంబినీ.**

పుష్కరమ్ – పుష్ణాతి ఇతి కర్త్రర్థే పుష్ (పుష్టౌ) ధాతోః "**పుషః కిత్**" ఇతి ఔణాదికే కరన్ ప్రత్యయే, తస్య కిత్త్వాత్ గుణాభావే **పుష్కర**పదమ్.

వర్షమ్ – వృష్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే వృషు (సేచనే), ధాతోః '**అజ్విధౌ భయాదీనాముపసంఖ్యాన**'మితి అచ్ ప్రత్యయః. '**పుగన్తలఘూపధస్య చ**' ఇతి గుణే **వర్ష**పదమ్.

అథవా వ్రియతే ప్రార్థ్యతే ఇత్యర్థే వృ (వరణే) ధాతోః "**వృతౄవదిహనికమికషిభ్యః సః**" ఇతి సః ప్రత్యయః. '**సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః**' ఇతి అంగస్య గుణే ఆదేశప్రత్యయయోః ఇతి సస్యషత్వే **వర్ష**పదమ్.

తటతి ఇతి తటం. పచాద్యచ్ ప్రత్యయః. తటమ్ అకతి ఇతి అర్థే తటోపపదాత్ అక (గతౌ) ధాతోః '**కర్మణ్యణ్**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే '**అత ఉపధాయాః**' ఇతి ఉపధావృద్ధౌ, సవర్ణదీర్ఘే చ **తటాకః.**

అమరకోశే **తటాక**పదమస్తి. కిన్తు గురుబాలప్రబోధికాయాం తడతి ఇత్యర్థే తడ (ఆఘాతే) ధాతోః నిష్పాదితః.

హలాయుధకోశః తడాక, తడాగ రూపద్వయం దర్శయతి, తటాకరూపం తు న దత్తమ్. తడ (ఆఘాతే) ధాతోః '**తడాగాదయశ్చ**' ఇతి ఆగప్రత్యయేన నిపాతనే తడాగః. తండ్యతే ఆహన్యతే ఇత్యర్థే తడి (ఆహతే) ధాతోః "**పినాకాదయశ్చ**" ఇతి కర్మణి ఆకప్రత్యయః.

"**ప్రభాయాం తు తడాకా స్యా**"దితి ఉణాదికోశః ప్రభార్థే ఆకారాన్తం తడాకాశబ్దం నిర్దిశతి "**పినాకాదయశ్చ**" ఇతి సూత్రోదాహరణేషు.

అన్యత్ – అవ్యయమిదమ్. "**అన్యార్థే**" ఇతి వర్ధమానః "**ఇతరార్థేఽపి**" ఇతి చ స ఏవాహ. విశేషే 'దేవదత్త ఆయాతోఽన్యచ్చ యజ్ఞదత్త ఇతి" ఇతి అవ్యయకోశః.

సస్యమ్ – సస (స్వప్నే) ధాతోః "**మాచ్ఛాససి సూభ్యో యః**" ఇతి య ప్రత్యయే **సస్యమ్.**

భజ్ ధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయే **భక్తిః.** పద ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే **పదమ్.** ఆ+వస్ ధాతోః శతృప్రత్యయే జీపి చ **ఆవసన్తీ**పదమ్. సమ్+పౄధాతోః ణిచి, క్త ప్రత్యయే **సంపూరిత** ఇతి.

కురుతే –	**కురుతే**	కుర్వాతే	కుర్వతే
	కురుషే	కుర్వాథే	కుర్వధ్వే
	కుర్వే	కుర్వహే	కుర్మహే.

శ్లో॥ బుద్ధిస్స్థిరా భవితుమీశ్వరపాదపద్మ-
సక్తా వధూర్విరహిణీవ సదా స్మరన్తీ ।
సద్భావనాస్మరణదర్శనకీర్తనాది
సమ్మోహితేవ శివమన్త్రజపేన విన్తే ॥ 77

అ : ప్రజ్ఞాయాః స్థిరీకరణవిధి వర్ణనం, సోపమానమ్.

అ : ఈశ్వర! ఈశ్వర-పాద-పద్మ-సక్తా బుద్ధిః సదా స్మరన్తీ విరహిణీ వధూః ఇవ శివ-మన్త్ర-జపేన సమ్మోహితా+ఇవ స్థిరా భవితుం సద్-భావనా-స్మరణ-దర్శన-కీర్తన+ఆది విన్తే.

ఈశ్వరస్య శివస్య పాదౌ చరణౌ ఏవ పద్మే అరవిన్దే, తయోః సక్తా లగ్నా; బుద్ధిః మనీషా; విరహిణీ వియోగినీ; వధూః నవోఢా స్త్రీః ఇవ; సదా సర్వస్మిన్ కాలే; స్మరన్తీ భావయన్తీ (సతీ); శివస్య మహేశస్య మన్త్రాణాం జపపూజాదికరణీభూతానాం వాగ్విశేషాణాం, జపేన ఉచ్చైః మనసి వా ఉచ్చారణేన స్వాధ్యాయేన వా, "**స్వాధ్యాయః స్యాజ్జపః**" ఇత్యమరకోశః; సమ్మోహితా ముగ్ధా ఇవ; స్థిరా నిశ్చలా భవితుమ్, సతీ చ సా భావనా ధ్యానం చ స్మరణం చిన్తనం చ దర్శనం విలోకనం చ కీర్తనం సంకథనమ్ అథవా స్తుత్యాదికర్మ చ ఆదౌ అగ్రే యస్య తత్; విన్తే విచారయతి. విద్ విచారణే ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : విరహిణీ కాన్తా ఇవ బుద్ధిరపి పరమేశ్వరపాదపద్మసంసక్తా, సర్వదా తమేవ స్మరతి. శివమంత్ర-జపేన సమ్మోహితా భవతి. సైవ బుద్ధిః ఆత్మానం స్థిరీకర్తుం సద్భావనాః, శివస్మరణం, శివదర్శనం, శివకీర్తనమ్ ఇత్యాదికం విచారయతి.

శ్లోకే బుద్ధిః కర్త్రీ. తస్యాః ఔపమ్యం విరహిణ్యా వధ్వా. అతః ఉపమాలంకారః. సమ్మోహితా ఇవ ఇత్యపి తస్యాః ఏవ విశేషణమ్. కిన్తు సంభావనారూపేణ. అతః ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

యద్యపి ఉభయత్ర ఇవ శబ్దః దృశ్యతే తథాపి అలంకారభేదః భవత్యేవ. ఇవ పదస్య ఉపమా-వాచకత్వమ్, ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకత్వం చాస్త్యేవ.

శ్లో॥ మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః ।
ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దైరివ శబ్దోఽపి తాదృశః ॥ ఇతి ప్రాచాముక్తిః.

బుద్ధిః - బుధ్యతే అనయా ఇత్యర్థే బుధ (అవగమనే) ధాతోః '**స్త్రియాం క్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే '**ఝషస్తథోర్ధోఽధః**' ఇతి సూత్రేణ త కారస్య ధకారే '**ఝలాం జశ్ ఝశి**'ఇతి ధాతుగత ధకారస్య దకారే బుద్ధిరితి.

స్థిరా - తిష్ఠతీతి స్థిరా. స్థా (ష్ఠా గతినివృత్తౌ) ధాతోః "**అజిరశిశిరశిథిలస్థిరస్ఫిరస్థవిరఖదిరాః**" ఇతి కిరచ్ ప్రత్యయః, ఆకారలోపశ్చ నిపాత్యేతే. తతః స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి స్థిరా ఇతి.

సక్తా – షన్జ్ ధాతోః '**ధాత్వాదేః షః సః**' ఇతి షకారస్య సకారే "**నిష్ఠా**" ఇతి క్త ప్రత్యయే '**అనిదితాం హల ఉపధాయాః**'' ఇతి న కారలోపే '**ఖరి చ**' ఇతి జకారస్య చర్త్వేన చకారే, టాపి చ సక్తా ఇతి.

భూ ధాతోః "**తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్**" ఇతి తుమున్ ప్రత్యయే **భవితుమ్** ఇతి. స్మృ (చిన్తాయామ్) ధాతోః "**లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే**" ఇతి శతృ ప్రత్యయే '**ఉగితశ్చ**' ఇతి స్త్రీత్వవివక్షాయాం జీపి చ **స్మరన్తీ** ఇతి. సమ్ పూర్వకాత్ ముహ్ (వైచిత్యే) ధాతోః క్త ప్రత్యయే **సమ్మోహితా** ఇతి. భావన, స్మరణ, దర్శన, కీర్తన పదాని క్రమాత్ భూ, స్మృ. దృ,కృా ధాతుభ్యః ల్యుట్ ప్రత్యయే సముత్పన్నాని.

సమ్మోహకర్మణి శివమన్త్రజపస్య హేతుత్వమ్. అతః '**హేతౌ**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. శివమన్త్ర జపేన ఇతి. విరహః అస్యాః అస్తీత్యర్థే విరహశబ్దాత్ '**అత ఇని ఠనౌ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే జీపి చ **విరహిణీ**తి పదమ్.

విన్తే – విద ధాతోః లటి ప్రథమైకవచనరూపమిదమ్. రుధాదిగణాన్తర్భూతః అయం ధాతుః. విద్ ధాతుః దివాదిగణే, అదాదిగణే, తుదాదిగణే చ భవతి. ఉక్తం చ–

సత్తాయాం విద్యతే జ్ఞానే వేత్తి విన్తే విచారణే ।
విన్దతే విన్దతి ప్రాప్తౌ **శ్యన్లుక్శ్నమ్శేష్విదం** క్రమాత్ ॥

విన్తే	విన్దాతే	విన్దతే
విన్త్సే	విన్దాథే	విన్ధ్వే
విన్తే	విన్ద్వహే	విన్ద్మహే.

శ్లో॥ సదుపచారవిధిష్వనుబోధితాం
సవినయాం సుహృదం సదుపాశ్రితామ్ ।
మమ సముద్ధర బుద్ధిమిమాం ప్రభో!
వరగుణేన నవోఢవధూమివ ॥ **78**

అ : బుద్ధ్యుద్ధరణార్థం కవికృతా పరమశివసంబంధినీ అభ్యర్థనా.

అ : ప్రభో! సద్+ఉపచార–విధిషు అనుబోధితాం సవినయాం సుహృదం సద్–ఉపాశ్రితాం మమ బుద్ధిం వర–గుణేన నవ+ఊఢ–వధూమ్+ఇవ సముద్ధర.

ప్రభో! స్వామిన్!; సన్తః చ తే ఉపచారాః ధ్యానావాహనాదయః షోడశసంఖ్యాకాః సేవాః , తత్సంబంధిషు విధిషు విధానేషు; అనుబోధితాం సమున్మీలితాం; వినయేన సహ వర్తతే ఇతి సవినయా సప్రశ్రయా, తామ్. శోభనం హృదయం మనః యస్యాః సా సుహృత్, తామ్; సద్భిః సజ్జనైః ఉపాశ్రితామ్ ఆధారత్వేన సేవితాం; మమ మామికాం; బుద్ధిం

మనీషాం; వరస్య కాంతస్య శ్రేష్ఠస్య వా గుణేన స్వభావగతవిశేషేణ; నవా నూతనా చ ఊఢా చ సా వధూః కాన్తా (భార్యా) తామ్ ఇవ; సముద్ధర సముద్ధరణపాత్రం కురు. సమ్–ఉత్–పూర్వకాత్ హృ హరణే ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పరమేశ్వర! స్వామిన్! మమ బుద్ధిం వరగుణేన నవోఢాం వధూమివ సముద్ధర. సా హి బుద్ధిః సతామ్ ఉపచారవిధిషు జాగరూకా. వినయసహితా. సద్భిః ఉపాశ్రితా, చ.

పరమశివకర్తృకత్వేన భావ్యమానే కర్మణి బుద్ధిః కర్మ. అతస్తస్మాత్ తద్విశేషణేభ్యశ్చ పదేభ్యః '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః. బుద్ధేః అధికారీ ప్రార్థయితా. అతః ప్రార్థయితృ బోధకాత్ అస్మచ్ఛబ్దాత్ మమ ఇతి షష్ఠీవిభక్తిః. నవోఢవధూః ఉపమానమ్. తస్యాః సముద్ధరణే వరగుణస్య హేతుత్వమ్. అతః వరగుణేన ఇతి తృతీయావిభక్తిః '**హేతౌ**' వితి సూత్రేణ.

విధిః – విదధాతి విశ్వమిత్యర్థే వి పూర్వకాత్ ధా (ధారణ పోషణయోః) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞా–ప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే చ విధిః. కర్త్రర్థే ఇదం పదమ్.

అథవా విధీయతే అనేన ఇతి కర్మార్థే వి పూర్వకాత్ ధా ధాతోః "**ఉపసర్గే ఘోః కిః**" ఇతి కి ప్రత్యయః.

ఉభయథాపి ప్రత్యయయోః కిత్త్వాత్ '**పుగన్తలఘూపధస్య చ**' ఇతి ప్రాప్తస్య గుణస్య అభావః.

ఘోః ఘు సంజ్ఞకస్య ఇత్యర్థః. '**దా ధా ఘ్వదాప్**' ఇతి సూత్రేణ దారూపాణాం ధా రూపాణాం చ ధాతూనాం ఘుసంజ్ఞావిధీయతే దాప్‌దేపౌ వినా.

విధిశబ్దః కాలవాచక ఇతి మేదినీకోశః. ప్రకార, నియోగవాచక ఇతి హేమచన్ద్రః. విష్ణువాచక ఇతి హలాయుధకోశః. కర్మ ఇతి త్రికాండశేషః.

సవినయా – వినయేన సహ వర్తత ఇతి సవినయా. సహ–వినయ ఇతి దశాయాం '**తేన సహేతి తుల్యయోగే**' ఇతి సూత్రేణ సమాసే '**వోపసర్జనస్య**' ఇతి సహస్య సకారాదేశే **సవినయ–**పదమ్. స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి **సవినయా** ఇతి.

సుహృద్ – సుష్ఠు హృత్ హృదయం యస్యాః సా (ప్రకృతే స్త్రీలింగత్వాచ్ఛబ్దస్య యస్యాః సా ఇతి పుంలింగే తు యస్య సః) సుపూర్వకాత్ హృత్. తయోః '**అనేకమన్య పదార్థే**' ఇతి బహువ్రీహిసమాసః. సుహృదితి పదమ్.

వధూః – వహతి గృహకార్యమితి వధూః. వహ్ (ప్రాపణే) ధాతోః '**వహేర్ధశ్చ**' ఇతి ఔణాదికే ఊ ప్రత్యయే, ధాతోః ధాదాశే చ వధూరితి.

అథవా ఉహ్యతే పితృగేహాత్ పతిగృహమ్ ఇతి కర్మార్థే వా ఇదమేవ సూత్రమ్.

సముద్ధర -	సముద్ధరతు/సముద్ధరతాత్	సముద్ధరతామ్	సముద్ధరన్తు
	సముద్ధర/సముద్ధరతాత్	సముద్ధరతమ్	సముద్ధరత
	సముద్ధరాణి	సముద్ధరావ	సముద్ధరామ.

శ్లో॥ నిత్యం యోగిమనస్సరోజదలసఞ్చారక్షమస్త్వత్క్రమ-
శ్శమ్భో! తేన కథం కఠోరయమరాడ్వక్షఃకవాటక్షతిః ।
అత్యన్తం మృదులం త్వదఙ్ఘ్రియుగలం హా! మే మనశ్చిన్తయ-
త్యేతల్లోచనగోచరం కురు విభో! హస్తేన సంవాహయే ॥ 79

అ : పరమశివపాదసిసేవిషాం ప్రకటీకరోతి కవిః.

అ : శమ్భో! త్వత్-క్రమః నిత్యం యోగి-మనః-సరోజ-దల-సంచార-క్షమః తేన కఠోర-యమ-రాట్-వక్షః-కవాట-క్షతిః కథమ్? అత్యన్తం మృదులం త్వద్(త్)+అంఘ్రిం-యుగలం మనః చిన్తయతి హా! విభో! ఏతత్ మే లోచన-గోచరం కురు హస్తేన సంవాహయే.

శమ్భో! శంకర!; త్వత్ భవతః క్రమః పాదవిక్షేపణమ్ అథవా చరణః; నిత్యం సర్వదా; యోగినాం యోగయుక్తానాం మనాంసి స్వాన్తాని. ఏవ సరోజాని పద్మాని తేషాం దలాని ఉత్సేధాని తేషు సంచారే విహరణే క్షమః సమర్థః శక్తిమాన్ వా, "**దలముత్సేధఖండయోః శస్త్రీచ్ఛేదేఽ ప్యపద్రవ్యే పత్రేఽపి**" ఇతి మేదినీకోశః; తేన తేన పాదేన తేన కారణేన ఇతి వా; కఠోరస్య కర్కశస్య యమ యమనామ్నః రాట్ రాజ్ఞః (యమధర్మరాజస్య ఇతి) వక్షః ఉరః ఏవ కవాటః అరరః తస్మిన్ క్షతిః ఘాతః; "**కవాటమరరం తుల్యే**" ఇత్యమరకోశః; కథమ్? కేన వా ప్రకారేణ జాతమ్? ద్వయోః కర్మణోః పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ ప్రశ్నః; అత్యన్తమ్ అతిశయేన; మృదులం సుకుమారం; త్వత్ భవతః అంఘ్ర్యోః పాదయోః యుగలం ద్వన్ద్వం; మనః చిత్తం; చిన్తయతి విచారయతి; చితి స్మృత్యామ్ ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. హా! విభో! స్వామిన్; ఏతత్ పాదయుగలమితి; మే మమ; లోచనయోః నేత్రయోః గోచరం దృశ్యం; కురు కురుతాత్; డుకృఞ్ ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; హస్తేన (మమ) కరేణ; సంవాహయే సంవాహనం (సంవాహనరూపసేవాం) కరోమి; 'సమ్' పూర్వకాత్ వహ ప్రాపణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైక-వచనమ్.

తా : మహేశ్వర! తవ పాదః యోగిమనోరూపకమలదలేషు సంచరణే సమర్థః. తావాన్ మృదురితి. తాదృశేన చరణేన త్వం అన్తకస్య వక్షసి తాడయామాసిథ. వక్షః తత్ కవాటసదృశమ్. మమ మనః అత్యంతం మృదులం త్వదీయపాదద్వన్ద్వం చిన్తయతి. తత్ మమ లోచనయోః గోచరం కురు. అహం పాదసంవాహనసేవాం కరోమి.

శ్లోకే పంచ వాక్యాని ప్రతిపాదమేకైకం వాక్యమ్. చతుర్థే పునః పాదే వాక్యద్వయమ్.

ప్రథమే వాక్యే కర్తా క్రమః. తస్య చ ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ ప్రథమావిభక్తిః. తద్విశేషణస్య యోగిమనస్సరోజేత్యాది సమస్తపదస్య అపి.

ద్వితీయే వాక్యే కఠోర... క్షతిః ఇతి కర్తా. ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వస్య తస్య ప్రథమా-విభక్తిః. కవాటక్షతౌ కరణం క్రమః. అతః సర్వనామనిర్దిష్టస్య తస్య '**తేన**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. తృతీయే వాక్యే చిన్తయతీతి తిజన్తం పదమ్ తత్ర చ కర్తా మనః. ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరః. అతః ప్రథమావిభక్తిః. అంఘ్రియుగలం కర్మ. అతస్తస్య తద్విశేషణానాంచ '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః. మనసః కవేః చ అంగాంగిభావసంబంధః, స్వస్వామిభావసంబంధో వా. అతః మే ఇతి షష్ఠీ. చతుర్థే వాక్యే కుర్వితి క్రియా. ఏతదితి కర్తృపదమ్. లోచనగోచరం (యథాతథేతి) క్రియావిశేషణమ్. అన్తిమే వాక్యే సంవాహనాత్మికయా క్రియయా ఆక్షిప్తః పాదః కర్మ. హస్తః కరణమ్. తస్య తృతీయావిభక్తిః. సంవాహయే ఇతి ఉత్తమపురుషాక్షిప్తః అస్మచ్ఛబ్దః (కవిబోధకః) కర్తా.

నిత్యః – నియమేన భవః నిత్యః "**నియమేవ భవం నిత్య**'మితి భాష్యవచనమ్, 'ని' ఇత్యుపసర్గాత్ '**అవ్యయాత్త్యప్**' ఇతి సూత్రానుగతేన '**త్యబ్నేర్ధ్రువ ఇతి వక్తవ్యమ్**' ఇతి వార్తికేన త్యప్ ప్రత్యయః. నిత్య ఇత్యస్య తద్ధితాన్తత్వాత్ '**కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ**' ఇతి తస్య ప్రాతిపదికత్వమ్. (ని ఇత్యస్య ప్రాదిత్వాత్ "**ప్రాదయః**" ఇతి నిపాతసంజ్ఞా. '**స్వరాది నిపాతమవ్యయ**' మితి తస్య అవ్యయత్వమ్).

సుబన్తప్రక్రియా ఇతః పూర్వం న ప్రదర్శితా. 'నిత్యః' ఇతి పదసిద్ధౌ తదపి దర్శయామి.

'నిత్య' ఇత్యస్య ప్రాతిపదికత్వ సిద్ధ్యనన్తరం ప్రథమావిభక్త్యేకవచనవివక్షాయాం "**స్వౌజసమౌట్... సుప్**" ఇతి సూత్రేణ సు ప్రత్యయః. (ప్రథమాదివిభక్తిసంజ్ఞాః పాణినినా న కృతాః పాణినేరపి పూర్వైః ఆచార్యైః విహితాః సంజ్ఞాః పాణినినా అపి అనుస్మృతాః. ఉక్తం చ భట్టోజీదీక్షితేన యథా "**తత్ర సు–ఔ–జస్ ఇత్యాదీనాం త్రికాణాం ప్రథమాదయః సప్తమ్యన్తాః ప్రాచాం సంజ్ఞాః. తాభిరిహాపి వ్యవహారః**" ఇతి. "**పాణినేః పూర్వేషాం స్ఫోటాయనాద్యాచార్యాణాం శాస్త్రే**" ఇతి బాలమనోరమా అపి). సు–ఔ–జస్ ఇతి త్రయాణామపి ప్రథమావిభక్తి ప్రత్యయత్వేఽపి '**సుపః**' ఇతి సూత్రేణ సు ఇత్యస్య ఏకవచనప్రత్యయత్వమ్.

సు ప్రత్యయే ఉకారస్య '**ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్**' ఇతి సూత్రేణ ఇత్యంజ్ఞాత్వే 'తస్య లోపః' ఇతి తస్య ఉకారస్య లోపః. తతః '**ససజుషోరుః**' ఇతి తస్య ఉకారస్య లోపః. తతః "ససజుషోరుః ' ఇతి సకారస్య రుత్వమ్. తతశ్చ '**ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః**' ఇతి తస్య విసర్గాదేశః. నిత్యః ఇతి పదమ్.

సర్వా అపి సుబన్తప్రక్రియా తత్తత్సూత్రసమన్వయపురస్సరమేవమేవ జ్ఞేయా.

శ్లో॥ ధాతుసూత్రగణోణాదివాక్యలింగానుశాసనమ్ ।
ఆగమప్రత్యయాదేశాః ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః ॥

ఇతి ప్రాచీనకారికా ఉపదేశాన్ పరిగణయ్య నిర్దిశతి. కిన్తు ప్రౌఢమనోరమాయాం బహుధా దూషితా ఇయం కారికా.

క్షమతే ఇతి **క్షమః క్షమూష్** (సహనే) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే పదమ్. **క్రమః** క్రమ్యతే ఇతి భావార్థే '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే పదమ్. క్షమ్ ధాతోరేవ క్తిన్ ప్రత్యయే **క్షతి**రితి. అన్తమతిక్రాన్త-**మత్యన్తమ్.** "**అవ్యయం విభక్తి...** " ఇత్యాదినా సమాసః.

మృదులమ్ – మృదుత్వమ్ అస్తి అస్య ఇత్యర్థే మృదు పదాత్ '**సిధ్మాదిభ్యశ్చ**' ఇతి లచ్ ప్రత్యయే మృదులపదమ్.

మృదు పదన్తు మ్రద్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే మ్రద్ ధాతోః '**ప్రథిమ్రదిభ్రస్జాం సంప్రసారణం సలోపశ్చ**' ఇతి ఔణాదికే కు ప్రత్యయే 'సంప్రసారణే చ (ఇగ్యణః సంప్రసారణమితి సంప్రసారణస్వరూపమ్) **మృదు**రితి.

గావః ఇంద్రియాణి చరన్త్యస్మిన్ ఇత్యర్థే గో పూర్వకాత్ చరధాతోః "**గోచర సంచర వహ వ్రజ వ్యజాపణనిగమాశ్చ**" ఇతి నిపాతనాత్ **గోచర**పదమ్.

చిన్తయతి –	**చిన్తయతి**	చిన్తయతః	చిన్తయన్తి
	చిన్తయసి	చిన్తయథః	చిన్తయథ
	చిన్తయామి	చిన్తయావః	చిన్తయామః
కురు –	కరోతు/కురుతాత్	కురుతామ్	కుర్వన్తు
	కురు/కురుతాత్	కురుతమ్	కురుత
	కరవాణి	కరవావ	కరవామ.
సంవాహయే –	సంవాహయతే	సంవాహయేతే	సంవాహయన్తే
	సంవాహయసే	సంవాహయేథే	సంవాయధ్వే
	సంవాహయే	సంవాహయావహే	సంవాహయామహే.

శ్లో॥ ఏష్యత్యేష జనిం మనోఽస్య కఠినం తస్మిన్నటానీతి మ-
ద్రక్షాయై గిరిసీమ్ని కోమలపదన్యాసః పురాభ్యాసితః ।
నో చేద్దివ్యగృహాన్తరేషు సుమనస్తల్పేషు వేద్యాదిషు
ప్రాయః సత్సు శిలాతలేషు నటనం శమ్భో! కిమర్థం తవ ॥ 80

అ : కవినా స్వరక్షార్థమేవ శంకరః శిలాతలేషు నటతీతి విశ్వాసస్య ప్రకటనమ్.

అ : శమ్భో! ఏషః జనిమ్ ఏష్యతి అస్య మనః కఠినం తస్మిన్ నటాని ఇతి మద్–రక్షాయై పురా గిరి–సీమ్ని కోమల–పద–న్యాసః అభ్యాసితః. నో చేత్ దివ్య–గృహ–అంతరేషు సుమనః+తల్పేషు వేద్య+ఆదిషు ప్రాయః సత్సు శిలా–తలేషు తవ నటనం కిమర్థమ్?

శమ్భో! శంకర!; ఏషః అయం (కవిరితి శేషః) జనిం జననమ్; ఏష్యతి లప్స్యతే, ఇణ్ గతౌ ఇతి ధాతోః లృటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; అస్య ఏతస్య; మనః స్వాన్తం; కఠినం కర్కశం, '**కర్కశం కఠినం క్రూరం కఠోరం నిష్ఠురం దృఢ**'మిత్యమరకోశః; తస్మిన్ తస్మిన్ కఠినే మనసి నటాని అవస్పన్దై, నట అవస్పందనే/అవస్యందనే ధాతోః లోటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్, ఇతి; మత్ మమ రక్షాయై సంరక్షణార్థం; పురా ఇతః పూర్వమేవ; గిరేః పర్వతస్య సీమా ప్రదేశః తస్మిన్, జాత్యేకవచనమిదం గిరి ప్రదేశేషు ఇతి అవగన్తవ్యమ్; కోమలయోః మృదులయోః పదయోః చరణయోః న్యాసః నిక్షేపణమ్; అభ్యాసితః అభ్యస్తః, క్రియాసు పాటవసంపాదనార్థం పునః పునః తాసామేవ ఆచరణమభ్యాసః; నో చేత్ తదభావే; దివ్యానాం క్రీడాయోగ్యానాం, గృహాణాం ప్రాసాదానాం అంతరేషు అన్తఃప్రదేశేషు; సుమనసాం పుష్పాణాం తల్పేషు శయనేషు, "తల్పం శయ్యాట్టదారేషు" ఇత్యమరకోశః; వేద్యః జ్ఞేయః ఆదిః మూలం యేషాం తేషు; ప్రాయః అనేకశః; సత్సు భవతు; శిలానాం పాషాణానామ్ తలేషు ఉపరిభాగేషు; తవ భవతః; నటనమ్ అవస్పందనం, కిమర్థమ్ కిం ప్రయోజనకమ్?

తా : శంకర! ఏషః జనః (కవిరేవ) జననం లప్స్యత ఇతి, తస్య మనః కఠినమితి, తాదృశే మనసి స్వేన నటనీయమితి సంభావ్య మద్రక్షణార్థం గిరిప్రదేశేషు కోమలపదన్యాసః ఆదావేవ అభ్యస్తః. నో చేత్ దివ్యగృహమధ్యేషు సుమనసాం తల్పేషు అవిదిత మూలేషు బహుషు సత్స్వపి శిలాతలేషు తవ అటనం కిమర్థమ్?

తస్మిన్నటాని – తస్మిన్+అటాని, తస్మిన్ నటాని ఇతి ఉభయధా అపి అత్ర విభక్తుం శక్యతే. 'గిరి–సీమ్ని కోమలపదన్యాసః పురాభ్యాసితః' ఇతి వాక్యప్రతిపాదితభావబలాత్ అటాని ఇత్యేవ యుజ్యతే. (అట గతౌ ధాతోః లోటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.) కిన్తు చతుర్థపాదగతం నటనపదమ్ పూర్వార్థభావేన సంబద్ధం సత్ నటాని ఇతి పదమేవ ఆకర్షతి.

వస్తుతస్తు నటనపదం యద్యపి నట ధాతోః నిష్పన్నం తథాపి నాట్యపర్యాయత్వేన తస్య అత్ర స్వీకరణం సముచితం న భవతి. తదాధారత్వేన సుమనస్తల్పానాం ప్రతిపాదనాత్. తల్పపదం తల్యతే శయనార్థం గమ్యతే (శబ్దకల్పద్రుమః) ఇత్యర్థే "**ఖష్పశిల్పశష్పబాష్పరూపపర్వతల్పాః**" ఇతి నిపాతనమ్. శయ్యాసనాద్యర్థమేవ తల్పోపకృతిః ఖలు. అతః అత్ర నటనపదం ఈషచ్చలన–మాత్రపరం, సాధారణజీవనవిధ్యంగభూతచలనమాత్రపరం వా ఇతి భావ్యమ్.

జనిః – జననమేవ జనిః. జనీ (ప్రాదుర్భావే) ధాతోః '**జనిఘసిభ్యామిణ్**' ఇతి ఔణాదికే ఇణ్

ప్రత్యయే జనిః. "**అత ఉపధాయాః**" ఇతి సూత్రేణ ప్రసక్తా వృద్ధిః "**జనివధ్యోశ్చ**" ఇతి సూత్రేణ నిషిధ్యతే. జనేః స్త్రీత్వ వివక్షాయాం '**కృదికారాదక్తినః**' ఇతి జీష్ ప్రత్యయే జనీ ఇతి పదమ్? జాయతే సంతతిర్యస్యామిత్యధికరణార్థోఽయం శబ్దః. సీమన్తినీ ఇత్యర్థః.

జాయతే అనయా ఇతి కరణార్థే వా అస్య ప్రత్యయస్య ప్రయోగః. ఉత్పత్తిరిత్యర్థః. జతూకా ఇత్యర్థేఽపి **జనీ** పదవినియోగః.

పురా – స్వరాది గణపాఠాత్ "**స్వరాదినిపాతమవ్యయ**"మితి అవ్యయమిదమ్.

'పురతి అగ్రే గచ్ఛతి ఇతి పుర+బాహులకాత్ కా' ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః" ప్రబన్ధభవిష్యదాసత్తి–చిరాతీతేషు వర్తతేఽయమ్" ఇతి అవ్యయకోశః. (చిరాతీతే అర్థే పురాణమితి పురాతనమితి వా యుజ్యత ఏవ. తథాపి ఇయాన్ విశేషః. అభిధాస్వాభావ్యాత్ 'పురాణమ్' ఇతి ఇతివృత్తవిశేషే సర్గాదిపంచలక్షణలక్షితే విద్యాస్థానే రూఢః పురాతనమ్ ఇతి తద్భిన్నే చిరాతీత సామాన్యే ఇతి" ఇత్యవ్యయకోశః.)

పుర ధాతోరేవ "**ఇగుపధాజ్ఞాప్రీకిరః కః**" ఇతి క ప్రత్యయే, టాపి చ పురా ఇతి పదమ్. పూర్వాదిక్ ఇత్యర్థే అస్య వినియోగః, సుగంధిద్రవ్యవిశేషే వా.

మనః – మన్యతే అనేన ఇతి కరణార్థే '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయః.

కఠినమ్ – కఠ (కృచ్ఛ్రజీవనే) ధాతోః "**బహులమన్యత్రాపి**" ఇతి ఇనచ్ ప్రత్యయః. **కోమలః** కము (కాన్తౌ) ధాతోః కలచ్ ప్రత్యయే, అతః ఉత్వే, గుణే చ **కోమలః** (శబ్దకల్పద్రుమః). కు (శబ్దే) ధాతోః వృషాదిత్వాత్ కలచ్, తస్య ముట్ చ, బాహులకాద్ గుణః" ఇత్యపి హలాయుధకోశః.

ప్రాయః – అవ్యయమిదమ్. ప్ర పూర్వకాత్ అయ (గతౌ) ధాతోః అయతే ఇతి కర్త్రర్థే "**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే **ప్రాయః** ఇతి పదమ్.

ఇదం బాహుల్యార్థకమవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయః....' ఇత్యాది దండివచనాత్ ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకత్వమపి అస్య భవతి.

ప్రాయోఽర్థకః అనవ్యయః ప్రాయ ఇతి అకారాన్తశబ్దోఽపి అస్తి. ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాది పదాని తతః ఏవ పదస్య చిత్తస్య సుడాగమే సంభూతాని.

ప్రకృష్టమయనమిత్యర్థే ప్ర పూర్వకాత్ అయ ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే, ప్ర పూర్వకాత్ ఇ(ణ్) ధాతోః "**ఏరచ్**" ఇతి అచ్ ప్రత్యయే వా ప్రాయః ఇతి పదమ్ అనవ్యయమ్? మరణమిత్యస్యార్థః. ప్రాయోపవేశాదిపదేషు అస్యైవ ప్రయోగః. ప్రాయశ్శబ్దస్య '**తపః**' ఇత్యర్థోప్యస్తి ఇతి స్మృతివచనమ్.

నటాని – తిజన్తపదసాధనవిధిమ్ అత్ర ప్రదర్శయామి 'నటాని' ఇతి పదం సాధయన్. దిగ్దర్శనమిదం గ్రంథగతతిజన్తపదసాధనార్థమ్.

నట అవస్పన్దనే ధాతుః. తతః '**లః కర్మణి చ భావే చా కర్మకేభ్యః**' ఇతి కర్త్రర్థే లకారే, విధ్యాదిష్వర్థేషు '**లోట్ చ**' ఇతి సూత్రేణ, ఆశీరర్థే తు '**ఆశిషి లిజ్ లోటౌ**' ఇతి సూత్రేణ లోట్ లకారే, నట్+లోట్), '**శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్**' ఇతి సూత్రేణ నటధాతోః పరస్మైపదిత్వాత్ "**తిప్తస్ ఝి...**" ఇత్యాది సూత్రేణ తిబాదిషు ప్రాప్తేషు "**లః పరస్మైపదమ్**" ఇతి ఆదినవ ప్రత్యయ ప్రాప్తిః. తతశ్చ '**అస్మద్యుత్తమః**' ఇతి అస్మచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ఉత్తమపురుషత్వే, ఏకవచనవివక్షాయాం "**తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః**" ఇతి మిప్ ప్రత్యయే (నట్–మి ప కారస్య ఇత్సంజ్ఞయా లోపః), '**కర్తరి శప్**' ఇతి సూత్రేణ శప్ ప్రత్యయే. శకార (**లశక్వతద్ధితే**) ప కారయోః (**ఉపదేశేऽజనునాసిక ఇత్**) లోపే (**తస్య లోపః**) నట్+అ–మి ఇతి దశాయామ్ '**అతో దీర్ఘోయఞి**' ఇతి అకారస్య దీర్ఘే (నటామి) "**మేర్నిః**" ఇతి మి ప్రత్యయస్య నిత్వే నటాని ఇతి పదమ్.

నటతు/నటతాత్	నటతామ్	నటన్తు
నట/నటతాత్	నటతమ్	నటత
నటాని	నటావ	నటామ.

శ్లో॥ కఞ్చిత్కాలముమామహేశ! భవతః పాదారవిన్దార్చనైః
కఞ్చిద్ధ్యానసమాధిభిశ్చ నతిభిః కఞ్చిత్కథాకర్ణనైః ।
కఞ్చిత్ కఞ్చిదవేక్షణైశ్చ నుతిభిః క(కా)ఞ్చిద్దశామీదృశీం
యః ప్రాప్నోతి ముదా త్వదర్పితమనా జీవన్ స ముక్తః ఖలు! ॥ 81

అ : పరమేశ్వరసంబంధిభిః ధ్యానార్చనాదిభిః కాలయాపనమేవ జీవన్ముక్తిరితి ప్రకటనమ్.

అ : ఉమా–మహేశ! భవతః పాద+అరవిన్ద+అర్చనైః కంచిత్ కాలం, ధ్యాన–సమాధిభిః కంచిత్(కాలం) నతిభిః చ కంచిత్ (కాలం), కథా+ఆకర్ణనైః కంచిత్ (కాలం) అవేక్షణైః కంచిత్ (కాలం) నుతిభిః చ కంచిత్ (కాలం) ముదా త్వద్–అర్పిత–మనాః ఈదృశీం దశాం యః ప్రాప్నోతి సః జీవన్ (అపి) ముక్తః ఖలు.

ఉమయా పార్వత్యా సహితః, మహాంశ్చ అసౌ ఈశః తస్మాత్సంబుద్ధిః, ఉమాసహిత! పరమేశ్వర! ఇతి భావః; ఉ అవధారణార్థకః. మా నిషేధార్థకః తత్కథం తదుభయసమ్మేళనం తస్యాః నామ ఇతి విచికిత్సా యది, '**ఉమేతి మాత్రా తపసో నిషిద్ధా పశ్చాదుమాఖ్యాం సుముఖీ జగామ**' ఇతి కాళిదాసవచనమనుసన్ధేయమ్; భవతః తవ; పాదౌ చరణౌ అరవిన్దే కమలే ఇవ, తయోః అర్చనాని పూజనాని తైః; కంచిత్ కాష్ఠాకలాదిభిః అపరిగణితః అనిర్దేశ్య కాలపరిమాణవిశేషః, తమ్; కాలం సమయమ్; ధ్యానాని చిన్తనాని చ సమాధయః ధ్యేయవస్తుని మనసః ఏకాగ్రతయా స్థాపనాని చ, తైః, "**తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః**" ఇతి పాతంజలయోగసూత్రమ్ (తదేవ

ధ్యానమేవ); కంచిత్ కాలం; నతిభిః నమస్కృతిభిః; కంచిత్ కాలమ్; కథానామ్ అర్థవాదలక్షణానాం పరమేశ్వరసంబంధిగాథానామ్ ఆకర్ణనైః శ్రవణైః; "**ప్రబంధకల్పనా కథా**" ఇత్యమరకోశః; అవ+ఈక్షణైః సమ్యగ్ దర్శనైః; కంచిత్ కాలం; నుతిభిః స్తోత్రైః చ; కంచిత్ కాలమ్; యాపయన్నితి అధ్యాహార్యమ్; ముదా ఆనన్దేన; త్వయి భవతి అర్పితం నిక్షిప్తం మనః చిత్తం యేన సః; ఈదృశీం వర్తమానకాలే కవినా అనుభూయమానామ్ స్థితిమ్ అవస్థా విశేషం; యః యో భక్తః మనుజో వా సాధారణతయా; ప్రాప్నోతి లభతే, ప్రపూర్వకాత్ ఆప్లధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; సః స భక్తః మనుజో వా; జీవన్ అనన్నపి; ముక్తః ఖలు సంప్రాప్తముక్తిదశాకః ఖలు.

తా : ఉమామహేశ! తవ పాదపద్మయోః అర్చనేన కంచిత్ కాలం, తవ నామరూపయోః మనసి నిధాయ ధ్యానేన సమాధినా చ కంచిత్ కాలం, తవ నతిభిః కంచిత్ కాలం, త్వదీయకథానామ్ ఆకర్ణనైః కంచిత్ కాలం, అవేక్షణైః కంచిత్ కాలం, నుతిభిః కంచిత్ కాలం చ (యాపయిత్వా) యో భక్తః ఈదృశీమవస్థితిం లభతే స భక్తః జీవన్నపి ముక్తః అర్థాత్ జీవన్ముక్తః.

ఈదృశీం దశాం యః ప్రాప్నోతి సః జీవన్నపి ముక్తః ఇతి విధేయవాక్యమ్. యత్తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ప్రాణినః కర్తృత్వమ్. ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరయోస్తయోః ప్రథమావిభక్తిః. దశా అత్ర కర్మ. తస్యాః తద్విశేషణస్య చ ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వం '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి. తాదృగ్దశాలాభే పాదారవిన్దార్చనాదీని కరణాని. తేషాం సాధకతమత్వాత్. అత్రేయం శంకా. సాధకేషు బహుషు సర్వాతిశాయినః ఏకస్య సాధకతమత్వం భవతి '**అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ**' ఇతి సూత్రప్రవృత్త్యా. తత్కథం సర్వేషాం సాధకతమత్వేన కరణత్వం, తేన చ తృతీయావిభక్తిరితి. అత్రేదం సమాధానమ్. సర్వేషామపి సముచ్చయేన సాధకతమత్వమ్. స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థం పృథక్ ప్రయోగః. అథవా ఏకైకస్యాఽపి తత్తత్కాలావచ్ఛేదేన, తత్తత్సముచ్చయావచ్ఛేదేన సాధకతమత్వమ్. తేన చ కరణత్వమ్. అథవా తాదృగవస్థాప్రాప్తేః కారణాని ఏతాని సర్వాణి. అతః '**హేతౌ**' ఇతి తృతీయాప్రయోగః ఇతి కథనేఽపి న క్షతిః.

శ్లోకే కాలమితి ద్వితీయాన్తపదస్య సమన్వయార్థం **యాపయిత్వా** ఇతి క్రియా **అధ్యాహార్యా**. కాలయాపనఫలత్వేన కాపి అస్పష్టా దశా దర్శితా. కర్తృవిశేషణత్వేన దృశ్యమానం తదర్పితమనస్త్వేన జీవనమేవ సా దశా ఇతి చేత్ న. శివార్పితమనస్త్వేన జీవనం సాధకమేవ న తు సాధ్యమ్. సాధ్యత్వేన ముక్తేః దర్శనాత్. యది తదర్పితమనస్త్వేన జీవనమేవ సా దశా తర్హి వాచా నిర్దిశ్య మానాయాః తస్యాః పునః ఈదృశీమితి కథనం నిరర్థకమ్. అన్యచ్చ తయోః సామానాధికరణ్యమపి న ప్రయుక్తమ్. తయోః విశేష్యవిశేషణభావత్వే సామానాధికరణ్యస్య అపేక్షా భవతి. అతః తదర్పితమనస్త్వ – విశిష్టదశాప్రాప్తి – జీవన్ముక్తిరితి త్రిసోపానా ఇయం రీతిః. అతః యాపనస్య అధ్యాహార్యతా అనిర్వార్యా.

ఉమామహేశ – ఉమయా సహితః మహేశః ఉమామహేశః. "**శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే**

ఉత్తపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్" ఇతి వార్తికేన సహిత పదస్య లోపః. **వర్ణో వర్ణేన** ఇతి సూత్రభాష్యే వార్తికమిదం పఠితమ్. సమాధికరణేన వర్ణవాచినా శబ్దేన వర్ణవాచీ శబ్దః సమస్యతే ఇతి విధాయకమిదం సూత్రమ్. ఉమయా సహితః మహేశః ఇత్యాదిస్థలేషు ఉమాసహితస్య మహేశస్య చ సామానాధికరణ్యమ్ న తు ఉమాయాః మహేశస్య. అతః తత్ర ఉమాసహితః చ అసౌ మహేశః ఇతి విగ్రహవాక్యం, సహితస్య లోపశ్చ.

కాలః–కలయతి ఆయుః ఇతి కాలః. కల(సంఖ్యానే) ధాతోః '**నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణినిన్య–చః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే కలః. తతః '**ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ**' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే, '**తద్ధితేష్వచామాదేః**' ఇతి ఆదివృద్ధౌ చ కాలః.

అర్చన, ధ్యాన, ఆకర్ణన, అవేక్షణ పదాని ల్యుట్ ప్రత్యయాన్తాని. నతి, నుతి పదే క్తిన్ ప్రత్యయాన్తే. జీవన్ పదం '**లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః**' ఇతి శతృప్రత్యయాన్తమ్.

సమాధిః – సమ్–ఆ(ఙ్) పూర్వకాత్ ధా ధాతోః "**ఉపసర్గే ఘోః కిః**" ఇతి కి ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే చ సమాధిపదమ్.

దశా – దశతి ఇవ ఇత్యర్థే దంశ్ (దంశనే) ధాతోః '**క ప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్**' ఇతి క ప్రత్యయే, నకారలోపే సూత్రనిర్దేశాత్ టాపి చ దశా ఇతి.

అథవా దృశ్యతే ఇతి కర్మణ్యర్థే స్త్రియాం '**గురోశ్చ హలః**' ఇతి అకారః, తతః టాప్ చ.

కంచిత్ – ద్వితీయాన్తాత్ కిం శబ్దాత్ చిదః యోగే కంచిదితి. అసాకల్యార్థే అయం ప్రయోగః ప్రాయః కిం వృత్తాత్ పరః ప్రయుజ్యతే. కశ్చిత్, కాచిత్, కించిత్, క్వచిత్, కదాచిత్ ఇత్యాది.

కిం శబ్దాత్పరతః అస్య ప్రయోగః విభక్తిప్రత్యయాత్ పరతః భవతి. అతః కంచిత్, కేనచిత్, కస్మింశ్చిత్, కస్యాశ్చిత్ ఇత్యాది రూపేణ సర్వాసు విభక్తిషు, సర్వేషు చ వచనేషు అస్య ప్రయోగం కర్తుం శక్యతే.

ప్రాప్నోతి –	**ప్రాప్నోతి**	ప్రాప్నుతః	ప్రాప్నువన్తి
	ప్రాప్నోషి	ప్రాప్నుథః	ప్రాప్నుథ
	ప్రాప్నోమి	ప్రాప్నువః	ప్రాప్నుమః.

శ్లో॥ బాణత్వం వృషభత్వమర్ధవపుషా భార్యాత్వమార్యాపతే!
ఘోణిత్వం సఖితా మృదఙ్గవహతా చేత్యాదిరూపం దధౌ ।
త్వత్పాదే నయనార్పణఞ్చ కృతవాన్ త్వద్దేహభాగో హరిః
పూజ్యాత్పూజ్యతరః స ఏవ హి న చేత్ కో వా తదన్యోఽధికః॥ 82

అ : విష్ణోః పూజ్యతరత్వే శివానుగ్రహ ఏవ కారణమితి నిరూపణమ్.

అ : ఆర్యాపతే! హరిః బాణత్వం, వృషభత్వమ్ అర్ధ-వపుషా భార్యాత్వం ఘోణిత్వం సఖితా మృదంగ-వహతా చ ఇతి+ఆది-రూపం దధౌ. త్వత్-పాదే నయన+అర్పణం కృతవాన్ చ. సః త్వద్-దేహ-భాగః(సన్)ఏవ పూజ్యాత్ పూజ్యతరః హి. న చేత్ త్వద్(త్)+అన్యః అధికః కః వా?

ఆర్యాయాః గిరిజాయాః పతిః వల్లభః, తస్మాత్సంబుద్ధిః, "**ఆర్యా దాక్షాయణీ చైవ గిరిజా మేనకాత్మజా**" ఇత్యమరకోశః; హరిః నారాయణః; బాణత్వం శరత్వం; వృషభత్వం బలీవర్దత్వమ్; అర్ధేణ అర్ధభాగేన; భార్యాత్వం పత్నీత్వమ్; ఘోణిత్వం వరాహత్వమ్; సఖితా మిత్రత్వమ్; మృదంగస్య వాద్యవిశేషస్య వహతా ధారిత్వమ్; చ ఇత్యాది = ఏవమాది; రూపమ్ ఆకృతిం; దధౌ ధృతవాన్; త్వత్ భవతః పాదే చరణే; నయనయోః నేత్రయోః అర్పణం నివేదనం (నిక్షేపం) కృతవాన్ కరోతి స్మ; డుకృఞ్ కరణే - లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్. సః స హరిః; త్వద్ భవతః దేహే శరీరే భాగః అంశస్సన్; ఏవ; పూజ్యాత్ అర్చనీయాత్; పూజ్యతరః విశేషేణ సమర్చనీయః; హి బభూవ ఖలు; న చేత్ అథవా; తద్ తస్మాత్ (త్వద్ భవతః); అన్యః ఇతరః; అధికః అతిరిక్తః (శబ్దకల్పద్రుమః) కః వా కో వా భవతి?

తా : ఆర్యాపతే! హరిః బాణత్వం, వృషభత్వం అర్ధశరీరేణ భార్యాత్వం, సూకరత్వం, సఖిత్వమ్ ఇత్యేవమాదిరూపాణి ధృతవాన్. తవ పాదే నయనార్పణం చ కృతవాన్. సః త్వద్దేహభాగః. అతః పూజ్యాత్ పూజ్యతరః బభూవ. అథవా (నో చేత్) త్వత్తః అపి అధికః లోకే కో వా అస్తి?

తదన్యో/త్వదన్యో - కో వా తదన్యోఽధికః ఇతి వాక్యస్య తస్మాత్ హరేః అధికః అన్యః కో వా భవతి అర్థః. ఉపరి శివసాంగత్యేనైవ విష్ణోః పూజ్యాత్ పూజ్యతరత్వప్రాప్తిః ఉక్తా. తతః ఉపసంహరణరూపమిదం వాక్యమ్. హరేః పూజ్యతరత్వం వదతా కవినా త్వయా సహ సాంగత్యస్య అభావే '**తతః అధికః కః భవతి**' ఇతి కథనే న కాపి చమత్కృతిః, న వా విశిష్టతా భావస్య. వస్తుతః అసంగతిరపి.

యది త్వదన్యోఽధికః ఇతి పాఠస్య స్వీకారః తర్హి హరేః పూజ్యతరత్వప్రాప్తౌ త్వత్సాహచర్యమేవ కారణమ్. తేన ఏవ విష్ణోః భవతః అపి అధికా/అధికతరా పూజ్యమానతా అత ఏవ పూజ్యతరత్వమ్. అథవా త్వత్తః అపి కో వా అధికః భవితుమర్హతి? ఇతి ప్రశ్నే ఔచిత్యం భవతి. తవానుగ్రహే సత్యేవ సర్వేషామపి ఆధిక్యలాభః నో చేత్ న కోఽపి భవతః అపి అధికః భవతి ఇతి కథనే శివమహత్తా ప్రతిపాదనరీతిః మనోజ్ఞతయా భవతి. తాదృశః పాఠః అస్తి వా?

బాణత్వం, వృషభత్వం, భార్యాత్వం, ఘోణిత్వం, - పదాని త్వాన్తాని. **సఖితా, మృదంగవహతా** ఇతి పదద్వయం తల్ ప్రత్యయాన్తమ్. ఉభయోరపి "**తస్య భావస్త్వతలౌ**" ఇతి సూత్రస్య ప్రవృత్తిః భావార్థే. బాణస్య భావః, వృషభస్య భావః; భార్యాయాః భావః, ఘోణినః భావః, సఖ్యుః భావః, మృదంగవహస్య భావః ఇతి వ్యుత్పత్తిః.

రూపమ్ - రూయతే ఇతి కర్మణ్యర్థే, రౌతి ఇతి కర్త్రర్థే వా రు (శబ్దే) ధాతోః "**ఖష్పశిల్పశష్పబాష్పరూప**

పరతల్పాః" ఇతి ఔణాదికం ప ప్రత్యయాన్తం నిపాతనమ్. నిపాతనాత్ దీర్ఘశ్చ. '**రూపం దృశ్యతే యోచ్యతే**' ఇతి దశరూపకే ధనంజయస్య ఆలంకారికపరిభాషణమ్. "**చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యో గుణో రూప**" మితి తార్కికాః.

ఉత్తరపదస్థరూపాదిశబ్దస్య ఉపమానవాచకత్వమ్. యథా '**స్యురుత్తరపదే ప్రఖ్యః ప్రకారః ప్రతిమో నిభః. భూతరూపోపమాకాశః సన్నిభః ప్రథితః పరః**' ఇతి హేమచన్ద్రః (శబ్దకల్పద్రుమః).

ణిజన్తాత్ ఋ(గతౌ) ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే **అర్పణ**పదమ్. కృ (కరణే) ధాతోః క్తవతు ప్రత్యయే **కృతవా**నితి. పూజ్యపదాత్ "**ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునౌ**" ఇతి తరప్ ప్రత్యయే **పూజ్యతరః** ఇతి. ద్వయోరేకస్య అతిశయే తరప్ ప్రత్యయః. ఇతి, ఏవ, హి, న, చేత్, వా పదాని అవ్యయాని.

భార్యాత్వే అర్ధవపుషః హేతుత్వాత్ '**హేతౌ**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః వపుషా ఇతి. అర్పణా ధరత్వాత్ పాదస్య '**సప్తమ్యధికరణే చ**' ఇతి సప్తమీవిభక్త్యన్తత్వమ్. రూప+అర్పణపదే కర్మణీ. అతః ద్వితీయావిభక్త్యన్తత్వం తయోః. అవశిష్టాని పదాని ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరాణి ప్రథమాన్తాని.

దధౌ –	దధౌ	దధతుః	దధుః
	దధిథ/దధాథ	దధథుః	దధ
	దధౌ	దధివ	దధిమ.

శ్లో॥ జననమృతియుతానాం సేవయా దేవతానాం
న భవతి సుఖలేశః సంశయో నాస్తి తత్ర ।
అజనిమమృతరూపం సామ్బమీశం భజన్తే
య ఇహ పరమసౌఖ్యం తే హి ధన్యా లభన్తే ॥ **83**

అ : పరమేశభజనమేవ పరమసౌఖ్యదాయి ఇతి ప్రకటనమ్.

అ : జనన–మృతి–యుతానాం దేవతానాం సేవయా సుఖ–లేశః న భవతి. తత్ర సంశయః న అస్తి. యే ఇహ అజనిమ్ అమృత–రూపం సాంబమ్ ఈశం భజన్తే తే ధన్యాః (సన్తః), పరమ–సౌఖ్యం లభన్తే హి.

జననేన ఉత్పత్త్యా మృత్యా మరణేన చ యుతానాం సమేధితానాం; దేవతానాం ఉక్తలక్షణ–విశిష్టానాం దేవతానామ్; అమృతోత్పత్తేః పూర్వం దేవా అపి మరణశీలా ఏవ. తత్కాలావచ్ఛిన్నోఽయం భావః స్యాత్. అథవా కృత్యాదికానాం దేవతాశక్తీనాం సంబంధేన వా గ్రాహ్యః అయంభావః; సేవయా వరివస్యయా, "**వరివస్యా తు శుశ్రూషా సేవా భక్తిరుపాసనా**" ఇతి వైజయన్తీకోశః; సుఖస్య అనుకూలతయా వేదనీయస్య అనుభవస్య లేశః స్వల్పః (అపి); న భవతి న జాయతే.

భూ సత్తాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; తత్ర తస్మిన్ విషయే; సంశయః సందేహః; న అస్తి న భవతి; యే యే జనాః) ఇహ అస్మిన్ లోకే జన్మని వా; అజనిం న విద్యతే జనిః యస్య తమ్ జననరహితమితి యావత్; అమృతస్య పీయూషస్య రూపమ్ ఆకృతిః ఇవ రూపం యస్య, తమ్; అంబయా పార్వత్యా సహ వర్తత ఇతి సాంబః, తమ్; తమ్ తాదృశలక్షణోపేతమ్, ఈశమీశ్వరమ్; (యే) భజన్తే సేవాన్తే, భజ సేవాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషబహువచనమ్; తే తే జనాః; ధన్యాః కృతార్థాః (సన్తః) పరమమ్ ఉత్కృష్టం చ తత్ సౌఖ్యమ్ సుఖవిశేషం, లభన్తే హి ప్రాప్నువన్తి హి.

తా : దేవతాస్వపి జననమరణవిశిష్టాః క్షుద్రదేవతాత్వేన వ్యవహ్రియమాణాః కాశ్చన భవన్తి. తాసాం సేవనేన సుఖలేశః అపి నాస్తి. అస్మిన్ విషయే సంశయ ఏవ నాస్తి. యే జనాః జననరహితం, మరణరహితం సాంబమీశం భజన్తే తే ధన్యాః జనాః త ఏవ పరమం సౌఖ్యం లభన్తే.

సుఖలేశ, పరమసౌఖ్యయోః కారణత్వే భేదం దర్శయతి కవిః. సుఖస్య లేశః ఇతి '**షష్ఠీ**' ఇతి సమాసః. దేవతానాం సేవా తత్ర హేతుః. అతః 'హేతౌ' ఇతి తస్యాః తృతీయావిభక్తిః. దేవతానాం సేవాయాశ్చ క్రియాకార్యమాణసంబంధః. అతస్తస్య షష్ఠీ. పరమసౌఖ్యే హేతుః సాంబస్య ఈశస్య భజనమ్. భజనే కర్మ ఈశః. తస్య కర్తుః ఈప్సితతమత్వాత్. అతః తస్య తద్విశేషణానాం చ '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః.

యే భజన్తే తే లభన్తే ఇతి లాభభజనయోః కార్యకారణభావః. లాభే పరమసౌఖ్యస్య కర్మత్వం, తచ్ఛబ్దాశ్రితానాం భక్తానాం అనుభోక్తృత్వమ్.

దేవతా – దేవః ఏవ దేవతా. దేవ శబ్దాత్ '**దేవాత్తల్**' ఇతి తల్ ప్రత్యయః. స్త్రీత్వవివక్షాయామ్ '**అజాద్యతష్టాప్**' ఇతి టాప్ ప్రత్యయే దేవతా.

దేవశబ్దః పుంలింగే. దేవతా శబ్దః స్త్రీలింగే. వస్తుతః ప్రాతిపదికలింగమేవ ప్రత్యయాన్తేఽపి పదే స్యాత్. తత్కథం లింగభేదః? ఇతి చేత్ ఉచ్యతే. "**క్వచిత్ స్వార్థికా అపి ప్రత్యయాః ప్రకృతితో లింగవచనాన్యతివర్తన్తే**" ఇతి భాష్యవచనమ్. అతః పుంస్త్వాతిక్రమేణ స్త్రీత్వమ్. భాష్యవచనం న విధిః. కిన్తు వస్తుస్థితిపరిశీలనం తతో వ్యాఖ్యానం చ.

లేశః – లిశ్ (అల్పీభావే) ధాతోః "హలశ్చ" ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే లేశః ఇతి పదం భావార్థే.

సాంబః – అంబయా సహవర్తత ఇతి. అమ్బాసహ "**తేన సహ**" ఇతి బహువ్రీహిః. '**ఉపసర్జనం పూర్వ**' మితి సహస్య పూర్వనిపాతః. '**సహస్య సః సంజ్ఞాయా**' మితి సహస్య సాదేశః. సాంబ ఇతి పదమ్.

జనీ ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే (భావార్థే) **జననమ్**. మృధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయే **మృతి**రితి. యుధాతోః క్త ప్రత్యయే **యుతమ్**. సేవ్ ధాతోః 'గురోశ్చ హలః' ఇతి అ ప్రత్యయే; టాపి చ **సేవా**. సమ్

పూర్వకాత్ శీ(ఙ్) ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే; గుణే అయాదేశే చ **సంశయ**పదమ్. ఈశ్ ధాతోః **"ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః"** ఇతి క ప్రత్యయే **ఈశ**పదమ్.

ధన్యః – ధన్యః తద్ధితప్రత్యయాన్త మిదంపదమ్. ధనం లబ్ధా ధన్యః. ధనపదాత్ '**ధనగణం లబ్ధా**' ఇతి సూత్రేణ యత్ ప్రత్యయః. '**యస్యేతి చ**' ఇతి అకారలోపః. ధన్య ఇతి.

ధనాయ హితః ఇతి వా ధన్యః. '**తస్మై హితమ్**' ఇఇ యత్ ప్రత్యయః. అథవా ధనస్య నిమిత్తం **ధన్యః**. **"గోద్వ్యచోఽసంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదేర్యత్"** ఇతి యత్ ప్రత్యయః.

భవతి, అస్తి – భవతి భవతః భవన్తి, అస్తి సః సన్తి ఇత్యాది దర్శితపూర్వాణి రూపాణి.

భజన్తే, లభన్తే – ద్వావప్యాత్మనేపదినౌ.

భజతే భజేతే భజన్తే, లభతే లభేతే లభన్తే సుస్పష్టమ్.

శ్లో॥ శివ! తవ పరిచర్యాసన్నిధానాయ గౌర్యా
భవ! మమ గుణధుర్యాం బుద్ధికన్యాం ప్రదాస్యే ।
సకలభువనబన్ధో! సచ్చిదానన్దసిన్ధో!
సదయ! హృదయగేహే సర్వదా సంవస త్వమ్ ॥ 84

అ : శివపరిచర్యాయై స్వీయబుద్ధికన్యాయాః ప్రేషణం కవినావిష్క్రియతేఽస్మిన్ శ్లోకే.

అ : శివ! భవ! సకల–భువన–బన్ధో! సత్+చిద్(త్)+ఆనన్ద–సిన్ధో! గౌర్యా(సహ) తవ పరిచర్యా–సన్నిధానాయ గుణ–ధుర్యాం మమ బుద్ధి–కన్యాం ప్రదాస్యే. సదయ! త్వం సర్వదా మమ హృదయగేహే సంవస.

శివ! మంగళప్రద! భవ! సకలానాం సర్వేషాం భువనానాం లోకానాం బన్ధో! బాన్ధవ!; సత్ అస్తిత్వం చ, చిత్ జ్ఞానం చ ఆనన్దః ప్రీతిః చ సచ్చిదానన్దాః, తేషాం సిన్ధుః సాగరః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః; గౌర్యా పార్వత్యా (సహ); తవ భవతే. పరిచర్యాయై సేవాయై, సన్నిధానాయ స్థితయే; గుణైః సల్లక్షణైః, ధుర్యాం శ్రేష్ఠాం (శబ్దార్థచింతామణిః); మమ మదీయాం; బుద్ధిః మతిః ఏవ కన్యా కాన్తా తామ్; ప్రదాస్యే వితరిష్యామి; ప్ర పూర్వకాత్ డుదాఞ్ దానే ధాతోః లృటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; దయయా సహ వర్తత ఇతి సదయః తస్మాత్సంబుద్ధిః; త్వం భవాన్; సర్వదా సదా; మమ మదీయే; హృదయమ్ మనః ఏవ గేహం గృహం తస్మిన్; సంవస నివాసం కురు. సమ్ పూర్వకాత్ వస నివాసే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పరమశివ! భవ! సర్వలోకబాన్ధవ! సచ్చిదానన్దరూప! గౌర్యాసహితస్య తవ పరిచర్యాం కర్తుం మదీయాం బుద్ధికన్యాం ప్రదాస్యామి. మదీయే హృదయగేహే ఏవ నివాసం కురు.

పరిచర్యా – పరి పూర్వకాత్ చర ధాతోః పరిచర్యతే ఇత్యర్థే **"పరిచర్యా పరిసర్యామృగయా**

టాట్యానాముపసంఖ్యానమ్" ఇతి వార్తికేన శః ప్రత్యయః యక్ చ నిపాత్యతే. పరిచర్యా పూజా ఇతి.

సన్నిధానమ్ – సమ్ పూర్వకాత్ ధా ధాతోః "ల్యుట్ చ" ఇతి భావార్థే ల్యుట్ ప్రత్యయే, "**యువోరనాకా**" వితి అనాదేశే, సవర్ణదీర్ఘే చ సన్నిధానపదమ్.

పరిచర్యాయై సన్నిధానం, తస్మై "**క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః**" ఇతి చతుర్థీవిభక్తిః. సన్నిధానం కల్పయితుమిత్యర్థః. యది సన్నిధాతుమ్ ఇత్యర్థః తర్హి '**తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్**' ఇతి వా చతుర్థీ విభక్తిః.

ప్రదానే కర్మ బుద్ధికన్యా. అతః తస్య తద్విశేషణీభూతస్య గుణధుర్యపదస్య చ "**కర్మణి ద్వితీయా**" ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః.

ధుర్యామ్ – ధుర్యాపదాత్ ద్వితీయాన్తమిదమ్. ధూః ఇతి ప్రథమాన్తం పదమ్. ద్వితీయావిభక్త్యన్తాత్ (ధురమ్) "**ధురో యడ్ఢఞౌ**" (ధురోయడ్ఢకౌ ఇతి పాఠాన్తరమ్) యత్ ప్రత్యయే ధుర్యః. తతః టాపి ధుర్యా ఇతి. (ధురం వహతి ఇత్యర్థః) '**హలి చ**' ప్రాప్తః దీర్ఘః (ధూరితి) '**న భకుర్ఛురామ్**' ఇతి నిషిధ్యతే.

ఢఞ్ (ఢక్) ప్రత్యయే తు ధౌరేయః ఇతి పదమ్. ఢస్య '**ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్**' ఇతి ఏయాదేశః.

కన్యా – కనీ (దీప్తౌ) ధాతోః '**అఘ్న్యాదయశ్చ**' ఇతి యత్ ప్రత్యయే కన్యా ఇతి.

'**వయసి ప్రథమే**' (ప్రథమవయో వాచినః అదన్తాత్ స్త్రియాం జీప్ స్యాత్) ఇతి కన్యా పదస్య ప్రథమవయో వాచకత్వాత్ కుతః న జీపితి శంకనీయమ్. '**కన్యాయాః కనీన చ**' ఇతి సూత్రే టాబన్తస్య పదస్యైవ పాణినినా సూత్రే నిర్దేశాత్, తస్యైవ మునిసమ్మతేః.

గౌరీ – గురతే చిత్తం యత్ర ఇతి అధికరణార్థే గుర్ (ఉద్యమనే) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే, తతః స్వార్థే అణ్ ప్రత్యయే గౌరపదమ్. తతః '**షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ**' ఇతి జీష్ ప్రత్యయే గౌరీతి పదమ్.

అథవా గుజ్ ధాతోః "ఋజ్రేంద్రాగ్రవజ్రవిప్రకుబ్రచుబ్ర క్షురఖురభద్రోగ్ర భేరభేలశుక్ర శుక్ల **గౌర వన్రేరామలాః**" ఇతి రన్ ప్రత్యయాన్తనిపాతనమ్.

"**అష్టవర్షా తు యా దత్తా శ్రుతశీలసమన్వితే సా గౌరీ తత్సుతో యస్తు స గౌరః పరికీర్తితః**" ఇతి బ్రహ్మాండవచనే శ్రాద్ధకాండే హేమాద్రిణా ఉదాహృతమ్. ఏతేన గౌరః శుచ్యాచారః" ఇతి భాష్యే వ్యాఖ్యాతమ్.

సంవస – సంవసతు/సంవసతాత్	సంవసతామ్	సంవసన్తు
సంవస/సంవసతాత్	సంవసతమ్	సంవసత
సంవసాని	సంవసావ	సంవసామ.

శ్లో॥ జలధిమథనదక్షో నైవ పాతాలభేదీ
న చ వనమృగయాయాం నైవ లుబ్ధః ప్రవీణః ।
అశనకుసుమభూషావస్త్రముఖ్యాం సపర్యాం
కథయ కథమహం తే కల్పయానీన్దుమౌలే! ॥ 85

అ : శివపూజావిషయే సమగ్రతాసంపాదనే స్వీయామశక్తతాం ప్రకటీకరోతి కవిః.

అ : ఇందు–మౌళే! తే అశన–కుసుమ–భూషా–వస్త్ర–ముఖ్యాం సపర్యాం కథం కల్పయాని? కథయ. అహం జలధి–మథన–దక్షః న+ఏవ పాతాళ–భేదీ చ న. వన–మృగయాయాం ప్రవీణః లుబ్ధః న+ఏవ.

ఇందుః చంద్రః మౌళౌ చూడాయాం యస్య సః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః చంద్రశేఖర ఇతి; తే భవతః; అశనమ్ ఆహారః (నైవేద్యం) చ కుసుమం పుష్పం చ భూషా ఆభరణం చ వస్త్రం వాసః చ తాని ముఖ్యాని ప్రధానాని యస్యాం తామ్; సపర్యాం వరివస్యాం; కథం కేన ప్రకారేణ; కల్పయాని సజ్జీకరవాణి? కథయ వద!; అహం – కవిరాత్మానం నిర్దిశన్ వదతి; జలదేః సముద్రస్య మథనే విలోడనే దక్షః సమర్థః; న–ఏవ న భవామి ఏవ; జలధిమథనసామర్థ్యే సతి తతః ఆహార రూపం హాలాహలం, కుసుమాభం చంద్రం చ సమాకల్పయితుం శక్యత ఇతి భావః; పాతాలస్య అధో లోకస్య భేదీ భేత్తా; చ అపి; న న భవామి; పాతాలభేదనసామర్థ్యే సతి శివభూషారూపం పన్నగం పాతాలతః ఆనేతుం శక్యత ఇతి; వనే అరణ్యే మృగయాయామ్ ఆఖేటనే; ప్రవీణః సమర్థః; లుబ్ధః కిరాతః అపి; న ఏవ న భవామ్యేవ. మృగయాయాం ప్రావీణ్యే సతి అరణ్యేషు అటిత్వా గజం బద్ధ్వా మారయిత్వా చ గజచర్మవస్త్రరూపేణ ఆనేతుం శక్యత ఇతి భావః.

తా : చంద్రశేఖర! సర్వాత్మనా తవ పూజాం సపర్యాం వా అహం కల్పయితుం న శక్నోమి. సపర్యాభాగీభూతమ్ అశనం, కుసుమమ్, ఆభరణం, వస్త్రం చ అహం కథం వా కల్పయాని? అహం సముద్రమథనసమర్థః న. పాతాళభేదనసమర్థోఽపి న. మృగయాయాం నిష్ణాతోఽపి న.

దక్షః – దక్షతే సమర్థో భవతి ఇతి దక్షః. నందిగ్రహీత్యాదినా అచ్ ప్రత్యయః. దక్ష ధాతోః (దక్ష ధాతుః వృద్ధౌ, శీఘ్రార్థే, గతిహింసనయోశ్చ ప్రవర్తతే. భ్వాదిగణాంతర్గతః ఆత్మనేపదీ చ.)

సామర్థ్యార్థే ధాతురయమకర్మకః ఇతి నిరుక్తవ్యాఖ్యానే దుర్గాదాసః.

పాతాలమ్ – పతన్తి అస్మిన్ దుష్క్రియావన్తః (పాప్మానః) ఇత్యర్థే పత్ (పతనే) ధాతోః

"ఫలిచణ్డిభ్యామాలఞ్" ఇతి ఔణాదికే ఆలఞ్ ప్రత్యయే '**అత ఉపధాయాః**' ఇతి వృద్ధౌ చ పాతాలమ్.

కేచిత్తు పాదస్య తలమ్ ఇతి విగ్రహే పాద-తల ఇతి సమస్తపదం "**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**" ఇతి సూత్రబలాత్ పాతాలం భవతి ఇతి వదన్తి.

భేదీ - భేత్తుం శీలమస్య ఇత్యర్థే భిద్ (విదారణే) ధాతోః "**సుప్యజాతౌణినిస్తాచ్ఛీల్యే**" ఇతి ణిని ప్రత్యయే "**పుగన్తలఘూపధస్య చ**" ఇతి ధాతోః గుణే చ భేదీ ఇతి.

అస్యైవ ధాతోః '**ణ్వుల్ తృచౌ**' ఇతి తృచ్ ప్రత్యయే భేత్తా. ఉభే అపి పదే తుల్యార్థకే ఇవ దృశ్యేతే. కిన్తు ఇయాన్ విశేషః. కేవలం భేదనకర్తరి భేతృపదం. యస్య స్వభావః భేదనం సః భేదీ. యథా-శ్రీరామః సాలవృక్షాణాం భేత్తా. ఇన్ద్రః పర్వతపక్షభేదీ.

మృగయా - మృగ్యన్తే పశవః అస్యామిత్యధికరణార్థే మృగ (అన్వేషణే) ధాతోః '**ఇచ్ఛా**' సూత్రానుగతేన "**పరిచర్యా పరిసర్యామృగయా టాట్యానాముపసంఖ్యానమ్**" ఇతి శ ప్రత్యయః. యగాగమశ్చ నిపాత్యతే.

ప్రవీణః - 'ప్రకృష్టా సంసాధితా వీణా అస్య. యద్వా ప్రవీణయతి వీణయా ప్రగాయతీతి. ప్ర+వీణ్+ణిచ్+అచ్. వీణయా గాయకస్య నైపుణ్యప్రసిద్ధేః. తత్తుల్యనైపుణ్యాత్ తథాత్వమ్" ఇతి హలాయుధకోశః.

వీణ ధాతుః ధాతుపాఠే న దృశ్యతే. నాప్యయం సౌత్రః ధాతుః. అతః "**రాస్నాసాస్నాస్థూణా-వీణాః**" ఇత్యౌణాదికసూత్రగతాత్ వీణాశబ్దాత్ సౌత్రః వీణ ధాతుః స్వీకార్యః. కిన్తు నైఘంటుకాః వీణా శబ్దం వే ధాతోః నిష్పాదయన్తి. అతః వీణా శబ్దాత్ ఆచారార్థే వీణా ఇవ ఆచరతి వీణతి ఇతి నామధాతుః స్వీకార్యః. తతః **ప్రవీణ**పదమ్ ణిచి, అచి చ.

సపర్యా - సపర్ పూజాయామ్ ఇతి కండ్వాది ధాతోః "**కణ్డ్వాదిభ్యో యక్**" ఇతి యక్ ప్రత్యయే, '**అప్రత్యయాత్**' ఇతి అకారే, టాపి చ సపర్యా పదమ్.

కథయ -	కథయతు/కథయతాత్	కథయతామ్	కథయన్తు
	కథయ/కథయతాత్	కథయతమ్	కథయత
	కథయాని	కథయావ	కథయామ.

కల్పయాని -	కల్పయతు/కల్పయతాత్	కల్పయతామ్	కల్పయన్తు
	కల్పయ/కల్పయతాత్	కల్పయతమ్	కల్పయత
	కల్పయాని	కల్పయావ	కల్పయామ.

శ్లో॥ పూజాద్రవ్యసమృద్ధయో విరచితాః పూజాం కథం కుర్మహే
పక్షిత్వం న చ వా కిటిత్వమపి న ప్రాప్తం మయా దుర్లభమ్ ।

జానే మస్తకమఙ్ఘ్రిపల్లవముమాజానే! న తేఽహం విభో!
న జ్ఞాతం హి పితామహేన హరిణా తత్త్వేన తద్రూపిణా ॥ 86

అ : పూజాద్రవ్యాణాం సముచ్చయే సత్యపి పూజాం కర్తుం స్వీయామశక్తతాం సహేతుకం ప్రకటయతి కవిః.

అ : ఉమా–జానే! పూజా–ద్రవ్య–సమృద్ధయః విరచితాః పూజాం కథం కుర్మహే. దుర్లభం పక్షిత్వం న చ వా కిటిత్వమ్ అపి మయా న ప్రాప్తమ్ విభో! అహం తే మస్తకమ్ అంఘ్రిపల్లవం న జానే. తద్–రూపిణా పితామహేన హరిణా తత్త్వేన న జ్ఞాతం హి.

ఉమా పార్వతీ జాయా భార్యా యస్య తస్మాత్ సంబుద్ధౌ ఉమాజానే!; పూజాయై సమర్చనాయై ద్రవ్యాణాం వస్తూనాం సమృద్ధయః విధాః, "**విధా సమృద్ధౌ**" ఇత్యమరకోశః; విరచితాః సమాకల్పితాః ; పూజామ్ అర్చనం కథం కేన ప్రకారేణ; కుర్మహే సమాచరామః; డుకృఞ్ కరణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషబహువచనమ్; దుర్లభం కష్టసాధ్యం; పక్షిత్వం విహగత్వం; న చ వా; కిటిత్వం వరాహత్వమ్; అపి మయా; న ప్రాప్తం న లబ్ధమ్, పక్షిత్వం బ్రహ్మ సంబంధి, కిటిత్వం విష్ణు సంబంధి; విభో స్వామిన్; అహం; తే తవ; మస్తకం శిరః అంఘ్రిః పాదః ఏవ పల్లవః కిసలయం తమ్; న జానే న అవగచ్ఛామి, జ్ఞా అవబోధనే ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్; శివస్య శిరః ద్రష్టుం పక్షిరూపేణ బ్రహ్మా, పాదం ద్రష్టుం కిటి రూపేణ విష్ణుశ్చ గతౌ ఇతి పౌరాణికీ కథా; తేన నిర్దిష్టపూర్వేణ రూపిణా ఆకృతిమతా; పితామహేన బ్రహ్మణా; హరిణా విష్ణునా; న జ్ఞాతం నావగతం; హి ప్రసిద్ధమేవ.

తా : ఉమాజానే! పూజాం కర్తుం పూజాద్రవ్యాణి బహుశః సమీకృతాని. కిన్తు పూజా కథం వా కర్తుం శక్యతే? నాహం పక్షిత్వం గతః; పక్షిత్వే స్వీకృతే తవ శిరః దృష్ట్వా తత్ర పూజాం కరవాణి. నాహం కిటిత్వం ప్రాప్తవాన్. తస్మిన్ చ లబ్ధే తవ పాదం విలోక్య తత్ర పూజాం సమాచరిష్యామి. ఫలతః అహం తవ శిరః న జానామి. తవ పాదపల్లవమపి న జానామి. వస్తుతస్తు పక్షి కిటిరూపధారిభ్యాం బ్రహ్మవిష్ణుభ్యామపి వాస్తవికం త్వదీయమస్తకపాదస్వరూపం న దృష్టం ఖలు.

పూజాద్రవ్యసమృద్ధయః విరచితాః. విరచిత ఇతి క్తాన్తమ్ పదమ్. క్త ప్రత్యయశ్చ కృత్. సమృద్ధీన్ వ్యరచయన్ ఇతి కర్తరి. సమృద్ధయః విరచితాః ఇతి తు కర్మణి ప్రయోగః. అత్ర కర్మ కృత్ప్రత్యయేన ఉచ్యతే. అతః '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి సూత్రవిహితా ద్వితీయావిభక్తిః అత్ర న ప్రవర్తతే. అత్ర కర్మణః అనభిహితత్వం నాస్తి. అభిహితే ఏవ కర్మణి ద్వితీయా. అతః ప్రాతిపదికార్థమాత్రే "ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా" ఇతి ప్రథమావిభక్తిరేవ.

అనుపదమేవ ఉక్తే 'పూజాం కథం కుర్మహే' ఇత్యత్ర క్రియాపదస్య కర్తృబోధకత్వమేవ అస్తి న తు కర్మబోధకత్వమ్. అతః '**అనభిహితే**' ఇత్యధికారే '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి సూత్రేణ కర్మణః పూజాయాః పూజామితి ద్వితీయాన్తత్వమ్.

పక్షిత్వం, కిటిత్వమిత్యుభయత్రాపి ప్రథమావిభక్తిరేవ. తన్న ప్రాప్తమితి క్త ప్రత్యయేన కర్మణః అభిధానాత్.

పునః మస్తక, అంఘ్రి పల్లవయోః అనభిధానాత్ 'జానే' ఇతి క్రియాపదేన తత్ర 'కర్మణి ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిరేవ.

చతుర్థే పాదే జ్ఞాతమితి క్త ప్రత్యయేన కర్మణః అభిధానమ్. కిన్తు తత్ర వాక్యే కర్మణః ప్రయోగః నాస్తి. కర్తుః హరేః పితామహస్య చ ప్రయోగః అస్తి. **'స్వతంత్రః కర్తా'** ఇతి తయోః కర్తృత్వే **'కర్తృకర్మణోః కృతి'** ఇతి తయోరపి తృతీయా హరిణా, పితామహేన ఇతి.

కర్మణి ప్రయోగే కర్మణః ప్రథమాన్తత్వే ఇదమేవ సూత్రమ్. కర్మణః **తిఙ్-కృత్-తద్ధిత-సమాసైః.** ప్రాయశః కథనం దృశ్యతే. కర్మణి ప్రయోగే తిఙన్తే పదే తిఙా, కృదన్తే పదే కృత్ప్రత్యయేన, తద్ధితాన్తే పదే తద్ధితప్రత్యయేన, సమాసే సమసనేన చ కర్మ ఉచ్యతే. అతః తత్ర కర్మ పదస్య ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వమేవ.

సమృద్ధయః – సమృద్ధిపదస్య ప్రథమాబహువచనమ్. సమ్ పూర్వకాత్ ఋధ్ ధాతోః **'స్త్రియాంక్తిన్'** ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయే సమృద్ధిరితి ప్రాతిపదికమ్. తతః వివక్షాయాం జస్ ప్రత్యయే. 'జసి చ' ఇతి అంగస్య గుణే **"ఏచోయవాయావః"** ఇతి అయాదేశే చ సమృద్ధయః.

పక్షీ – పక్షౌ పక్షాః వా సన్తి అస్య ఇత్యర్థే **'అత ఇని ఠనౌ'** ఇతి ఇని ప్రత్యయే పక్షీ ఇతి. పక్షపదం తు పక్షతి భూతాని ఇతి కర్త్రర్థే పక్షధాతోః **'నందిగ్రహి'**త్యాదినా అచ్ ప్రత్యయః. అథవా పక్ష్యతే అనేన ఇత్యర్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః **'హలశ్చ'** ఇతి. అథవా పణతే ఇత్యర్థే పణ (స్తుతౌ) ధాతోః **"గృధిపణ్యోర్ధకే చ"** ఇతి ఔణాదికేన సూత్రేణ సః ప్రత్యయే, ధాతోశ్చ కాన్తాదేశే పక్షః ఇతి.

శ్లో॥ పక్షః పతత్రే కుచయోః పార్శ్వే సఖ్యౌ నృపస్య చ ।
గజే స్యాచ్ఛుల్లిరంధ్రే చ బలే సాధ్యవిరోధయోః ॥ ఇతి త్రికాండశేషః.

కిటిః – కేటతి శత్రుం ప్రతి వేగేన గచ్ఛతి ఇత్యర్థే కిట (గతౌ) ధాతోః **'ఇగుపధాత్ కిత్'** ఇతి ఇన్ ప్రత్యయః, తస్య కిత్త్వం చ విధీయేతే. కిత్త్వాత్ గుణాభావే కిటిరితి.

ఉమాజానిః – ఉమా జాయా యస్య సః. ఉపమోపపదాత్ జాయా పదాత్ **"జాయాయా నిఙ్"** ఇతి జాయాన్తస్య నిఙాదేశే **ఉమాజాని**రితి.

పితామహః – పితుః పితా ఇత్యర్థే **"పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాః"** ఇతి సూత్రానుగతేన **"మాతృపితృభ్యాం పితరిడామహచ్"** ఇతి పితృపదాత్ డామహచ్ ప్రత్యయే **పితామహ** ఇతి.

కుర్మహే –	కురుతే	కుర్వాతే	కుర్వతే
	కురుషే	కుర్వాథే	కుర్వధ్వే
	కుర్వే	కుర్వహే	**కుర్మహే**

జానే –	జానీతే	జానాతే	జానతే
	జానీషే	జానాథే	జానధ్వే
	జానే	జానీవహే	జానీమహే.

శ్లో॥ అశనం గరలం ఫణీ కలాపో
వసనం చర్మ చ వాహనం మహోక్షః ।
మమ దాస్యసి కిం కిమస్తి శమ్భో!
తవ పాదామ్బుజభక్తిమేవ దేహి ॥ **87**

అ : పరమేశ్వరస్య అకించనత్వం మత్వా తత్పదాంబుజభక్తిమేవ అభిలషతి కవిః.

అ : శంభో! తవ అశనం గరళం కలాపః ఫణీ వసనం చర్మ వాహనం చ మహా+ఉక్షః. మమ కిం దాస్యసి? కిమ్ అస్తి? పాద+అంబుజ+భక్తిమ్ ఏవ దేహి.

శంభో! శంకర!; తవ భవతః; అశనమ్ ఆహారః (భక్షణం); గరళం విషం; కలాపః భూషణం, "**కలాపో భూషణే బర్హే**" ఇత్యమరకోశః; ఫణా అస్య అస్తి ఇతి ఫణీ సర్పః; "స్ఫటాయాం తు ఫణాద్వయోః" ఇత్యమరకోశః; వసనం వస్త్రమ్; చర్మ అజినమ్; వాహనం యానం; చ; మహాన్ చ అసౌ ఉక్షా చ శ్రేష్ఠః వృషభః; మమ మహ్యం; కిం దాస్యసి? కిం దాతుం శక్నోషి? దాన యోగ్యం కిమపి అనర్ఘం వస్తు తవ సమీపే నాస్తీతి కాక్వా ఆక్షిప్యతే; తవ తవ అధీనే వా కిమ్ అస్తి? దాతుం కిం భవతి? తవ భవతః; పాదే ఏవ అమ్బుజే చరణకమలే, తయోః భక్తిః ఆరాధ్యభావనా, తామ్; ఏవ; దేహి దత్తాత్. డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైక–వచనమ్.

తా : శంకర! తవ అశనం విషమ్. తవ ఆభరణం సర్పః. తవ వస్త్రం చర్మ. తవ వాహనం బలీవర్దః. తర్హి మహ్యం దాతుం కిం వాస్తి తవ సన్నిధౌ. త్వత్పదాంబుజభక్తిమేవ మే దేహి.

అశన, గరళాది పూర్వార్ధపదాని సర్వాణి ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరాణి. అతస్తేషాం ప్రథమాన్తత్వమ్. కిం, పాదామ్బుజభక్తిమితి పదద్వయం కర్మరూపమ్. భక్తేః ఈప్సితతమత్వాత్ '**కర్తురీప్సితతమం కర్మ**' ఇతి, కిమ్ ఇత్యస్య తు అనీప్సితత్వేపి '**తథాయుక్తం చానీప్సిత**' మితి కర్మత్వమ్. '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః.

అశనం ల్యుడన్తం పదమ్. వసనమపి. వహ ధాతోః ణిజన్తాత్ ల్యుటి వాహనమ్.

గరలమ్ – గిరతి నాశయతి ఇత్యర్థే గౄ ధాతోః అలచ్ ప్రత్యయః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. బాహులకాత్ అలచ్ ఇతి శబ్దార్థచింతామణిః. అథవా గరం లాతి ఇతి గరలమ్. గరోపపదాత్ లా (ఆదానే) ధాతోః "**ఆతోనుపసర్గే కః**" ఇతి క ప్రత్యయే "**ఆతో లోప ఇటి చ**" ఇతి ఆకారలోపే **గరలమ్.**

గరపదం తు గౄ (నిగరణే) ధాతోః పచాద్యచి సిద్ధ్యతి.

ఫణీ – ఫణా అస్తి అస్య ఇతి మతుబర్థే ఫణాపదాత్ '**వ్రీహ్యాదిభిశ్చ**' ఇతి ఇని ప్రత్యయే ఫణీ ఇతి.

ఫణ (గతౌ) ధాతోః 'నందిగ్రహీ'త్యాదినా అచ్ ప్రత్యయే; టాపి చ ఫణా ఇతి.

కలాపః – కలా ఆప్యతే అనేన ఇతి కర్మణ్యర్థే కలోపపదాత్ ఆప్ ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే కలాపః.

అథవా కలామ్ ఆప్నోతి ఇతి విగ్రహే కలోపపదాత్ 'కర్మణ్యణ్' ఇతి అణ్ ప్రత్యయే కలాపః.

చర్మ – చర ధాతోః 'సర్వధాతుభ్యః మనిన్' ఇతి మనిన్ ప్రత్యయే **చర్మ**పదమ్.

మహోక్షః – మహాంశ్చాసౌ ఉక్షా ఇతి విగ్రహే "**సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః**" ఇతి సమాసః. "**ఆన్మహతః**" ఇతి మహచ్ఛబ్దస్య ఆకారః అన్తాదేశః; సవర్ణదీర్ఘశ్చ. మహా+ఉక్షా ఇతి దశాయాం గుణే ఉక్షన్ ఇతి ప్రాతిపదికాంతస్థ **న** కారస్య '**న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య**' ఇతి లోపే మహోక్షః.

దాస్యసి –	దాస్యతి	దాస్యతః	దాస్యన్తి
	దాస్యసి	దాస్యథః	దాస్యథ
	దాస్యామి	దాస్యావః	దాస్యామః.

అస్తి – ప్రదర్శిత పూర్వమ్.

దేహి –	దదాతు/దత్తాత్	దత్తామ్	దదతు
	దేహి/దత్తాత్	దత్తమ్	దత్త
	దదాని	దదావ	దదామ.

శ్లో॥ యదా కృతామ్భోనిధిసేతుబన్ధనః
కరస్థలాధఃకృతపర్వతాధిపః ।
భవాని తే లఙ్ఘితపద్మసమ్భవ-
స్తదా శివార్చాస్తవభావనక్షమః ॥ **88**

అ : శివసమర్చాదీనాం యోగ్యతాసిద్ధిప్రకారమ్ ఆత్మనః సంభావ్య ప్రకటీకరోతి కవిః.

అ : శివ! యదా కృత+అంభః–నిధి–సేతు–బన్ధనః కర–స్థల+అధః–కృత–పర్వత+అధిపః లంఘిత–పద్మ–సంభవః భవాని. తదా తే అర్చా–స్తవ–భావన–క్షమః (భవాని).

శివ! శంకర!; యదా యస్మిన్ కాలే; కృతమ్ ఆచరితమ్ అంభసాం జలానాం నిధేః రాశేః

(సముద్రస్య ఇత్యర్థః) సేతోః ఆళేః బన్ధనం నిర్మాణం యేన సః, "**సేతురాళౌ స్త్రియాం పుమాన్**" ఇత్యమరకోశః; శ్రీరామ ఇతి తస్యైవ సాగరసేతుబన్ధనకర్తృత్వాత్. కరస్థ(త)లేన ప్రహస్తేన అధః కృతః నీచైః అధోముఖత్వేన వినామితః పర్వతానాం భూధరాణామ్ అధిపః ప్రభుః యేన సః అగస్త్య ఇతి భావః. తేన విన్ధ్యపర్వతస్య అధఃకరణాత్ కరతలేన; లంఘితః అతిక్రాన్తః పద్మే సంభవః యస్య సః, యేన సః, యో బ్రహ్మాణమతిక్రమతే స ఇతి; భవాని అసాని, భూ సత్తాయామ్ ఇతి ధాతోః లోటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. తదా తస్మిన్ కాలే; తే భవతః; అర్చా పూజా చ స్తవః స్తోత్రం చ భావనం చిన్తనం చ, తేషు క్షమః శక్తః; భవాని.

తా : శివ! యదాహం సముద్రసేతుబన్ధనం కృతవాన్. అర్థాత్ రామచంద్రః భవాని; యదా కరతలేన పర్వతాధిపమ్ అధఃకృతవాన్ భవాని, అర్థాత్ అగస్త్యో భవాని; యదా వా పద్మసంభవమ్ అతిక్రాంతః భవాని, తదా తవ అర్చాయాం స్తవనే భావనే చ శక్తః భవాని.

యదా, తదా ఇతి పరస్పరం సంబద్ధే అవ్యయపదే. భవానీతి తిజన్తమ్. తే ఇతి యుష్మదః షష్ఠీ విభక్తిః. అవశిష్టాని సర్వాని – తాన్యపి చత్వారి ఏవ – ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరాణి ప్రథమా విభక్త్యన్తాని.

శ్లోకే '**భవాని**' ఇతి ఉత్తమపురుషక్రియాప్రయోగబలతః అహమిత్యధ్యాహార్యమ్. అధ్యాహృతం తద్విశేష్యమ్. శ్లోకస్థాని చత్వారి ప్రథమాన్తాని పదాని తస్య విశేషణాని.

సేతుః – సినోతి జలమితి సేతుః. సి(బన్ధనే) ధాతోః "**సితనిగమిమసిసచ్యవిధాఞ్క్రుశిభ్యస్తున్**" ఇతి ఔణాదికే తున్ ప్రత్యయే సేతుః ఇతి.

అధస్(ః) – అధోభాగార్థే అవ్యయమిదమ్. "**స్యాదధస్తాదధోఽధరే**" ఇతి హలాయుధకోశః. అధరే ఇతి అధః. అధరస్య అధాదేశః, తతః అసి ప్రత్యయశ్చ. "**పూర్వాధరావరాణామసి పురధవశ్చైషామ్**" ఇతి సూత్రేణ. అసి ప్రత్యయస్య తద్ధితత్వాత్, ప్రథమాపంచమీసప్తమ్యర్థేషు ఏవ అస్య విధిరితి అసర్వవిభక్తిత్వాచ్చ అస్య అవ్యయత్వమ్, '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః**' ఇతి సూత్రమ్.

కృతః అమ్భోనిధేః సేతుః యేన సః; అధఃకృతః పర్వతాధిపః యేన సః, లంఘితః పద్మ సంభవః యేన సః ఇతి బహువ్రీహయః "**అనేకమన్యపదార్థే**" ఇతి. శివా... భావనక్షమః ఇతి తు తత్పురుషః.

భవాని –	భవతు/భవతాత్	భవతామ్	భవన్తు
	భవ/భవతాత్	భవతమ్	భవత
	భవాని	భవావ	భవామ.

శ్లో॥ నతిభిర్నుతిభిస్త్వమీశ! పూజా-
విధిభిర్ధ్యానసమాధిభిర్న తుష్టః ।
ధనుషా ముసలేన చాశ్మభిర్వా
వద తే ప్రీతికరం తథా కరోమి ॥ 89

అ : శివప్రీతికరాణాం పదార్థానాం విజ్ఞానవిషయే తం ప్రత్యేవ పరిప్రశ్నః.

అ : ఈశ! త్వం నతిభిః నుతిభిః పూజా-విధిభిః ధ్యాన-సమాధిభిః తుష్టః న. ధనుషా ముసలేన అశ్మభిః వా తే ప్రీతి-కరం వద తథా కరోమి.

ఈశ! శంభో!; త్వం భవాన్; నతిభిః నమస్కారైః; నుతిభిః స్తుతిభిః; పూజాయాః అర్చనాయాః విధిభిః విధానైః ప్రకారైర్వా; ధ్యానైః చిన్తనైః సమాధిభిః ధ్యానేన నిశ్చలస్య మనసః అనుసన్ధాన రూపక్రియాభిః; తుష్టః ప్రీతః, న న భవసి; ధనుషా శరాసనేన; ముసలేన అయోగ్రేణ "**అయోగ్రం ముసలోఽస్త్రీ స్యాత్**" ఇత్యమరకోశః; అశ్మభిః పాషాణైః; తుష్టో వా? ప్రీతోఽసి కిమ్? భవతే; ప్రీతేః ఆనందస్య కరం జనయితారం; వద బ్రూహి, వద వ్యక్తాయాం వాచి ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; తథా తేన (యథా త్వం వదతి) ప్రకారేణ; కరోమి సమాచరామి. డుకృఞ్ కరణే ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : శంకర! త్వం నమస్కారైః స్తోత్రైః ధ్యానసమాధిభిః ధనుషా ముసలేన పాషాణైర్వా తుష్టః న భవసి. తే ప్రీతికరం యద్భవతి తద్వద. తదేవాహం సమాచరామి.

తుష్టౌ నతి, నుతి, పూజావిధి, ధ్యాన, సమాధి, ధను, ర్ముసల+అశ్మాని కారణాని. అతః "**హేతౌ**" తేభ్యః తృతీయావిభక్తిః.

నతి, నుతి పదే '**స్త్రియాంక్తిన్**' ఇతి క్తిన్ ప్రత్యయాన్తే. విధి, సమాధి పదే ధాధాతోః '**ఉపసర్గే ఘోః కిః**' ఇతి కి ప్రత్యయాన్తే.

ధనతీత్యర్థే ధన ధాతోః "**అర్తి పృవపియజితనిధనితపిభ్యో నిత్**" ఇతి ఔణాదిక సూత్రేణ ఉస్ ప్రత్యయే ధనురితి. ధనుశ్శబ్దః ఉకారాన్తః, సకారాన్తశ్చ భవతి. ఉకారాన్తః పుంలింగే, సకారాన్తస్తు నపుంసకలింగే.

ముస (ఖండనే) ధాతోః ముస్యతీత్యర్థే '**వృషాదిభ్యశ్చిత్**' ఇతి ఔణాదిక సూత్రేణ కల ప్రత్యయే **ముసల**పదమ్.

శ్లో॥ ముసలం స్యాదయోఽగ్రే చ పుంనపుంసకయోః స్త్రియామ్ ।
తాలమూల్యామాఖుపర్ణీ గృహగోధికయోరపి ॥ ఇతి మేదినీకోశః.

"మూర్ధన్యమధ్యోఽప్యయ మితి వర్ణదేశనా, ముస ఖండనే ఇతి ధాతోః దన్త్యాన్తేషు, మూర్ధన్యాన్తేషు

చ చోపదేవాత్రేయాదిభిః పఠితత్వాత్” ఇతి బాలమనోరమానుసారం ముష ఇత్యపి భవతి అయం ధాతుః.

అశ్మా – అశ్నుతే వ్యాప్నోతీత్యర్థే అశూ (వ్యాప్తౌ) ధాతోః “**సర్వధాతుభ్యో మనిన్**” ఇతి మనిన్ ప్రత్యయే అశ్మా ఇతి రూపమ్. నకారాన్తః పుంలింగః అయం శబ్దః.

అకారాన్తపుంలింగస్తు అశ్మశబ్దః (అశ్మః) వైదికః, పర్వతార్థ మేఘార్థే చ.

ప్రీతికరః – ప్రీతేః కరః. అత్ర ప్రీతిః కర్మ. తథాపి కర్మణః శేషత్వవివక్షాయాం షష్ఠీ.

వద –	వదతు/వదతాత్	వదతామ్	వదన్తు
	వద/వదతాత్	వదతమ్	వదత
	వదాని	వదావ	వదామ.

కరోమి –	కరోతి	కురుతః	కుర్వన్తి
	కరోషి	కురుథః	కురుథ
	కరోమి	కుర్వః	కుర్మః.

శ్లో॥ వచసా చరితం వదామి శమ్భో-
రహముద్యోగవిధాసు తేఽ ప్రసక్తః ।
మనసా(ఽఽ)కృతిమీశ్వరస్య సేవే
శిరసా చైవ సదాశివం నమామి ॥ 90

అ : త్రిభిః కరణైః శివారాధనమేవ స్వీయం కరణీయమితి కవిప్రకటనమ్.

అ : అహం తే ఉద్యోగ–విధాసు అప్రసక్తః శంభోః (తే) చరితం వచసా వదామి. ఈశ్వరస్య కృతిం మనసా సేవే. సదా–శివమ్ ఏవ శిరసా నమామి చ.

అహం కవిరితి భావః; తే భవతః; ఉద్+యోగానామ్ ఉన్నతయోగానాం విధాసు విధానేషు ప్రకారేషు వా; అప్రసక్తః అసంబద్ధః అవిదితతద్విశేషవిధిరితి; శంభో! శంకర!; తే భవతః; చరితం స్వభావం తత్త్వం వా; వచసా గిరా; వదామి ప్రకటీకరోమి; వద వ్యక్తాయాం వాచి ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. ఈశ్వరస్య పరమశివస్య (తవ); కృతిమ్ క్రియాం; మనసా హృదా; సేవే భజామి; భజ సేవాయామితి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్. సదాశివం సర్వదా మంగలస్వరూపం త్వామేవ; నమామి చ నమ్రతాక్రియాకర్తృత్వం యామి; ణమ ప్రహ్వత్వే ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : శంభో! అహమున్నతానాం యోగానాం విషయాన్ విశేషాంశ్చ న జానామి. కేవలం తవ

చరితం వచసా వదామి. తవ క్రియాకలాపం మనసా భజామి. సదా మంగలస్వరూపం త్వాం శిరసా నమామి చ.

చత్వారి వాక్యాని శ్లోకే. త్రీణి వదామి, సేవే, నమామి ఇతి పదైః సమాపితాని. ఏకం క్త ప్రత్యయాన్తేన (అప్రసక్తః) పదేన సమాపితమ్. వచసా వదామి ఇత్యత్ర వదనకరణం వచః. మనసా సేవే ఇత్యత్ర సేవనకరణం మనః. శిరసా నమామి ఇత్యత్ర నమనకరణం శిరః. త్రయాణా-మపి తేషాం సాధకతమత్వాత్ '**కర్తృకరణయోస్తృతీయా**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. వదన కర్మ చరితమ్. సేవన కర్మ కృతిః. నమన కర్మ సదాశివః. అతస్త్రయాణామపి తేషాం '**కర్మణి ద్వితీయా**' ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః.

కృతేః స్వామీ ఈశ్వరః. అతః '**షష్ఠీ శేషే**' ఇతి తస్య షష్ఠీవిభక్తిః. ఉద్యోగవిధాసు ఇతి విషయసప్తమీ.

వచ (పరిభాషణే) ధాతోః "**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**" ఇతి అసున్ ప్రత్యయే వచః ఇతి. చర (గతి భక్షణయోః) ధాతోః భావే క్త ప్రత్యయే చరితమ్. వి పూర్వకాత్ ధా (ధారణపోషణయోః) ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే విధా ఇతి. మన్ (జ్ఞానే) ధాతోః '**సర్వధాతుభ్యోఽసున్**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే మనః ఇతి. కృ (కరణే) ధాతోః క్తిన్ ప్రత్యయే కృతిః.

ఈశ్వరః – ఈష్టే ఇత్యర్థే ఈశ్ (ఐశ్వర్యే) ధాతోః '**స్థేశభాసపిసకసో వరచ్**' ఇతి వరచ్ ప్రత్యయే ఈశ్వరపదమ్. అథవా "అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి అశ్ ధాతోః వరట్ ఉపధాయా ఈత్వం చ" ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః.

శిరః – శ్రయతే ఇత్యర్థే శ్రి (సేవాయామ్) ధాతోః '**శ్రయతేః స్వాంగే శిరః కిచ్చ**' ఇతి అసున్ ప్రత్యయే, తస్య కిత్త్వే, కిత్త్వాత్ గుణాభావే (సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః) ధాతోః శిరాదేశే చ శిరః ఇతి.

వదామి – భవామివత్.

సేవే –	సేవతే	సేవేతే	సేవన్తే
	సేవసే	సేవేథే	సేవధ్వే
	సేవే	సేవావహే	సేవామహే.

నమామి – భవామివత్.

శ్లో॥ ఆద్యాఽవిద్యా హృద్గతా నిర్గతాసీ-
ద్విద్యా హృద్యా హృద్గతా త్వత్ప్రసాదాత్ ।

సేవే నిత్యం శ్రీకరం త్వత్పదాబ్జం
భావే ముక్తేర్భాజనం రాజమౌలే! ॥ 91

అ : శివపదాబ్జం ముక్తిభాజనమితి హృద్గతజ్ఞానస్య కవేః ప్రకటనమ్.

అ : రాజ–మౌలే! త్వత్–ప్రసాదాత్ హృద్–గతా ఆద్యా అవిద్యా నిర్గతా ఆసీత్ హృద్యా విద్యా హృద్–గతా (ఆసీత్) నిత్యం శ్రీ–కరం ముక్తేః భాజనం త్వత్–పద+అబ్జం భావే సేవే.

రాజా చన్ద్రః మౌళౌ చూడాయాం యస్య తస్మాత్సంబుద్ధిః, చంద్రశేఖర ఇత్యర్థః; త్వత్ భవతః ప్రసాదాత్ అనుగ్రహాత్, "ప్రసాదోనుఽగ్రహే కావ్యగుణస్వాస్థ్యప్రసత్తిషు" ఇతి మేదినీకోశః. హృది మనసి గతా లబ్ధస్థానా; ఆద్యా–ప్రాకృతికీ; అవిద్యా అజ్ఞానరూపా విద్యా అజ్ఞానం వా; నిర్గతా బహిర్గతా; ఆసీత్ అభూత్, అస భువి ఇతి ధాతోః లజి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; (అవిద్యాయా మన్తరే విద్యమానాః స్వయంధీరాః పండితమ్మన్యమానాః" ఇతి ముండకోపనిషత్ అవిద్యోపహతానాం ప్రవృత్తిం వివృణోతి) హృద్యా హృద్ధితా, "**హృద్యం జవనేఽథ త్రిషు హృజ్జహృద్ధితహృత్ప్రియే**" ఇతి మేదినీకోశః; విద్యా చిద్; హృది స్వాన్తే గతా స్థితం ప్రాప్తా; (ఆసీత్); నిత్యం సర్వదా; ముక్తేః మోక్షస్య; భాజనం పాత్రమ్ ఆశ్రయం వా; త్వత్ భవతః; పదమ్ చరణః ఏవ అబ్జం కమలం; భావే చిత్తే, "**పరితుష్టేన భావేన పాత్రమాసాద్య భక్తితః**" ఇతి మనుస్మృతిః; సేవే భజామి. షేవృ సేవనే ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : చంద్రశేఖర! భవతః అనుగ్రహేణ మమ హృదయే స్థితా ప్రాకృతికీ అవిద్యా నిర్గతా. అద్య హృద్ధితా విద్యా హృది విద్యమానా. అతః తత్ఫలతః నిత్యం మంగళకరం ముక్తేః ఆశ్రయం భవతః పాదపద్మమేవ మనసి/మనసా భజామి.

అత్రాపి శ్లోకే త్రీణి వాక్యాని. ద్వే తిఙన్తే. ఏకం తు క్తాన్తమ్.

ఆద్యా, అవిద్యా, హృద్గతా, నిర్గతా, హృద్యా, విద్యా, హృద్గతా పదాని ప్రాతిపదికార్థమాత్ర పరాణి. అత ఏవ ప్రథమాన్తాని. ప్రసాదపదాత్ "**విభాషా గుణేఽస్త్రియమ్**" ఇతి సూత్రేణ పంచమీ విభక్తిః. సేవనే పదాబ్జస్య, తద్విశేషణస్య శ్రీకరపదస్య, భాజనస్య చ కర్మత్వమ్. భాజనస్య ముక్త్యా సంబంధాత్ షష్ఠీవిభక్తిః.

ఆదౌ భవా ఆద్యా. దిగాదిత్వాత్ '**దిగాదిభ్యో యత్**' ఇతి యత్ ప్రత్యయః. '**యస్యేతి చ**' ఇతి ఇకారలోపశ్చ. ఆద్యః – స్త్రీత్వ వివక్షాయాం టాపి **ఆద్యా.**

విద్యతే ఇతి విద్యా. విద్ ధాతోః '**సంజ్ఞాయాం సమజనిషదనిపతమనవిదషుఞ్శీఙ్ – భృఞిణః**" ఇతి క్యప్ ప్రత్యయః. విద్యా న భవతి ఇతి నఞ్ తత్పురుషః. '**నఞ్**' ఇతి సూత్రేణ, '**నలోపో నఞః**' ఇతి నకారలోపః. **అవిద్యా** ఇతి. హృదయస్య ప్రియ మిత్యర్థే హృదయపదాత్ "**హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసేషు**" ఇతి యత్ ప్రత్యయే హృదయస్య హృదాదేశే; టాపి చ **హృద్యా.**

హృద్గతా, నిర్గతా పదద్వయం క్త ప్రత్యయాన్తమ్, ప్ర పూర్వకాత్ సద్ ధాతోః "హలశ్చ" ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే **ప్రసాద**పదమ్.

నియమేన భవమ్ ఇత్యర్థే "**త్యబ్నేర్ధ్రువ ఇతి వక్తవ్యమ్**" ఇతి వార్తికేన నేః త్యపి **నిత్య**మితి. త్రిషు అపి లింగేషు అస్య ప్రయోగః. దా ప్రత్యయయోగేన నిత్యదా ఇత్యపి ప్రయోక్తుం శక్యతే. క్తిన్ ప్రత్యయాన్తం **ముక్తి**పదమ్.

ఆసీత్ –	**ఆసీత్**	ఆస్తామ్	ఆసన్
	ఆసీః	ఆస్తమ్	ఆస్త
	ఆసమ్	ఆస్వ	ఆస్మ
సేవే –	సేవతే	సేవేతే	సేవన్తే
	సేవసే	సేవేథే	సేవధ్వే
	సేవే	సేవావహే	సేవామహే.

శ్లో॥ దూరీకృతాని దురితాని దురక్షరాణి
దౌర్భాగ్యదుఃఖదురహఙ్కృతిదుర్వచాంసి ।
సారం త్వదీయచరితం నితరాం పిబన్తం
గౌరీశ! మామిహ సముద్ధర సత్కటాక్షైః ॥ 92

అ : ఆత్మసముద్ధరణార్థం పరమశివం ప్రతి ప్రార్థనా.

అ : గౌరీ+ఈశ ! దురక్షరాణి దౌర్భాగ్య–దుఃఖ–దురహంకృతి–దుర్వచాంసి దురితాని సత్–కటాక్షైః దూరీకృతాని. సారం త్వదీయ–చరితం నితరాం పిబన్తం మామ్ ఇహ సముద్ధర.

గౌర్యాః పార్వత్యాః ఈశః ప్రభుః తస్మాత్ సంబుద్ధిః; దుష్టాని అక్షరాణి యేషు తాని; దౌర్భాగ్యం దుర్భగత్వం దుర్విపాకో వా చ దుఃఖం పరితాపశ్చ దురహంకృతి–దురహంకారశ్చ దుర్వచాంసి దుష్టవాచః చ యేషు తాని; దురితాని పాపాని; సద్భిశ్చ తైః కటాక్షైః నేత్రాంచలదర్శనైః; దూరీకృతాని అపసారితాని; సారం బలం సారవతి సారప్రయోగః అత్ర; త్వదీయం చ తత్ చరితం యుష్మచ్చరిత్రం గాథాస్తోత్రాదిరూపేణ ఇతి; నితరామత్యన్తం, పిబన్తం ధయన్తం; మామ్ కవిమితి; ఇహ అస్మిన్ లోకే అస్మాద్ లోకాత్ వా; సమ్–ఉద్ధర పుణ్యాన్ లోకాన్ ప్రాపయ, సమ్–ఉద్ పూర్వకాత్ హృ(హరణే) ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : గౌరీశ ! బ్రహ్మణా లలాటే లిఖితాని దురక్షరాణి దౌర్భాగ్యదుఃఖదురహంకారపరుషభాషణ కృతాని పాపాని భవదీయైః సత్కటాక్షైః అపసారితాని. సారవత్ త్వదీయచరితం తద్రూపం పానీయం పరిపూర్ణతః పిబామి. తాదృశం మామస్మాత్ లోకాత్ సముద్ధర. మోక్షపదం ప్రాపయేతి శేషః.

దూరీకృతాని ఇతి క్త ప్రత్యయేన కర్మణః కథనాత్ కర్మణి అనభిహితే ఏవ ద్వితీయావిభక్తి-త్వాత్ అత్ర ద్వితీయా న భవతి. ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వమేవ. అత ఏవ దురితానాం తద్విశేషణానాం చ ప్రథమావిభక్తిః. పాన క్రియాయాం చరితస్య కర్మత్వాత్ తస్య, తద్విశేషణస్య చ ద్వితీయావిభక్తిః. సత్కటాక్షాః దురితాపసరణే కరణమ్. అతస్తృతీయా విభక్తిః.

దూరీకృతాని – దుఃఖేన ఇయతే ఇత్యర్థే దుర్ పూర్వకాత్ ఇ(ణ్) ధాతోః '**దురీణో లోపశ్చ**' ఇతి రక్ ప్రత్యయే ధాతుగత 'రి'లోపే, '**ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః**' ఇతి దీర్ఘే **దూర**మితి.

తతః దూరం కరోతి ఇత్యర్థే "**కృభ్వస్తియోగే సంపద్యకర్తరి చ్విః**" ఇతి చ్వి ప్రత్యయే '**అస్య చ్వౌ**' ఇతి అకారస్య ఈకారే చ దూరీకృతానీతి పదమ్.

దురితమ్ – దుః ఇతమ్ అస్య ఇత్యర్థే దుః పూర్వకాత్ ఇ(ణ్) ధాతోః భావార్థే క్త ప్రత్యయే దురిత మితి.

దుఃఖమ్ – దుః నిందితం ఖనతి ఇత్యర్థే '**అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే**' ఇతి డః. టిలోపే చ దుఃఖమ్. అథవా దుఃఖయతి ఇత్యర్థే '**నంది(గ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిని న్యచః**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయః.

'**సర్వేషాం ప్రతికూలతయా వేదనీయం దుఃఖ**'మితి తార్కికనిర్వచనమ్.

సారమ్ – సృ(గతౌ) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే; వృద్ధౌ చ సారం భవతి. అథవా సార్ (దౌర్బల్యే) ధాతోః '**నంది(గ్రహి**'త్యాదినా అచ్ ప్రత్యయః. "సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు' ఇత్యమరకోశః.

నితరామ్ – నేః తరప్ ప్రత్యయః. అత్ర నిః ఉపసర్గః న. కిన్తు తద్రూపం పదమ్. తతః తరప్ ప్రత్యయే "**కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే**" ఇతి ఆమ్ ప్రత్యయః. **నితరా**మితి పదమ్.

పిబన్తమితి శతృప్రత్యయాన్తం పదమ్.

సముద్ధర –	సముద్ధరతు/సముద్ధరతాత్	సముద్ధరతామ్	సముద్ధరన్తు
	సముద్ధర/సముద్ధరతాత్	సముద్ధరతమ్	సముద్ధరత
	సముద్ధరాణి	సముద్ధరావ	సముద్ధరామ.

శ్లో॥ సోమకలాధరమౌలౌ
కోమలఘనకన్ధరే మహోమహసి ।
స్వామిని గిరిజానాథే
మామకహృదయం నిరన్తరం రమతామ్ ॥ **93**

అ : హృదయం నిరన్తరం గిరిజానాథే రమతామ్ ఇతి ఆశంసనమ్.

అ : మామక–హృదయం సోమ–కళా–ధర–మౌలౌ కోమల–ఘన–కన్ధరే స్వామిని గిరిజా–నాథే మహో–మహసి నిరన్తరం రమతామ్.

మామకం మదీయం చ తత్ హృదయం మనః; సోమస్య చంద్రస్య కలా షోడశాంశః "కలా తు షోడశో భాగః" ఇత్యమరకోశః; తస్యాః ధరః ధారయితా చ అసౌ మౌళిః శిరః తస్మిన్, చంద్రశేఖరస్య శిరసి ఇత్యర్థః; కోమలః మృదులశ్చ అసౌ ఘనః ఇవ మేఘ ఇవ కన్ధరః గ్రీవా యస్య తస్మిన్; స్వామిని ప్రభౌ; గిరిజాయాః పార్వత్యాః నాథః వల్లభః తస్మిన్ తద్రూపే; మహచ్చ బృహచ్చ తత్ మహః జ్యోతిః తస్మిన్; నిరన్తరం సర్వదా; రమతామ్ క్రీడతు. రము క్రీడాయా–మితి ధాతోః లోటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : మదీయం మానసం సర్వదా చంద్రకలాశేఖరే, నీలకన్ధరే, ప్రభౌ, గిరిజావల్లభే మహతి తేజసి నిరన్తరం క్రీడతు.

రమతామితి క్రియాపదమ్. రమణానుకూలవ్యాపారవత్ హృదయమ్. తస్య చ ఆధారః మహోమహః తద్విశేషణాని చ. అతః తేషాం పంచానామపి ప్రథమాదిపాదత్రయగతానాం పదానామ్ '**సప్తమ్యధికరణే చ**' ఇతి సప్తమీవిభక్తిః. అత్రేయం విషయసప్తమీ.

మౌలిః – మూలస్య అదూరేభవః ఇత్యర్థే మూలపదస్య సుతంగమాదిత్వాత్ (ఆకృతిగణత్వేన) "**వుఞ్ఛణ్...**" ఇత్యాదిసూత్రే ఇఞ్ ప్రత్యయే, '**తద్ధితేష్వచామాదేః**' ఇతి ఆదివృద్ధౌ మౌలిరితి.

కన్ధరః/కన్ధరా – కం జలం ధరతీతి ధారయతీతి వా కమ్–ధృ ధాతోః అచ్ ప్రత్యయే, కన్ధరః ఇతి. స్త్రీత్వవివక్షాయాం టాపి **కన్ధరా** ఇతి. శబ్దమాత్రే భేదః న తు అర్థే.

మహోమహః – మహత్ చ తత్ మహః. మహత్+మహః '**సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః**" ఇతి సమాసః. '**ఆన్మహతః**' ఇతి సూత్రేణ మహతః ఆకారః, తతః '**అకస్సవర్ణే దీర్ఘః**' ఇతి సవర్ణదీర్ఘః. మహోమహః ఇతి సిద్ధ్యతి.

స్వామిని – స్వమ్ అస్య అస్తి ఇత్యర్థే "**స్వామిన్నైశ్వర్యే**" ఇతి సూత్రేణ ఆమిన్ ప్రత్యయేన నిపాతః . తతః సప్తమీవిభక్తే స్వామిని ఇతి.

గిరిజాయాః నాథః ఇతి విగ్రహే '**షష్ఠీ**' ఇతి సమాసః. మామకం చ తత్ హృదయం చ ఇతి కర్మధారయః.

రమతామ్ –	**రమతామ్**	రమేతామ్	రమన్తామ్
	రమస్వ	రమేథామ్	రమధ్వమ్
	రమై	రమావహై	రమామహై.

శ్లో॥ సా రసనా తే నయనే
తావేవ కరౌ స ఏవ కృతకృత్యః ।
యా యే యౌ యో భర్గం
వదతీక్షేతే సదార్చతః స్మరతి ॥ **94**

అ : కర్మేంద్రియాణాం తద్వతాం మనుజానాం చ జన్మనః సార్థకస్య ప్రస్తావనా.

అ : భర్గం యా వదతి యే ఈక్షేతే యౌ సదా అర్చతః యః స్మరతి సా రసనా తే నయనే తౌ ఏవ కరౌ సః ఏవ కృత–కృత్యః.

భర్గం శివమ్; యా యా (రసనా); వదతి గదతి; వద వ్యక్తాయాం వాచి ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; యే యే (నేత్రే); ఈక్షేతే పశ్యతః, ఈక్ష దర్శనే ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషద్వివచనమ్, యౌ యౌ (కరౌ); సదా సర్వదా; అర్చతః పూజయతః, అర్చ పూజాయామితి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషద్వివచనమ్; యః యః (పుమాన్), యః ఇతి పుంలింగః ఔపచారికః లింగత్రయబోధకః; సా భర్గవదనపరా; రసనా జిహ్వా; తే భర్గదర్శనపరే; నయనే నేత్రే; తౌ భర్గార్చనపరౌ; ఏవ; కరౌ హస్తే; సః స్మరణపరాయణః; ఏవ; కృతమ్ ఆచరితం కృత్యం కరణీయం యేన సః; ధన్యః ఇతి భావః.

తా : యా రసనా భర్గమేవ వదతి సైవ రసనా. యే నేత్రే సదా భర్గమేవ ఈక్షేతే త ఏవ నేత్రే. యౌ కరౌ నిరన్తరం భర్గమేవ అర్చతః తౌ ఏవ కరౌ. యః పుమాన్ సర్వదా భర్గమేవ స్మరతి స ఏవ మనుజః.

శ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దయోః త్రిషు లింగేషు వినియోగః దృశ్యతే. రసనా, నయనే, కరౌ, కృతకృత్యః ఇతి చత్వారి పదాని ప్రథమావిభక్త్యన్తాని. వదతి, ఈక్షేతే, అర్చతః, స్మరతి ఇతి చత్వార్యపి తిఙన్తాని. సర్వక్రియాసు కర్మ ఏకమేవ భర్గమితి. ఏవ, సదా, చ అవ్యయపదే.

రసనా – రస్యతే అనయా ఇతి రసనా. రస్ ధాతోః '**బహులమన్యత్రాపి**' ఇతి యుచ్ ప్రత్యయే '**యువో రనాకౌ**' ఇతి అనాదేశే, టాపి చ **రసనా** ఇతి.

రస్ ధాతోః ల్యుట్ ప్రత్యయే రసనా ఇతి వాచస్పత్యమ్.

రసనం స్వదనే ధ్వనౌ । జిహ్వాయాం నపుంసి స్యాత్ రాస్నా కాంచ్యోః స్త్రియాం చ సా । ఇత్యుణాదికోశః.

నీ ధాతోః కరణే ల్యుట్ ప్రత్యయే **నయన**మితి పదమ్. కం రాతి ఇత్యర్థే కం పూర్వకాత్ రా ధాతోః '**ఆతోనుపసర్గే కః**' ఇతి క ప్రత్యయే '**ఆతో లోప ఇటి చ**' ఇతి ఆకారలోపే **కర** పదమ్. అథవా కీర్యతే అనేన ఇతి కరణార్థే ఋధాతోః '**ఋదో రప్**' ఇతి రప్ ప్రత్యయే;

గుణే చ **కర**పదమ్. భృజ్యతే కామాదిః అనేన ఇత్యర్థే భృజ్ ధాతోః 'హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే '**చజోః కుఘిణ్యతోః**' ఇతి జకారస్య గకారే **భర్గ** ఇతి పదమ్.

వదతి – భవతివత్.

ఈక్షేతే –	ఈక్షతే	**ఈక్షేతే**	ఈక్షన్తే
	ఈక్షసే	ఈక్షేథే	ఈక్షధ్వే
	ఈక్షే	ఈక్షావహే	ఈక్షామహే.

అర్చతి – భవతివత్.

స్మరతి – భవతివత్.

శ్లో॥ అతిమృదులౌ మమ చరణా–
వతికఠినం తే మనో భవానీశ! ।
ఇతి విచికిత్సాం సన్త్యజ
శివ! కథమాసీద్గిరౌ తథా వేశః ॥ 95

అ : స్వమనసః కోమలత్వవిషయే సందిహానం మత్వా శివం సమాధీయతే కవినా.

అ : భవానీ+ఈశ ! శివ! "మమ చరణౌ అతిమృదులౌ తే మనః అతి కఠినమ్" ఇతి విచికిత్సాం సన్త్యజ. తథా గిరౌ వేశః కథమ్ ఆసీత్.

భవాన్యాః పార్వత్యాః ఈశః ప్రభుః తస్మాత్సంబుద్ధిః; శివ; మమ మదీయౌ; చరణౌ పాదౌ; అతిమృదులౌ అతీవ సుకుమారౌ. తే తవ; మనః హృదయమ్; అతి కఠినమ్ అత్యన్తం కఠోరమ్; ఇతి; విచికిత్సాం సంశయం, 'విచికిత్సా తు సంశయః' ఇత్యమరకోశః; సన్త్యజ అపగమయ; సమ్ పూర్వకాత్ త్యజ హానౌ ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; తథా తాదృశ్యాం మానసిక్యాం స్థితౌ సత్యాం; గిరౌ పర్వతే, శివస్య గిరిశత్వాత్ ప్రశ్నః; వేశః గృహమ్, 'వేశో వేశ్యాగృహే గృహే' ఇతి మేదినీకోశః; కథం కేన ప్రకారేణ; ఆసీత్ అభవత్, అస భువి ఇతి ధాతోః లఙి ప్రథమపురుషైకవచనమ్.

తా : శివ! భవానీవల్లభ! "మమ చరణౌ అతీవకోమలౌ. తవ (కవేః) హృదయన్తు అతీవకఠిన–మితి సంశయః తవ హృదయాదపగమ్యతామ్. యది తథా పర్వతే తవ గృహం కిమర్థమ్?

కఠినమ్ – కఠ్ (కృచ్ఛ్రజీవనే) ధాతోః "**బహులమన్యత్రాపి**" ఇతి ఔణాదికే ఇనచ్ ప్రత్యయే కఠిన మితి.

విచికిత్సా – వి పూర్వకాత్ కిత్ (సంశయే రోగాపనయనే చ) ధాతుః. అయం ధాతుః **నిత్య–**

సన్నన్తః. అతః వి కిత్ ధాతోః '**ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా**' ఇతి సని, '**సన్యఙోః**' ఇతి ధాతోః ద్విత్వే, అభ్యాసకకారస్య చ కారే, 'సన్యతః' ఇతి అకారస్య ఇకారే కృదన్తకార్యే చ **విచికిత్సా** ఇతి.

కిత్ ధాతుః జ్ఞానార్థే, ఇచ్ఛార్థే నివాసార్థేఽపి ప్రవర్తతే.

భవానీశ – భవానీపతే ఇతి ప్రయోగచర్చా పంచషష్టి తమస్య శ్లోకస్య వ్యాఖ్యానే కృతా. భవానీశ ఇతి ప్రయోగః అపి బహుశః తాదృశ ఏవ.

వేశః – విశ్ ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఙ్ ప్రత్యయే వేశః ఇతి. అత్ర అధికరణే ఘఙ్. వేశ్యాజనో–పభోగార్థః అయమ్.

ప్రకృతే వేశ పదం విశతి ఇతి కర్త్రర్థే ఘఙ్ ప్రత్యయేన భవతి. '**పదరుజవిశస్పృశో ఘఞ్**' ఇతి సూత్రమ్.

సన్నృజ –	సన్నృజతు/సన్నృజతాత్	సన్నృజతామ్	సన్నృజన్తు
	సన్నృజ/సన్నృజతాత్	సన్నృజతమ్	సన్నృజత
	సన్నృజాని	సన్నృజావ	సన్నృజామ

ఆసీత్ –	ఆసీత్	ఆస్తామ్	ఆసన్
	ఆసీః	ఆస్తమ్	ఆస్త
	ఆసమ్	ఆస్వ	ఆస్మ.

శ్లో॥ ధైర్యాఙ్కుశేన నిభృతం
రభసాదాకృష్య భక్తిశృఙ్ఖలయా ।
పురహర! చరణాలానే
హృదయమదేభం బధాన చిద్యన్త్రైః ॥ **96**

అ : హృదయమదగజబన్ధనార్థం కవినా శంకరం ప్రతి ప్రార్థనమ్.

అ : పురహర! హృదయ–మద+ఇభం ధైర్య+అంకుశేన రభసాద్ (త్) ఆకృష్య భక్తి–శృంఖలయా చరణ+ఆలానే చిద్(త్)+యన్త్రైః నిభృతం బధాన.

పురాణాం నగరాణాం త్రి–సంఖ్యాకానాం హరః సంహారకః, తస్మాత్ సంబుద్ధిః; హృదయమ్ మనః ఏవ మదేన మదజలేన యుక్తః చ అసౌ ఇభః గజః, తమ్; ధైర్యం ధీరతా ఏవ అంకుశః సృణిః, తేన, "**స్థిరచిత్తోన్నతిర్యా తు తద్ధైర్యమితి కీర్త్యతే**" ఇత్యుజ్జ్వలనీలమణిః; "అంకుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్" ఇత్యమరకోశః; రభసాద్ సహసా వేగేన వా; ఆకృష్య బలాదానీయ, ఆఙ్

పూర్వకాత్ కృష్ ధాతోః క్త్వా/ల్యప్ ప్రత్యయః; భక్తిః భగవతి అనన్యప్రేమరూపః భావః ఏవ శృంఖలా నిగలః, తయా; 'అందుకోనిగళో నస్త్రీ ఖిదురం శృంఖలా త్రయీ' ఇతి వైజయన్తీకోశః ; చరణ ఏవ పాదః ఏవ ఆలానం గజబన్ధనస్తమ్భః రజ్జుర్వా తస్మిన్ "ఆలానం కరిణాం బన్ధస్తమ్భే రజ్జౌ చ న స్త్రియామ్" ఇతి మేదినీకోశః; చిద్ జ్ఞాన మేవ యన్త్రాణి దేవాద్యధిష్ఠానమ్ అథవా దారులోహాది నిర్మితః, ఉపకరణవిశేషో వా, తైః, నిభృతం వినీతః యథా తథా బధాన బద్ధం కురు, బన్ధ్ బన్ధనే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పురారే! మానసమదగజం ధైర్యాంకుశేన బలాదాకృష్య భక్తి శృంఖలయా చరణాలానే జ్ఞానయన్త్రైః బద్ధం కురు.

అంకుశం – అంక్యతే అనేన ఇతి కరణార్థే "సానసివర్ణసిపర్ణసి తండులాంకుశచషాలే ల్వలపల్వల–ధిష్ణ్యశల్యాః" ఇతి నిపాతేన **ఉశచ్** ప్రత్యయః. అంకూషః ఇత్యుణాదికోషః ఇతి శబ్దకల్పద్రుమః. కిన్తు ఉణాదికోషే అంకూష పదం న దృశ్యతే.

రభసః – రభణ మిత్యర్థః. రభ్ (రాభస్యే) ధాతోః "అత్యవిచమితమినమిరభిలభినభితపిపతి–పనిపణిమహిభ్యోऽసచ్" ఇతి సూత్రేణ ఔణాదికే **అసచ్** ప్రత్యయే **రభస**మితి.

శృంఖలా – శృంగాత్ ప్రాధాన్యాత్ ఖల్యతే అనేన – ఇత్యర్థే '**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**' ఇతి శృంఖలా. (హలాయుధకోశః).

శృంగాత్ ప్రాధాన్యాత్ స్ఖల్యతే ఇతి శృంఖలా ఇతి వాచస్పత్యమ్.

శృణాతి బన్ధనేన గజమితి శృంఖలా ఇతి గురుబాలప్రబోధికా. అత్రాపి శౄ ధాతోః శృంఖలా పదం నిపాతనీయమేవ.

ఆలానమ్ – ఆఙ్ పూర్వకాత్ లీ (శ్లేషణే) ధాతోః ఆలీయతే అత్ర ఇత్యధికరణార్థే '**ల్యుట్ చ**' ఇతి ల్యుట్ ప్రత్యయే, అనాదేశే (యువోరనాకే) "**విభాషా లీయతేః**" ఇతి ధాతోః ఆత్వే ఆలానమితి.

ఇభః – ఏతి ఇతి ఇభః. ఇ ధాతోః ఔణాదికే భన్ ప్రత్యయే ఇభః ఇతి. యథారూపం ధాతు ప్రత్యయకల్పనమత్ర.

బంధనే అంకుశ, శృంఖలా, యన్త్రాః కరణాని, తేషాం సాధకతమత్వాత్. అతః '**కర్తృకరణయో–స్తృతీయా**' ఇతి తృతీయావిభక్తిః. బంధనస్య ఆధారః ఆలానమ్. (ఆధారశ్చాయమ్ ఔపశ్లేషికః). అతః సప్తమీవిభక్తిః. బంధనరూపధాత్వర్థవ్యాపారస్య ఆశ్రయః పురహరః. సంబోధనేన ఆక్షిప్తః యుష్మచ్ఛబ్దః అత్ర కర్తా. బంధనరూపస్య ధాత్వర్థఫలస్య ఆశ్రయః ఇభః. అతః బధ్యమానస్య తస్య కర్మత్వం, ద్వితీయావిభక్తిశ్చ.

బధాన –	బధ్నాతు/బధ్నీతాత్	బధ్నీతామ్	బధ్నన్తు
	బధ్నీతాత్/**బధాన**	బధ్నీతమ్	బధ్నీత
	బధ్నాని	బధ్నావ	బధ్నామ.

శ్లో॥ ప్రచరత్యభితః ప్రగల్భవృత్త్యా
మదవానేష మనఽకరీ గరీయాన్ ।
పరిగృహ్య నయేన భక్తిరజ్జ్వా
పరమ! స్థాణుపదం దృఢం నయాముమ్ ॥ **97**

అ : పూర్వోక్త ఏవ భావః ప్రకారాన్తరేణ.

అ : పరమ! మదవాన్ గరీయాన్ ఏషః మనః+కరీ ప్రగల్భ–వృత్త్యా అభితః ప్రచరతి. అముం భక్తి–రజ్జ్వా నయేన పరిగృహ్య స్థాణు–పదం దృఢం నయ.

పరమ ఆత్మన్; మదవాన్ మదజలవాన్ అహంకారభూయిష్ఠశ్చ; గరీయాన్ అతిశయేన గురుః; ఏషః (కవినా) నిర్దిశ్యమానః; మనః స్వాన్తమ్ ఏవ కరీ గజః; ప్రగల్భా ప్రతిభాన్వితా చ సా వృత్తిః ప్రవృత్తిః, తయా '**ప్రగల్భః ప్రతిభాన్వితే**' ఇత్యమరకోశః. స్వీయా నాయికాభేదేషు ప్రగల్భా అన్యతమా ప్రౌఢాపరపర్యాయా; అభితః ఆభిముఖ్యేన; ప్రచరతి వేగేన గచ్ఛతి, ప్రపూర్వకాత్ చర భక్షణయోః ఇతి ధాతోః లటి ప్రథమపురుషైకవచనమ్; అముమ్ ఏనమ్; భక్తిః పరమాత్మని ప్రీతిః ఏవ రజ్జుః ఆలానం తయా; నయేన సామమార్గేణ; పరిగృహ్య స్వీకృత్య; స్థాణోః శంకరస్య ('స్థాణూరుద్ర ఉమాపతిః' ఇత్యమరకోశః.) పదం స్థానం; దృఢం గాఢం; నయ ప్రాపయ, ణీ ప్రాపణే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పరాత్మన్! అతిశయేన గురుః మదవాన్ చ అయం మమ మనఃకరీ ప్రతిభాన్వితా ఇవ అభిముఖ్యేన ప్రచరతి. ఇమం మనోగజం భక్తిరజ్జ్వా అనునయపురస్సరం పరిగృహ్య దృఢం స్థాణు పదం నయ.

శ్లోకస్య పూర్వార్ధే ప్రచరణం ధాత్వర్థః. తద్వ్యాపారాశ్రయః మనఃకరీ. తస్య తద్విశేషణానాం చ ప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వాత్ ప్రథమావిభక్తిః. '**ఇత్థం భూతలక్షణే**' ఇతి సూత్రేణ ప్రగల్భవృత్త్యా ఇతి తృతీయావిభక్తిః.

ద్వితీయార్ధే భక్తిరజ్జ్వా పరిగ్రహణం, స్థాణు పదనయనం చ ఇతి వ్యాపారద్వయమ్. పరిగ్రహణే భక్తిరజ్జుః కరణమ్. నయః అపి కరణమేవ. అతస్తయోః తృతీయా. నయనే కర్మ స్థాణుపదమ్. అతః ద్వితీయా. ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయః నయ ఇతి మధ్యమపురుషాక్షిప్తః యుష్మచ్ఛబ్దః కర్తా.

అభితః – అభితః ఇత్యవ్యయపదమ్. అభేః '**ప్రతియోగే పంచమ్యాస్తసిః**' ఇతి సూత్రానుగతేన

"**ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన**"మితి వార్తికేన తసి ప్రత్యయః. '**తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః**' ఇతి తస్య అవ్యయత్వమ్.

"**అత్ర అభి ఇత్యేతత్ ఉపసర్గప్రతిరూపకమవ్యయమ్. ఇతి తిలకః. అన్యథా క్రియాయోగ ఏవోపసర్గసంజ్ఞావిధానాత్, అత్ర చ తసి ప్రత్యయస్య క్రియాత్వాభావాత్ కథముపపత్తిరితి తస్యా-శయః**" ఇత్యవ్యయకోశః.

'**ఉపసర్గాః క్రియాయోగే**' ఇతి ఉపసర్గసంజ్ఞావిధాయకం సూత్రమ్.

మదః అస్య అస్తీత్యర్థే "**తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్**" ఇతి మతుప్ ప్రత్యయే, "**మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః**" ఇతి మకారస్య వకారే సుబన్తకార్యే చ **మదవాన్** ఇతి. కరః అస్య అస్తీత్యర్థే "**అత ఇని ఠనౌ**" ఇతి ఇని ప్రత్యయే **కరీ** ఇతి. అతిశయేన గురుః ఇత్యర్థే గురుశబ్దాత్ "**ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునౌ**" ఇతి ఈయసున్ ప్రత్యయే, గురోః గరాదేశే చ **గరీయాన్** ఇతి.

పరిపూర్వకాత్ గ్రహ ధాతోః '**సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే**' ఇతి సూత్రేణ క్త్వా ప్రత్యయే, '**సమాసేఽనఞ్ పూర్వే క్త్వో ల్యప్**' ఇతి తస్య ల్యబాదేశే, ధాతోః సంప్రసారణే, పూర్వరూపే చ పరిగృహ్య ఇతి పదమ్.

స్థాణుః – స్థా (ష్ఠా గతినివృత్తౌ) ధాతోః "**స్థోణుః**" ఇతి ఔణాదికే ణు ప్రత్యయే స్థాణురితి. "**స్థాణుః కీలే స్థిరే హరే**" ఇతి నిఘంటుః.

నయ –	నయతు/నయతాత్	నయతామ్	నయన్తు
	నయ/నయతాత్	నయతమ్	నయత
	నయాని	నయావ	నయామ.

శ్లో॥ సర్వాలఙ్కారయుక్తాం సరలపదయుతాం సాధువృత్తాం సువర్ణాం
సద్భిః సంస్తూయమానాం సరసగుణయుతాం లక్షితాం లక్షణాఢ్యామ్।
ఉద్యద్భూషావిశేషాముపగతవినయాం ద్యోతమానార్థరేఖాం
కల్యాణీం దేవ! గౌరీప్రియ! మమ కవితాకన్యకాం త్వం గృహాణ॥ 98

అ : మదీయాం కవితాకన్యకాం గృహాణ ఇతి కవినా శంకరముద్దిశ్య కథనమ్.

అ : దేవ! గౌరీ–ప్రియ! సర్వ+అలంకార–యుక్తాం సరల–పద–యుతాం సాధు–వృత్తాం సువర్ణాం సద్భిః సంస్తూయమానాం సరస–గుణ–యుతాం లక్షితాం లక్షణ+ఆఢ్యామ్ ఉద్యద్(త్)+భూషా–విశేషామ్ ఉపగత–వినయాం ద్యోతమాన+అర్థ–రేఖాం కల్యాణీం మమ కవితా–కన్యకాం త్వం గృహాణ.

దేవ! స్వామిన్!; గౌరీ పార్వతీ ప్రియా వల్లభా యస్య సః తస్మాత్సంబుద్ధిః; సర్వైః సమస్తైః అలంకారైః శబ్దార్థ ప్రధానైః ఉక్తివైచిత్ర్యరూపైః యమకోపమాదిభిః, ఆభరణైర్వా యుక్తాం సహితామ్; సరలైః కోమలైః పదైః శబ్దైః చరణైర్వా యుతాం సహితామ్; సాధూని సల్లక్షణోపేతాని వృత్తాని పద్యవిశేషరూపాణి చరితాని (ప్రవర్తనాని) యస్యాం తామ్; శోభమానాః వర్ణాః అక్షరాణి వర్ణః జాతివిశేషో వా యస్యాం తామ్; సద్భిః పండితైః సజ్జనైర్వా; సంస్తూయమానామ్ స్తోత్రకర్మభూతామ్; సరసైః శృంగారాదికావ్యరసైః గుణైః మాధుర్యాది కావ్యగుణైః ఆత్మగుణైర్వా యుతాం సహితామ్; లక్షితాం విశేషేణ పరిగణితాం, శుభలక్షణచిహ్నితాం వా; లక్షణైః కావ్యలక్షణైః ప్రవృత్తిప్రదాయకైః లక్షణైః ఆఢ్యాం సంపన్నామ్; ఉద్యన్తః పరిచ్ఛిద్యమానాః భూషాణాం కావ్యాలంకారాణామ్ ఆభరణ-విశేషాణాం వా విశేషాః యస్యాం తామ్; ఉపగతః అధిగతః వినయః (కావ్యపక్షే కవేరితి) యయా తామ్; ద్యోతమానా వ్యజ్యమానా అర్థానాం కావ్యార్థానాం భావానాం వా రేఖా లేఖా యస్యాం తామ్; కళ్యాణీం కళ్యాణసహితాం; మమ మదీయాం, కవితా ఏవ కన్యకా, తామ్; త్వం భవాన్; గృహాణ స్వీకురు. గ్రహ ఉపాదానే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్.

తా : పార్వతీవల్లభ! మమ కవితాకన్యకా సర్వాలంకారయుక్తా, సరళపదసహితా, సద్వృత్తా, సువర్ణా, పండితైః సంస్తూయమానా, సరసగుణసహితా, సల్లక్షణైః ఆఢ్యా, భూషావిశేషమహితా, వినయోపేతా, కళ్యాణగుణాకరా చ. తాం త్వమేవ పరిగృహాణ.

అలంకారః – అలంపూర్వకాత్ కృ (కరణే) ధాతోః '**హలశ్చ**' ఇతి ఘఞ్ ప్రత్యయే అలంకారః.

సరలః – సృధాతోః '**వృషాదిభ్యశ్చిత్**' ఇతి కలచ్ ప్రత్యయే సరలః ఇతి. కలచః కిత్త్వేపి బాహులకాత్ గుణనిషేధః న ప్రవర్తతే.

సాధుః – సాధ్యతి ధర్మాదికార్యమితి సాధుః. సాధ్ (సంసిద్ధౌ) ధాతోః "**కృవాపాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్**" ఇతి ఉణ్ ప్రత్యయే సాధురితి.

ఉణాదిషు ఇదమేవ ప్రథమం సూత్రమ్. ఇదమ్ ఉణ్ ప్రత్యయవిధాయకమ్. తదాదిత్వాదేవ ఉణాదయః ఇతి ఏతదారభ్య వ్యవహారః.

బాలమనోరమా కర్తుః వాసుదేవదీక్షితస్య ఉణాదివ్యాఖ్యారంభవచనాని–

"అథ ఉణాది ప్రారంభః – 'కృవాపాజి' ఇత్యాదీన్యుణాది సూత్రాణి మూలే ప్రౌఢమనోరమాయాం చ స్ఫుటం వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర న కించిద్ వ్యాఖ్యాతవ్యముపలభ్యతే. తాని చేమాన్యుణాది సూత్రాణి శాకటాయనమునిప్రణీతాని, న తు పాణినినా ప్రణీతాని ఇతి '**ఉణాదయో బహుల**' మితి సూత్రభాష్యే '**నామ చ ధాతుజమాహ నిరుక్తే వ్యాకరణే శకటస్య చ తోకమ్**' ఇతి వార్తికవ్యాఖ్యా-నావసరేఽభిహితమ్. 'ఉణాదీనాం శాస్త్రాన్తరపఠితానాం సాధుత్వాభ్యనుజ్ఞానార్థం బహులగ్రహణమ్' ఇతి కైయటః. న హ్యేషాం పాణినీయత్వే శాస్త్రాన్తరశబ్దో యుజ్యతే–

సద్భిః – సచ్ఛబ్ద తృతీయాబహువచనరూపమిదమ్. షద్ ధాతోః “**ధాత్వాదేః షః సః**’ ఇతి షస్య సత్వే సద్. తతః ‘**క్విప్ చ**’ ఇతి సూత్రేణ క్విప్ ప్రత్యయః. స తు సర్వలోపి విభిన్నసూత్రైః. తతః దకారస్య చర్త్వే సత్ – తతః సుబన్తప్రక్రియాయాం తృతీయాబహువచనే సద్భిరితి.

స్తూయమానామ్ – స్తు (ష్టు స్తుతౌ) ధాతోః కర్మణి “**భావకర్మణోః**” ఇతి ఆత్మనేపదే, ‘**లటః శతృశానచావప్రథమా సమానాధికరణే**’ ఇతి శానచ్ ప్రత్యయే “**సార్వధాతుకే యక్**” ఇతి యగాగమే, ‘**ఆనే ముక్**’ ఇతి ముగాగమే, “**అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః**” ఇతి ధాతోః దీర్ఘే చ స్తూయమానా. తతః ద్వితీయైకవచనే, స్త్రీలింగే స్తూయమానామితి.

ఆఢ్యః – ఆఙ్ పూర్వకాత్ ధ్యై (చిన్తాయామ్) ధాతోః ‘**ఆతోశ్చోపసర్గే**’ ఇతి క ప్రత్యయే “**పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్**” ఇతి ధకారస్య ఢకారే “**ఆదే చ ఉపదేశేఽశితి**” ఇతి ఐకారస్య ఆకారే, “**ఆతో లోప ఇటి చ**” ఇతి తస్య లోపే చ **ఆఢ్యః** ఇతి.

ఆఙ్ పూర్వకాత్ ఢౌకృ (గతౌ) ధాతోః బాహులకాత్ డ్య ప్రత్యయే, డిత్త్వసామర్థ్యాత్ టి లోపే ఆఢ్య ఇతి హలాయుధకోశః, శబ్దార్థచిన్తామణిశ్చ. బాహులకాత్ ఢ్యప్రత్యయః ఇతి శబ్ద-కల్పద్రుమః.

శ్లోకే పరిగ్రహణక్రియాయాః కర్మ కవితాకన్యకా, తస్యాః ఏవ ఈప్సితతమత్వాత్. అతః తస్య, తద్విశేషణానాం చ ‘**కర్మణి ద్వితీయా**’ ఇతి ద్వితీయావిభక్తిః. ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయః త్వం శబ్దవాచ్యః గౌరీప్రియః. అతః యుష్మచ్ఛబ్దస్య, సంబుద్ధివాచకయోః ద్వయోః పదయోరపి ప్రథమావిభక్తిః. (‘**సంబోధనే చ**’ ఇతి సంబుద్ధివాచకానాం ప్రథమా). కవితాకన్యకాయాః కవేః స్వస్వామిభావ-సంబంధః. అతః **మమ** ఇతి అస్మదః షష్ఠీవిభక్తిః.

గృహాణ – గృహ్ణాతు/గృహ్ణీతాత్ గృహ్ణీతామ్ గృహ్ణన్తు
గృహాణ/గృహ్ణీతాత్ గృహ్ణీతమ్ గృహ్ణీత
గృహ్ణాని గృహ్ణావ గృహ్ణామ.

శ్లో॥ ఇదం తే యుక్తం వా పరమశివ! కారుణ్యజలధే!
గతౌ తిర్యగ్రూపం తవ పదశిరోదర్శనధియా ।
హరిబ్రహ్మాణౌ తౌ దివి భువి చరన్తౌ శ్రమయుతౌ
కథం శమ్భో! స్వామిన్! కథయ మమ వేద్యోఽసి పురతః ॥ 99

అ : త్రయోవింశతితమే శ్లోకే ప్రస్తుతా పౌరాణికీ గాథా ప్రకారాన్తరేణ అత్ర ప్రస్తూయతే.

అ : పరమ-శివ! కారుణ్య-జల-ధే! తవ పద-శిరః-దర్శన-ధియా తిర్యగ్(క్)-రూపం గతౌ తౌ హరి-బ్రహ్మాణౌ దివి భువి చరన్తౌ శ్రమ-యుతౌ స్వామిన్! శమ్భో! మమ పురతః కథం వేద్యః అసి? కథయ ఇదం తే యుక్తం వా?

పరమః సర్వశ్రేష్ఠశ్చ అసౌ శివః శంకరః తస్మాత్సంబుద్ధిః; కారుణ్యే అనుకంపాయాం జలనిధిరివ సముద్ర ఇవ, తస్మాత్సంబుద్ధిః; తవ భవతః; పదస్య చరణస్య శిరః మస్తకస్య చ దర్శనే వీక్షణే ధీః బుద్ధిః తయా; తిర్యక్ పశుపక్షిణోః రూపమ్ ఆకృతిం; గతౌ ప్రాప్తౌ; హరిః విష్ణుః బ్రహ్మా పితామహశ్చ; దివి గగనే; భువి పృథివ్యాం; చరన్తౌ భ్రమన్తౌ; శ్రమేణ క్లేశేన యుతౌ సహితౌ, స్వామిన్ ప్రభో, శంభో శంకర! మమ మే; పురతః అగ్రే; కథం కేన వా ప్రకారేణ; వేద్యః జ్ఞేయః; అసి భవసి; అస భువి ఇతి ధాతోః లటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; కథయ వద, కథ వాక్యప్రబంధే ఇతి ధాతోః లోటి మధ్యమపురుషైకవచనమ్; ఇదమ్ ఏతాదృశం ప్రవర్తనమ్; తే భవతః; యుక్తం వా సముచితం వా?

తా : పరమేశ్వర! త్వం దయాసాగరః అసి. తవ పదదర్శనాసక్త్యా విష్ణుః కిటిత్వం గతవాన్. తవ మస్తకదర్శనాసక్త్యా బ్రహ్మా హంసత్వం గతవాన్. తథాపి తౌ గగనే, పాతాళే చ చరన్తౌ శ్రమవన్తౌ ఏవ. తత్కథం మయా వేద్యః భవసి త్వమ్? స్వామిన్ ఇదం తే సముచితం వా?

శ్లోకే చతుర్వింశతిః పదాని సన్తి. ఆత్మా (పరమః) తు పంచవింశతికః సాంఖ్యమర్యాదయా, షడ్వింశతికః యోగమదర్యాదయా. తత్కథం వా చతుర్వింశతి తత్త్వైః సః వేద్యః భవతి. ఇతి '**కథం వేద్యోఽసి**' ఇతి వాస్తవికం కథనమ్.

గతౌ గమ్ (గతౌ) ధాతోః '**ఆదికర్మణి కర్తరి చ క్తః**' ఇతి క్త ప్రత్యయః కర్త్రర్థే.

తిర్యక్ – తిరస్ ఇతి ఉపపదాత్ అచి (గతౌ) ధాతోః కర్త్రర్థే క్విప్ ప్రత్యయే '**తిరసస్తిర్యలోపే**' ఇతి తిరసః '**తిరి**' ఇత్యాదేశే **తిర్యక్** పదమ్.

పురతః – అగ్రతః ఇత్యర్థః. పుర (అగ్రగమనే) ధాతోః బాహులకాత్ అతసుక్ ప్రత్యయః.

దివి – ద్యుశబ్దాత్ సప్తమ్యేకవచనమిదమ్. ద్యోతి ఇతి ద్యుః. ద్యు (దీప్తౌ) ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయే ద్యురితి. తతః సుబన్తకార్యమ్.

శ్లో॥ స్తోత్రేణాలమహం ప్రవచ్మి న మృషా దేవా విరిఞ్చాదయః
స్తుత్యానాం గణనాప్రసఙ్గసమయే త్వామగ్రగణ్యం విదుః ।
మాహాత్మ్యాగ్ర్యవిచారణప్రకరణే ధానాతుషస్తోమవ-
ద్ధూతాస్త్వాం విదురుత్తమోత్తమఫలం శమ్భో! భవత్సేవకాః ॥ 100

అ : కావ్యోపసంహారశ్లోకః పరమేశ్వరస్య సర్వోత్తమదేవతాత్వప్రకటనమ్ చ.

అ : శంభో! భవత్-సేవకాః విరించ+ఆదయః దేవాః స్తుత్యానాం గణనా-ప్రసంగ-సమయే త్వామ్ అగ్ర-గణ్యం విదుః. మాహాత్మ్య-అగ్ర్య-విచార-ప్రకరణే ధానా-తుష-స్తోమవత్ ధూతాః త్వామ్ ఉత్తమ+ఉత్తమ-ఫలం (విదుః) స్తోత్రేణ అలమ్. అహం మృషా న ప్రవచ్మి.

శంభో శంకర!; భవతః తవ సేవకాః భజకాః అర్చాపరాయణా ఇతి వా; విరించః బ్రహ్మా ఆదౌ అగ్రే యేషాం, తే; దేవాః అమరాః; స్తుత్యానాం స్తవనీయానాం ప్రశంసనీయానాం వా; గణనాయాః పరిసంఖ్యానస్య ప్రసంగస్య ప్రసక్తేః సమయే వేళాయాం; త్వాం భవన్తమ్; అగ్రే ఆదౌ గణ్యః గణనీయః; తమ్; విదుః జానన్తి విదజ్ఞానే ఇతి ఆదాదికాత్ ధాతోః లటి ప్రథమపురుష-బహువచనమ్; మాహాత్మ్యే మహత్త్వవత్సు అగ్ర్యస్య శ్రేష్ఠస్య విచారస్య చర్చాయాః ప్రకరణే సందర్భే ధానానాం భృష్టయవానాం (యవాస్తు నిస్తుషా భృష్టా స్మృతా ధానా ఇతి స్త్రియామ్) తుషస్య ధాన్యత్వచః స్తోమవత్ సమూహవత్, ధూతాః దూరతః అపసారితాః సన్తః; త్వాం భవన్తమ్; ఉత్తమ+ఉత్తమం సర్వశ్రేష్ఠం చ తత్ ఫలం ఫలితం; విదుః జానన్తి; స్తోత్రేణ (భవతః) స్తవనేన; అలం పర్యాప్తమ్; అహం (కవిరితి) మృషా అలీకమ్ అనృతం వా; న ప్రవచ్మి ప్రవదామి వచ పరిభాషణే ఇతి ధాతోః లటి ఉత్తమపురుషైకవచనమ్.

తా : మహేశ్వర! తవ సేవకాః బ్రహ్మాదిదేవతాః స్తవనీయానాం గణనాసందర్భే త్వామేవ సర్వాగ్రగణ్య మవజానన్తి. మహత్సు అగ్రగణ్యః కః ఇతి ప్రశంసాప్రకరణే అన్యదేవాన్ ధానాతుషవత్ దూరతః పరిహృత్య సత్ఫలవత్ త్వామేవ అవగచ్ఛన్తి. స్తోత్రేణ అలం (అహం న స్తౌమి). అహం మృషా న వదామి.

అలం స్తోత్రేణ – స్తోత్రేణ సాధ్యం కిమపి నాస్తి ఇత్యర్థః. అత్ర కార్యస్య కస్యచిదశ్రవణాత్ కరణత్వహేతుత్వయోరభావాత్ కథం తృతీయా ఇతి న శంకనీయమ్. 'గమ్యమానాః క్రియా కారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్' ఇతి కథనాత్. మృషా ఇత్యవ్యయపదమ్.

సమ్ పూర్వకాత్ ఇ(ఇణ్ గతౌ) ధాతోః '**ఏరచ్**' ఇతి అచ్ ప్రత్యయే, "**సార్వధాతుకార్ధధాతుకయో**" రితి ధాతోః గుణే '**ఏచోఽయవాయావః**' ఇతి అయాదేశే చ **సమయః.**

అగ్రే గణ్యః **అగ్రగణ్యః.** అగ్రపూర్వకాత్ గణ పదాత్ '**గణసంఖ్యానే**' ఇతి యత్ ప్రత్యయే **అగ్రగణ్యః.**

ధానా – "**ధానా భ్రష్టయవే ప్రోక్తా ధాన్యకేఽభినవోద్భిది**" ఇతి విశ్వకోశః. ధా (ధారణ-పోషణయోః) ధాతోః "**ధాపృవస్యజతిభ్యో నః**" ఇతి న ప్రత్యయే ధానః, తతః టాపి ధానా.

తుషః – తుష్యతీతి తుషః. తుష్ (ప్రీతౌ) ధాతోః '**ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః**' ఇతి క ప్రత్యయే కిత్త్వాత్ '**పుగన్తలఘూపధస్య చ**' ఇతి ప్రాప్తస్య గుణస్య అభావే తుష ఇతి.

ధూ (ఞ్ కంపనే) ధాతోః క్త ప్రత్యయే **ధూత**పదమ్.

ప్రవచ్మి –	ప్రవక్తి	ప్రవక్తః	--
	ప్రవక్షి	ప్రవక్థః	ప్రవక్థ
	ప్రవచ్మి	ప్రవచ్వః	ప్రవచ్మః

"అయమన్తిపరః న ప్రయుజ్యతే. బహువచన ఇత్యన్యే. ఝిపర ఇత్యపరే" ఇతి భట్టోజీదీక్షిత వచనమ్.

క్వచిత్తు వచన్తి ఇతి రూపమపి నిర్దిశ్యతే. తన్న వ్యాకరణ సమ్మతమ్.

విదః –	వేత్తి/వేద	విత్తః/విదతుః	విదన్తి/విదుః
	వేత్సి/వేత్థ	విత్థః/విదథుః	విత్థ/విద
	వేద్మి/వేద	విద్వః/విద్వ	విద్మః/విద్మ.

ఇతి సూరం వంశోద్భవేన శ్రీనివాసులు నామధేయేన విరచితా జ్యోతిష్మతీ వివృతిః సమాపితా.

సర్వం శివార్పణమస్తు.

శ్రీః

అకారాది శ్లోకానుక్రమణికా

శ్లోకం	శ్లోకసంఖ్య	వృత్తం
కళ్యాణినం సరస...	75	వసంతతిలకా
కారుణ్యామృతవర్షిణం...	52	శార్దూలవిక్రీడితమ్
కంచిత్కాలముమామహేశ...	81	”
కిం బ్రూమస్తవ సాహసం...	34	”
క్రీడార్థం సృజసి...	66	”
గభీరే కాసారే...	9	శిఖరిణీ
గళంతీ శంభో...	2	”
గుహాయాం గేహే వా...	12	”
గాంభీర్యం పరిఖాపదం...	42	శార్దూలవిక్రీడితమ్
ఘటో వా మృత్పిండో...	6	శిఖరిణీ
చందశ్శాఖిశిఖాన్వితైః...	45	శార్దూలవిక్రీడితమ్
జడతా పశుతా...	69	గీతీ(?)
జననమృతియుతానాం...	83	మాలినీ
జలధి మథనదక్షో...	85	”
జ్వాలోగ్రస్సకలామరాతి...	32	శార్దూలవిక్రీడితమ్
త్రయీవేద్యం హృద్యం...	3	శిఖరిణీ
త్వత్పాదాంబుజమర్చయామి...	29	శార్దూలవిక్రీడితమ్
త్వమేకో లోకానాం...	18	శిఖరిణీ
దురాశాభూయిష్ఠే...	19	”
దూరీకృతాని దురితాని...	92	వసంతతిలకా
ధర్మో మే చతురంఘ్రి...	39	శార్దూలవిక్రీడితమ్
ధీయంత్రేణ వచో...	40	”
ధృతి స్తంభాధారాం...	21	శిఖరిణీ
ధైర్యాంకుశేన...	96	గీతీ
ధ్యానాంజనేన...	72	వసంతతిలకా
నతిభిర్నుతిభిః...	89	ఔపచ్ఛన్దసికం
నరత్వం దేవత్వం...	10	శార్దూలవిక్రీడితమ్
నాలం వా పరమోపకారక...	31	”
నాలం వా సకృదేవ దేవ...	33	”
నిత్యానందరసాలయం...	48	శార్దూలవిక్రీడితమ్

శ్లోకం	శ్లోకసంఖ్య	వృత్తం
నిత్యాయ త్రిగుణాత్మనే...	56	శార్దూలవిక్రీడితమ్
నిత్యం యోగి మనస్సరోజ...	79	”
నిత్యం స్వోదరపోషణాయ...	57	”
పాపోత్పాతవిమోచనాయ...	41	”
పూజాద్రవ్యసమృద్ధయో...	86	”
ప్రచరత్యభితః...	97	ఔపచ్ఛన్దసికం
ప్రభుత్వం దీనానాం...	14	శిఖరిణీ
ప్రలోభాద్యైరర్థా...	22	”
ప్రాక్పుణ్యాచల...	38	శార్దూలవిక్రీడితమ్
ఫలద్వా పుణ్యానాం...	17	శిఖరిణీ
బహువిధపరితోష...	67	ఔపచ్ఛన్దసికం
బాణత్వం వృషభత్వం...	82	శార్దూలవిక్రీడితమ్
బుద్ధిః స్థిరా భవితుం...	77	వసంతతిలకా
భక్తిర్మహేశ పద...	76	”
భక్తో భక్తిగుణావృతే...	36	శార్దూలవిక్రీడితమ్
భూదారతాముదవహ...	73	వసంతతిలకా
భృంగీచ్ఛానటనోత్కటః...	51	శార్దూలవిక్రీడితమ్
మనస్తే పాదాబ్జే	7	శిఖరిణీ
మా గచ్ఛ స్త్వమితస్తతో...	43	శార్దూలవిక్రీడితమ్
మార్గావర్తితపాదుకా...	63	”
యథా బుద్ధిశ్శుక్తౌ...	8	శిఖరిణీ
యదా కృతాంభోనిధి...	88	వంశస్థం
యోగక్షేమధురంధరస్య...	35	శార్దూలవిక్రీడితమ్
రోధస్తోయహృతశ్రమేణ...	60	”
వచసా చరితం...	90	ఔపచ్ఛన్దసికం
వటుర్వా గేహే వా...	11	శిఖరిణీ
వస్త్రోద్ధూతవిధౌ...	30	శార్దూలవిక్రీడితమ్
వక్షస్తాడనమంతకస్య...	64	”
వక్షస్తాడనశంకయా...	65	”
విరించిర్దీర్ఘాయుర్భవతు...	16	శిఖరిణీ

